FÖLDRAJZI DOLGOZATOK HATÁROK NÉLKÜL

napjaink magyar
természet-, társadalom- és gazdaságföldrajzi írásaiból

II. kötet

2010

MTA Regionális Kutatások Központja (Pécs) Térségfejlesztési Kutatások Osztálya (Budapest) / Maďarská Akadémia Vied, Centrum Regionálnych Výskumov (Pécs) Oddelenie výskumov územného rozvoja (Budapešť)

Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach / P. J. Šafárik Egyetem, Kassa

FÖLDRAJZI DOLGOZATOK HATÁROK NÉLKÜL

napjaink magyar
természet-, társadalom- és gazdaságföldrajzi írásaiból

A szerkesztőbizottság tagjai:

Magyarország	Szlovákia
Mezei István (főszerkesztő)	Dušan Barabas (főszerkesztő)
Hardi Tamás	Michal Gallay
Koós Bálint	Viktória Kandráčová

2010

A kötet internetes címe:
http://rkk.hu
http://www.upjs.sk
© MTA Regionális Kutatások Központja
7621 Pécs, Papnövelde utca 22.
Kiadja: MTA Regionális Kutatások Központja

Minden jog fenntartva. A mű szerzői jogilag védett.

Magyarország-Szlovákia
Határon Átnyúló Együttműködési
Program 2007-2013

Európai Unió
Európai Regionális Fejlesztési Alap

Partnerséget építünk

A kiadvány a

Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013

www.husk-cbc.eu

HUSK 0801/1.6.1/0003.
Tanuljunk egymástól! / Učme sa jeden od druhého!

című pályázat keretében készült

The content of this publication does not necessarily represent the official position of the European Union

Tartalomjegyzék

II. TÁRSADALMI KÖRNYEZET

Illés Sándor
A belföldi vándormozgalom területi folyamatai Magyarországon 6

Ekéné Dr. Zamárdi Ilona
A belső vándorlás jellemzői bihari kistelepüléseken 16

Mezei István
A fiatalok képzettségi jellemzőinek területi sajátosságai 33

Teperics Károly
Az oktatás szerepe a nemzetközi migrációban – Debrecen 49

Uzzoli Annamária
Az egészségi állapot területi különbségei Magyarországon 59

Szörényiné Kukorelli Irén
A fenntartható fejlődés stratégiai elemei a rurális térségekben 74

Egedy Tamás
Városrehabilitációs stratégiák és a városfelújítás társadalmi hatásai Magyarországon 97

Jankó Ferenc
Városfelújítás Pécs és Győr történelmi belvárosában 114

Hardi Tamás
Szuburbanizációs jelenségek Győr környékén 129

III. GAZDASÁGI KÖRNYEZET

Hamar Anna
Területhasználat, valamint agrár-környezeti és turisztikai fejlesztések az aprófalvas térségekben 153

Barta Györgyi
A magyar ipar területi folyamatai 170

Koós Bálint
A gazdaság változó térbelisége Magyarországon 176

Csordás László
A magánüdülők építése és állománya Magyarországon 183

Hanusz Árpád
Az örökség- (heritage) turizmus szerepe a falusi turizmusban és jelentősége a vidékfejlesztésben.... 192

IV. TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEK

Jakobi Ákos
A területi egyenlőtlenségek változó jellege az információs társadalomban Magyarországon 200

Tóth Krisztina – Virág Tünde
Az egyenlőtlenségek új területi formája 210

Lőcsei Hajnalka
A Balaton régió fejlődési pályája a rendszerváltozás után 227

V. HATÁRMENTISÉG

Süli-Zakar István
A határon átnyúló kapcsolatok átalakulása Kelet-Közép Európában 236

Czimre Klára
Debrecen Európa Kulturális Fővárosa 2010 246

Kozma Gábor
A határok eladása: A határ menti együttműködés és a határ menti fekvés szerepe a terület- és településmarketingben 258

A szerzők névsora

ILLÉS SÁNDOR

A belföldi vándormozgalom területi folyamatai Magyarországon

1. BEVEZETÉS

Az 1980-as évek végétől a nemzetközi vándorlások reflektorfénybe kerülésével, a belföldi vándormozgalom vizsgálata szükségszerűen a háttérbe szorult a mobilitási vizsgálatokon belül. A relatív mellőzöttség mind a mai napig tart. Pedig, a belső migrációs folyamatok alakulása is meglepő fordulatot vett a transzformációs időszakban. Az 1950-es évektől kezdődően a jelentős társadalmi átalakulások velejárója a növekvő térbeli mobilitás volt. A vándorlások mennyisége az 1950-es évek végétől 1960-as évek elejétől kezdve, kisebb megszakításoktól eltekintve, fokozatosan csökkent. 1989-től, vagyis még közvetlenül a kelet-közép-európai rendszerváltások kezdete előtt erőteljes változás nyomai kezdtek mutatkozni. A vándorlások volumenében az addigi süllyedő tendencia, zuhanásba ment át.
Az 1950-es évek vége, 1960-as évek eleje nagyarányú vándormozgalmának makroszintű okai között találhatjuk az iparosítást, a tömeges munkaalkalmakat teremtő beruházásokat, a mezőgazdaság kollektivizálását, melyek nagyarányú városba áramlást indukáltak. E mozgásokat erősítette a városokat a falvak ellenében preferáló politikai hatás is. Ebben az időszakban külön-külön és együtt is a vándorlás volt az urbanizáció és a társadalmi mobilitás legjelentősebb közvetítő mechanizmusa. A vándorlások volumenének folyamatos csökkenésében szerepe volt a decentralizált ipartelepítésnek, az életkörülmények lassú területi nivellálódásának, a településegyesítéseknek.
A kilencvenes évek közepén lezárult a belföldi vándormozgalom 1988-89-ben kezdődő transzformációs időszaka. A területi mobilitás elemei 1994-től lassan növekedésnek indultak. Annyi megállapítható, hogy a belföldi vándormozgalom alacsony szintjében megnyilvánuló bénultságból kifelé tart a magyar társadalom és hullámzásokkal tarkított enyhe szintnövekedés volt tapasztalható a kilencvenes évtized második felében, valamint az ezredfordulót követően.

2. MÓDSZERTANI, MÉRÉSI PROBLÉMÁK

Magyarország a legfejlettebb belföldi vándormozgalmi statisztikájú európai országok közé tartozik, ahol lehetőség van a települések közötti vándorlások és a településen belüli költözések elkülönítésére a kötelező lakcím-bejelentési rendszeren alapuló térbeli mobilitási statisztikákban és az ezekre épülő demográfiai, terület és egyéb elemzésekben. A vándorlásokhoz képest a településen belüli költözések csak az 1990-es évek második felében kerültek a kutatói érdeklődés homlokterébe. Magyarországon a nyolcvanas évek második felétől közel ugyanannyian költöztek saját településükön belül, mint akik más helységekbe vándoroltak el. Az európai országok többsége esetén a belföldi vándormozgalom nemzetközi összehasonlításának legfőbb gátja a településen belüli költözések és a települések közötti vándorlások egybemosása. Az összehasonlíthatóságon túl a területi mobilitás tényleges szintjének a megítélését is akadályozza a két térbeli mobilitási forma világos elkülönítésének hiánya.

3. TRENDEK

Az 1950-es évektől kezdődően a jelentős társadalmi átalakulások velejárója a növekvő térbeli mobilitás volt. A vándorlások mennyisége az 1950-es évek végétől 1960-as évek elejétől kezdve, kisebb megszakításoktól eltekintve, fokozatosan csökkent, ami teljes mértékben beleilleszkedett az általános európai folyamatokba. Az 1980-as évek végétől azonban egészen más irányú változások következtek be. Közvetlenül a kelet-közép-európai rendszerváltások kezdete előtt a vándorlások volumenében az addigi süllyedő tendencia zuhanásba ment át.

1. ábra: A belföldi vándorlások és a településen belüli költözések számának alakulása 1990–2008 között

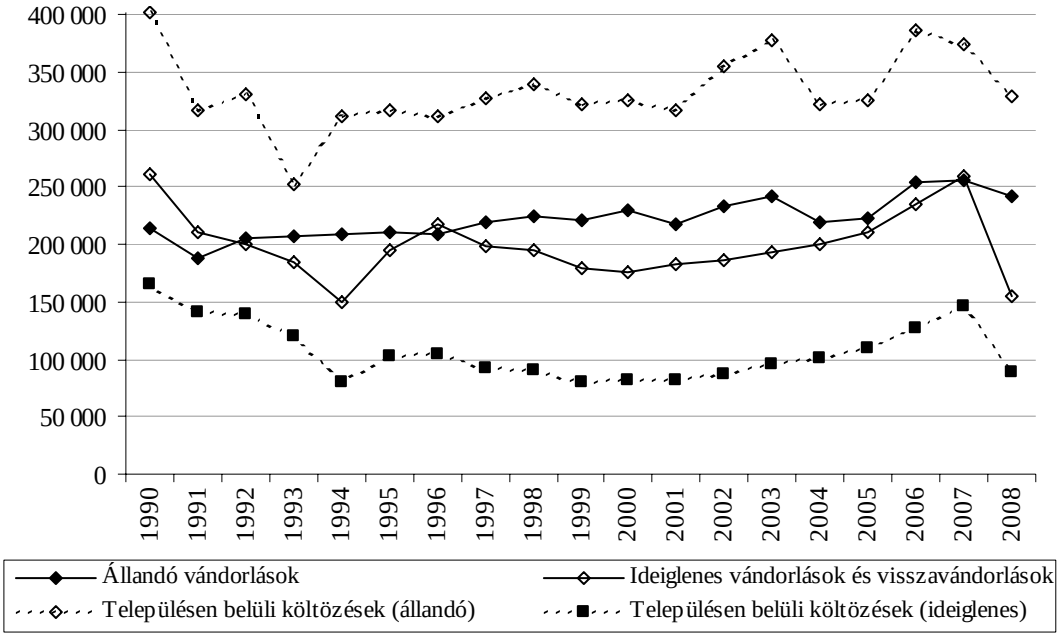

Forrás: KSH

Érdemes megvizsgálni, hogy a térbeli mobilitás teljes mennyiségén belül, a vándorlások konkurens tényezőjeként jelentkező településen belüli költözések mértéke, milyen nagyságrendben és milyen irányokban változott. A településeken belüli költözések mennyisége az 1960-as évek közepéig durván csak a fele volt a vándorlások egészének, az 1980-as évek első felétől nagyjából ugyanannyi lett. Tehát éppen ellentétes irányú, enyhén emelkedő tendenciát találtunk a településen belül költözőknél Magyarországon. 1988-89-ben szintén radikális változások tapasztalhatók. Az addigi enyhe emelkedés megtörik, és gyors csökkenésbe ment át.

Hatalmas politikai, gazdasági, társadalmi átalakulás történt Magyarországon, azonban a térbeli mobilitás össztömegének változása – a várakozásokkal ellentétben – zuhanásba csapott át. Vajon miért nem növekedett a térbeli mobilitás? Az elmúlt évtizedekben az volt tapasztalható Magyarországon – és az átmeneti országok többségében –, hogy „nagy változásokra” a népesség szinte mechanikusan növekvő térbeli aktivitással reagált, tehát a térbeli mobilitás mennyiségének növekedése a változásoknak egyfajta indikátora volt. A nyolcvanas évek végén kezdődő átalakulásra azonban nem volt válasz. Pontosabban fogalmazva volt, csak éppen ellenkezője az addig tapasztaltaknak és az akkori várokozásoknak. Az állandó vándorlásokon kívül az összes többi térbeli mobilitási forma mennyisége zuhanni kezdett. Megállapítható, hogy a térbeli mobilitás indikátor funkciója tehát működött, csak éppen a várttal ellentétes irányban.

Az átmenet az egyéneket, családokat, háztartásokat oly módon érintette, hogy területi mozgásra irányuló döntéseiket túlnyomórészt elvetették vagy elhalasztották. A metamorfózis időszakát a bizonytalanság élménye uralta, mely bizonytalanság Magyarországon nem csapott át a kilátástalanság érzetébe, ami viszont már tömeges belföldi és nemzetközi migrációt indukálhatott volna. A közeljövő kiszámíthatatlansága helyben tartotta az embereket, és ritkán hoztak kockázatosnak számító vándorlási döntéseket az 1990-es évek első felében. A lakás és a helyi kapcsolati hálók nyújtotta lokális biztonság többet nyomott a latban, mint egy biztosnak látszó távoli munkaalkalom betöltésével járó vándorlás. A zuhanásban bizonyosan szerepe volt az egyébként kötelező lakcímbejelentés terén is tapasztalható állampolgári fegyelem lazulásának. Másképpen fogalmazva, a puha diktatúra ellenhatásaként egyesek a növekvő szabadság egyik megnyilvánulásaként úgy érezhették, hogy lakcímváltoztatásukat nem szükséges az „állam" tudomására hozni. A lakcímváltoztatások bejelentésének elmaradása nem volt tömeges, hiszen egyéni érdekek is fűződnek a lakcím regisztráltatásához, és a becsületes állampolgárok racionális mérlegelés után nyilván bejelentkeztek. A mennyiségek zuhanásának végső indokait természetesen az össztársadalmi méretekben ható makroszintű okokban kell keresni. Tehát a lakásrendszer és a munkaerőpiac vonatkozó időszakban történt változásaiban, mely faktorokat a szakirodalom alaposan feltárta.

A kilencvenes évek közepén lezárult a belföldi vándormozgalom transzformációs időszaka. A területi mobilitás elemei 1994-től lassan növekedésnek indultak. Annyi megállapítható, hogy a belföldi vándormozgalom alacsony szintjében megnyilvánuló bénultságból kifelé tart a magyar társadalom és hullámzásokkal tarkított enyhe szintnövekedés volt tapasztalható a kilencvenes évtized második felében, valamint az ezredfordulót követően. Az állandó vándorlások mennyisége a 2004-2005-ös megtorpanástól eltekintve enyhén emelkedett. Érdekes módon az állandó jellegű vándorlás mennyisége fluktuált nagyobb mértékben, az ideiglenes vándorlásokkal összevetve. A 2008. évi radikálisan módosuló adatok egy újabb trendmódosulás előszelét is jelenthetik.

A vándorlásokkal szinkronban, a településen belüli költözések mennyisége is növekedett 1993-94-től fogva. Igaz az emelkedés mérsékelt volt, és az állandó jellegű településen belüli költözések volumenének fluktuálása volt jellemző. A vándorlásoktól eltérő vonás, hogy az állandó jellegű településen belüli költözések nagyságrendje a háromszorosa ideiglenes párjának. A vándorlások vonatkozásában hasonlóak a mennyiségek. A vándorlásokhoz hasonlóan a 2008. évi településen belüli költözések számai is jelentősen csökkentek. Jelenleg lehetetlen megítélni, hogy egyszerű fluktuációról, esetleg trendmódosulásról van-e szó. Történhetett azonban adminisztratív és/vagy statisztikai adatgyűjtési koncepcióváltás is.

4. SZINTEK ÉS MÉRTÉKEK

Az abszolút számokhoz képest reálisabb képet nyújt a mértékek (a színvonal) megítéléséhez a teljes vándorlási és költözési arányszám[1] mutatóinak alkalmazása. Módszertani szempontból, a mutatók a népességszám változásából és a korösszetétel módosulásából eredő torzító hatásokat szűrik ki. A mutatók értékeinek időbeli alakulása hasonló utat járt be, mint az abszolút számok és intenzitási arányszámok alakulása, tehát a korösszetétel változása alapjaiban nem módosította ezen rövid időszak alatt a trendek alakulását.

[1] TELJES VÁNDORLÁSI ÉS KÖLTÖZÉSI ARÁNYSZÁM: A teljes termékenységi arányszám analógiájára kiszámításuk a fiktív kohorszok módszere alapján történik. Jelentésük közérthető: ha egy naptári év vándorlási és/vagy költözési viszonyai hosszú távon állandósulnak, akkor egy átlagos egyén élete folyamán összesen ennyit vándorolna és/vagy költözne.

2. ábra: Teljes vándorlási arányszám (TVA) és teljes költözési arányszám (TKA) Magyarországon 1990–2008 között

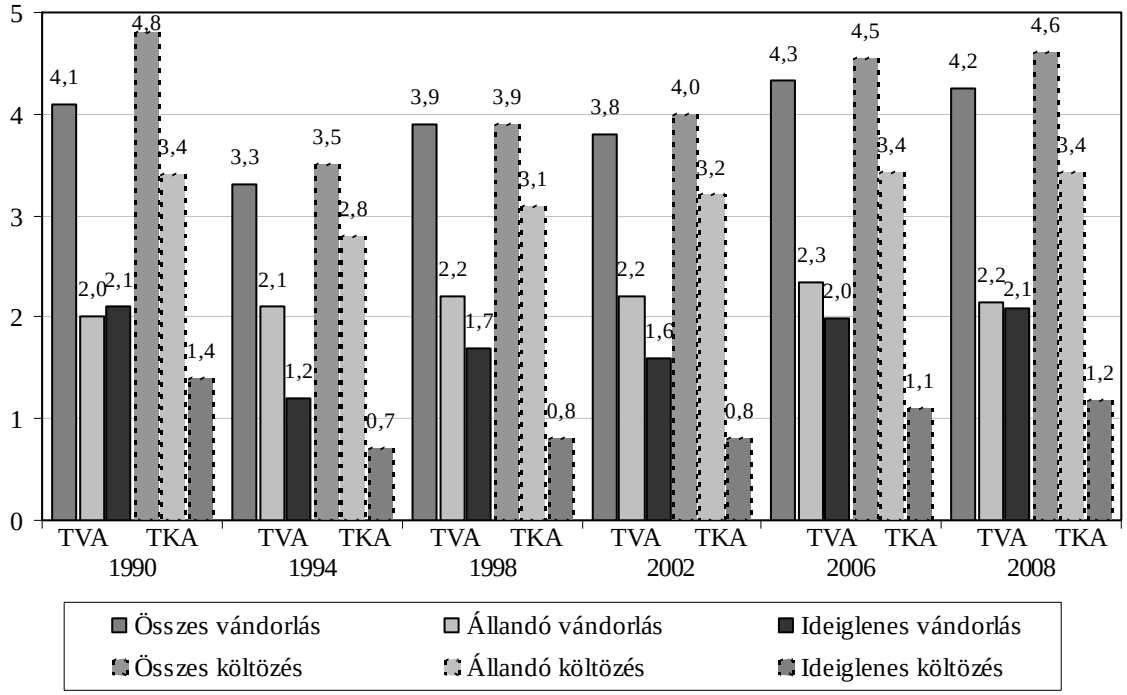

Forrás: KSH, saját számítások

3. ábra: Teljes mobilitási arányszám (TMA = TVA + TKA) Magyarországon 1990–2008 között

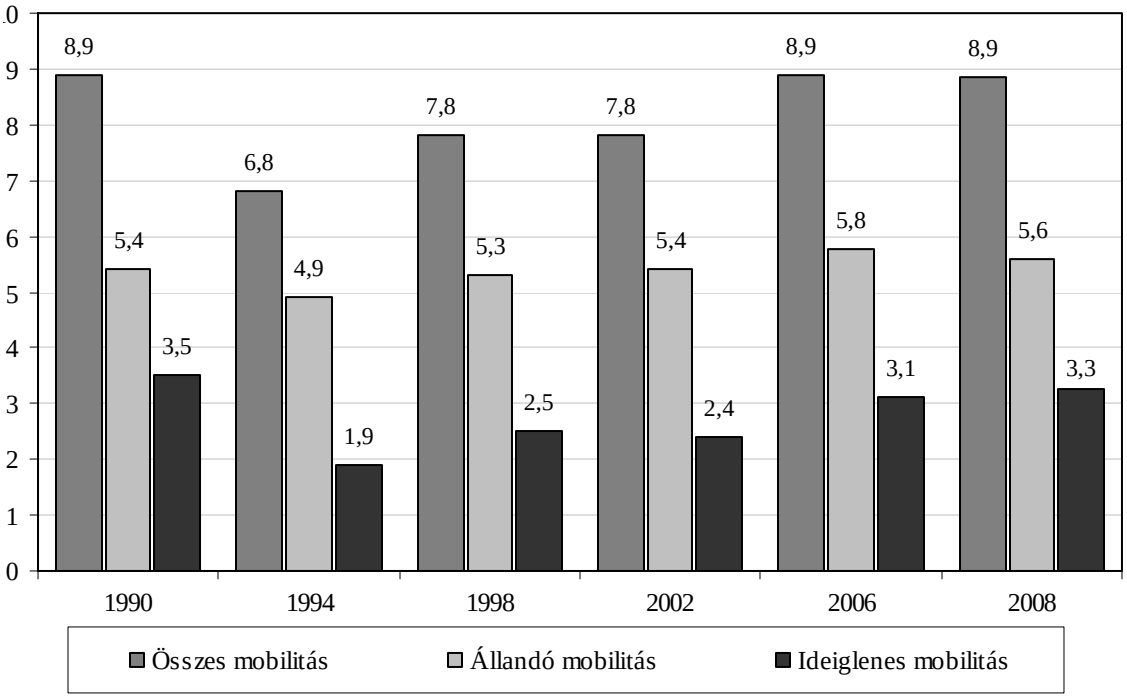

Forrás: KSH, saját számítások

Az 1990-es évtizedben és az új évezredben nagyobb mértékű volt a településen belüli költözés, mint a települések közötti vándorlás. Ezt tükrözi a teljes költözési arányszámok és a teljes vándorlási arányszámok alakulása. A területi mobilitás mértékének megítélésénél, csak a vándorlásokat vették figyelembe. Emiatt a magyar népesség meglehetősen immobilnak tűnt. Sikerült igazolni, hogy az alacsony vándorlási szintet (2008-ban 4,2 volt a TVA) kiegészíti a vele hozzávetőlegesen azonos nagyságrendű településen belüli költözés (2008-ban 4,6 volt a TKA). Amennyiben összeadjuk a két területi mobilitási formát, úgy az összegük alapján (2008-ban 8,9 a mechanikus kerekítések miatt a TMA) már nem tekinthető általában immobilnak a magyar népesség az országhatárainkon belül.

5. IRÁNYOK ÉS TÁVOLSÁGOK

A mennyiségek és mértékek bemutatása után áttérünk a vándorlások irányainak és távolságainak vizsgálatára. A súlypontszámítás segítségével jellegzetes vándorlási irányokat tudunk megállapítani, és az egyfajta átlagos vándorlási távolság változásaira is következtethetünk. A vándorlási súlypont[2] lényegében a vándorló alnépesség területi elhelyezkedését hivatott jellemezni, a vándorlás aktusát közvetlenül megelőzően és követően. A két súlypont által meghatározott irány felfogható a valóságban igen sokirányú, mondhatni kusza vándorlási irányok legjellemzőbbjeként. A két súlypont közötti légvonalbeli távolság, a vizsgált időegység alatti összes vándorlás egyfajta átlagos távolságát is jelenti egyben.
A volumencsökkenéssel párhuzamosan a térbeli mozgások távolsága is rövidült. A távolságcsökkenés okai között legelőkelőbb helyen a területi nivellálódási folyamat szerepelt. A vándorlások távolságának csökkenését és a csökkenés mértékét közvetlen bizonyítékokkal, a különféle aggregáltsági fokú vándorlási súlypontok kiszámítása után lehet igazolni. Az állandó vándorlók hosszabb utat tesznek meg a fizikai térben. Az ideiglenes vándorlásokra jellemző rövidebb távolságot magyarázhatja az a tény, hogy a gyakran munkavállalási céllal ideiglenesen is bejelentkező távolsági ingázók száma radikálisan csökkent. A tanulási és lakáscélokkal kapcsolatos ideiglenes vándorlások távolsága pedig korábban is rövidebb volt.
A távolság után az irány szemrevétele nélkülözhetetlen a migráció vizsgálata során. Az odavándorlások súlypontjai országos viszonylatban nyugatra helyezkednek el az elvándorlások súlypontjaitól, tehát a vizsgált időszakban az állandó és ideiglenes vándorlások domináns iránya nyugatra tartó. Az állandó vándorlásoknál igen stabilnak mondható nyugat-délnyugati irányultságot fedezhettünk fel, mely „jellegéhez méltóan” nem változott meg. Úgy tűnik, hogy – ha az eddig érvényes szabályszerűségek a jövőben is érvényesülni fognak, akkor – az eltérő fejlődési ütem miatt egyre markánsabbá váló területi különbségek növelni fogják az átlagos mozgási távolságokat.

[2] VÁNDORLÁSI SÚLYPONT: A súlypontszámítás egy olyan területi elemzési módszer, melyhez tömegek kellenek. Ez a tömeg lehet emberek sokasága, de bármi másféle abszolút mennyiség is. A vándorlási súlypontok a népességi súlypontoknak egyik változataként foghatók fel. Alkalmazkodva a vándoráramlások természetéhez (a vándorlás bipoláris jelenség), a migrációt magát nem egy, hanem két súlyponttal tudjuk csak megragadni: az elvándorlási, illetve az odavándorlási súlyponttal. A súlypontok lényegében a települések koordinátáinak, a vándorlókkal súlyozott számtani átlagai.

1. térkép

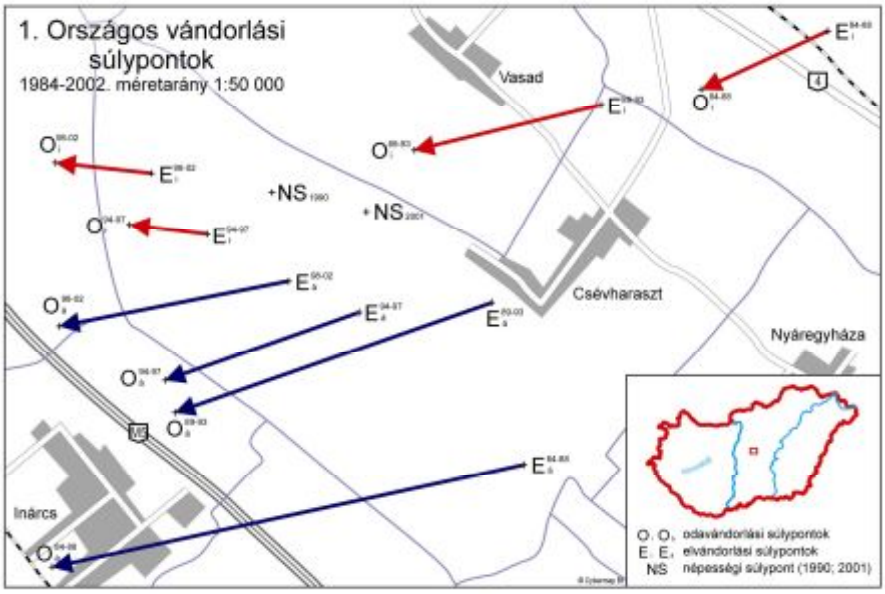

A 2001. évi népességi súlypont keletebbre helyezkedik el az 1990. évi súlypontnál, mely tény látszólag ellentmond a dolgozatban kifejtett egyik fő következtetéssel, nevezetesen a belföldi vándorlások dominánsan nyugatra tartó irányával. A látszólagos paradoxon két tényező bevonásával kielégítően magyarázható. Az első tényező a keleti országrészek magasabb termékenységéből származó születési többlet. A második tényező a nemzetközi vándorok területi elhelyezkedésével van összefüggésben. A bevándorlók és az új állampolgárok többsége a Dunától keletre és Budapesten telepedett le. Konklúzióként levonható, hogy a termékenység és a nemzetközi migráció területi szelektivitásából eredő hatások összessége felülmúlta a belföldi vándorlását és a népességi súlypontot keletre „húzta el”.

6. A BELFÖLDÖN VÁNDORLÓK ÉS KÖLTÖZŐK DEMOGRÁFIÁJA

Az állandó vándorlásokat folyamatosan enyhe nőtöbblet jellemezte az 1950-es évektől. Az ideiglenes vándorlások masszív férfitöbblete viszont eltűnt az 1980-as évek végére, sőt 1990-től az ideiglenes vándorlásoknál is nőtöbblet volt tapasztalható. Az 1994. évben megfigyelt adatokból számított értékek szerint már a nők vándorolnak többet életük folyamán (10 nő 34szer, 10 férfi csak 31 alkalommal). Úgy tűnik, hogy a Magyarországon is tapasztalható masszív feminizálódási folyamatok megjelentek a vándorlások szférájában is. Ezt támasztják alá az 1998. évi adatok melyek szerint 10 nő már 40-szer, 10 férfi pedig 36-szor vándorolna. A két nem közötti legnagyobb távolság 2007-ben alakult ki, melynek alapján 10 nő 48-szor, 10 férfi pedig 43-szor vándorol élete folyamán. Ha a 2007. évi belföldi vándorlási viszonyok hosszú távon állandósulnának, akkor egy átlagos nő csak közel öt alkalommal vándorolna az élete folyamán. Egy átlagos férfi még ennél is kevesebbszer, hozzávetőlegesen csak négyszer Ez pedig kevésnek tűnik, amennyiben összehasonlítjuk a Nyugat-Európában az életút során kb. hat alkalommal történő vándorlásokkal és az Egyesült Államokban egy átlagos életút során mért nyolcszori vándorlással.

A vándorlók szerkezetének szelektivitásával kapcsolatban, empirikus kutatásokkal ez idáig leginkább alátámasztott terület a migrálók kor szerinti összetételének vizsgálata. Nagyvonalakban igen korán felismerték, hogy a vándorlók korösszetétele nem hasonlít sem a küldő, sem a fogadó terület népességének kormegoszlására. Az eltérés irányát sem volt nehéz megállapítani, hiszen – kevés kivételtől eltekintve – az önkéntesen vándorlók fiatalabbak voltak, mint a kibocsátó és befogadó terület összlakossága. (Meg kell jegyezni, hogy a vándorlások kiváltotta hatások is nagyrészt a fiatalos korösszetétellel függtek össze.) A vándorlók korösszetételének hazai vizsgálatai azt mutatták, hogy a vándorlók életkor szerinti összetétele az Európában tipikusnak tekinthető Rogers-görbe futását követi, bár a népesség általános öregedésével összhangban a vándorlók korösszetétele is öregedett.
Az idősorok alakulásából megállapítható volt, hogy az általános magyarországi öregedési folyamathoz képest erőteljesebb volt a költöző alnépességben az idősebbek arányának növekedése. A második jellegzetes összefüggés az volt, hogy a költözések intenzitásának korösszetétel szerinti ábrázolása során, a Rogers-féle, vagyis a migrációra jellemző típus-görbe kontúrjai tűntek a szemünk elé minden egyes vizsgált évben. Nevezetesen a 0-4 évesek magas költözési intenzitása után a 10-14 évesekig csökkent az intenzitás, majd onnan a 20-24, illetve változóan a 25-29 évesekig emelkedett, ahol el is érte a legmagasabb értékét. Ezután folyamatosan korcsoportról-korcsoportra csökkennek az értékek az 50-54 évesekig, ahonnan kezdve a 70-74 évesekig a legalacsonyabb szintű a költözés. Az életút végén újra növekszik a költözések intenzitása, de a helyi maximumok minden egyes 75 éven felüli öt éves korcsoportban kisebbek, mint az életút elején a 10-14 éveseknél mért helyi minimum. Végeredményben tehát egy újabb bizonyítékot találtak annak az összefüggésnek az igazolására, hogy a migráció és a költözés azonos tőről fakadó, rokon jelenségek.

7. A BELFÖLDI VÁNDORLÁS TERÜLETI JELLEMZŐI

1. táblázat: Az ezer lakosra jutó vándorlási különbözet átlaga a régiókban

Régió	1990–1994	1995–1999	2000–2004	2005–2007	1990–2007
Közép-Magyarország	3,3	1,1	1,7	5,5	2,6
Közép-Dunántúl	0,0	1,1	1,4	0,6	0,8
Nyugat-Dunántúl	0,3	0,9	1,6	1,1	1,0
Dél-Dunántúl	-0,4	-0,5	-0,8	-2,6	-0,9
Észak-Magyarország	-3,5	-1,9	-2,3	-5,2	-3,0
Észak-Alföld	-3,1	-1,5	-2,0	-4,1	-2,5
Dél-Alföld	-0,2	0,0	-0,7	-1,6	-0,5

Forrás: Statisztikai tükör 2008/132.

A belföldi vándorlás területi jellemzőit, kiindulásként, a régiók ezer lakosra jutó vándorlási egyenlegének segítségével jellemezzük. A pozitív vagy negatív előjel azt mutatja, hogy az adott régió nyertese vagy vesztese a régiók közötti vándorlásoknak. Amennyiben nyertes, úgy több vándorlót fogad, mint küld, amennyiben vesztes, úgy több vándort bocsát ki, mint befogad. Ez szerint Közép-Magyarország, Nyugat-Dunántúl és Közép-Dunántúl befogadó jellegű régiók. Észak-Magyarország, Észak-Alföld, Dél-Dunántúl és Dél-Alföld pedig kibocsátó jellegű régiók. Regionális léptékű mozgásokat vizsgálva a legnagyobb pozitív vándorlási egyenlegű régióvá a Közép-Dunántúl vált, melyen belül Fejér megye a fő vándorlási célterület. A kibocsátó régiók közül továbbra is az Észak-Alföldön és Észak-Magyarországon mérhető a legszámottevőbb vándorlási hiány.

A legnagyobb vándorlási veszteség e két régióban Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéket sújtja. A fentebb vázolt regionális különbségek időbeli alakulását vizsgálva megállapítható, hogy a legnagyobb differenciák 2005-től alakultak ki, tehát a nyertesek még nagyobb pozitívumot könyvelhettek el, a vesztesek pedig egyre kevésbé tudják népességüket a régióban tartani.
Megyei szinten az abszolút nyertesnek Pest megye tekinthető, mely 1990-től kezdődően minden egyes évben jelentős vándorlási nyereséget könyvelhetett el. A relatív nyertesek közül Vas, Győr-Moson-Sopron és Komárom-Esztergom megyék emelhetők ki, ahol az évek többségében szerény vándorlási nyereség mutatkozott. A nagy vidéki egyetemi városokhoz tartozó megyék, úgy mint Baranya, Csongrád és Hajdú-Bihar a relatív vesztesek közé sorolhatók csekély vándorlási nyereséggel, illetve veszteséggel. Az abszolút vesztes típusba a keleti megyék kerültek, melyekre a legjellemzőbb példa Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén. A megyei elemzési szint nem megfelelő a területi különbségeket plasztikusan mutatató térszerkezeti vonalak kirajzolódásához. A kistérségek vándorlási egyenlege alapján, egy Ózd–Mezőkövesd–Szolnok–Dunaújváros–Nagykanizsa–Lenti településeken végigfutó vonal választja el az ettől északra található túlnyomórészt migrációs nyereséget élvező területeket, a térszerkezeti vonaltól délre eső területektől, ahol az elvándorlás a jellemzőbb.

8. A VÁNDORLÁS KÖVETKEZMÉNYEI

A népesség elvándorlásával nem egyszerűen csak egy főt veszít az adott település, kistérség, megye vagy régió, hanem egyben olyan személyt is, aki értéket termel, fogyaszt, a helyi társadalom szerves része. A vándorlás demográfiai, gazdasági és társadalmi következménye nagyrészt a folyamat szelektivitásából ered, ami azt jelenti, hogy a vándorlók nem egyszerűen a kibocsátó és fogadó területek reprezentatív mintái. Korösszetételüknél fogva öregítik a küldő területet, fiatalítják az érkezés helyét. Magyarországi specifikum, hogy ritka a munkanélküliek vándorlása, ezért a fiatal és középkorú aktív vándorokból ered a gazdasági hatások legtöbbje.
A társadalmi következmények közül e helyen a lakóhelyi szuburbanizációt emeljük ki. Vannak még egyéb érdekes társadalmi következmények, mint például az elnéptelenedő települések problematikája (ennek enyhébb változatát a kiüresedő térségek jelentik) vagy a migráció következtében felerősödő társadalomszerkezeti homogenizálódás. Terjedelmi korlátok miatt ezekkel e helyen nem foglalkozunk. A belföldi vándormozgalom földrajzi iránya egyértelműen keletről nyugatra mutatóvá vált, miközben a megtett távolságok folyamatosan zsugorodtak. A kilencvenes évek eleje óta a belföldi vándorlás településhálózat szerinti hierarchia szerinti egyenlege a községek nyereségével zárul. 1999-ben a főváros vándorlási vesztesége 14 ezer fő, a többi városé 2 ezer fő volt, tehát a vándorlások következtében a községek népessége 16 ezer fővel növekedett. 2000-ben e tendenciák felerősödtek, ami azt jelentette, hogy Budapest vándorlási vesztesége 18 ezer főre a városoké pedig 7 ezer főre nőtt. A folyamat másik oldalaként pedig a községek népessége 25 ezer fővel gyarapodott a belföldi migráció következtében. Nem szabad elfelejtenünk azonban azt, hogy a szuburbanizációs folyamat elsősorban Budapestet, a nagyobb városokat és közvetlen környéküket érinti és nem többszörösen hátrányos helyzetben lévő depressziós térségeket. A Budapestről történő elvándorlással magyarázható Pest megye jelentős vándorlási többlete. Igen érdekes, hogy Magyarországon is megfigyelhető a szuburbanizációs folyamatokon belül az a jellegzetesség, hogy elsősorban 30 év feletti gyermekes párok költöznek ki a várost övező családi házas övezetekbe. Probléma az, hogy csak a lakóhelyüket „költöztetik ki a városból”, tevékenységük nagy része azonban az urbiához kötődik, létrehozva ezzel a modern ingázók legjelentősebb rétegét, annak minden egyes feszültségével.

Ezen térségek többsége a városi rang nélkül is egyértelműen városias környezetet nyújt a kiköltözőknek. A városból kiáramlással ellentétes irányú folyamatok is léteznek, nevezetesen a tízes éveik második felét taposók, továbbá huszonévesek városokba áramlása. E folyamat motivációs hátterében a kedvezőbb tanulási, elhelyezkedési és szórakozási lehetőségek állnak, nem is említve a szélesebb élettársi- és házassági piacról. E folyamatot a geográfiai szakirodalom dzsentrifikációnak aposztrofálja, igaz nem a mikszáth-i értelemben. Ez esetben a városmagok revitalizációjáról van szó.

9. FŐBB MEGÁLLAPÍTÁSOK

Az 1980-as évek végének 1990-es évek elejének politikai, gazdasági, társadalmi transzformáció kiváltotta hatása, nem a migráció emelkedésében, hanem a mennyiségek zuhanásában nyilvánult meg a magyar társadalomban. Azon relatíve kevesek, akik vállalták a migrációval járó veszélyeket – a jelentősebb nyereség érdekében – nem az egyes országokon belül, hanem inkább a nyugati országok felé indultak szerencsét próbálni.
Túljutva az átalakulás leggyötrelmesebb időszakán a kilencvenes évek közepén újabb fordulat jelei mutatkoztak a belföldi vándormozgalom mértékében. A fagyott állapotok után a növekvő vándorlási szintek egy újabb korszak kezdetét jelezték. A hullámzásokkal tarkított enyhén növekvő trend alakult ki 1994 és 2007 között. Érdekes módon az állandó jellegű mozgások mennyisége fluktuált nagyobb mértékben. A 2008. évi adatok egy újabb trendmódosulás előszelét is jelenthetik. Radikális zuhanás történt a belföldi vándorlási és költözési adatokban egyaránt. A begyűrűző világgazdasági válság hatására kialakuló mobilitási szintek változásai kísértetiesen hasonlítanak a húsz évvel korábbi viszonyokra.
Az 1980-as évek második felétől közel ugyanannyian költöztek saját településükön belül, mint ahányan más helységekbe vándoroltak el, tehát az alacsony vándorlási szintet kiegészíti a településen belüli költözés. Amennyiben összeadjuk a két területi mobilitási formát, úgy az összegük alapján már nem tekinthető az országhatárainkon belül immobilnak a magyar népesség.
A volumencsökkenéssel párhuzamosan a vándorlások távolsága is rövidült a transzformációs periódusban. Azóta az eltérő fejlődési ütem miatt egyre markánsabbá váló területi különbségek enyhén növelték az átlagos mozgási távolságokat. A közeljövő egyik kutatási kérdése lesz majd, hogy a zuhanó mobilitási szintek együtt járnak-e a távolság rövidülésével? További jellegzetesség, hogy az állandó jelleggel vándorlók hosszabb utat tesznek meg a földrajzi térben. Az állandó és ideiglenes vándorlások iránya dominánsan nyugatra tartó.
Az országon belüli vándormozgalom egészében, tehát a vándorlások és a költözések vonatkozásában is mozgékonyabbak nők, mint a férfiak. Ezért cáfolnunk kell a közkeletű vélekedést, miszerint Magyarországon a férfiak térben mobilabbak. A vándorlók fiatalosabb korösszetételűek, mint akár a küldő, akár a fogadó terület népessége. E jellegzetességből ered a migráció legtöbb demográfiai, gazdasági és társadalmi következménye.
Magyarország régiói közül Közép-Magyarország, Nyugat-Dunántúl és Közép-Dunántúl befogadó jellegűek. Észak-Magyarország, Észak-Alföld, Dél-Dunántúl és Dél-Alföld belföldi vándorlásuk mérlege alapján kibocsátó régiók. Az új évezred első évtizedének vége felé közeledve a szuburbanizációs folyamatok kifulladásának lehetünk szemtanúi. Ezzel párhuzamosan a Budapestre áramlás (visszaáramlás) felerősödött. A fővárost követve – várhatóan a közeljövőben –, a nagyvárosokra is átterjed a dzsentrifikáció jelensége.

Irodalomjegyzék

DÖVÉNYI Z. (2009): A belső vándormozgalom Magyarországon: folyamatok és struktúrák. *Statisztikai Szemle,* Vol. 87. No. 7-8. 748-762. p.
DÖVÉNYI Z. (2007): A belföldi vándormozgalom strukturális és területi sajátosságai Magyarországon. *Demográfia,* Vol. 50. No. 4. 335-359. p.
CSAPÓ T. – KOCSIS ZS. (2006): *Szombathely településföldrajza.* Savaria University Press, Szombathely.
EGEDY T. – KOVÁCS Z. (2005): A városrehabilitáció néhány elméleti kérdése. In Egedy T. (szerk.) *Városrehabilitáció és társadalom.* MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 9-20. p.
FÖLDI ZS. (2006): *Neighbourhood Dynamics in Inner-Budapest. A Realist Approach.* Utrecht University, Utrecht, Netherlands Geographical Studies 350.
GINTER G. (2008): A belső vándorlások településhálózati jellegzetességei 1990-től napjainkig. In Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében.* Szegedi Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged, 245-254. p.
HARDI T. (2004): Az államhatáron átnyúló régiók formálódása. *Magyar Tudomány,* Vol. 111. No. 9. 991-1001. p.
ILLÉS S. (2000): *Belföldi vándormozgalom a XX. század utolsó évtizedeiben.* KSH NKI, Budapest.
ILLÉS S. (2004): Centres of gravity of internal migration in Hungary. *Hungarian Statistical Review,* Vol. 82. Special Number 9. 38-52. p.
KOÓS B. (2007): A szuburbanizációs folyamat a magyar gazdaságban. *Közgazdasági Szemle,* Vol. 54. No. 4. 334-349. p.
KOÓS B. – TÓTH K. (2007): Lakóhelyi és gazdasági szuburbanizáció a Közép-Magyarországi régióban. In Pál V. – Kovács Cs. (szerk.): A társadalmi földrajz világai. SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 333-344. p.
KSH (2008a): A belföldi vándorlás főbb folyamatai 1990-től napjainkig. Statisztikai Tükör, Vol. 2. No. 132. 1-4. p.
KSH (2008b): Demográfiai évkönyv. KSH, Budapest.
MEZEI I. (2005): Állam – ország – régió és a valóság. *Tér és Társadalom,* Vol. 19. No. 3-4. 187-203. p
MEZEI I. (2008): The possibility of organic development in Hungary. *Acta Geographica Universitatis Comenianae,* 2008. No. 51. 27-40. p.

EKÉNÉ DR. ZAMÁRDI ILONA

A belső vándorlás jellemzői bihari kistelepüléseken

1. BEVEZETŐ*

Az országon belüli vándorlások nagyságrendjét nem változtatta meg a piacgazdaságra történt áttérés. Mind a lakóhely-változtatással járó állandó, mind az ideiglenes vándorlások alacsony volumenűek maradtak, a népesség alig 2-2%-a vesz részt bennük. Bő két évtizede jellemző az is, hogy a lakóhely-változtatások nagyobbik fele a megyéken belül történik, s csak harmaduk-negyedük iránya mutat távolabbra.
Alapvető irányváltás történt azonban a településtípusok között. A rendszerváltást követően megváltozott az addig az urbanizáció jegyében történő falu-város vándorlás. Budapest és a városok népességleadók, a községi jogállású települések pedig vándorlókat befogadókká váltak. A városi negatív és a falusi pozitív vándorlási mérlegek regionális eltérései természetesen számottevőek, erős függést mutatnak a népességnagyságtól, a gazdasági-társadalmi és forgalmi helyzettől.
A másik feltűnő módosulás a lakóhely-változtatással járó állandó vándorlásokban résztvevők társadalmi összetételében mutatkozik a rendszerváltás után. A városokból kiköltözök lakóhelyválasztásában jól elkülöníthető a tehetősebb társadalmi csoportok szuburbán mozgása a városi munkahely megtartásával, valamint a munkanélkülivé vált, magas lakásrezsit fizetni nem tudó szegény rétegek periférikus falusi térségek felé áramlása. Utóbbiak számára az olcsó, alacsony komfortfokozatú lakáslehetőség képezi a vonzerőt. A befogadó falusi települések, olykor összefüggő mikrokörzetek társadalmában azonban súlyos problémákat okoz a városi szegények integrációja. Bihari kérdőíves felmérés alapján erre a helyzetre kívánunk rámutatni a területi és társadalmi mobilitás összefüggéseibe ágyazottan.

2. A MOBILITÁS ÉS MIGRÁCIÓ ÖSSZEFÜGGÉSRENDSZERE

A mobilitásformák csoportosíthatók és rendszerekben értelmezhetők az alábbiak szerint.

1. táblázat: Mobilitásformák a különböző rendszerekben

A vizsgált rendszer	Földrajzi tér	Társadalom
Részegység	Régió	Társadalmi réteg, csoport
Mobilitás a rendszer egységei között	interregionális mobilitás	vertikális mobilitás (felemelkedés, lesüllyedés)
Mobilitás a rendszer egységein belül	intraregionális mobilitás	horizontális mobilitás
Mobilitás típus	területi mobilitás	társadalmi mobilitás

Forrás: Franz, P. 1984., módosítva

* Ekéné Zamárdi Ilona: A belső vándorlás jellemzői bihari kistelepüléseken. In: *A földrajz dimenziói.* Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek. Szerk. Dövényi Zoltán – Schweitzer Ferenc. Budapest, 2005. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 489 p., Pp. 277-297.

A mobilitás formálisan értelmezve egy ember, vagy embercsoport pozíció váltása valamely rendszer elemei között. Amennyiben a rendszert társadalmi elemek építik fel, társadalmi mobilitásról beszélünk, ha a pozícióváltás, elmozdulás térben történik, földrajzi mobilitásról van szó. A társadalmi mobilitás vertikális és horizontális lehet aszerint, hogy az elmozdulás során történik-e vagy sem egzisztenciális, anyagi, tekintélybeli stb. emelkedés, ill. süllyedés. A földrajzi, vagyis területi mobilitás során migrációról, azaz vándorlásról akkor beszélhetünk, ha az abban résztvevő egyén, vagy csoport lakóhelyet változtat. Az új lakóhely lehet a régión belül, vagy másik régióban, a lényeg az, hogy a vándorló egyén, vagy csoport az élete színterét egyik településről egy másikba helyezze át. Földrajzi, területi mobilitás történhet lakóhely változtatás nélkül is. A lakóhely megtartása mellett zajló térbeli mozgásoknak cirkulációs mozgás az elnevezése. A továbbiakban a lakóhely-változtatással egybekötött vándorlás (migráció) és a társadalmi mobilitás összefüggéseit tartjuk szem előtt.
A térbeli és társadalmi mobilitás között nagyon szoros összefüggés van. A területi – földrajzi mobilitás nemcsak annak a kifejeződése, hogy az egyén személyes helyzetében változás következett be, hanem közvetít egy alkalmazkodó mechanizmust is a regionális gazdasági, társadalmi, politikai stb. változásokhoz. Az ember személyes sorsában bekövetkező változások – közép- vagy felsőfokú tanulmányok kezdete, a munkába állás ideje, a foglalkozás során a munkahelyi hierarchiában bekövetkező emelkedés, vagy pozícióvesztés, a házasodás, a háztartás növekedése és csökkenése, a nyugdíjas élet kezdete – az események többségében lakóhely-változtatással vannak összekötve. Ez fordítva is igaz. Egy-egy régió gazdasági és társadalmi felemelkedése, vagy lesüllyedése és az azzal együtt járó jövedelemváltozások, a lakókörnyezet fel-, vagy leértékelődése ugyancsak vándorlásokat váltanak ki (Mammey, U. 1977).
A nyugati szakirodalom a tartós, megszakítás nélküli vándorlások között tartja számon a periféria területekről történő elvándorlásokat. Ezek szelektívek két szempontból is. Egyrészt korspecifikusak, amennyiben a 14-18 év közötti korosztályt helyben nem található oktatási intézmények felkeresése céljából a centrumok felé fordítják, másrészt ugyancsak elmegy a munkavállalási korúak közül a képzettebb csoport is a helyben szűkös munkahelyválaszték miatt (Gatzweiler, H.-P. 1975, Genosko, J. 1980).

3. A TÉRBELI ÉS TÁRSADALMI MOBILITÁS ÖSSZEFÜGGÉSE MAGYARORSZÁGON

1945 után a Szovjetunió vezette szocialista tábor elmaradt agrár-országaiban a társadalmi és területi mobilitás összekapcsolása a hivatalos állami politika szintjén jelent meg. A szocialista iparosítás úgy történt, hogy a mezőgazdaságban keletkezett jövedelmek elvonásával az iparban hatalmas beruházásokat eszközöltek. Az ipari keresetek relatíve magasan megállapított szintje, a mezőgazdaságban végrehajtott kollektivizálás nemcsak a parasztból csinált igen rövid idő alatt munkást, tehát léptetett felfelé egy egész társadalmi osztályt a hierarchiában, hanem ezzel szükségszerűen összekötve addig soha nem tapasztalt mértékű területi mobilitással is együtt járt. Az országnak azokból a részeiből, főként az alföldi megyékből, amelyekben a megélhetés egyedüli forrása a mezőgazdaság volt, folyamatos elvándorlás indult meg az ipari területek, a főváros és a középhegységi tengely felé. A vándorlások az urbanizáció jegyében is zajlottak, a falulakók városokba költöztek (1. ábra).

1. ábra*: A volt szocialista országok mobilitása

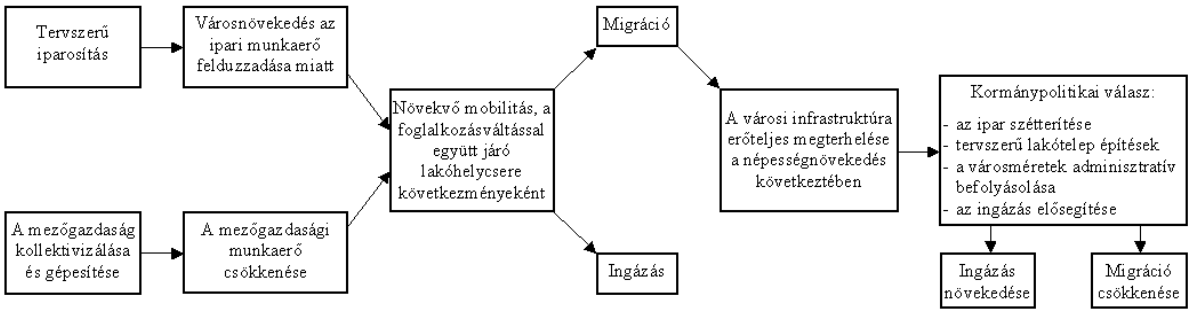

Forrás: Fuchs, R.J. – Demko, G.J., 1978

Az 1. ábrán sematikusan ábrázolt mobilitási folyamatokat végigkövetve megállapítható, hogy a kényszer-elem mindvégig jelen volt ebben az állam által „vezényelt” folyamatban. Megmutatkozott úgy, hogy az állami gazdaságpolitikák négy évtizeden keresztül az 1. ábrán látható mobilitási irányokat és mozgáspályákat megtervezték és meghatározták, más utat választani nem lehetett. Ez a szó szoros értelmében is így volt, hiszen a zárt határok miatt a külföldre távozás lehetősége sem állt fenn.

Magyarország e hatalmas társadalmi és területi mobilitásban már a hetvenes évtizedre ipari országgá vált, s a városlakók is többségbe kerültek a községek lakosaival szemben. Igen rövid idő alatt végbement tehát a foglalkozási – és ezzel együtt a társadalmi-, valamint a területi átrétegződés. A „felülről vezérelt”, gyorsan lezajlott folyamatnak azonban mind társadalmi, mind az egyes régiók szemszögéből nézve bőven vannak máig ható negatív következményei. A mobilitás a legnagyobb mértékű az 1950-es évtizedben volt. Ennek során több mint kétmillió fő, az ország lakosságának ötöde, az akkori munkavállalóknak a fele költözött el a lakóhelyéről, s váltott foglalkozást, társadalmi státust és települést. E hatalmas megmozdulásban végleg elszakadtak azok a szálak, amelyek a magyar társadalmat a több évszázados paraszti, mezőgazdasági kultúrához kötötték. Nem csupán azért szakadtak el, mert a mezőgazdasági kereső falulakók tömegesen az iparba és városokba mentek, hanem azért is, mert a falusi terekhez kötődő mezőgazdaság maga is gyökeresen átalakult a nagyüzemek megszervezésével. A gépesítéssel megváltozott a technológiája, szétdarabolódtak az időjáráshoz és a kisparaszti tulajdonhoz és üzemmódhoz kapcsolódó munkafolyamatai, a nagyüzemi munkaszervezet és munkarend, a termelési vertikumok iparszerűvé tették a mezőgazdaságot. Új funkciók is megtelepedtek az addig egyoldalúan a mezőgazdasággal jellemezhető falusi térségekben. Az ipar szétterülésével számos községbe üzem települt, vagy ingázással elérhető ipari munkahelyeken dolgoztak a falvak keresői, stb.

Az urbanizáció látványos eredményt hozott a tekintetben, hogy az ország lakosságának nagyobbik fele városlakóvá vált (ma 64%-os az arány). Az urbanizáció minőségi oldala, az urbánus életmód, a polgárosultság azonban nem valósítható meg állami rendelkezésekkel, kiformálódásához idő szükséges. A magyar városok társadalmának meghatározó részévé az ipari munkásság vált a szocializmus idején. Papp A. (1989) vizsgálatai arra mutatnak rá, hogy az erőteljes városodással éppen a polgárinak mondható társadalmi elem visszaszorulásának lehetünk tanúi a magyar városok társadalomfejlődésében. 1960 és 1980 között megcsökkent a keresők között a szellemi foglalkozásúak és a diplomások aránya az ipari munkásokéval szemben. 1960-ban az országos átlagot meghaladó arányú szellemi foglalkozást űző a városok 33, diplomás pedig 39%-ában élt. 1980-ra az országos átlagnál nagyobb szellemi foglalkozásút már csak a városok 28, diplomást pedig 24%-ában találunk.

* Az ábrákat szerkesztette Pénzes János.

A szocializmus évtizedeiben lezajlott gyors társadalmi és területi mobilitás tehát egyrészt erodált falusi társadalmakat eredményezett, mert a fiatal munkavállalók hagyták el a falusi térségeket, másrészt gyorsan felduzzadt, kiérleletlen városi társadalmakat hozott létre. Mégis, ha a nyugati világhoz hasonlítjuk, s a társadalmi és területi mobilitás összefüggésében szemléljük e folyamatot, megállapítható a hasonlóság, sőt egyezés a mobilitási folyamatokban. A tartós falusi elvándorlás nálunk is egyrészt korspecifikusan vitte el a vidéki térségekből a fiatal korcsoportokat először a magasabb képesítés megszerzése, aztán pedig a kvalifikált munkahelyek bősége miatt a centrumterületekre. E területi mozgások révén a bennük résztvevők a társadalmi hierarchiában felfelé mozdultak el.

4. A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐ TERÜLETI MOBILITÁS

A rendszerváltás és a piacgazdaságra történő áttérés városból – falura migrációs irányváltása a társadalmi mobilitás szempontjából a benne résztvevő városi lakosok helyzete szerint kétféleképpen értelmezhető. A városi munkahellyel rendelkező szuburbán kitelepülők mozgása vagy horizontálisnak, vagy pedig a társadalmi hierarchiában emelkedőnek minősíthető. Városkörnyéki kertes házat szilárd anyagi háttérrel, a munka világában biztos egzisztenciával rendelkezők képesek vásárolni. Ezzel szemben a városi nagyipar leépülésével, az üzemek szétforgácsolódásával állást és egzisztenciát vesztett azon munkás-csoportok, amelyeknek úgyszólván egyedüli anyagi bázisa a városi lakástulajdon, sürgős döntés elé kerültek. A piacosodás egyik leglátványosabb, s mindenkit sújtó vonzata a lakásfenntartási költségek hirtelen és jelentős megemelkedése volt. A munkanélküli háztartások ezt képtelenek fizetni. Az eladott városi lakás árából olcsó vidéki ingatlan megvásárlása, a kevésbé költséges falusi élet reménye számos szegény család, háztartás életstratégiájává vált, akik városi lakóhelyüktől sokszor távoli, perifériku falusi településekbe költöznek az ottani alacsony ingatlanárak miatt. Reményük az, hogy az eladott városi lakás és a falusi ingatlan árkülönbözete csekély tőkeként megőrizhető. A társadalmi mobilitást illetően evidens, hogy ők a vertikális mobilitás lefelé mutató, süllyedő spiráljában mozognak.
Ez utóbbi jelenségnek lehetünk tanúi Hajdú-Bihar megye déli és keleti településein, amelyek Trianon előtt a történelmi Bihar vármegyéhez tartoztak.

5. A BIHARI TELEPÜLÉSEK HELYZETE

Az 1950-es közigazgatási reform során Hajdú-Bihar megyéhez az egykori történelmi Bihar vármegye településeinek mintegy 10%-a, félszáz település került.

2. táblázat: Hajdú-Bihar megye népessége az 1949. január 1-i adatok szerint

Megye, város	Népességszám	Települések száma
Hajdú vármegye	202559	22
Debrecen város	119623	1
Bihar vármegye	149370	50
Szabolcs vármegye	27676	7
Hajdú-Bihar megye összesen	499228	80

Forrás: Magyarország történeti statisztikai Helységnévtára 11. Hajdú-Bihar megye, 1977.

2. ábra: Területátcsatolások Hajdú-Bihar megyéhez 1950-ben*

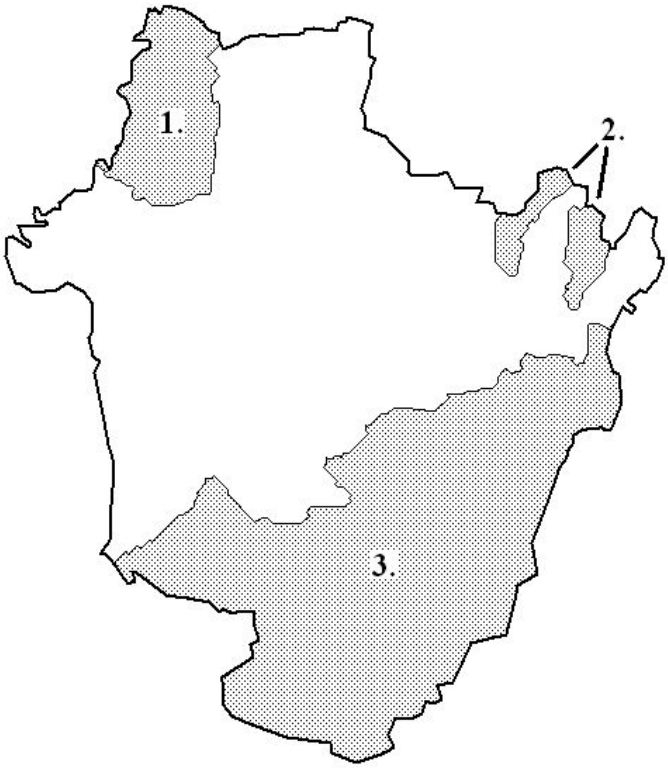

Szabolcs-Szatmár megye Dadai alsó járásából: Görbeháza, Polgár, Tiszagyulaháza, Újszentmargita, Újtikos
Szabolcs-Szatmár megye Ligetalji járásából: Nyíradony, Nyíracsád
Bihar vármegye (a Békés megyéhez került Cséffa-Nagyszalontai járás kivételével) a Magyarországon maradt területrészeivel részt vett Hajdú-Bihar megye megalakulásában.
Forrás: Magyarország történeti statisztikai Helységnévtára 11. Hajdú-Bihar megye, 1977.

Kiolvasható a 2. táblázatból, s jól látható a 2. ábrán is, hogy a bihari települések az újonnan megalakított Hajdú-Bihar megye településeinek túlnyomó többségét, kétharmadát tették ki. Nem ez a helyzet a népességi súlyukkal, az alig harmada volt a megye népességének. A bihari települések uralkodóan a kis- és aprófalvas településtípusba tartoznak.
A szocialista időszakban az e nagyságkategóriájú falvakból volt a legerőteljesebb az elvándorlás. Így történt a bihari települések esetében is. A 200l-es népszámlálás idején együttes részesedésük a megye népességéből már csupán ötödrésznyi. Fél évszázad alatt népességük harmadát elveszítették, lélekszámuk 108.000 főre apadt. Az időközben várossá avatott települések sem tudták megakadályozni a munkaerő elvándorlását. (3. ábra)

3. ábra: Hajdú-Bihar megye települései és Bihar határvonala

4. ábra: A bihari települések népességszám változása 1960–1990 között, %

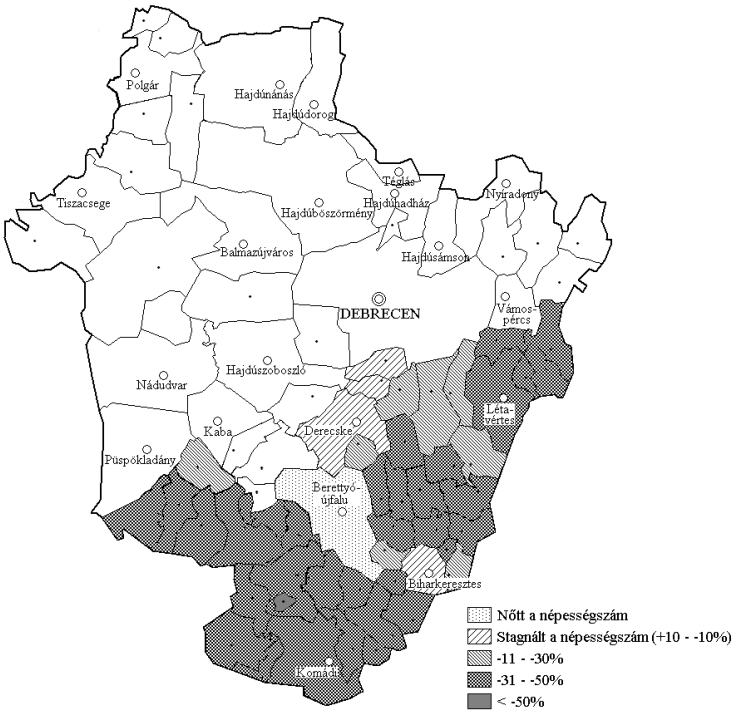

Forrás: Népszámlálási kötetek, Hajdú-Bihar megye adatai, KSH 1990

A települések három évtized alatti népességvesztése döntő mértékben az elvándorlásnak köszönhető, a természetes fogyás az utóbbi másfél évtizedben járul hozzá jelentősen a népességszámok csökkenéséhez. 1960-tól a rendszerváltásig terjedően csupán a legnépesebb, az 1970-es évtizedben városi rangot és jelentős ipart kapó Berettyóújfalu népessége növekedett, s további négyről mondható el, hogy stagnált a népessége. Mikepércs és Sáránd Debrecen közvetlen szomszédságában a város jó megközelíthetősége miatt már korán szuburbán településsé vált. Biharkeresztes a határátkelő révén nyújt bővebb foglalkoztatási lehetőséget a környező falvaknál. A tízezer lakosú Derecske szintén városi rangra emelésének, s az ezzel járó szocialista korszakbeli munkahely-létesítésnek, de Debrecen közelségének és a jó közlekedési összeköttetésnek is köszönheti népességmegtartó képességét. Az összes többi település népessége tetemesen fogyott, bő kétharmaduk 1990-re elvesztette népességének harmadát-felét.

5. ábra: A bihari települések népességnagyság szerint (fő), 2001

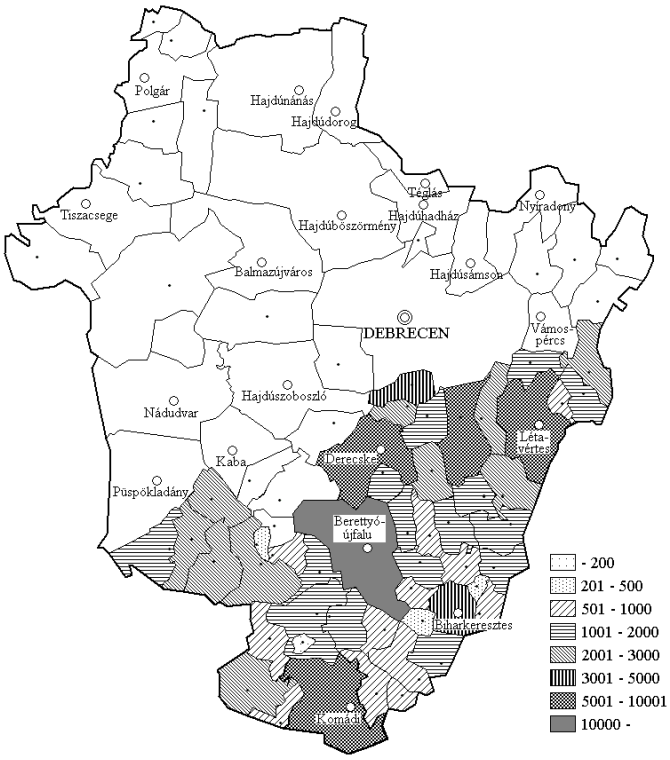

Forrás: Népszámlálási kötetek, Hajdú-Bihar megye adatai, KSH 2001

A folytonos népességvesztés következtében a települések – csekély kivételtől eltekintve – az 1960-es helyzethez viszonyítva tovább aprózódtak. 2001-ben kétharmaduk 2000 lélekszám alatti kisfalu, de Bedő, Bihardancsháza, Told és Vekerd lakossága 200-500 főt számlál csupán. A települések negyede 2000-5000 fő közötti középfalu, s 5 település népességszáma nagyobb 5000 főnél.

A városok a kis- (öt-tízezer főt számláló) és törpeváros (ötezer fő alatti lakosságszámú) kategóriába tartoznak. Berettyóújfalu kivételével a városi települések a rendszerváltás után nyertek városi rangot, azután hogy az 1990-es önkormányzati törvény elfogadásával megváltoztak a városfejlődés közigazgatási feltételei. Az önkormányzati törvény és a települések finanszírozási gyakorlata nem tesz érdemi különbséget a városi és községi jogállású települések között.

Ez a tény „liberalizálta” a várossá-nyilvánítási gyakorlatot, olyan települések sora nyert városi jogállást, amelyek funkcionálisan nem városok, nincs városi szerepkörük (Beluszky P. 2000). Biharkeresztes, Komádi és Létavértes e kategóriába tartozó törpevárosok. Berettyóújfalu Beluszky P. (1999) várostipizálása alapján az iparral rendelkező adminisztratív-kereskedelmi-szolgáltató tradicionális kisvárosok csoportjába tartozik, míg Derecskét ugyanez az osztályozás csupán az egykori kis mezővárosok, agrártelepülések sorába illeszti.
Ez az elaprózott, s Berettyóújfalutól eltekintve városi központokkal gyengén ellátott településhálózatú térség az 1990-es évtizedben jelentős részében vándorlási célterületté vált.

6. ábra: Pozitív vándorlási egyenleggel rendelkező bihari települések, 1990–2001

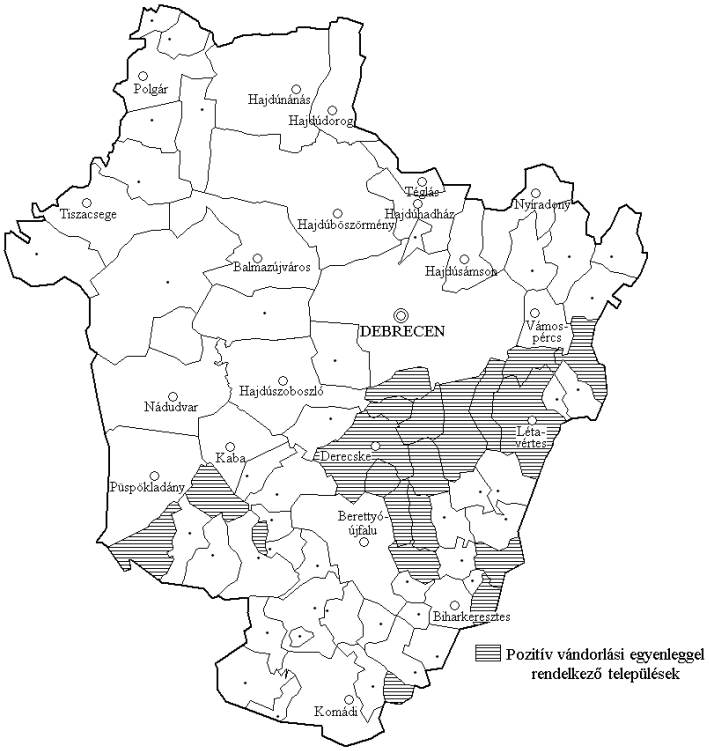

Forrás: Népszámlálási kötetek, Hajdú-Bihar megye adatai, KSH 2001

A bevándorlási plusszal rendelkező települések e kicsiny vizsgált területen is tükrözik az országosan megmutatkozó kettős tendenciát. A közvetlen Debrecenhez tapadó falvak közül a 47-es út mentén fekvő Mikepércs, Sáránd és részben Hajdúbagos is a szuburbán kitelepülések színtere azzal a sajátossággal, hogy mindhárom településre nagy számban költöznek ki az egykor innen Debrecenbe betelepült, mára már nyugállományba került lakosok. Baromfitartással és konyhakertműveléssel foglalkozva egészítik ki nyugdíjukat az ismerős falusi környezetben. A többi vándorlókat befogadó bihari településre nem lehet rámondani, hogy munkaerőpiaci, vagy közlekedési szempontból kedvező helyzetű. Az ország- és megyehatár melletti kis-, sőt aprófalvak (Bihardancsháza, Kőrösszakál) munkaerőpiaci helyzetét jól megvilágítja a 7. ábra, amely Hajdú-Bihar megye településeinek munkanélküliségét az országos átlaghoz viszonyítja.

7. ábra: A munkanélküliségi mutató településenkénti alakulása az országos átlaghoz mérve Hajdú-Bihar megyében (2003. május)

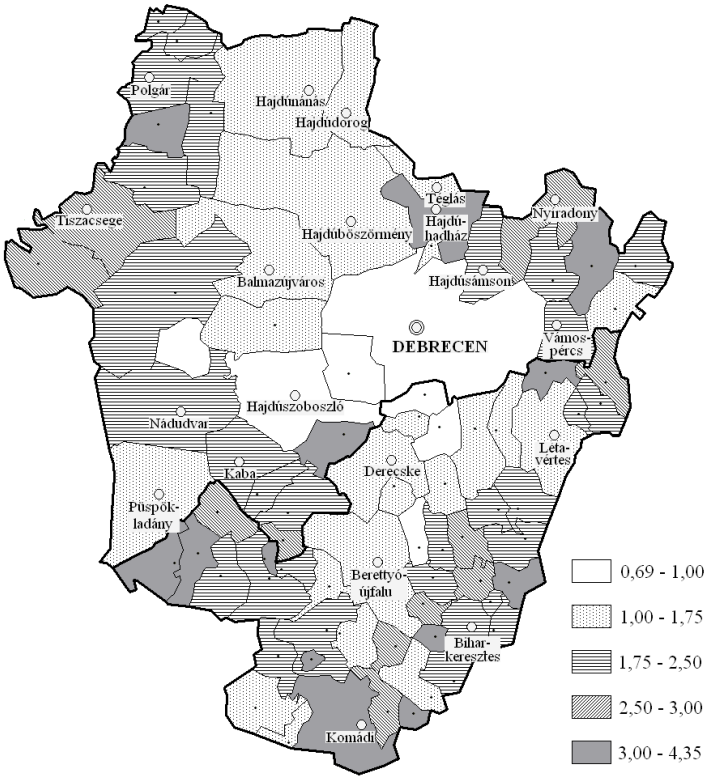

Forrás: Balcsók I. 2003.

A megye déli részén elhelyezkedő bihari települések közül még a legjelentősebb centrum, Berettyóújfalu, a szintén városi rangú Derecske, Létavértes és néhány Debrecen közeli, jó forgalmi helyzetű település munkanélküliségi mutatója is meghaladja az országos átlagot. A többi község, köztük az ugyancsak város Biharkeresztes már az országos munkanélküliséget két-háromszorosan meghaladó kategóriába tartozik. Újléta, Szerep, Bihardancsháza, Told, Vekerd, Kőrösszakál, Nagykereki, és a déli megyehatáron fekvő Komádi városa az átlagnál 3-4,35-ször nagyobb kategóriákat ülik meg tartósan, s nemcsak a pillanatnyi állapot szerint (Balcsók I. 2003). Ennek igazolása a 8. ábra, amely a tartósan munkanélküliek arányát tünteti fel településenként.

8. ábra: A tartósan munkanélküliek aránya Hajdú-Bihar településein, % (2003. május)

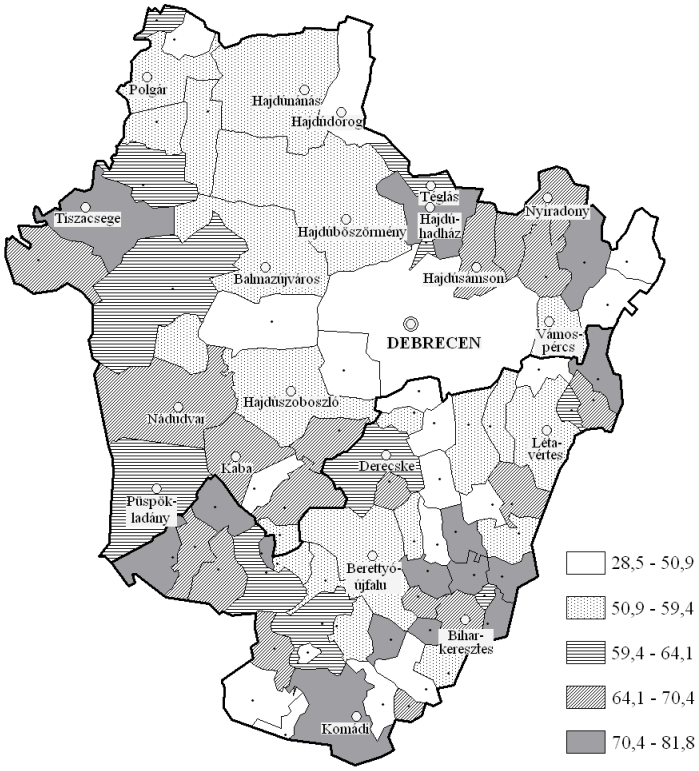

Forrás: Balcsók I. 2003.

A nagyon rossz munkaerő-piaci helyzet több okra vezethető vissza. Az elaprózott településszerkezet és a forgalmi árnyékban fekvés mellett a társadalmi okok között meg kell említeni a roma népesség jelenlétét is. Az összefüggésekre a válaszadó települések kérdőíveiből is fény derül.

A bihari települések 7-8. ábrákon érzékeltetett rendkívül kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzete ellenére, és azzal együtt, hogy a térség lakónépessége 1990 és 2001 között kismértékben a természetes fogyás, nagyobb arányban az elvándorlás okán fogyott (mintegy 3000 fővel csökkent), mint a 6. ábrán látható, mégis vannak az évtizedben vándorlási plusszal rendelkező települései, sőt a városokból, ipari központokból elszármazók megjelennek olyan falvakban is, ahonnan a saját lakosság elvándorlása a beköltözők számát meghaladja. Az új beköltözőkkel kapcsolatos társadalmi problémákat 2004 őszén a bihari polgármestereknek címzett kérdőívekből összegyűjtött adatok alapján kíséreljük meg felmérni.

6. A VÁLASZADÓ BIHARI TELEPÜLÉSEK HELYZETE

Értékelhető válaszokat a települési önkormányzatok 40%-a adott. Elhelyezkedésük, jellemzőik a következőkben foglalhatók össze (9. ábra).

9. ábra: A válaszadó bihari települések

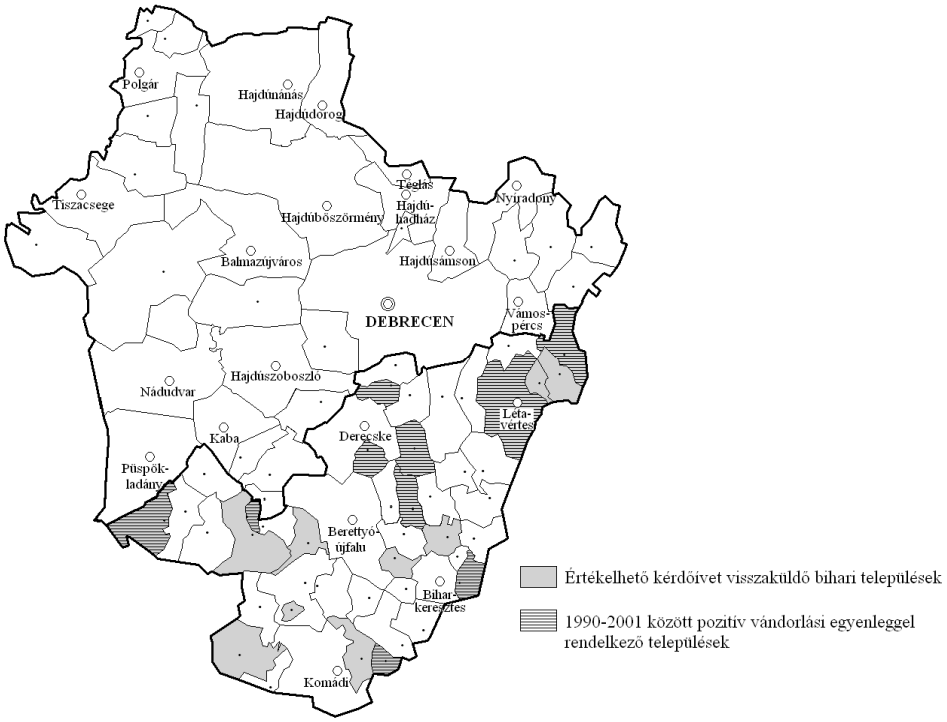

A válaszadó települések között egy város szerepel, a 2001-ben 7045 lakosú Létavértes. A falvak harmadának lakossága kevéssel haladja meg a 2000 főt, a másik közel harmadnyi szélsőség az 500 fő körüli, vagy annál is alacsonyabb népességű törpefalu. A harmadik harmadot az 500-2000 fő közötti lakosságszámú községek teszik ki.
A települések népességszám változását összességében az elmúlt tíz évben a fogyás jellemezte mind a természetes népmozgalom, mind a vándorlások tekintetében. Azonban nem teljesen egyöntetű a kép. A városi jogállású Létavértes mellett Kokadon és Konyáron is többen születtek, mint amennyien meghaltak, (a születési töblettel záró települések mindegyike 20%-ot meghaladó roma lakost tömörít), a 9. ábrán pedig láthatók azok a települések, amelyek vándorlási plusszal zárták az évtizedet.
A korcsoport-összetételben visszafordíthatatlanul elöregedő a 200 főt, vagy annyit sem számláló Bihardancsháza és Vekerd lakossága a 60 év felettiek 34 és 44%-os arányával. A gyermekkorú 14 év alattiak és az öregkorú 60 év felettiek részesedését illetően a települések nagyobbik részénél megfigyelhető mindkét korcsoport országos átlagot (kerek számokat használva a 14 év alattiak 17%, a 60 év felettiek 19%) meghaladó aránya. E sajátosságra a roma lakosság települési jelenléte ad választ. Bihar falvaiban hagyományosan él roma lakosság. A szocializmus évtizedeiben a falu-város vándorlásokban a vegyes lakosságú községekből erőteljesebben vettek részt a nem roma lakosok, mint a romák. A helyben maradt, elöregedett népesség a nem roma lakosságot jelenti. A rendszerváltás után a térség reménytelen gazdasági helyzete amellett, hogy a romák erőteljesebb településközi vándorlását is magával hozta, eredményezett egy magasabb születésszámot is, lévén számukra az állami szociális támogatás a megélhetés egyetlen forrása.

A 10. ábra a roma lakosság arányát ábrázolja a válaszadó településeken. Bakonszeg és Bihardancsháza kivételével mindegyik településen élnek, Bagamérban, Bojton, Konyáron és Szerepen a lakosság több mint harmadát adják.

10. ábra: A roma lakosság aránya a válaszadó településeken (%)

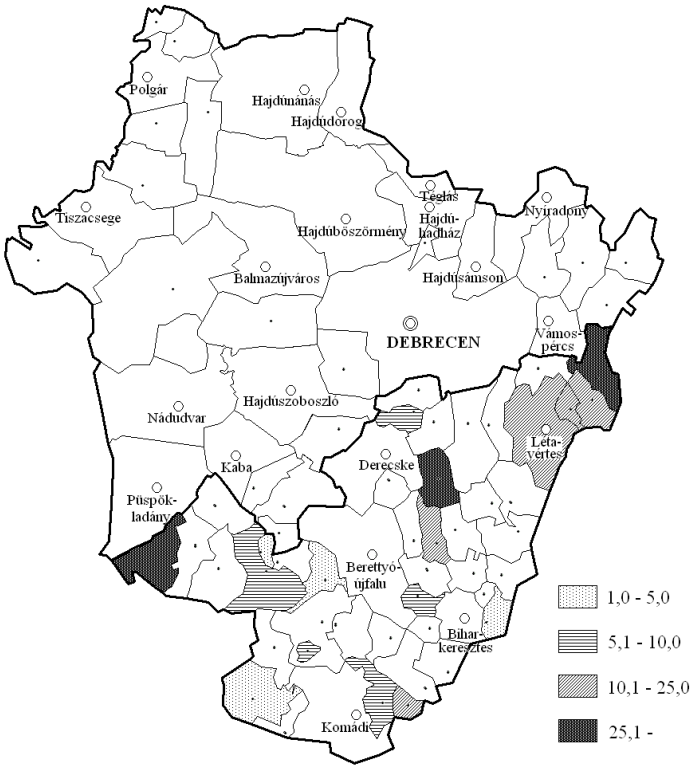

A korcsoportok arányára elmondottakat jól példázza Bojt esete, ahol fele-fele arányban élnek nem roma és roma lakosok. A gyermekkorúak részesedése 24% a korösszetételben, az időseké pedig 26%. A 7. és 8. ábrák bihari munkanélküliségi mutatóinak és a roma lakosság települési jelenlétének összefüggése világosan rámutat a probléma súlyára. A romák körében 80-90%-os a munkanélküliség.

Még jobban aláhúzza a térség rövid távon megoldhatatlan gondjait az iskolázottsági helyzet. A hét évnél idősebb népességből az általános iskolát sem befejezők aránya a legalább 10% roma lakost tömörítő településeken 3-13% között mozog. Az elaprózott településhálózatú térségekkel megegyezően itt is roppant alacsony a magasabb iskolát végzettek aránya. A diplomások részesedése a 7 évnél idősebb népességből csupán Létavértesen és Sárándon éri el a 4%-ot, minden más településen alacsonyabb, s a törpefalvakban nem is él diplomás lakos. Az iskolai végzettség nélküliek és a diplomások arányát összehasonlítva az mondható el, hogy egy-két települést kivéve, ahol a diplomás arány magasabb (Létavértes, Sáránd, Kőrösszakál), vagy megegyezik a két szélső érték, vagy az iskolázatlanok jóval nagyobb arányt képviselnek a népességben, mint a diplomások.

7. A TÉRSÉGBE KÖLTÖZŐK JELLEMZŐI

A népszámlálási adatok a falvak évtizedenkénti népességszám változását alakító természetes népmozgalom és vándorlások adatai közül utóbbiaknál csupán vándorlási mérlegeket közölnek. Egy-egy közel azonos mérlegadat mögött azonban egészen csekély és pont ellenkezően, rendkívül nagy vándorlási volumenek is meghúzódhatnak.
Mivel a települési önkormányzatoknak a népesedési adatokat továbbítaniuk kell a Belügyminisztérium égisze alatt működő népességnyilvántartás adatbázisába, s nem kötelesek azokról helyi kimutatást is vezetni, a településekre másfél évtized alatt beköltözők száma és jellemzői a polgármesteri hivatalok becslésein alapulnak. Ezek szerint a válaszadó településekre mintegy négyezren költöztek be 1990 és 2004 között, a települések együtt 28 ezres lakosságszámának ez kb. a hetede. E számottevő rendszerváltás utáni beköltöző arány is indokolja az érkezettek társadalmi jellemzőinek vizsgálatát.
A visszajelzések szerint a beköltözők háromnegyede hat községbe, a válaszadó települések harmadába érkezett. Ezek – Álmosd, Bagamér, Bakonszeg, Konyár, Nagyrábé és Sáránd – a népesebb települések közé tartoznak (Álmosd lakossága közel 1700, Bakonszegé 1240 fő, a többi falu népessége 2000-2500 fő közötti 2001-ben). Az itt jelentősebb nagyságrend ellenére abba a csoportba is beletartoznak, amelyből a szocialista korszakban a lakosság fele-harmada elvándorolt (lásd: 4. ábra), ennek következtében bővebben áll rendelkezésre az alacsony kereslet miatt a piaci érték alatti ingatlan. Az egyetlen kivételt Sáránd képezi, amelynek népessége 1960–1990 között stagnált, az utóbbi évtizedben pedig gyarapodott. Érdekes, hogy a népességéhez képest nagyszámú bevándorlót (a 2001-es népességének 14–37%-át) fogadó hat település között Sáránd mellett csak Bagamérnak és Konyárnak pozitív a vándorlási egyenlege, a másik háromból többen mentek el, mint érkeztek.
Bakonszeg lakosságának bő harmada (35%-a) a rendszerváltást követő másfél évtized alatt költözött a településre. E falu kivételével mindegyik sok bevándorlót fogadó település lakosságában legalább 10%-os a romák aránya, a legtöbb beköltözővel (910 fő) rendelkező Bagaméron a romák aránya is a legnagyobbak közé tartozik, 30%.
Az újonnan érkezettek származási helyeit illetően két feltűnő vonás figyelhető meg. Egyrészt az, hogy a válaszadó települések 80%-ában élnek erdélyi magyarok, másrészt, hogy a küldő települések között valóban „felülreprezentáltak” a városok.
Az Erdélyből jöttek általános jelenlétét a származási ország közelségével, az otthon hagyott rokonság ennek következtében könnyebb látogathatóságával indokolták a válaszadók (11. ábra).

11. ábra: Települések, ahol Romániából áttelepültek élnek

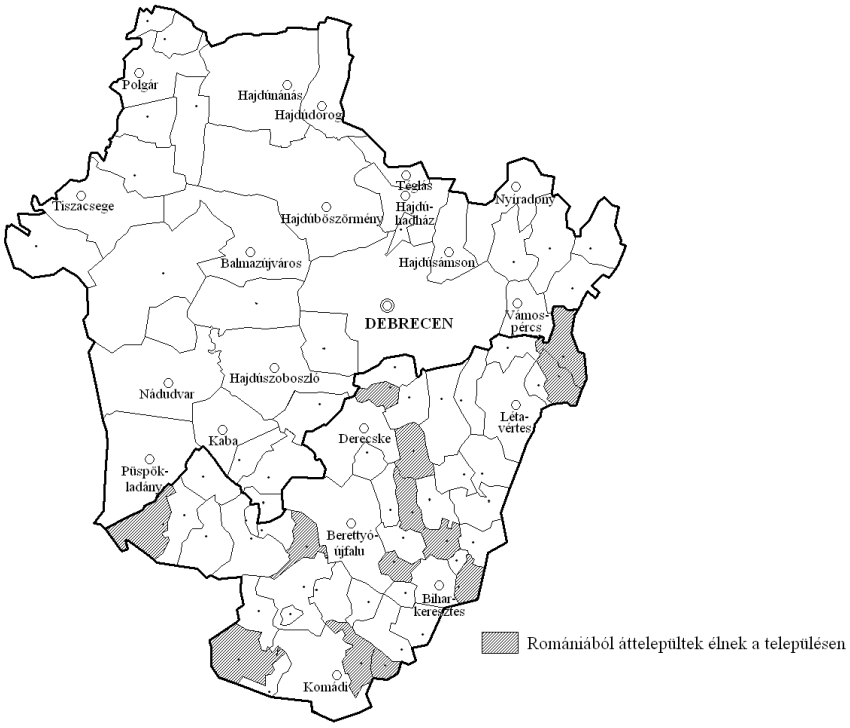

Egy-egy településen felbukkannak más szomszédból, ill. távolabbi országokból származók is (Ukrajna, Nagy-Britannia, USA).

Ami a hazai származási helyeket illeti, meglehetősen széles a skála. A 18 bihari településre az ország 19 megyéje közül 12-ből érkeztek betelepülők. A Dunától keletre fekvő megyék mindegyikéből Heves kivételével, a dunántúliak közül pedig Tolnából, Fejérből és Komárom-Esztergomból. A vándorlók származási helyeként több esetben sajnos, csak a kibocsátó megyéket jelölték meg az önkormányzatok, a név szerint megemlített települések között azonban többségben vannak a városok a falvakkal szemben. Ez két közigazgatási szinten is megmutatkozik.

Egyrészt az derül ki, hogy a beköltözők bő fele Hajdú-Bihar megyén belül mozdult el a városokból. A megye 9 városa szerepel a származási helyek között, legtöbbet Debrecen. A válaszadó települések felére költöztek debreceniek. A következő legtöbbször emlegetett város Budapest, fővárosiak a bihari falvak harmadában élnek. (a válaszadók negyede ezen túl Pest megyét még külön is bejelölte kibocsátó területként). A környező megyék között pedig a megyeszékhelyek, mint kibocsátók külön is szerepelnek, Miskolc, Nyíregyháza és Szolnok, többször is (12. ábra).

12. ábra: A bihari településekre költözők származási helyei megyék szerint

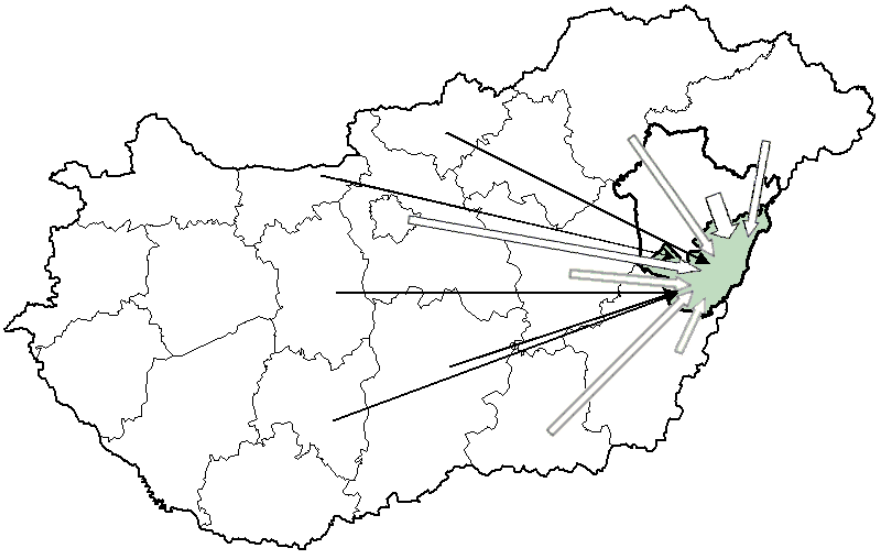

Az új lakók társadalmi-gazdasági jellemzőire feltett kérdések közül a tartós munkanélküliekre és a háztartások anyagi helyzetére vonatkozóakat válaszolták meg az önkormányzatok a legkörültekintőbben. Mindegyik település beköltözői között vannak tartós munkanélküliek. Nem egyszer megjegyzik a közölt számadatok mellett, hogy ez nem feltűnő, hisz a fogadó település munkavállalási korú lakosságának nagyobbik fele is az. A jövedelem nélküli, csupán szociális segélyből élő háztartások aránya a beköltözők között a 25–70% között szóródik, a legfeljebb minimálbérből élőké további 20–50%-ot tesz ki. 15–40% között mozog, magasnak mondható a nyugdíjas költözők aránya is, esetükben többször előfordul, hogy a már ott élő gyermekeikhez költöznek. A beköltöző háztartások között – Sáránd kivételével – mindenütt 10% alatt marad a 100 ezer Ft. feletti jövedelemmel rendelkezők aránya. Sáránd esetében a leginkább kedvező a beköltöző háztartások anyagi helyzete. Nem éri el a 15%-ot a jövedelem nélküliek, viszont meghaladja az egyharmadot a 100 ezer Ft. feletti jövedelmű háztartások aránya.

A településekre beköltözők jellemzői tehát arra utalnak, hogy alacsony társadalmi státusú, középkorú, vagy idősebbek csoportjairól van szó.

A költözés okaként egyöntetűen ismétlődnek az olcsó ingatlan megszerezhetőségére vonatkozó válaszok. Ez esetben is Sárándon színeződnek azzal, hogy a Debrecenből kiköltözők között sok a már korábban itt zártkerttel rendelkező, nyugdíjassá lett tulajdonos, vagy a könnyű elérhetőség miatt városi munkahellyel rendelkező ingázó is. A szuburbán kiköltözések kisebb mértékben még a Berettyóújfalu szomszédságában fekvő Bakonszegen jelentkeznek. A falvak felében számottevő a nyugdíjassá és munkanélkülivé vált onnan elszármazottak visszaköltözése. Ez azokban a falvakban figyelhető meg, amelyek bevándorlóinak fele-kétharmada Hajdú-Bihar megyéből érkezett.

A beköltözők társadalmi integrációjára vonatkozó kérdésre adott válaszok három csoportra oszthatók: zavartalan, vegyes, problémás. Az első csoportba 4 település tartozik. A szuburbán kiköltözőket fogadó települések a szomszédos várossal való intenzív kapcsolattartás előnyét, a falu presztízsének emelkedését látják a kiköltözésekben. A félezer bevándorlót fogadó Nagyrábén azzal az indokkal ítélik a beköltözők integrációját jónak, hogy a társadalom perifériájára szorult, s már a beköltözésükkor szociális segélyt is igénylő háztartások a zömében hasonló helyzetű falulakók körébe könnyen beilleszkednek. Gáborján mindössze néhány tucat, zömmel roma bevándorlójának 70-80%-a munkanélküli, rokonokhoz költözött és szintén nincs baj a beilleszkedésükkel. Gyermekeik látogatják az óvodát és iskolát, a

szülők alkalmi munkából és szociális segélyből élnek. Az új lakók illeszkedését a falu társadalmába vegyesnek és problémásnak ítélő önkormányzatok alkotják a válaszadók többségét. A vegyes, azaz inkább rosszalló fogadtatás – több oldalról is megfogalmazva – annak köszönhető, hogy a városi lakosok nem veszik fel a falu élet- és munkastílusát. Kertes házba költöznek, de nem művelik a kertet, nem tartanak állatot, „henyélő életmódot folytatnak", miközben jelentkeznek szociális segélyekért. A dolgos falusi közösségek ezt rossz néven veszik.
A legtöbb problémát a deviáns magatartású beköltözők okozzák, köztük sokszor megemlítik a roma lakosokat, azonban nem kizárólagosan rájuk vonatkoznak a vélemények. Nagyon sok olyan kiköltöző van, akik a városból (elsősorban Debrecenből) a gyámhatóság, vagy más hatóság számonkérése elől menekül, nemcsak, hogy munkanélküli, hanem rendezetlen családi életű, italozó életmódot folytató. Hátrahagyva a városban felhalmozott adósságot, a jóval alacsonyabb községi rezsiket sem fizeti, inkább ismét tovább vándorol. Túl sok a beköltöző között a jövőkép nélküli, morálisan és egészségileg egyaránt leépült ember, akikkel a települések egyébként is megterhelt szociális büdzséje nem tud megküzdeni, a társadalomra nézve pedig napi együttélési problémát jelentenek. Elkeseredetten teszi fel a kérdést az egyik válaszadó település, hogy ez a szegény-export vajon nem „nagypolitikai" szándék-e.

8. ÖSSZEGZÉS

A bihari településeken folytatott kérdőíves felmérés értékelését három aspektusból lehet elvégezni: a kibocsátó és a befogadó települések, valamint a vándorlásban résztvevők szemszögéből.
A kibocsátó települések oldaláról, amennyiben azok városok – és zömükben valóban azok –, társadalmi szempontból, bármennyire is szomorú ez az elvándorlókra nézve, nyereség a szegény rétegek elköltözése. Nyomasztó szociális teher egy részétől szabadulnak meg a kiköltözőkkel a számos problémával küzdő városi önkormányzatok. A városi társadalmak polgárosodási folyamata válhat erőteljesebbé így különösen akkor, ha a tehetősebb beköltözők száma emelkedik a migráció során.
A befogadó falusi települések esetében éppen fordított a helyzet. A bihari falvak társadalma a szocialista korszak tartós elvándorlásai következtében meggyengült. A rendszerváltás után felállt önkormányzatoknak az elöregedés, a munkanélküliség, hátrányos társadalmi csoportok problémáitól sújtott helyi társadalmakat kell igazgatniuk. A bevándorlók nem enyhítik a demográfiai és gazdasági problémákat, mert inkább középkorú és idősebb, valamint szegény háztartások költöznek a falvakba. Nem kizárólagosan ők természetesen, a fiatal háztartások között azonban igen nagy számban vannak olyanok, akiknél a nagy gyermekszám a megszerezhető szociális támogatások forrása, de nagyon sokszor a gyámügyi, gyermekvédelmi erőket is mozgósítani kell a jelenlétük miatt. Tehát a falusi társadalmak egyszer megroppantak a rendszerváltás előtti elvándorlások okán, s most másodszor, a bevándorlók miatt is tovább gyengül a helyi társadalom kohéziója.
A vándorlásban részt vevő háztartások között a bihari településekre költözők esetében kisebbségben vannak a kedvező anyagi helyzetben lévő szuburbán kiköltözők. A többséget a városi szegények teszik ki, a létminimum körül, vagy alatta élők. Akik nem voltak képesek a magas városi rezsiket fizetni, s nagyon erősen támaszkodnak a szociális ellátó rendszerre, vagy nyugdíjból élnek. Számukra a migráció a társadalmi hierarchiában lecsúszást hozott, az esetek többségében visszaút nélkül.
Az elemzés során kiderült, hogy e megye- és országhatár menti terület, amely már a szocialista korszakban is periféria-térségnek számított, a rendszerváltás után megfordult város-falu migráció során is a vesztesek oldalára került.

Irodalomjegyzék

Balcsók I. 2003: A munkanélküliség jellemző vonásai Hajdú-Bihar megye falvaiban. In: A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt (szerk. Kovács Teréz), VI. Falukonferencia, MTA RKK - Magyar Regionális Tudományi Társaság, Pécs pp. 334-342.

Beluszky P. (2000): Adalékok a városhálózat 1990 utáni átalakulásához. In: Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Szerk. Horváth Gy. – Rechnitzer J. Pécs. MTA RKK pp. 115-130.

Beluszky P. (1999): Magyarország településföldrajza. Általános rész.Bp. – Pécs, Dialóg Campus K.

Eke P.-né (1998): Városba vándorlás az 1990-es évek közepén. In: Migráció. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. Illés S. – Tóth P.P. Bp. KSH Népességtudományi Kutató Int. pp. 215-229.

Franz, P. (1987): Soziologie der räumlichen Mobilität. Campus Studium 556. Frankfurt/M. – New York.

Fuchs, R.J. – Demko, G.J. (1978): The Postwar Mobility Transition in Eastern Europe. Geogr. Rev. 68. pp. 171-182.

Gatzweiler, H. – P. 1975: Zur Selektivität interregionaler Wanderungen. Ein theoretisch-empirischer Beitrag zur Analyse und Prognose altersspezifischer interregionaler Wanderungen. Forschungen zur Raumentwicklung 1. Bonn – Bad Godesberg.

Genosko, J. 1980: Zur Selektivität räumlicher Mobilität. Kölner Zeitschrift für Soziologie 32. 726-745.

Mammey, U. 1977: Räumliche Aspekte der sozialen Mobilität in der Bundesrepublik Deutschland. Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft 3 (4).23-49.

Papp A. (1989): A felszabadulás utáni városodás néhány jellegzetessége és következménye. Acta Geographica Debrecina XXIV-XXV. Pp. 167-179.

Zelinsky, W. (1971): The Hypothesis of the Mobility Transition. Geogr. Rev. 61. pp. 219-249.

Magyarország történeti statisztikai Helységnévtára 11. Hajdú-Bihar megye 1977. Bp. KSH.

Népszámlálási kötetek, Hajdú-Bihar megye adatai 1990, 2001.

MEZEI ISTVÁN

A fiatalok képzettségi jellemzőinek területi sajátosságai

1. A TERÜLETI KUTATÁSOK FELETTÉBB SZÜKSÉGES VOLTÁRÓL

A szociológiai kutatások döntő többsége, különösen a reprezentativitás szabályait betartó empírikus kutatások, elemzéseik során úgy mutatnak be egy-egy társadalmi jelenséget, hogy vizsgálataik horizontja általában az illető ország egészére terjed ki. Megtudhatjuk segítségükkel, hogy mi jellemzi általában a szakszociológiák által föltárt társadalom rétegződését, életmódját, jövedelmi viszonyait, képzettségét, egészségi állapotát, demográfiai viszonyait, stb. Természetesen ez nem zárja ki, hogy vannak nagyobb léptékeket átfogó munkák, amelyek például több országra, sőt földrészekre kiterjedő ún. nagy régiók elemzésére vállalkoznak, ill. a másik irányt is megemlítve: az országosnál kisebb településegyüttesek, városok, városcsoportok, falvak, községcsoportok létszámarányos szociológiai viszonyainak föltárására törekednek.

Még ezeknél is pontosabb képet kapunk egy ország állapotáról, ha annak területi egységeit tesszük meg vizsgálatunk tárgyává. A kisebb térségek, régiók elemzésének szükségességét most nem az európai igényekkel, a fejlesztési feladatok követelményével igazolom, hanem egy mellékesnek tűnő érvvel. Ahogyan a matematikai átlag minden igazsága ellenére összemossa a részleteket, úgy az országos elemzések is elfednek jelentős különbségeket, miközben pont az átlag mögötti különbségek, jelesül egy országon belüli különbségek hívhatják fel a figyelmet valamely jelenség diadalmas, sikeresen megvalósult, avagy tarthatatlanul rossz voltára.

A szociológia előbb említett nagy hagyományú ága a struktúrákra helyezte a hangsúlyt elemzéseiben. Emellett létezett a szociológiának az az ága is, sőt, a 19. században, az „alapító atyák" (Comte, Marx, Durkheim, Weber) korában főága, amely arra törekedett, hogy a társadalmi változásokat értelmezze, amely változásokon magát a fejlődést értette (*Elias* 1988). A határterületeket a fejlődésszociológia törekedett átfogni. Igyekezetének lett jelentős elméleti teljesítménye a modernizációnak elnevezett jelenség-csoport felmutatása.

A modernizáció-kutatások egyik fő témája volt, hogy az eltérő fejlettségű országok milyen módon tudnak fölzárkózni az európai kettős forradalom, az angliai ipari és a francia politikai forradalom következményeként élre került országokhoz. Ezek a vizsgálódások országok, országcsoportok, földrészek közötti, majd országon belüli eltérésekre figyeltek föl. Elemzéseiket mindig két dimenzió mentén készítették. A munkák alapját elsődlegesen egy leíró-elemző rész képezte, amely a fejlődési folyamatokat a fejlettség, alulfejlettség elméletének segítségével értelmezte.

A másik dimenzió normatív-politikai hozzáállást tételezett fel, mert a fejlesztési elképzelések stratégiai tervvé alakításában segédkezett. (*Lühr-Schulz* 1997, 7-28) A magam részéről innen eredeztetem a regionalisták azóta is tapasztalható kettős – elemző és egyúttal gyakorlatisan tervező – elkötelezettségét, mondhatni lelkületét.

A modernizációs elméletek szerint Magyarország – néhány más volt szocialista országgal együtt – az ún. átmeneti társadalmak kategóriájába tartozik. Az átmenetiség a modernizáció válfaja, mert nem az előtte álló akadályok kreatív leküzdése a feladata – ez a fejlett nyugat kiváltsága -, hanem a már létező minták (a tömegfogyasztás megvalósítása mellett a modern demokratikus, piacgazdasági, jogállami intézmények) átvétele, tehát pusztán az innováció.

Eszerint amíg a fejlett modern kapitalista országok szűk csoportja egyedül áll szemben az ismeretlennel, és küzdi ki az új és új válaszokat a fejlődés kihívásaira, addig a kelet-európai szocializmusok összeomlásával új utakra lépő országok helyzete sokkal kényelmesebb, mert csak másolniuk kell, átvenniük kell a fejlettek által már elért vívmányokat (*Zapf* 1997, 31-47). Magyarország a Balti-tengertől az Adriáig terjedő sáv országaival együtt Európához tartozván két civilizáció határán fekszik. Ebből kifolyólag a mintakövető magatartásról nekünk már több évszázados tapasztalataink vannak, és a modern kori mintakövetésnek mindig is célja volt a versenydemokrácia, a piacgazdaság, a jóléti állam és a tömegfogyasztás megvalósítása, állandó fejlesztése, ami nem csak innovációt, hanem meglehetősen nagy kreativitást is igényelt. Ebből a törekvésünkből zökkentett ki bennünket a XX. század diktatúráinak térségünk egészét pusztító ideiglenes győzelme.
Az alább következő dolgozat képzettségi, oktatási adatok segítségével mutatja be Magyarország területi egyenlőtlenségeit, segítségükkel rámutat jelentős társadalmi különbségekre, és igazol olyan törekvéseket, amelyek célja a regionális különbségek fölszámolása a hatalom (és megoldási eszközeinek) dekoncentrálása segítségével. A bevezető szellemével összhangban nem nélkülözi a számokat felsorakoztató elemzést és a leszakadók iránt érzett érzékeny aggódás okán a humánerőforrás-fejlesztés középszintje átalakításának sürgetését sem.

2. AZ OKTATÁS, MINT A TUDÁSTÁRSADALOM ALAPJA

A fejlett társadalmakban folyamatosan növekszik az igény a tájékozottság, a (szak)képzettség iránt. A gazdaságban az emberi tőke iránti szükséglet fontosságáról egy ideje már nagyobb hangsúllyal szólnak, mint a pénztőkéről. A politika, és ezzel összefüggésben a társadalmi cselekvésben való részvétel csak a tájékozott emberek számára érthető és elérhető. A magánéletben napi igény az ismeretek folyamatos bővítése, hogy az egyén, a családok a közvetlen környezetükben lévő gépeket, eszközöket működtetni, használni tudják, hogy a közszolgálati intézményekben, a szolgáltatások útvesztőiben – valamint kézitáskájuk sokféle kártyái között – eligazodni tudjanak.
A folyamatos ismeretszerzés korában élünk.
Az oktatásügy nagysága, kiterjedtsége és belső sokszínűsége mindezek miatt erősen növekszik. Az ipari társadalmakat emiatt nevezik sokan „tudástársadalmaknak”. Az oktatásügy fontossága a modern társadalmaknak azon az igényén nyugszik, hogy ne a származás, a nemi hovatartozás, a lakóhely vagy más, egyénileg megváltoztathatatlan ismérv döntsön a társadalmi fölemelkedés vagy süllyedés lehetőségéről, hanem az egyéni teljesítmény és a segítségével elért foglalkozás, a vele járó elismertség, jövedelem és öntudat. Ennek azonban előfeltétele, hogy a társadalom minden egyes tagja azonos eséllyel rendelkezzen az iskolaválasztást illetően, ott pedig teljesítménye alapján érjen el magának elismertséget, képzettséget. Az oktatásügy által biztosított, de legalább biztosítani szándékolt esélyegyenlőség a modern társadalmak egyik fontos igénye.
Az 1970-es és 80-as években az európai nemzetek mindegyike szélesítette az oktatásügy kereteit és a vele járó kiadásokat. Mind nagyobb arányban és mind tovább jártak a fiatalok iskolába. Már a 80-as évek elején az 5 és 24 éves kor közötti fiatalok 60–80%-a tanult diákként vagy felsőfokú intézet hallgatójaként, országonként erős eltérésekkel. Az oktatás súlypontja fokozatosan a közép-, ill. a felsőfokú képzés felé tolódott el. (*Hradil* 1995)
A legutóbbi mintakövető negyven évünk a hangsúlyt nem a humánerőforrás fejlesztésére helyezte, hanem éppen ellenkezőleg, annak kizsákmányolásával törekedett eredményeket elérni, kevés sikerrel.

Ahogyan a szocializmus minden területén kimutatható a modernizáció felemássága, úgy a képzés területe is tartalmazza a nagyüzemi méretekre való fejlesztés (kétes) sikereit és versenyképtelen (de a jó minőségű elit kiképzésében mégiscsak eredményeket elérő) egyoldalúságait. Az oktatás lévén választott témánk, megvizsgáljuk, milyen stádiumban vagyunk ezen a területen a mintakövetést illetően.

3. TÉR ÉS OKTATÁS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSBAN

Magyarországon a társadalomtudományok 1960-as évek közepén kezdtek újjáéledni, köztük a regionális kutatások is. A szociológiai szemléletű térkutatások egyik legjelentősebb műve az 1970-es évek elején íródott és a városszociológiához kapcsolódott, de csak a rendszerváltás közeledtével nyílt meg a lehetőség a kötet megjelenésére, hogy szélesebb körben is ismertté váljon (*Szelényi* 1990). A Szelényi által fölidézett és hasznosított ökológiai szemlélet, azaz a társadalomnak és a környezetnek az együttes vizsgálata, amely a szociológiában eredetileg mint a „chicagói iskola" tanítása híresült el, nálunk az 1980-as évek oktatáskutatásában bukkant föl meghatározóan.
Ezeknek a vizsgálatoknak az volt a célja, hogy föltárják a helyi társadalmak hatását az iskolahálózat átalakítására, hozzájáruljanak a felsőoktatási központok kialakításához, valamint hogy elemezzék a szellemi potenciál területi eltéréseit, egyenlőtlenségeit. Az 1986–1990 között végzett kutatások eredményei 1992-ben jelentek meg (*Forray-Kozma* 1992, 179). Ez azt is mutatja, hogy az oktatáskutatás területi dimenziójának vizsgálatában nem maradt el más országoktól Magyarország, mert az Európai Összehasonlító Pedagógiai Társaság Athénban 1996 októberében tartott nemzetközi konferenciáján jelentette be Colin Brock az új tudományterület, az „oktatásföldrajz" megszületését. *(Nagy* 1997, 516*)* Ennek az adott aktualitást, hogy az európai tér kialakítása, valamint a világban a különböző kultúrák együttélésének megoldása magától értetődően vonta maga után az oktatás világának változását, alkalmazkodását is. Itthon az EDUCATIO című folyóirat szentelt ennek a témának egy külön számot 1997 őszén. Ezek a munkák – mint minden regionális kutatás – erősen kötődtek a gyakorlati megvalósításhoz. A legfrissebb kutatások közül azokat említem meg, amelyek a közoktatási törvény 1996-os módosítását követően indultak a döntéshozatal hatáselemzéseként. (*Balázs* 1999)

4. A KÖZÉPISKOLAI VÉGZETTSÉG TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEI

A középiskolai oktatás a szakközépiskolai és a gimnáziumi képzést jelenti. Ez a két iskolatípus biztosít olyan elméleti tudást, aminek a birtokában már jelentkezhet a végzett tanuló felsőfokú intézménybe.
A követéses (longitudinális) vizsgálat módszerét választottam dolgozatomban a területi különbségek bemutatásához, abból a meggondolásból kiindulva, hogy a képzés, képzettség megváltozása nem csak térben, hanem időben is zajló folyamat, valamint a területi különbségek bemutatásának nélkülözhetetlen része az időbeliség, az időbeli változás. A KSH által kiadott megyei statisztikai táblázatokat használtam fel annak vizsgálatához, vajon egy-egy megszületett korosztály a „szokásos" iskolai lépcsőfokok igénybevételével milyen pályát fut be. Jelen esetben 11 korosztály iskolai, képzési útjából a felsőfokra lépés szempontjából fontos, érettségit adó középiskolai képzést emelem ki. Ez a 11 korosztály 1969–1979 között született, és 1987-1997 között érettségizett. A sikeres érettségi vizsga után közülük kerültek ki a felsőfokú intézmények első éves hallgatói. Ezt a megszakítás nélküli iskolai életutat tekintem a továbbiakban *szokásos* képzési útnak (*Mezei* 1999).

Mivel itt időbeliségről, 11 korosztály iskolai életútjáról van szó, a létszámok növekedéséről vagy csökkenéséről kell értekezni. A létszámok emelkedése egy-egy megye, egy-egy képzési ágazat sikerét jelenti, a nagyszámú jelentkezőt, továbbtanulót, a sikeresen érettségizőt, felvételizőt. A csökkenés, az alacsony arányok elsősorban a lemorzsolódást jelentik, a kieső tanulókat, de azt is, hogy sokan a továbbtanuló diákok (és szüleik) közül megyéjüket elhagyva más megyék képző intézményeit választották.

Két módszer segít a jelenségek föltárásában.
Egyrészt a hagyományos, megszokott statikus átlagszámok, a százalékos arányok, másrészt a mozgást (a létszámok időbeli növekedését és csökkenését) érzékletesen kifejező regresszióanalízis. Ez utóbbi segítségével a 11 év során megfigyelhető változások mértékét és irányát, egy szóval dinamizmusát fejezhetjük ki. Erre szolgál a regresszióanalízis „B1" együtthatója, ami azt fejezi ki, hogy mennyivel változik átlagosan a függő változó értéke a maga mértékegységében (itt százalékban) kifejezve.
A kétféle módszertani eljárásból, azaz a százalékok átlagolásából *(a megyei arányokból)* és a regresszióanalízis együtthatójából *(a megyék dinamizmusából)* hoztam létre az alább következő táblázatokat.

Az *1. táblázat* százalékos adatai azt sugallják, hogy a magyar népesség magas képzettségi szintjéről („olcsó, de képzett munkaerőről") szóló vélemények legfeljebb akkor érvényesek, ha a vonatkoztatási pontunkat távolabbi vidékekre toljuk. Európai mércével mérve ugyanis rendkívül alacsony a korosztályonként átlagosan 35,8%-os középiskolai végzettségű fiatal, hiszen a jóléti társadalmak törekvése az, hogy az érettségivel rendelkező fiatal korosztályok arányát 90% felé (fölé) közelítsék. Az átlag még ráadásul nagy eltéréseket is takar, mert négy megyében még a 30%-ot sem ér el ez az átlag. Nógrádban 29,3%, Veszprémben 28,2%, Szabolcsban 27,3% és Pest megyében 19,7%. Ezzel ellentétben vannak olyan megyék, ahol viszont jóval az országos átlag fölötti eredményeket láthatunk. A főváros vezet 58,4%-kal, a Pest megyei fiatalok nagy arányú segítségével, ezt követi Csongrád megye 46,7%-kal, Zala 44%, Győr 42,9% és Heves 40,55%-kal.

1. táblázat: 12 korosztály érettségizett tanulóinak megyénkénti átlaga és a változás dinamizmusa

Átlag		B1	
Budapest	58,4%	Somogy	0,01578
Csongrád	46,7%	Bács	0,01511
Zala	44,0%	Veszprém	0,01370
Győr	42,9%	Tolna	0,01275
Heves	40,5%	Csongrád	0,01232
Vas	39,5%	Békés	0,01159
Hajdú	36,6%	Baranya	0,01144
Szolnok	36,5%	BP	0,01044
Ország	35,8%	Nógrád	0,01029
Borsod	35,0%	Szabolcs	0,01014
Komárom	34,6%	Ország	0,00994
Baranya	34,0%	Borsod	0,00943
Tolna	33,9%	Vas	0,00938
Somogy	33,2%	Hajdú	0,00935
Békés	32,3%	Pest	0,00862
Fejér	31,2%	Fejér	0,00859
Bács	31,0%	Szolnok	0,00708
Nógrád	29,3%	Komárom	0,00672
Veszprém	28,2%	Heves	0,00655
Szabolcs	27,3%	Győr	0,00498
Pest	19,7%	Zala	0,00447

Forrás: KSH megyei évkönyvek adatai alapján saját számítás

Vigaszt a 11 év belső megoszlásai jelentenek, ugyanis az oktatáspolitika gyökeres megváltozása miatt – ez a változás demográfiai okokból 1988-ig nyúlik vissza, de 1991-től mutatható ki jelentős felgyorsulása az érettségik számában – egyre nagyobb arányokban jelentkeztek a továbbtanuló nyolcadikosok a szakmunkásképzők helyett a középiskolai végzettséget biztosító intézményekbe. 1990 volt az első év, amikor először lett több elsős a középiskolákban, mint a szakmunkásképzőkben.

A számok nyelvén ez azt jelenti, hogy az előbb megszólt Szabolcs megyében az 1969-ben született (11.065 fős) első vizsgált korosztály 23,7**%**-a érettségizett 1987-ben, majd jött a demográfiai növekedés, de ezalatt az arányok szinte változatlanok, 24% fölöttiek maradtak. Hat év múlva, az 1974-es nagy létszámú (12.606 fős) korosztály megjelenésével, beáramlásával indult meg az érettségizők számának növekedése, ami azt jelentette, hogy habár a születések száma ezután erősen csökkent, mégis, az oktatáspolitika változásának hatására az 1979-ban megszületett 11. korosztály (10.538 gyermek) 35,6%-a érettségizett 1997-ben.

Az élen járó Csongrád megye esetében kezdettől fogva kedvezőbbek voltak az adatok. A születési létszámokkal kezdve: 6017 gyermek született az első vizsgált nemzedékben, majd a következő években 7977-re megnőtt számuk csökkent le 5920-ra. Középfokon 1987-ben az első nemzedék 2718 tagja végzett (45,2%), ez a szám az elkövetkező években még csökkent, 1991-ben érte el újból az említett kezdő létszámot (43,7%), és ezután meredeken emelkedni kezdett. Az utolsó nemzedék 1997-ben érettségizett 3624 fővel (59,9%).

Ezt a sokszálú folyamatot jól mutatja a regresszióanalízis eredményéből készült *1. ábra*.

1. ábra: A 11 korosztály érettségizett tanulóinak arányváltozása két megye példáján

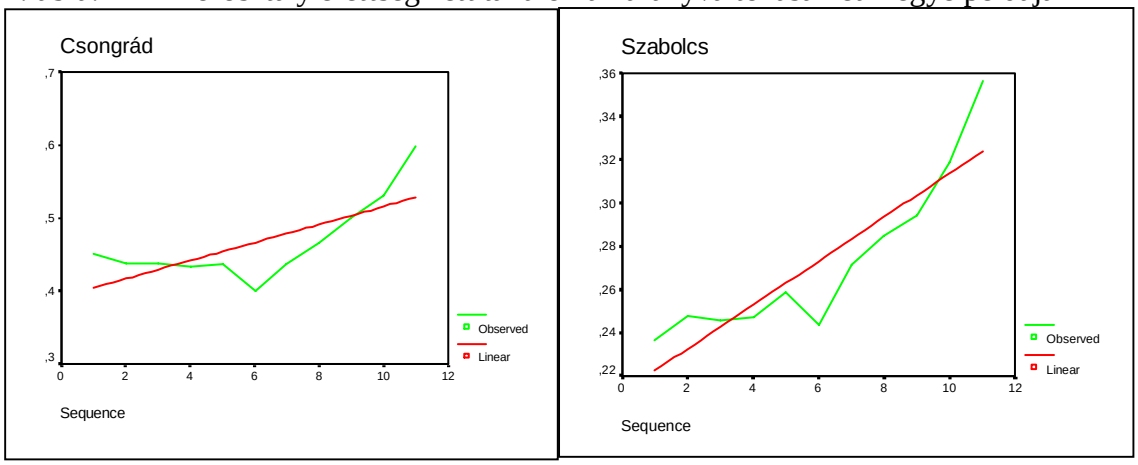

Forrás: KSH megyei évkönyvek adatai alapján saját számítás

A görbe vonal a tényleges százalékpontokat jelöli a 11 év során, a regresszióegyenes pedig a növekedés dinamizmusát meredekségével jelzi. A két megye viszonyait bemutató ábra annyiban általános, hogy minden megyében növekedés volt, különbséget a mértékekben találunk. Az időbeli változás, ami magában hordozta a megszületett népesség és az oktatáspolitika változását is, azt eredményezte, hogy minden megyében megnőtt az érettségizettek aránya. Az utolsó vizsgált évben, az 1979-ben megszületett korosztály 45,4%-a érettségizett 1997-ben átlagosan. A különbségek is maradtak mint eddig, mert továbbra is Budapest maradt az élen (71,6%) és Csongrád követi (59,95), ill. Pest megye (26,8%) és Szabolcs (35,6%) a sereghajtó.

Ha elfogadjuk azt a szociológiai alaptételt, hogy a képzettség a társadalmi mobilitás, a társadalmi integráció fontos eleme (*Andorka* 1982, 216–248 *és Róbert* 1986), akkor azt mondhatjuk, a magyar társadalom fiatal rétege, az új nemzedékek folyamatosan polgárosultak a rendszerváltozás során. Egy szegény ország fölzárkózási törekvését is láthatjuk ebben, ahol a szülők, mást nem tehetvén, legalább kulturális tőkével látják el gyermekeiket.

Eddig az *1. táblázatnak* csak a képzettségi átlagokat bemutató bal oldali oszlopáról szóltam, kiemelve két megyét, hogy segítségükkel a változásokat időben is érzékeltetni tudjam, de érdemes a két oszlopot más módon összekapcsolódó szerkezetben is bemutatni.

A *2. táblázat* keresztábla formájában mutatja az átlagok és a dinamika viszonyát. Ez azért fontos, mert a katonás sorrendek áttekinthetetlenségét oldja az időbeli változás dinamikája. Azt a meglepő eredménnyt kapjuk, hogy a képzési dinamika épp a lemaradó megyékben nagyon magas. 12 olyan megye van, ahol az érettségizettek aránya az országos átlag alatt marad, viszont közülük 8-ban magasabb a növekedés dinamikája az országos átlagnál. Kiemelkedik a dinamikus növekedés tekintetében Somogy (0,01578), Bács (0,01511) és Veszprém (0,01370) megye, ezeket sorszámmal is megjelöltem, és soraikba tartozik a már emlegetett Nógrád (0,01029) és Szabolcs (0,01014) is, az átlagot éppen csak hogy meghaladó mértékben.

Négy olyan megye van az országban, ahol mind az érettségizettek átlaga, mind a növekedés dinamikája (mert ezekben a megyékben is van növekedés!) az országos átlag alatt van: Borsod, Komárom, Fejér és Pest megyék. Mivel Pest megye a központi körzethez tartozik, az alacsony arányok a tanulók eljárásával, Budapestre ingázásával magyarázhatók. Fejér megyében kialakult egy dinamikus, nagy húzóerővel bíró gazdasági központ, amely záloga lehet egy későbbi fölzárkózásnak. Mindezek miatt tehát elsősorban Borsod és Komárom megye érdemel különös figyelmet, az ő leszakadásuk jelenti a legkomolyabb veszélyt.

Külön kiemelendő, hogy Budapest és Csongrád mindkét mutató tekintetében élen jár, valamint hogy a nyugat-dunántúli régió (Győr, Vas, Zala megyék) országos átlagnál kisebb dinamikája a magas arányok okozta „telítettséggel” magyarázható.

2. táblázat: A 11 korosztály érettségizett tanulóinak megyénkénti átlaga és a változás dinamizmusa

		Az érettségizettek aránynövekedése (dinamizmusa) az országos átlagnál		
		nagyobb	kisebb	
Az érettségizettek aránya az országos átlagnál	magasabb	Budapest, Csongrád	Zala, Győr, Heves, Vas, Hajdú, Szolnok	8
	alacso-nyabb	Baranya, Tolna, Somogy (1.), Békés, Bács (2.), Nógrád, Veszprém (3.), Szabolcs	Borsod, Komárom, Fejér, Pest	12
		10	10	

Forrás: KSH megyei évkönyvek adatai alapján saját számítás

A táblázat segítségével magunk elé tudjuk képzelni a nyugati határmenti karéjt, a határszéli három megyét, amelyeknek a gazdasági élre törését láthatóan nem csak a nyugati fekvés, Ausztria közelsége okozta, hanem a több évszázados képzési, kulturális hagyomány is. A múltat nem lehet végképp eltörölni, kivált kulturális vonatkozásban. A másik tömböt a Heves és Hajdú megyéken át Csongrádig sorakozó alföldi megyék adják, mindegyikük kiemelkedő jelentőségű iskolavárosokkal. Ez a két karéj fogja közre Budapestet. A nyugati megyék kulturális hagyománya, az alföldi felsőfokú intézmények működésével kialakult sáv és a központ szerepét betöltő Budapest adják képzettség szempontjából a három kiemelkedő jelentőségű övezetét az országnak

5. A FELSŐFOKRA LÉPÉS TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEI

Jelen gondjainkat tekintve a szocialista múlt (egyik) nagy hibája volt, hogy nem tudott még tömegesebb oktatást szervezni sem középfokon, és különösen nem felsőfokon. Ezen változtattak a rendszerváltozás kormányai, mert 1990 után jelentősen nőtt a felsőfokra felvett hallgatók száma. Ezt a váltást azonban nem csak az eddig alacsony felvételi keretszámok indokolták, hanem a gazdasági változásokkal párhuzamosan gyorsan növekedésnek indult munkanélküliség is. A fiatalok iskolában tartása az egyik legkifizetődőbb módja az ifjúsági munkanélküliség csökkentésének, vagy legalább alacsonyabb szinten tartásának, de - más oldalról – kiindulópontja lehet jövőbeni (politikai) feszültségeknek is, hiszen a sok magasan képzett fiatal munkába állítása nehezen valósítható meg, viszont érdekérvényesítő képességük erős. Az európai tapasztalatok (1968, Párizs) mögöttünk vannak, de ezt a hegyet nekünk magunknak kell megmászni. Egyelőre a gyorsan megnőtt felsőfokon tanulók számának örülünk, a gondok úgyis később jelentkeznek.
A létszámokat tekintve többségben voltak azok a megyék, ahol a fölvettek száma az 1987-es indulási évhez képest megduplázódott. Például a Békés megyéből származó első évfolyamos hallgatók száma a kezdeti 732 főről (ami közben 672-re, sőt 514-re is süllyedt), már 1990-ben 813-ra nőtt és 1997-ben 1458 fő volt. Két megyében ennél is nagyobb arányú változások történtek: Fejér megyében több mint háromszorosára nőttek a létszámok. A kezdeti 632 főről 1932 főre. Pest megyében hasonlóan látványos változásnak lehetünk tanúi: 1017 főről 3292-re nőtt a megyéből származó első évfolyamosok száma. Az országos átlagot tekintve 2,4-szeres volt az arányváltozás, a legkisebb Komárom megyében, ahol 536 főről csak 1022-re nőtt a felvettek létszáma. Ez 1,9-szeres növekedés.

Ebben az esetben különösen fontos a születések számához viszonyítani a fölvettek számát és mindezt egybevetni a növekedés arányváltozásának dinamikájával.

3. táblázat: A 11 korosztály felsőfokra lépő tanulóinak megyénkénti átlaga és a változás dinamizmusa

		A felsőfokra lépők aránynövekedése (dinamizmusa) az országos átlagnál		
		nagyobb	kisebb	
A felsőfokra lépők aránya az országos átlagánál	magasabb	Budapest (1.), Csongrád, Heves, Hajdú	Zala, Győr (-3.), Vas, Borsod	8
	alacso-nyabb	Tolna (3.), Nógrád (2.), Veszprém, Fejér	Szolnok (-2.), Bács, Baranya, Békés, Somogy, Komárom (-1.), Szabolcs, Pest	12
		8	12	

Forrás: KSH megyei évkönyvek adatai alapján saját számítás

Az egyes korosztályokon belül a budapesti fiatalok léptek a vizsgált 11 év alatt átlagosan a legnagyobb arányban (24,7%) a felsőfokra. Ez kezdetben csak 16,9%-ot jelentett, ami 20% körüli arányról 1997-re 38,6%-os arányt ért el. A sorrend szerint második Zala megyében (az átlag 20,2%) a kezdeti 14,4%-os arány növekedett 28,4%-ra 1995-ben, majd esett vissza 1997-re 25,6%-ra.

Az ellentétes cellában a legkedvezőtlenebb helyzetű megyéket soroltam be. Közülük az arányokat illetően Pest megye rendelkezik a legkisebb aránnyal, mert a megszületetteknek átlagosan csak a 12,2%-a lett első éves. Ez az arány a kezdeti 7,3%-ról emelkedett igen dinamikusan 22,1%-ra. Ez az arány megkérdőjelezi azt a korábban állandóan visszatérő mentegetőző megállapítást, hogy Pest megye arányai azért alacsonyak, mert budapesti középiskolákban tanul diákjainak nagy része. A bejárás tényét, hatalmas arányát nem tagadva, mégsem csak erről lehet szó, mert a bejárók is Pest megyei lakosok, és ha fölvették őket egy jó budapesti középiskolai tudás birtokában bármilyen felsőfokú intézménybe, azért mégis többségükben továbbra is Pest megyei lakosok maradnak. Az alacsony arányok magyarázatához a megye alaposabb ismeretére volna szükség. Szabolcs megye, amely láthatóan abban különbözik Pest megyétől, hogy nem Budapest körül terül el, szintén alacsony arányokkal rendelkezik. Az átlagos 14,2% arány jótékonyan elfedi a 8,8%-os kezdő és 21,2%-os 1997-es záró arány közötti – néha igen szélsőséges - mozgásokat.

Ha most a két szélső pólustól eltekintünk, akkor mondhatjuk, hogy viszonylag egyenletesen, megyénkét 14-20% közötti arányban lettek első évesek egy-egy megye szülöttei.

A felsőfokra lépés dinamikája – összhangban az eddig mondottakkal – magas, nagy léptékű a korosztályokon belül. Itt is Budapest vezet (0,01999-es együtthatóval), és Nógrád (0,01797), Tolna (0,01777), Csongrád (0,01670), Fejér (0,01637) követik az első öt között. Az ellentétes oldalon a sereghajtó Komárom (0,01094-es együtthatóval), és ebbe az ötös csoportba tartozik még Szolnok (0,01342), Győr (0,01383), Baranya (0,01394), Zala (0,01404).

Területileg ugyanazt az eredményt kaptuk, mint az érettségizettek esetében. Egy nyugat-dunántúli karéjt és egy alföldi sávot – itt annyi a különbség, hogy Szolnok helyett Borsod megye került jobb pozícióba, ami nem is csoda, mert jelentősebb iskolahálózattal bír – és középen maga a főváros. Ez önmagában nem véletlen, hiszen ha ezekben a megyékben mindig is magas volt a középiskolai végzettségűek aránya, akkor abban nincs semmi újdonság, hogy ugyanezek a megyék fogják adni a felsőfokra lépők többségét is.

Van azonban a kétféle szempontnak – az érettségizettek és a felvettek számsorainak – egy fontosabb üzenete is. A különös ugyanis az, hogy az érettségizettek arányváltozásának, dinamikájának sokkal nagyobb a szórása, azaz a szélső értékek ingadozása (0,002966), mint a felsőfokra lépők esetében, ahol a nagy dinamikát jelző együtthatók szórása jóval kisebb (0,001853), emellett a százalékos eltérések is sokkal kisebbek. Mindez azt jelzi számomra, hogy a felvettek aránya, de mondhatjuk szociologikusan fogalmazva is: a felvettek köre, az a társadalmi csoport, amiből a felvettek kikerülnek, megyénként nagyon hasonló arányú. Az a feltűnő, hogy sok megyében hiába bővült jelentősen az érettségizettek száma, mégis, mintegy ettől függetlenül, egymáshoz nagyon hasonló arányban kerültek ki közülük a felsőfokra lépők. Ez arra a magyarázatra indít, hogy ezek szerint egy-egy megye lakosságának egy bizonyos rétege az, szülőket és diákokat értve ez alatt, amely a felsőfokra lépésben érintett, a mögöttük toluló egyre nagyobb létszámú érettségizett csak a merítés bővülő bázisát jelenti.
Mivel ez az észrevétel az esélyegyenlőség kérdését erősen érinti, bővebben, de más bizonyítási eljárást is felhasználva kell kitérni rá.

6. AZ ESÉLYEGYENLŐSÉG TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEI

A felsőfokra lépés a középiskolai végzettség, az érettségi függvénye. A fejlett világ országaiban az elmúlt fél évszázad során a középfokú iskolázási arány fokozatosan növekedett. Európában a fiatalok körében az UNESCO adatai szerint 1992-ben 83%-os volt átlagosan a középiskolai végzettség. A megszületett korosztályok iskolázottsági mutatói alapján ettől a szinttől igen messze van Magyarország. Viszont azt tudnunk kell, hogy a középfokú végzettségűek kis csoportjából milyen arányokban sikerült felsőfokra jutniuk.

4. táblázat: A felsőfokra lépők az érettségizetteken belül

		A felsőfokra lépők aránynövekedése (dinamizmusa) az országos átlagnál		
		nagyobb	kisebb	
A felsőfokra lépők aránya az országos átlagánál	magasabb	Pest (1.), Nógrád (2.), Szabolcs, Tolna, Fejér (3.)	Veszprém, Bács (-3.), Borsod, Békés	9
	alacsonyabb	Hajdú, Heves	Zala, Baranya, Somogy (-1.), Szolnok, Komárom (-2.), Vas, Győr, Budapest, Csongrád	11
		7	13	

Forrás: KSH megyei évkönyvek adatai alapján saját számítás

Az előző két táblázatnak mintegy a fordítottját látjuk magunk előtt. A bizonyítási eljárásnak ez fontos mozzanata.
A táblázat első cellájában, a legkedvezőbb helyzetű megyék között két olyannak a neve olvasható, amely korosztályán belül a legalacsonyabb arányokat produkálta. Pest és Szabolcs megyékben tanultak a legkevesebben tovább felsőfokon, viszont az ő arányuk az összes érettségizetten belül a legmagasabb (59,9%, ill. 50,7%). Először az udvariasság okán is a pedagógiai teljesítményt dícsérjük meg, hiszen ezek szerint a középfokon képző iskoláik kiemelkedően jó munkát végeztek, mert a kevés számú diáknak több mint a felét segítették felsőfokra lépni magas színvonalú képzésükkel.

Természetesen mondhatjuk azt, hogy a középfokú iskolákat Budapesten, ill. Debrecenben végezték nagy arányokban, ezért sikerült a felvételijük. Ennek kiszűrésére csak a bejáró diákok és a kollégisták adatainak elemzése alkalmával kerülhet sor.
Nógrád (52,5%), Tolna (47,9%), és Fejér (47,6%) megyékben is az országos átlag fölötti arányban léptek felsőfokra a diákok az összes végzett középiskoláson belül, megerősítve azt a vélekedésünket – és ez a második megállapításunk –, hogy ezekben a megyékben az alacsony iskolai végzettséget, esetleg az elmaradottabb, hagyományosabb gazdaságszerkezetet magasabb felsőfokra lépéssel próbálták sokan kompenzálni, mintegy menekülési stratégiaként. Az ebbe a cellába tartozó megyék egyúttal a legnagyobb növekedési dinamizmust is mutatják a vizsgált 11 év alatt. Pest megyében például a kezdeti 40,3%-os arányról 82,2%-ra nőtt a felsőfokra lépők aránya az érettségizetteken belül. Ugyanezek a végpontok Szabolcsban: 37,1% és 59,4%, de közben volt két év, amikor ez az arány 66,6%, ill. 69,6% is volt.
Ha a most bemutatott első cella mellett megemlítjük a második cella megyéit is, akkor valóban az eddig inkább a gondokat okozó megyékkel találkozunk, miközben a jelenlegi szempont, tehát az érettségizetteken belül a továbbtanulók aránya átlagon felüli. Ez újabb bizonyítéka annak, hogy ezekben a megyékben egy szűkebb lakossági csoport gyermekei végzik el a középiskolákat és jelentkeznek felsőfokra. A megye lakosságának viszont egy igen nagy hányada még középiskolába sem járatja a gyermekét, ami erős szakadásra utal az illető megyék társadalomszerkezetében.
Vizsgáljuk meg az alsó két cella megyéit is.
Az ellentétes cella lakói között találunk olyan nevezetes megyéket, amelyekben a megszületett korosztályok igen nagy arányban kerültek felsőfokra, viszont e cella tanúsága szerint az összes középfokon végzetten belül az országos átlagnál kevesebben. Csongrád megye (40,7%), Budapest (41,8%) országos átlagnál alacsonyabb arányait alacsony dinamika is jellemzi, mert Csongrádban 31,5%-ról csak 47,9%-ra nőtt a felvettek aránya, míg Budapesten 30,4%-ról 54%-ra.
A másik csoportot Győr (42,1%), Vas (42,8%) és Zala (45,7%) megyék jelentik, mert szintén az országos átlag alatti a középfokú végzettségűeken belül a továbbtanulók aránya és a dinamikája is, habár csoportjukon belül az élbolyba tartoztak, különösen Zala megye.
A negyedik cella e két csoportjának helyzetét jól tudjuk értelmezni a magas kiindulási arányokkal, aminek a növelése sokkal nehezebb a telítettség miatt.
Ennek a cellának a harmadik megyecsoportját azok a megyék alkotják, amelyek mind a korosztályi viszonyítás, mind a mostani, a középfokúakon belüli viszonyítás szerint ide, a negyedik cellába rostálódtak. Baranya, Somogy, Szolnok és Komárom megyék közül az adatok alapján Komárom megyében vannak e tekintetben a legnagyobb gondok, mert a megszületett korosztálynak is csak 15%-a lett felsőfokú tanintézet hallgatója, de az összes érettségizetten belül is kis arányt jelent ez a létszám, csak 43,2%-ot. A továbblépés dinamikáját jelző mutató is mindkét esetben igen alacsony értékeket mutat. Itt dől el az is, hogy az eddig határhelyzetben lévő két megye – Borsod és Szolnok – közül mégis csak Szolnok van nehezebb helyzetben, mert Borsod iskolái erősebbnek bizonyultak.
A négy cella elemzéséből levonható tehát az a tanulság, hogy minden megyében van az érettségizőknek egy hasonló arányú köre, amely tovább is tanul felsőfokon, és amely kör egy megyénként meglévő hasonló magatartású, ambíciójú társadalmi csoportra utal, akikből évről évre rekrutálódik a felvételizők csoportja. Az igaz, hogy a korábbi évek-évtizedek szűkebb magja földúsult az érettségizők egyre növekvő holdudvarával, és most már együtt felvételiznek, de a mag-jelleg megmaradt.

A megyék között az adja a különbséget, hogy mekkora (érettségizett) társadalmi gyűrű veszi körül ezt a továbbtanuló csoportot. A foglalkoztatás szempontjából ez a második gyűrű jelzi legjobban az illető megyék közötti polgárosultsági különbséget, hiszen ahol magas az éretségizettek száma, ott a magasabban képzett munkaerővel, vagy lehetséges munkaerővel számolhatunk, ami alapja lehet a további fejlődésnek.
Az arányváltozások mellett a dinamika mutatói is ezt a sajátos társadalomszakadást jelzik, mert az arányváltozás időbeliségét jelző dinamika mutatói rendkívül nagyok. Akkor, amikor a felsőfokra lépést a korosztályhoz viszonyítottuk, az értékek 0,01094 (Komárom) és 0,01999 (Budapest) között, tehát viszonylag szűk intervallumban szóródtak, most viszont azok az értékek, amelyek azt jelzik, hogy az érettségizettek között milyen arányban nőtt a felsőfokra lépők aránya, sokkal nagyobbak. A növekedés legalacsonyabb mértékét a Somogy megyei adatok jelentik, de ez is 0,02067! A legmagasabb értékkel Pest megye rendelkezik, az együttható értéke pedig 0,04615.
Vagyis, *a középfokú végzettségűek előtt igen szélesre nyílt a felsőfokra lépés kapuja, de ez egyúttal azt is jelenti, hogy egy igen erős* (de a lemorzsolódások csökkenése miatt táguló) *szűrő, maga a középiskolai képzés követelményrendszere nehezíti a középiskolai végzettség, az érettségi megszerzését.*
Mondhatnánk úgy is, hogy a képzettség tekintetében gyengébben teljesítő megyékben az általános iskolai képzés sokkal kevésbé készíti föl a fiatalokat a középfokú iskolák elvégzésére, ill. különböző okok miatt a helyi társadalom sokkal alacsonyabb iskolai végzettséggel is megelégszik.
A helyzet tehát fordított, mint a nyugati országok példaként felmutatott esetében. A nyugati országokban az alap és a középfokú végzettség megszerzése viszonylag könnyen megtörténhet, és emiatt is könnyű a felsőfokra lépnie tömegesen a fiataloknak. A szűrőt, a válogatás intézményét nem a képző intézmények jelentik egyetemlegesen, hanem az, hogy melyik közép, ill. felsőfokú intézményben tanult a fiatal, de még ennél is jobban rostál a felsőfokú képzést követő munkapiaci megmérettetés.
Magyarországon és a többi közép-keleti-európai országban is maguk az iskolák látták el az ítélkező, a döntést hozó szűrő szerepét. Szegény országok lévén, nem engedhették meg maguknak a még tömegesebb közép- és felsőfokú képzés megszervezését. Azt mondhatjuk az eddigiek alapján, hogy a magyar és a közép-kelet-európai iskolarendszer egy újabb nagy döntés előtt áll. Ahogyan nyugati mintára megnyitották a felsőfokra lépés kapuit a középfokú végzettségűek előtt (mondhatnánk: a középosztály a maga számára megteremtette a társadalmi továbbhaladás, a szellemi tőke gyűjtésének útját), most az előtt a döntés előtt állnak, hogy megnyitják-e a középfokú végzettség megszerzésének lehetősége előtt is a kapukat?
Mindezt ennyi reform, ugrásszerű változtatás után megállapítani, kimondani nem könnyű dolog, de még nehezebb a döntést meghozni. Ez a döntés a strukturális változtatásokon túl komoly tartalmi kérdéseket is fölvet, mégpedig a tanítás tartalmi kérdéseit. Ennek leglényegesebb eleme az, hogy milyen színvonalú állami oktatást kell megcélozni? Az legyen-e a cél, hogy nagy tömegek tudjanak teljesíteni egy átlagosabb (alacsonyabb) követelményrendszert, vagy inkább ösztönözzük egy hierarchizált iskolarendszer kialakulását, amelyben helyet kapnak egymástól elkülönítve a kiválóak, az átlagosak és végül a lassabban haladók, a nekik megfelelő eltérő követelményrendszerrel, és eltérő továbbtanulási lehetőséggel?

A fenti dilemmát az adatok nyelvén a következőképpen írhatjuk le.
A *középiskolai végzettségűek* aránya a korosztályokon belül minden megyében növekvő tendenciájú, mint azt a fentiekben bizonyítottuk, és a növekedés időbeli arányváltozása, azaz a dinamika értékei is egy nagyobb intervallumon belül mozognak. A szélső pontokat 0,00447 (Zala) és 0,01578 (Somogy megye) közötti érékek jelentik, a szóródás értéke nagy: 0,002966.
Csak ismétlése a már közölt adatoknak, de az eddigiek értelmezése miatt mégis fontos újból idézni, hogy ehhez képest *a felsőfokra lépők* aránynövekedése ugyanezeken a korosztályokon belül ennél sokkal nagyobb, a növekedést jelző együtthatók értéke is sokkal magasabb. (Az együtthatók mértékének eltérése olyan jelentős, hogy minden megye felsőfokra lépőinek arányváltozását jelző együttható értéke magasabb ugyanazon megye középfokot végzett tanulói arányváltozásának mértékénél. Egyetlen kivétel van, Somogy megye, ahol az érettségizők arányváltozásának dinamizmusa nagyobb.) A szélső pontokat 0,01094 (Komárom) és 0,01999 (Budapest) közötti értékek jelentik, tehát a dinamika értékei nagyon közeliek, és az együtthatók jóval kisebb szóródást mutatnak: 0,001853.
Tehát míg az érettségizettek arányváltozása szélsőséges mozgásokkal járt, addig a felsőfokra lépés gyors növekedése nagyon hasonló intenzitású volt. A felsőfokra lépés bővülése nagyon arányosan érintette a megyéket, azaz *a korábbi felvételi arányok bővültek,* figyelmen kívül hagyva a középiskolai képzés erős változásait.
Az esélyegyenlőtlenség jelenségének leírását tették lehetővé az adatok, amely esélyegyenlőtlenségnek az a tartalma, hogy túl korán, már a középiskolába lépéssel (vagy nem lépéssel, illetve az onnan kieséssel) történik, valósul meg az a nagy civilizációs szakadás, ami a fiatal korosztályok osztályhelyzetének rögzülését jelenti. Egészen más életstratégia jellemzi a középiskolai végzettséget nem szerzett fiatalokat és a továbbtanulókat. Eltérőek a munkapiaci esélyeik, a versenyszférához való viszonyuk (legális munka – feketemunka), a családalapítási lehetőségeik, stb. Ha vagyon alapján egyelőre nem is, de iskolai végzettség alapján már most is szakadékot rajzolhatunk a szemünk láttára keletkező, képződő társadalmi osztályok közé.
A középfokú képzés ilyen fontossá válása megkérdőjelezi a középiskolai képzés állami-önkormányzati helyének, helyzetének helyességét. Nem biztos, hogy az iskolafenntartó önkormányzatok – jobbára kisebb-nagyobb városok – rendelkeznek akkora felelősséggel és a hozzá szükséges szellemi és anyagi erővel, hogy ezt a sok megyét érintő, társadalmi szétszakadást eredményező jelenséget a maguk belátása szerint, a maguk erejére támaszkodva felismerjék és a megoldására lépéseket tudjanak tenni. Ehhez a középfokú képzés szervezeti rendszerének, azaz a középfokú közigazgatáson belüli szerepének az újragondolására lenne szükség. Az állam a jóléti társadalmakban épp a piaci cselekvések torzító hatásának kiküszöbölésére tesz folyton megújuló kísérleteket, hogy az esélyegyenlőség elvét megvalósítani törekedjék. Az iskoláknak azonban ez a nálunk honos atomizált látszatönállósága csak arra alkalmas, hogy közülük, maguk az intézmények közül segítsen kiemelkedni a jobbaknak, erősebbeknek, és hagyja elsorvadni a gyengébbeket, miközben elfelejtkezik arról az egyszerű tényről, hogy a közoktatás fő funkciója nem az intézmények versenyeztetése, hanem a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokon való segítés egy kiegyensúlyozott területi ellátásra alkalmas közoktatási hálózattal.
Mivel az általános iskolai oktatásról a fentiekben nem szóltam, itt csak utalok rá, hogy az oktatás egyes intézményei láncszerűen kapcsolódnak egymáshoz, emiatt a középiskolai képzés hiányosságai az alapfokú képzés hiányosságaiból származnak. Egyéb társadalmi okokat mellőzve témánk szempontjából csak arra szeretnék utalni, hogy nem biztos, hogy a 3131 önálló település igazgatási szétaprózottsága megfelelő keretet nyújt egy ilyen fontos jóléti-állami feladat ellátásához. Nem biztos, hogy a 3131 önkormányzat mindegyike, mint fenntartó, folyamatosan tudja teljesíteni az országos normáknak és európai igényeknek megfelelő iskolai feltételeket.

7. A KÉPZÉS ÉS A GAZDASÁGI FEJLETTSÉG ÖSSZEVETÉSE

A regionális kutatások legismertebb eredményei a gazdaság elemzésével kapcsolatosak. (Lásd e kötet egyéb tanulmányait.) Tanulmányok sora foglalkozik azokkal a változásokkal, amelyek az örökölt gazdasági struktúra következményeként álltak elő, illetve amelyek a rendszerváltást követő drámai változásokkal következtek be. Elhíresültek az ország kettészakadását bemutató elméletek, a kelet–nyugati lejtő kialakulását taglaló értekezések. A publicisztikában pedig mindez Pannónia és Barbarikum szembenállásaként jelent meg, amit csak tovább erősítettek a KSH által 1995-től közzétett megyei GDP-számítások.
Természetesen a kettészakadás nem érvényes az élet minden területére, így az oktatás világára sem, inkább foltszerű különbségekről kell beszélnünk. A nagy hagyományú középiskolák jelenléte és jelentősége mindenütt kimutatható, mellettük komoly húzóerőt jelentenek a keleti országrészbe telepített egyetemek is. Ezt a jelenséget mutatja be az *5. táblázat*.

5. táblázat: Három évjárat megyénkénti képzettségi átlaga és a GDP megyénkénti sorrendje 1995/96/97.

Középiskolai végzettségűek átlaga		sorrend	Felsőfokra lépők átlaga		sorrend	A GDP sorrendek átlaga		sorrend
BP	65,4%	1	BP	34,5%	1	BP	1,000	1
Csongrád	54,3%	2	Csongrád	27,3%	2	Győr	2,667	2
Győr	48,3%	3	Zala	26,9%	3	Vas	3,000	3
Zala	47,0%	4	Heves	26,2%	4	Fejér	3,333	4
Heves	45,7%	5	Tolna	25,4%	5	Csongrád	5,667	5
Vas	45,5%	6	Győr	25,1%	6	Zala	5,667	6
Somogy	41,9%	7	Hajdú	24,8%	7	Tolna	7,000	7
Hajdú	41,3%	8	Vas	24,3%	8	Komárom	7,667	8
Tolna	40,8%	9	Nógrád	24,0%	9	Veszprém	9,000	9
Komárom	40,7%	10	Borsod	23,8%	10	Baranya	10,333	10
Szolnok	40,6%	11	Bács	23,4%	11	Hajdú	11,667	11
Borsod	40,6%	12	Békés	23,3%	12	Bács	12,667	12
Baranya	40,2%	13	Fejér	23,3%	13	Békés	13,333	13
Bács	39,1%	14	Veszprém	23,1%	14	Szolnok	13,667	14
Békés	38,7%	15	Baranya	23,1%	15	Pest	15,333	15
Fejér	36,8%	16	Szolnok	22,8%	16	Somogy	15,667	16
Nógrád	35,9%	17	Somogy	21,9%	17	Heves	16,000	17
Veszprém	35,8%	18	Szabolcs	21,0%	18	Borsod	17,333	18
Szabolcs	32,3%	19	Komárom	20,8%	19	Szabolcs	19,000	19
Pest	24,6%	20	Pest	19,9%	20	Nógrád	20,000	20

Forrás: KSH megyei évkönyvek adatai alapján saját számítás

Mivel a GDP-számítások három évre vonatkoznak, ennek a három évnek az oktatási statisztikáit vetettem egybe a gazdasági teljesítményekkel. A három jelzőszámból a középiskolai végzettségűek adatai a legbiztosabbak, mert befejezett cselekményeket tartalmaznak, míg a felsőfokra lépők egy biztos tényt, de bizonytalan kimenetellel, hiszen nem tudhatjuk, hányan fogják közülük valóban be is fejezni az illető felsőfokú intézményt, hányan váltanak szakot, pályát, tagozatot, esetleg mondanak végképp búcsút a továbbtanulásnak. A GDP-számítások bizonytalanságát pedig a becslés módszere adja. Az összehasonlítást megkönnyíti a *6. táblázat*, amely a sorrendek különbségeit mutatja.

A fonattal keretezett cellákban azok a megyék vannak, amelyeknek a gazdasági teljesítménye és az oktatási teljesítménye közötti különbség, pontosabban a sorrendi különbség nem túl nagy, legfeljebb 3 pontnyi. A szürkített helyeken az ennél nagyobb, szélsőségesebb eltérések találhatók. A középiskolák esetében kiegyensúlyozottabb, egymásnak inkább megfelelő sorrendeket találunk, míg a felsőoktatás esetében jóval nagyobbak a sorrendi eltérések.

6. táblázat: A képzettség és a GDP sorrendjének különbsége

Középiskolai végzettség	A sorrendek különbsége	Felsőfokra lépés	A sorrendek különbsége
Fejér	12	Komárom	11
Veszprém	9	Fejér	9
Pest	5	Baranya	5
Baranya	3	Pest	5
Vas	3	Vas	5
Bács	2	Veszprém	5
Békés	2	Győr	4
Komárom	2	Szolnok	2
Tolna	2	Somogy	1
Győr	1	BP	0
BP	0	Bács	-1
Szabolcs	0	Békés	-1
Zala	-2	Szabolcs	-1
Csongrád	-3	Tolna	-2
Hajdú	-3	Csongrád	-3
Nógrád	-3	Zala	-3
Szolnok	-3	Hajdú	-4
Borsod	-6	Borsod	-8
Somogy	-9	Nógrád	-11
Heves	-12	Heves	-13

Forrás: KSH megyei évkönyvek adatai alapján saját számítás

Budapest középponti helyét, azaz kiemelkedően jó gazdasági és képzettségi helyzetét már bemutattuk, miközben elkeserítő látni, hogy Szabolcs megyében milyen szoros a kapcsolat a rendkívül gyenge képzettségi és gazdasági mutatók helyezése között.
A pozitív számok (sorrendi különbségek) azt mutatják, hogy a gazdaság teljesítőképességét jelző mutató, a GDP alapján számított jobb sorrend a meghatározó, tehát ehhez képest hátrányosabb a képzettség sorrendje. Reményeink szerint a fejlettebb gazdaság serkentőleg fog hatni az oktatási eredményekre. A negatív számok (sorrendi különbségek) az oktatás előkelőbb sorrendi helyezését mutatják a gazdasággal szemben. Itt pedig az szokott lenni a reménye a kutatónak, hogy a nagyobb szellemi fölkészültség meghozza gyümölcsét, s beválik a regionális kutatók tapasztalata, hogy a humánerőforrás megléte kiindulópontja (lehet) egy dinamikus fejlődésnek.
A GDP-számítások tévedhetetlenségét – egyúttal a sorrendek abszolutizálást is - szemléletesen cáfolja Heves megye utolsó helyezése, mert mindennapi tapasztalataink szerint nem ilyen végzetesen szétszakított, nem ilyen végzetesen különbözik e megye lakosainak kiemelkedően és elismerten magas képzettségi színvonala és a GDP-számítások szerint mélységesen alacsony(?) gazdasági teljesítőképessége.

8. ÖSSZEFOGLALÁS

Az oktatási adatok jelentős területi különbségeket mutatnak, de nem erősítik meg az ország kettészakadásáról szóló nézeteket. Három jelentős sáv rajzolódik ki a középfokú végzettségűek és a felsőfokra felvettek adataiból: a nyugati határ melletti megyék (Győr, Vas, Zala) a kulturális hagyományok miatt, egy alföldi félkörív a jelentős felsőoktatási bázis miatt (Heves, Hajdú és Csongrád megyék), valamint az oktatásban is központi szerepet betöltő főváros, Budapest. A meglévő erős területi különbségek fölszámolásának egyik lehetséges útja a hatalom dekoncentrációja lehet, amely szétpontosítás a középszintre teszi a hangsúlyt és nem az egyes települések anarchisztikusan sokféle és túlzottan is erős önálló fenntartói felelősségére.

Irodalomjegyzék

Andorka R. (1982) *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Budapest.

Balázs (1999) Területi tervezés a közoktatásban. – *Iskolakultúra*. IX. évfolyam, 12. 52-66.

Elias, N. (1988) *Einleitung. Über den Prozeß der Zivilization.Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen.* Frankfurt am Main, 13. Auf., V-LXX. pp.

Forray R.K.-Kozma T. (1992) *Társadalmi tér és oktatási rendszer*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Hradil, S. (1995) Die Sozialstruktur Deutschlands im europäischen und internationalen Vergleich. *Gesellschaftliche Wandel in Deutschland.* Bernhardt Schäfers (Hrsg.)

Lühr, V. – Schulz, M. (1977) Einleitung.: *Entwicklung. Die Perspektive der Entwicklungssoziologie.* Manfred Schulz (Hrsg.) Opladen, Westdeutscher Verlag.

Mezei (1999) A képzettség és a területi fejlettség kapcsolódási pontjai. *A vidéki társadalom változásai*. Kárpáti Z. (szerk.), Szolnok, Phare HU-94.05

Nagy M. (1997) Tanárok, települések, régiók. – *Educatio*, 3.

Róbert, 1986.: *Származás és mobilitás*. Rétegződés-modell vizsgálat, VII. Budapest, Társadalomtudományi Intézet.

Szelényi I. (1990) *Városi társadalmi egyenlőtlenségek.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Zapf, W. (1997) Entwicklung als Modernisierung. *Entwicklung. Die Perspektive der Entwicklungssoziologie.* Manfred Schulz (Hrsg.) Opladen, Westdeutscher Verlag.

TEPERICS KÁROLY

Az oktatás szerepe a nemzetközi migrációban – Debrecen

1. ÖSSZEFOGLALÁS:

Magyarország északkeleti részén lévő Debrecen sajátos szerepet játszik a közép-európai térség oktatási célú vándorlásában. Közép- és felsőoktatási intézményeiben közel 3000 külföldi tanuló van jelen évről-évre. Motivációik (kicsit származásuk) alapján jól elkülöníthető módon két csoportra oszthatók az oktatási célú migránsok. A szomszédos országok kisebbségi magyarsága a középiskolák külföldi tanulóinak teljes létszámát (700 fő) adták és durván az ezredforduló óta stabilan egyharmados arányban (950 fő) jelennek meg a felsőoktatás hallgatói között is. A külföldiek másik nagy csoportját (1350 fő) a Bologna-folyamat adta lehetőséggel élő európai, ázsiai, afrikai országokból érkező egyetemi hallgatók adják. 90%-uk az angol nyelvű egészségügyi karokon (Általános Orvosi Kar, Gyógyszerészeti Kar, Fogorvosi Kar) jelenik meg, az olcsó, de minőségi képzés miatt. Az ezredforduló óta felismerhető létszámnövekedés a határon túliak esetében (demográfiai okok, kiterjedő anyanyelven tanulási lehetőségek miatt) várhatóan leáll, a távolabbról érkezők esetében pedig gyorsulni látszik
Kulcsszavak: oktatás, migráció, határon túli kapcsolatok, területi vonzás

Summary:
The city of Debrecen in the northeastern part of Hungary plays a peculiar role in the education-driven migration within the Central European region. There are almost 1300 foreign students in its secondary and higher education institutions year by year. The education-driven migrants may be easily divided into two groups by their motivations (and to some extent by their origins). The Hungarians minorities in the neighbouring countries constitute the total number of foreign students (700 students) in the secondary schools, and since the millennium they have been representing roughly a stable one-third of the higher education students from abroad (950 students). The other large group of the foreigners (1350 students) are from European, Asian and African countries exploiting the opportunity offered by the Bologna process. The cheap but high quality trainings at the English-speaking Faculties of Health (Faculty of Medicine, Faculty of Pharmacy, Faculty of Dentistry) attract 90% of them. The perceivable increase in the number of students after the millennium is expected to stop in the case of the Hungarian students from minority groups abroad (demographic reasons, due to possibilities studying in their mother-tongue), while that of those coming from further lying places seems to accelerate.
Keywords: education, migration, relations with minorities abroad, regional attraction

2. AZ OKTATÁS SZEREPE A NEMZETKÖZI MIGRÁCIÓBAN

A nemzetközi migráció 4/5-e képzetlen munkaerő mozgása, a maradék 20% mindössze aki képzett, iskolázott. Közöttük lelhető fel a tanulmányi céllal vándorlók tömege. A XX. század végére a migráció egyik jelentős népességszámot érintő szegmensévé vált az oktatási célú vándorlás. Bár az ideiglenes mozgások kategóriájába tartozik, ezzel együtt világviszonylatban komoly tömeget érint napjainkban.

Jellemző, hogy legtöbben a legfejlettebb országokból indulnak útnak, onnan, ahol amúgy is jobb a szellemi tőkéhez való hozzáférés esélye. Mivel külföldi tanulmányaikkal megerősítik korábban is előnyös helyzetüket, a folyamat voltaképpen a regionális egyenlőtlenségek újratermelődéséhez vezet ez (L. Rédei M. 2008).

Általános elvként elfogadható, hogy a magasabb szintű, speciális tanulmányok azok, amelyek kedvéért (*pull tényező*) könnyebben beindul a migrációs mozgás. Ezek gazdasági racionalitással bírnak, a megszerzett végzettség, képzettség jobb munkaerő-piaci pozíciót, bért, életpályát kínál. Természetesen a képzés költségei is fontosak. Az ár-érték arány figyelembe vétele alapján választanak intézményeket akik tehetik. Létezik egy másik irányú hatás is. Taszító (*push tényező*) erővel bír, ha a szülőföld nem tudja biztosítani a megfelelő oktatási feltételeket. Régiónkban ez az anyanyelven történő közép- és felsőoktatás lehetőségének hiányát jelentheti. Nemzetközi migrációt generálhat ez is, ideiglenes, vagy állandó migrációt eredményezve kisebbségi helyzetben lévők és az anyaország között.

A XXI. század sajátos migrációs folyamatokat eredményezett a kelet-közép-európai térségben. A vasfüggöny lehullása után megnyíltak a határok, eddig egymástól elszigetelt, határokkal szabdalt területek között újraindultak a migrációs folyamatok, történelmileg összetartozó területek találtak újból egymásra. Kelet-Európa világgazdaságba történő visszakapcsolódása ezt a folyamatot gazdasági tartalommal is megtölti. Egy oldalról magával hozza a nemzetközi tapasztalatok iránti igényt és gerjeszt külföldi tanulást (kibocsátó ország), másik oldalról piacképes tudás megszerzésének lehetőségét nyújtja a más országokból származó hallgatók/tanulók számára (befogadó ország). A mindkét irányban erősödő mozgásból jelenleg a befogadó jelleg erősebb, évről évre mintegy 25.000 külföldi tanuló/hallgató van jelen a magyar oktatásban.

A különböző oktatási szintekhez eltérő migrációs intenzitást rendelhetünk. Könnyen belátható, hogy az általános iskola (ISCED 1, 2) nem a szűkebben vett oktatási célú, hanem a „szülői" migráció nyomaként kezelhető. A kisiskolások esetében az önállóság nehezen feltételezhető, ennek megfelelően a szülőkkel együtt mozogva, a szülők migrációs céljaihoz alkalmazkodva jelennek meg a befogadó ország oktatási rendszerében. Ritkán, határ mentén elhelyezkedő települések esetében ingázás jelleggel ez a jelenség is felismerhető, felfogható tisztán oktatási célú mozgásnak.[1] Természetesnek tűnik a nagyobb vonzáskörzet a középfok esetében. Kistérségre, megyére, speciális képzések esetén régióra kiterjedő vonzásokat láthatunk a középiskoláknál. Átjárható határok esetében itt már gyakori az ingázó, kollégista, vagy albérletben élő külföldi tanulók megjelenése (*diák mobilitás*). Nagyobb önállóság mellett nagyobb távolságokat is átívelő mozgásokat rendelhetünk a felsőoktatáshoz. Sok esetben itt már kiesik a földrajzi közelség az intézményválasztás szempontjai közül és ez kontinentális, sőt kontinensek közötti mozgásokat eredményez (*hallgatói mobilitás*). „*Tanulmányi célú mozgás*" (L. Rédei M., 2007) címszó alatt tanulmányunkban e kettő együttes vizsgálatára kerül sor, Debrecen oktatási intézményeire koncentráltan.

Debrecen sajátos helyzetben van a régióban. Kapuvárosként olyan határok közelében található, amelyek túloldalán egyaránt található(k) uniós tagállam(ok) (Schengeni övezeten belül és kívül) és Közösségen kívüli ország is. Más megközelítésben ezek a határok a kisebbségi magyarokat választják el az anyaországtól, hiszen Szlovákia, Ukrajna és Románia magyar határ menti területein élők számára természetes központ szerepét játsza a város. Az integrációs folyamat kiterjedésével lehetőséggé vált, hogy az euroregionális együttműködésekben is komoly funkciókat vállalt a város.

[1] A magyar közoktatási intézményekben külföldi állampolgárok legálisan tanulhatnak, utánuk az iskolák a magyar állampolgárok utáni támogatásra (*kvóta*) jogosultak. Előfordul olyan helyzet, amikor a határon túli magyar tanulók (és a velük járó kvóta) tartja életben a kistelepülés csökkenő létszámú általános iskoláját. 2002-ben 20 településen volt 5% feletti a külföldi tanulók aránya az általános iskolában, ezek jellemzően 25-200 fő közötti létszámmal működő intézmények voltak (KIR, 2002).

2. DEBRECEN OKTATÁSÁNAK JELLEMZŐI NAPJAINKBAN

A város magyar oktatásban betöltött szerepét jól érzékelteti az 1. ábra. A város általános iskolai tanulóinak aránya egyezik a város lakosságának Magyarország lakosságából való részesedésének arányával. A középiskoláknál már érezhető a környezetét ellátó oktatási funkció, lényegesen nagyobb a tanulói létszámból részesedése, mint ami a lélekszámból következne. Ez központi szerepkör a felsőoktatásnál már teljesen egyértelművé válik. Nemcsak a keleti országrészre, hanem a határokon túlra is kiterjed a kapcsolatrendszer. Országos összevetésben nem egyedi a külföldi tanulók oktatásban játszott szerepe. Budapest az elsődleges vonzerő mind a közép- mind a felsőoktatás vonatkozásában, jelentősen torzítja az arányokat. A közoktatásban (általános és középiskola együtt) a városban tanul a külföldiek 2,1%-a, ami a város népességszámból való részesedésével közel egyező érték. A felsőoktatásban nappali tagozaton tanuló külföldiek aránya a városban 12%, ami lényegesen meghaladja a város országos hallgatói létszámból való részesedését (8,35%).

1. ábra: Debrecen súlya Magyarország népességében és a nappali tagozaton tanuló diákok körében

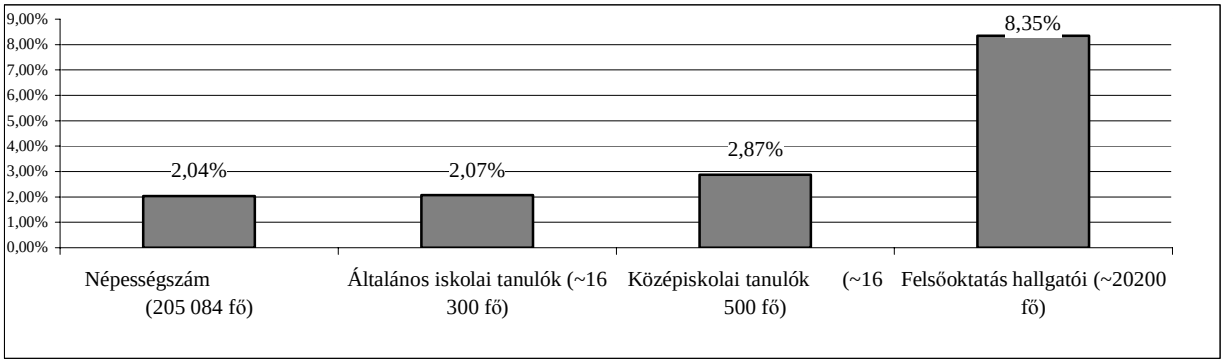

Forrás: KSH, 2007/2008

A város oktatási célú migrációjának vizsgálatakor az adatgyűjtés problémáit kellett megoldani. A rövid (maximum 2-3 hónapos) képzések, részképzések, ösztöndíjak nyomozhatatlanok. Vizsgálatba ennek megfelelően csak a közép- és felsőoktatásba beiratkozott tanulókat/hallgatókat vontam be. A területi kapcsolatrendszer feltárása során felhasznált adatok származása kettős. A középiskolák esetében ez az OM által gyűjtött statisztikai adatok KIR-től (Közoktatási Információs Rendszer) vásárolt adatait jelenti egyik részről (határon túli magyarok a magyar közoktatásban), másrészt önálló adatgyűjtést a város önkormányzati és egyházi, egyetemi fenntartású középfokú intézményeiből. A középfokra vonatkozó elemzések elsődlegesen az OM által gyűjtött adatokon (KIR) nyugszanak, az intézmények belső adatszolgáltatása ellenőrzésül szolgáltak.[2]
A felsőoktatás adatai esetében is az intézményi adatszolgáltatás jelenti a kiindulópontot, de ebben az esetben is használtam a KSH nappalis létszámra vonatkozó adatait kontroll jelleggel.

[2] Tartózkodási engedély birtokában, államközi megegyezések eredményeként a határon túli tanulók jelenléte legális a magyar közoktatási intézményekben. Gyakori, hogy az ideiglenes lakcímmel (általában határközeli állandó lakóhellyel) rendelkező tanulókat az intézmények külön már nem tartják nyilván.

3. KÜLFÖLDI TANULÓK DEBRECEN OKTATÁSI INTÉZMÉNYEIBEN

Az országhatár menti elhelyezkedés a határontúli magyar népességgel való kapcsolattartásban lehetőségeket és feladatokat rejt a debreceni közép- és felsőoktatási intézmények számára. Megjelentek a városi oktatási intézményekben a külföldi hallgatók.
(1) A közoktatás szintjén, ez a középiskolákban érzékelhető. Az ISCED nemzetközi rendszerének osztályozása szerint ez a „felső középfok" (3A, 3B, 3C) szintjét jelenti és a 14–18 életév közötti korosztályba tartozó tanulókat érint. Sajátos a kibocsátó terület, jellemezően határon túli, magyarlakta szomszédos országokból jönnek a tanulók.
(2) A felsőoktatásban (ISCED 5A, 5B, 6) is felismerhető ez a tendencia. A magyar nyelvű, kisebbségi helyzetben élő hallgatók adják a fő tömeget, de itt már jelen vannak a minőségi (és olcsó) képzés érdekében távolabbi országokból érkező hallgatók is.

(1) Az Oktatási Minisztérium által hitelesített statisztikák szerint (KIR) 2002-ben 636 külföldi állampolgár tanult a debreceni középiskolákban. A 6 horvát, 3 szlovák, 18 szerb állampolgár mellett az Ukrajnából (296 fő) és Romániából (279 fő) érkezők adták a fő tömeget. Ők jellemzően magyar anyanyelvűek, nem magyar anyanyelvű külföldiek, a fennmaradó 34 fő között találhatók.
Az érkezők állampolgárság szerinti megoszlásában a közeli határok szerepe a döntő. A tanulók nagyrészt a közeli Ukrajnából és Romániából jönnek. Az utóbbiak esetében feltűnő, hogy ők kötődnek legkevésbé a határok közelségéhez, az Alföld mellett Budapesten, de még dunántúli települések iskoláiban is feltűnnek nagy számban (Teperics K., 2002). Ellentétként a Szlovákiából érkezők említhetők, akik szinte csak a határ menti települések (Északkelet-Magyarországon Zemplén), és a Kárpátaljai magyarok, akik szintén zömében határközeli intézményekben jelennek meg. A határon túli magyar kisebbség létszámaiból következő arányoktól a Kárpátaljáról Magyarországra érkezők nagy száma tér el figyelemre méltóan. Ha a másik végletet, az elenyészően kicsi szlovéniai, horvátországi, „nyugati" létszámot is nézzük, akkor valószínűsíthető, hogy onnan érkeznek inkább a tanulók, ahol a magyar gazdasági helyzet jónak látszik, ahonnan cél lehet a magyar munkaerőpiacra való bejutás.
A jelenség hátterében modern motívumokat kereshetünk. Szigorú gazdasági racionalitás alapján hoznak anyagi áldozatot a magyar középiskolákban tanulók szülei, ennek eredményeként jobb munkaerő-piaci helyzetet, a későbbiekben jobb jövedelmeket várnak el. Elveiben ez megfelel a közgazdaságtan emberi tőke elméletének (Varga J. 1998, Polónyi I. 2002), miszerint a jövő hozamai reményében fektetnek be a tanulók szülei gyermekeik iskoláztatásába. Itt hiányoznak az állami szándékok, a külföldön történő továbbtanulás hátterében csak a tanuló és a családja áll. Ez klasszikusan az "alulról szerveződés", amikor az állami akarat csak utána megy az eseményeknek, legfeljebb csak legalizálnak meglévő kapcsolatokat.
A kapcsolatok hátterében felismerhetők a tradicionális elemek is, hiszen egykor már létező, de a trianoni békeszerződés által szétszakított társadalmi-gazdasági-kulturális egység újjáéledése figyelhető meg. A történelem során kialakult, jól működő középiskolai vonzáskörzeteket (Sárospatak, Debrecen református iskoláinak kiterjedt beiskolázási köre) bomlottak fel a háború után, ezek újbóli kiépülését, újak megjelenését hozzák magukkal a "légiessé" váló határok.

Az elmondottakat alátámasztja a középfokon megjelenő migránsok iskolatípus-választása is. Országos viszonylatban is igaz, Debrecen esetében pedig különösen, hogy a tanulók 2/3 része szakközépiskolát és szakiskolát választ, csak harmaduk az, aki az általánosan képző gimnáziumot. Nem túlzó következtetés, ha róluk feltételezzük, hogy a Magyarországon végzett középiskola után nem az „otthoni" (Románia, Kárpátalja) felsőoktatására, vagy munkaerőpiacára készülnek. Közülük sokan (leginkább, akik önerőből tudták megoldani középfokú tanulmányaikat Magyarországon) itt fognak munkát vállalni, továbbtanulni, esetleg letelepedni.

2. ábra: A magyar középiskolákban tanuló külföldiek iskolatípus-választása és az adott iskolatípus tanulói létszámából való részesedés

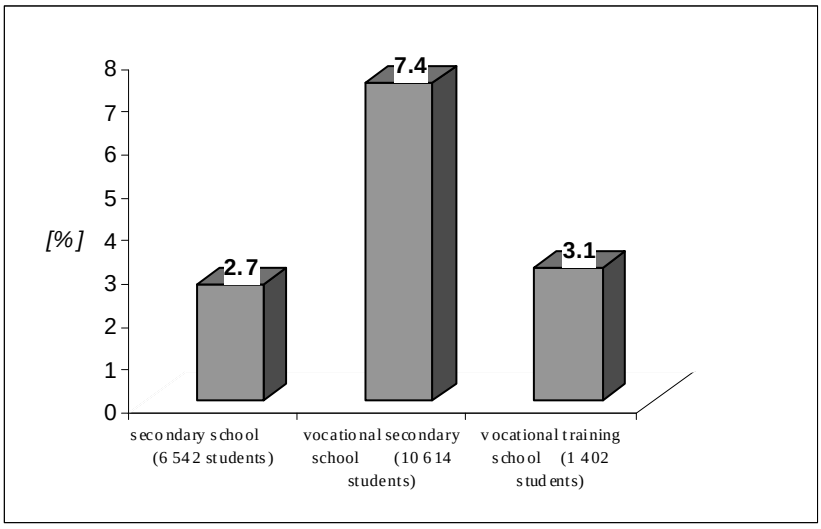

Forrás: KIR 2002

Lényegesen csökkent a tanulók száma a 2008. októberi statisztikai adatok szerint. Összesen 107 külföldi tanul a város középiskoláiban napjainkban.[3] Legnagyobb számban (77 fő) Romániából és Ukrajnából (15) jöttek. Szerbiából 2 fő, Szlovákiából 1 és nem szomszédos országból származó magyar 12 fő, akik jelenleg a rendszerben vannak. A visszaesés mértéke új helyzetről tanúskodik. A rendszerváltás utáni évek nagy létszámait meg sem közelíti a jelené. A helyi gazdasági viszonyok (Szlovákia) stabilizálódása (a magyarországi válságjelek), szülőföldön kiépített anyanyelvi tanulás lehetősége (Románia) és a megváltozott jogi háttér (az ukrán állampolgárok vízumkötelezettsége) egyaránt szerepet játszhat diák mobilitás visszaesésében. A csökkenés hasonló az országos trendekhez, az eltérés (erősebb visszaesés) oka, hogy a városban megjelenő külföldiek között a kárpátaljai magyarok országos átlagnál nagyobb súlyt jelentettek.

(2) Hasonló jelenségek ismerhetők fel a felsőoktatás vonatkozásában is. Jellemző eltérés, hogy ezen a szinten (a rendszerváltás körüli időszakban) az egyéni érdekek mellett komoly szerepet játszott az állami akarat. Ennek eredményeként kialakultak az intézményesített formák, felsőoktatási szövetségek, (pl.: *ACRU*, a *Kárpátok Régió Egyetemeinek Szövetsége*), cserekapcsolatok jöttek létre. A „létező szocializmus" időszakában megszokottól eltérő módon, ma már nemcsak a politikai szándékok lelhetők fel az együttműködések hátterében, hanem a helyi társadalom kezdeményezései is.

[3] Párhuzamosan mintegy 100 fő az általános iskolákban. Módszertani gond az iskola típusok szétválogatása az olyan intézményeknél, ahol többféle feladatellátás egyszerre valódul meg (pl.: általános iskola és gimnázium együtt).

A határon túli magyarok magyar felsőoktatásban történő megjelenését a Bologna-folyamat kiterjedésétől függetlenül, az Egységes Európai Felsőoktatási Térség általános céljaitól elkülönítve célszerű szemlélni. Határozottan felismerhető az a szándék, miszerint a nemzetpolitika a határon túli magyarság kulturális-gazdasági elitjének megteremtését tartja fontosnak, támogatandónak. Ennek eredményeként (anyaország felé irányuló) egyirányú mozgásokat figyelhettünk meg (Erdei I. 2005).
A szülőföldön, anyanyelven történő képzés érdekében a képzési kínálat bővítését, a magyar nyelvű oktatás meghonosítását segítették ezek a kezdeményezések. Általában a migráció ellen hatottak, azokban a szakirányokban adtak lehetőséget, ahol a diploma érdekében nem várható el a nagy távolságra történő mozgás (magyar nyelvű tanítóképzés). A „felzárkózási stratégia" (Kozma T. 1997), magyar szempontból „felzárkóztatást", közös intézményalapításokat jelentett a kisebbségek által lakott területeken. A Debreceni Egyetem több módon is szerepet vállal a határon túli magyarság felsőoktatásának szervezésében. Az egyetem aktív közreműködése mellett került sor a beregszászi, a nagyváradi, kolozsvári magyar nyelvű képzés újraindítására. A rendszerváltás utáni időszak eredménye, hogy Romániában a magyar nyelvű középiskolai képzés tanulói létszámait lassan meghaladják a határon túli magyar nyelvű felsőoktatás férőhelyei[4] (Erdei I. 2005).

A magasabb szintű (egyetemi) képzés érdekében azonban továbbra is akár határon túlra is mozdulnak a hallgatók. Ez a "túlélési taktika" (Kozma T. 1997) egyéni szempontokat tart szem előtt, és a kisebbségi helyzetben lévő magyarok anyaországban történő felsőfokú képzését jelenti. Az 1990-es évek eleinte spontán, majd intézményesült mozgásai a térség Európai Unióhoz történő csatlakozása (kivétel Ukrajna) után váltak (az elvi megközelítésekkel jellemezhető évek után) gazdasági meghatározottságúvá. Elveiben ez egy körvonalazódó nemzetközi oktatási piac csírája, ahol a szakirányok, intézmények közötti választás az országhatárokat figyelmen kívül hagyva racionális szempontok alapján történhetne. Gyakorlatában ez még csak a rövidtávú racionalitásnak megfelelően („taktika") zajlik, a hallgatók zöme a magyarországi felsőfokú tanulmányok után nem tér vissza a szülőföldjére. A könnyebb megélhetés, a jobb gazdasági helyzet, vonzóbb, mint a kisebbségi értelmiségi státusz.
Határon túlról érkező magyarok alkotják a debreceni felsőoktatás külföldi hallgatóinak jelentős részét (1. táblázat). Összességében a 2007/2008-as tanévben 1873, a 2008/2009-esben már 2390 külföldi hallgatója volt a Debreceni Egyetemnek. Közülük 688, illetve 2008-ban már 939 érkezett szomszédos országból, magyarként, vagy magyarul beszélőként. 2007/2008-ban 340 (2008/2009-ben: 561) fő Romániából, 234 (:255) hallgató Ukrajnából és 104 (:112) fő Szlovákiából jött. Az összes külföldi létszámának emelkedéséhez hasonlóan jelentős a növekedés ezen a területen is. Egyelőre (2009) valamiféle átmenet tanúi lehetünk. Adataink szerint a népszerű magyar felsőoktatás növeli a kisebbségi magyarok köréből érkezők számát. Még nem mennek távolabbra tanulni a határon túli fiatalok és még nem jelentenek egymásnak konkurenciát, vetélytársat a magyar és a határon túl létrehozott magyar nyelvű felsőoktatási intézmények.[5]

[4] Sajnálatos módon ebben komoly szerepet játszik az is, hogy a kisebbségi magyarság erősen a fogyás állapotában van. Statisztikailag kimutatható az „egykézés" (a fertilitási mutató a Kárpátalján 1,12 , Romániában 1,05) és a vándorlás is a fiatal korcsoportokat érinti leginkább.
[5] Erdei Itala (2005) jövőképe a versenytárs jelleget, az Egységes Felsőoktatási Térség távolabbi országaiba történő súlypont áthelyeződést valószínűsítik.

A kisebbségi magyarok számától lényegesen eltérően nagyobb a magyar felsőoktatásban a Kárpátaljáról érkezők száma. Demográfiai jellemzőikből (természetes fogyás, elvándorlás) következően lassul a tőlük kiinduló migráció a felsőoktatás vonatkozásában is.[6]

1. táblázat: A Debreceni Egyetem (50 fő feletti) külföldi hallgatóinak létszáma országonként *(szürkével jelölve azok az országok, ahonnan nem nőtt a hallgatói létszám az elmúlt 4 évben)*

Ország	Hallgatók létszáma (fő) tanévenként				
	2004/2005	2005/2006	2006/2007	2007/2008	2008/2009
Románia	228	281	285	340	561
Izrael	213	242	254	292	337
Ukrajna	194	172	210	234	255
Norvégia	191	186	183	175	162
Irán	99	89	104	129	146
Nigéria	15	24	42	78	131
Szlovákia	38	57	77	104	112
Svédország	23	35	56	75	93
Nagy-Britannia	4	20	46	59	76
Vietnam	3	17	25	39	57
Izland	26	34	51	60	52
Összesen	**1177**	**1343**	**1541**	**1873**	**2390**

Forrás: Intézményi adatszolgáltatás

A nem szomszédos országokból, nem magyar anyanyelvűként érkezők (Izrael, Norvégia, Irán, Nigéria) jelentik a másik csoportot. Motivációik inkább gazdasági eredetűnek tekinthetők. A Bologna-folyamat adta lehetőséggel élve angol nyelvű képzéseken vesznek részt, azért Magyarországon, mert itt olcsóbban juthatnak hozzá a megfelelő mennyiségű ismerethez és az Európai felsőoktatási Térség minden tagállamában elismert diplomához. A Karonkénti megoszlásuk ennek megfelelően, jellegzetesen alakul (3. ábra). Az egészségügy területén vannak a legtöbben, akik az angol nyelvű képzést választják. A térítéses orvosképzés (TOK) hallgatói az általános orvosi karon és a fogorvosi karon vannak, és a világ minden tájáról érkeznek.

[6] Rövidtávon a magyar intézmények népszerűségét növeli, hogy az ukrán felsőoktatásba csak ukrán nyelven megszerzett érettségi után juthatnak be a magyar anyanyelvű fiatalok.

3. ábra: A külföldi hallgatók száma karonként

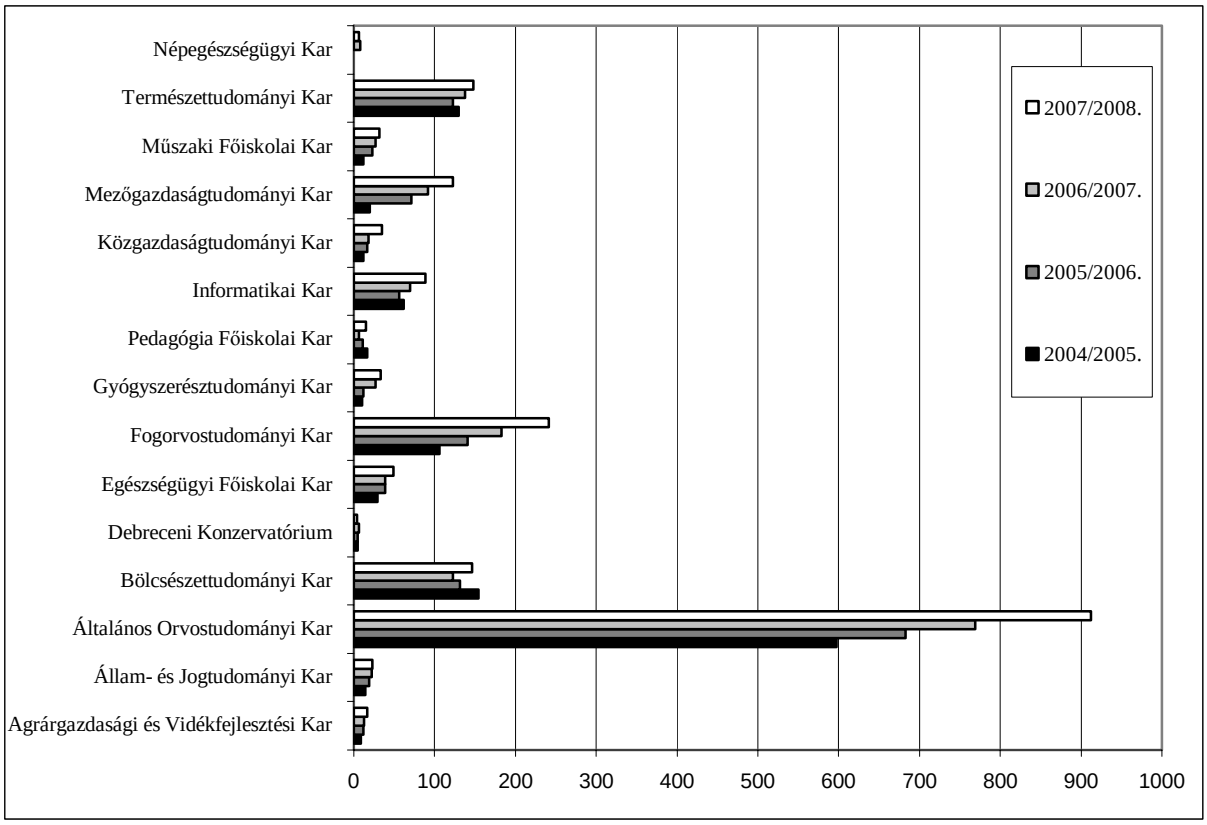

Forrás: Intézményi adatszolgáltatás

Egyedi, hogy a közelmúlt négy éve alatt is folyamatosan emelkedett a külföldiek száma. Az átlagban másfélszeres növekedést az általános orvosi- és a fogorvosi kar létszámváltozása múlta lényegesen felül. A magyar felsőoktatás létszámváltozási trendjeivel szembemegy ez a folyamat. A „numerus clausus" jelenségét az orvosképzés őrizte talán a leghatározottabban és őrzi ma is hazai hallgatók viszonylatában. A térítéses orvosképzés esetében a bevétel fontosabb.

Érdekes a határon túli magyarok alacsony száma ezekben a képzésekben. A magas tandíj (és a hagyományok) miatt itt alulreprezentáltak, ehelyett a pedagógus-, bölcsész-, természettudományos képzésben találhatjuk őket nagy számban.

Intézményenként, karonként eltérő a külföldi vonzás. Az *Orvostudományi Centrum* esetében a kisebbségi magyarok aránya kevesebb, mint 10%. Ott az angol nyelvű, térítéses képzés miatt sok a „nyugati", illetve más kontinensről származó hallgató, és miattuk terjed ki a vonzás más kontinensekre.

Ellenpólust a számában kicsi, de arányaiban magas *egyházi felsőoktatás* jelenti, ahol szinte kizárólag határontúli magyarok tartoznak a külföldiek közé.

4. ÖSSZEGZÉS (TERÜLETI KAPCSOLATOK, VONZÁSOK, TENDENCIÁK)

A városba oktatási céllal érkező migránsok közel fele határontúli magyar. A város középiskoláiban és felsőoktatásában közel azonos számban jelentek meg a kisebbségi helyzetben lévő tanulók/hallgatók (636-686). Jól körülhatárolható területről származnak, hiszen ez a terület történelmi kapcsolatai révén évszázadok óta a város oktatási intézményeinek hatása alatt áll. A város intézményei által leginkább vonzott terület egy észak-északkelet - dél-délnyugat irányú hossztengellyel rendelkező téglalap alakú zóna, aminek déli határán a magyarországi Bihar, északi határán pedig a kárpátaljai munkácsi beregszászi és nagyszőlősi járások helyezkednek el. Nyugatról ezt Borsod (és a Tisza), keletről a romániai Szatmár és Bihar megyék határolják. Az egybefüggő zóna mellett „szilánkokban" feltűnnek Szlovákia és Székelyföld magyarlakta települési is. A város oktatási intézményei által vonzott területek közül a bihari és szatmári határ menti sáv települései és Kárpátalja emelhető ki. A magyarországi vonzáskörzethez kapcsolódóan (egybefüggően) ezek a legintenzívebben vonzott részek.

A kisebbségi magyarokon kívül nincs értelme földrajzi értelemben vonzásról beszélni. Rajtuk kívül a középfokú oktatásban elvétve akad külföldi tanuló. Jelentős számban csak a felsőoktatásban jelennek meg távolabbról hallgatók. Ők az egészségügyben (2/3 részük) tanulnak és Európa, Ázsia és Afrika kontinenseiről érkeztek.

A közelmúlt létszámainak változása határozott átalakulást sejtet. Hosszabb periódus, rálátás nélkül nehéz megfogalmazni a tendenciákat, de jelen adataink a tanulmányi célú migráció belső átrendeződéséről szólnak. Napjainkban töredékére esett vissza a középiskolai vendég tanulók száma és dinamikusan emelkedik a felsőoktatásban megjelenő külföldieké.

Irodalomjegyzék

Erdei Itala (2005): Hallgatói mobilitás a Kárpát-medencében.
Educatio, 2005/II. http://www.hier.iif.hu/hu/educatio_reszletes.php?id=55
Kozma Tamás (1997): Felzárkózási stratégiák-túlélési taktikák. - In.: Határ menti együttműködés a felsőoktatásban (szerk.: Buda M.- Kozma T.), Debrecen. pp. 245-269.
L. Rédei Mária (2007): A külföldi hallgatók jellemzői. http://www.moderngeografia.hu/tanulmanyok/kulturalis_foldrajz/redei_maria_2007_4.pdf
L. Rédei Mária (2008): A tanulmányi célú mozgás. MTA Doktori értekezés tézisei, Budapest, 24 p.
Polónyi István (2002): Az oktatás gazdaságtana. Osiris Kiadó, Budapest. 425. p.
Pusztai Gabriella – Nagy Éva (2005): Tanulmányi célú mobilitás Magyarország keleti határvidékein. Educatio, 2005/II. http://www.hier.iif.hu/hu/educatio_reszletes.php?id=55
Teperics Károly (2002)**:** A Hajdú-Bihar megyei diplomások munkaerő-piaci helyzetének vizsgálata (A Debreceni Egyetem hatása a humánerőforrásokra). - Acta Geographica 10., 165 p.
Teperics Károly (2005): Debrecen oktatási vonzáskörzete. pp.58-71.- In.: Czimre K.(szerk.) Kisközségtől az eurorégióig, Debrecen, 303 p. ISBN: 963 86653 4 3
Varga Júlia (1998): Oktatás-gazdaságtan. - Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest. 162 p.

UZZOLI ANNAMÁRIA

Az egészségi állapot területi különbségei Magyarországon

1. BEVEZETÉS

Az egészségi állapot romlása a hatvanas évek közepe óta tart, amelynek következtében Magyarország egyre jobban leszakadt a fejlett egészségi kultúrájú országoktól. Az ún. közép-európai egészség paradoxon igaz Magyarországra is: a népesség egészségi állapot rosszabb annál is, mint ami az ország gazdasági fejlettségi szintjéből következne (Kopp M. 2008). Évek óta növekszik a fiatalabb korcsoportok halálozási mutatója, rendkívül magas az idő előtti halálozások száma, világviszonylatban is kimagasló a középkorú férfiak halandósága. Nemzetközi összehasonlításban Magyarország még mindig egyike a listavezetőknek az öngyilkosságok számát tekintve; igen magas a lakosság körében a káros szenvedélyt űzők aránya; Európában a 100.000 főre számított legtöbb daganatos halálozás éppen itt regisztrálható. A halálozási viszonyok évtizedek óta tartó rosszabbodása a kilencvenes évek elejére epidemiológiai válsággá súlyosbodott Magyarországon (Józan P. 1994a). Ennek lényege, hogy minden korcsoportban főként a középkorúak esetében jelentős mértékben romlottak az életkilátások. Gondot jelent az is, hogy Magyarország népességének halandósága általában minden korcsoportban magasabb a fejlett egészségi kultúrájú ipari országok népességeinek korspecifikus mortalitásánál, ami igaz a férfi és a női populációra is (Józan P. 1994b).

Magyarország a népesség egészségi állapota alapján a világ országai között a középmezőnyhöz, Európában a sereghajtók közé tartozik. Az egészségmutatók évtizedek óta tartó romlása következtében minden életkorban rosszabbodtak az életkilátások. Különösen a középkorú lakosság körében magas halálozási valószínűségek a magyar népesség egészségromboló életmódjára, a káros szenvedélyek széleskörű elterjedésére, igen sok esetben az egészségmagatartással kapcsolatos hiányos ismeretekre vezethető vissza.

Magyarország kedvezőtlen egészségi helyzete a 20. század második felében bekövetkezett mortalitási, morbiditási, sőt demográfiai folyamatok következménye. Míg az előbbi a civilizációs megbetegedések előretörését, és minden korcsoportban a halálozások számának növekedését, addig az utóbbi a népesség fokozatos elöregedését, 1981-től a népesség folyamatos csökkenését és az igen alacsony szintű születésszámot jelenti. Ráadásul a rendszerváltozás átmeneti folyamatai, azok hátrányos társadalmi-gazdasági-szociális (létbizonytalanság, romló lakásviszonyok, fokozódó szociális problémák, munkanélküliség elszegényedés, hajléktalanság) hatásai meghatározó területi különbségek kialakulásához vezettek. Míg a születéskor várható átlagos élettartam legjobb és legrosszabb megyei értékei között átlagosan 2,5 év a különbség, addig ugyanez az érték közel 10 évet jelent a budapesti kerületek között. Döbbenetes, hogy a 21. század első évtizedének végén egy budapesti férfi átlagosan 4 évvel, míg egy fővárosi nő pedig 1,5 évvel hosszabb életre számíthat, mint azok, akik az ország keleti felében születtek és élnek (Uzzoli A. 2009). Az ENSZ Egészségügyi Világszervezete (WHO) felmérései bizonyították, hogy napjainkban az egészségi állapot országok között tapasztalható különbségeinél egyre inkább meghatározóbbak az országon belüli eltérések. Nemcsak Magyarországon, hanem a fejlett országokban is jelentős egyenlőtlenségek mutathatók ki az egészségi állapot, a különböző megbetegedések és vezető halálokok országos szint alatti területi folyamataiban.

2. CÉLOK ÉS MÓDSZEREK

A tanulmány célja a magyarországi egészségi állapot 20. századi történeti alakulásának és területi különbségeinek értelmezése a várható élettartam és a halálozási mutatószámok segítségével. A magyar egészségügyi egyenlőtlenségek vizsgálatában prioritást kapott a területi dimenzió, amellyel Magyarország „egészségi" térszerkezetének elemezésére kerül sor. Az ok-okozati összefüggések magyarázatában szükségesnek tartottam egy európai kitekintést tenni: egyrészt összehasonlító statisztikai adatelemzés, másrészt a szakirodalmi előzmények ismertetése révén.
A regionális elemzésekben az egészségföldrajz ismeretanyagát és módszertanát alkalmaztam, amivel a magyar egészségi folyamatok multidiszciplináris megközelítésének fontosságát hangsúlyozom.
Mit jelent az ún. közép-európai egészségparadoxon? Hogyan definiálható Magyarország egészségi állapot Európában? Milyen tendenciák jellemezték a magyar életkilátások alakulását az elmúlt évtizedekben? Mekkora területi különbségek tapasztalhatók az életesélyekben Magyarországon? A regionális különbségek egyértelműen bizonyítják a nyugat-keleti megosztottságot az egészségügyi egyenlőtlenségekben? A kedvező társadalmi-gazdasági körülmények minden esetben jobb életkilátásokkal járnak együtt? A kérdések megválaszolására a regionális elemzési módszereket hívtam segítségül, amelyekkel elsősorban a meglévő egészségügyi egyenlőtlenségek területi aspektusát kívánom bizonyítani.

A megyei szintű vizsgálatokban elsődlegesen az élettartam és a halálozási mutatószámokat használtam, mert ezek meghatározó információhordozók az egészségi állapotra vonatkozóan, mivel az ismert halálesetek a populáció egészére kiterjednek, s bizonyos betegségcsoportok gyakoriságát jelzik. Napjainkban a fejlett országokban a halálozási statisztika – a népmozgalmi statisztika részeként – használata, végeredményben a lakosság egészségi/betegségi viszonyainak ismerete elengedhetetlen feltétele a területfejlesztésnek, a társadalmi-gazdasági tervezésnek és a politikai döntéshozatalnak.
Az elemzések adatait a Központi Statisztikai Hivatal hivatalos kiadványaiból és internetes adatbázisából, valamint európai adatforrásokból merítettem A tendenciák leírására történeti adatsorokat elemeztem, míg a területi különbségek bizonyításához igyekeztem a legfrissebb adatokat megszerezni.
A vizsgálati eredmények jelentősége elsősorban a népegészségügyi folyamatok területi jellemzőinek, illetve a halálozások és a megbetegedések térszerkezetének értelmezésében körvonalazódik.

3. A KÖZÉP-EURÓPAI „EGÉSZSÉG PARADOXON"

Miközben a fejlett országokban az utóbbi időben egyfajta értékmérő vált az egészség, illetve az egészségre orientált életmód, addig Közép- és Kelet-Európa országaiban a rendszerváltozás átmeneti folyamatai tovább rontották a népesség egészségi állapotát. Ráadásul Magyarország rendkívül kedvezőtlen morbiditási (megbetegedési) és mortalitási (halálozási) helyzete szinte egyedülálló az egykori szocialista országok körében is: ennél rosszabb egészségi állapot már csak a szovjet utódállamokban tapasztalható (Uzzoli, A. 2008a).

A hatvanas évektől kezdődően a megbetegedési és halálozási viszonyokban végbement változások hatására az ipari országok két csoportja alakult ki Európában: az egyikhez tartoznak a nyugat-európai államok, a másikhoz pedig Közép- és Kelet-Európa rendszerváltó országai.
A két csoport szétválásának oka elsősorban az epidemiológiai korszakváltással magyarázható: az idült, nemfertőző betegségek epidemiológiai korszaka fokozatosan átalakult a késleltetett, krónikus, nemfertőző betegségek epidemiológiai korszakává (Józan P. 2007).
A megbetegedési és halálozási viszonyok strukturálisan azonosak a két országcsoportban, a kor- és okspecifikus halálozási arányok azonban az előbbiben alacsonyabbak, az utóbbiban pedig magasabbak. Ráadásul a nyugat-európai országokban a populáció öregedése már jóval korábban megkezdődött, mégis az idősek növekvő részaránya ellenére csökkent a halálozások gyakorisága a 20. század utolsó harmadától (Cornia, G. 2001).
A nyolcvanas évek elejétől a különböző életkorokban várható átlagos élettartamok jelentősen meghosszabbodtak, s főleg idős- és öregkorban javultak az életesélyek. Ennek az epidemiológiai fejlődésnek kiemelkedően fontos jelensége az öregek (70 év felettiek) és aggastyánok (80 év felettiek) mortalitásának csökkenése (Józan P. 2002a). Sőt, idős- és öregkorban a hosszabbodó várható átlagos élettartamok jórészt rokkantság nélkül járnak, beleértve az időskorral járó képességek csökkenését. Az ilyen jellegű változásokra a volt szocialista országokban sem akkor, sem azóta nem került sor.
Az egészségi állapot és az életminőség szempontjából fontos mutató az egészségben várható átlagos élettartam. Ennek alacsony értéke feltételezi adott népesség „rossz” egészségi állapotát. Az 1. táblázat adatai alapján a legkedvezőbb egészségi állapotú európai országokban több mint 70 év az egészségben eltölthető várható átlagos élettartam, a nők esetében pedig a 75 évet is meghaladhatja.
Ugyanakkor az egészségi állapot szempontjából leghátrányosabbak csoportjában a mutató értéke a 65 évet sem éri el, sőt, a férfiaknál még a 60 évet sem (pl. szovjet utódállamok). Ezekben az országokban rendkívül magas a korai halálozások aránya, így a krónikus betegségek miatt elvesztett életévek száma magasabb, mint egy hasonló korösszetételű országban (Uzzoli A. 2008c).

1. táblázat: Az egészségben várható átlagos élettartam Európában, 2007

Rangsor	Ország	Mindkét nem (év)	Férfiak (év)	Nők (év)
1.	Franciaország	73,1	69,3	76,9
2.	Svédország	73.0	71,2	74,9
3.	Spanyolország	72,8	69,8	75,7
4.	Olaszország	72,7	70.0	75,4
5.	Görögország	72,5	70,5	74,6
6.	Svájc	72,5	69,5	75,5
7.	Hollandia	72.0	69,6	74,4
8.	Egyesült Királyság	71,7	69,7	73,7
9.	Norvégia	71,7	68,8	74,6
10.	Belgium	71,6	68,7	74,6
11.	Ausztria	71,6	68,8	74,4
12.	Luxemburg	71,1	68.0	74,2
13.	Izland	70,8	69,2	72,3
14.	Finnország	70,5	67,2	73,7
15.	Málta	70,5	68,4	72,5
16.	Németország	70,4	67,4	73,5
17.	Ciprus	69,8	68,7	70,9
18.	Írország	69,6	67,5	71,7
19.	Dánia	69,4	67,2	71,5
20.	Portugália	69,3	65,9	72,7
21.	Szlovénia	68,4	64,9	71,9
22.	Csehország	68.0	65,2	70,8
23.	Horvátország	67.0	63,3	70,6
24.	Örményország	66,7	65.0	68,5
25.	Szlovákia	66,6	63,5	69,7
26.	Grúzia	66,3	63,1	69,4
27.	Lengyelország	66,2	62,3	70,1
28.	Szerbia	66,1	64,2	68,1
29.	Montenegró	66,1	64,2	68,1
30.	Bosznia és Hercegovina	64,9	63,4	66,4
31.	Bulgária	64,4	61,2	67,7
32.	Magyarország	64,1	60,4	67,9
33.	Litvánia	64,1	60,6	67,5
34.	Macedónia	63,7	61,8	65,6
35.	Azerbajdzsán	63,7	60,6	66,7
36.	Észtország	63,1	58,1	68,1
37.	Ukrajna	63.0	58,5	67,5
38.	Románia	62,3	58,8	65,8
39.	Lettország	62,2	57,1	67,2
40.	Fehéroroszország	61,7	56,2	67,2
41.	Moldova	61,5	58,5	64,5
42.	Oroszország	61,3	56,1	66,4
43.	Albánia	60.0	56,5	63,4

Adatok forrása: www.who.int

A legutóbbi három évtizedben kialakult krónikus epidemiológiai válság meghatározó jelensége a 35-64 év közötti – főleg férfiak – halálozási gyakoriságának emelkedése (korai halálozás) (Arjan, G. et al. 1999), amely az Elbától keletre minden országra jellemző (Losonczi Á. 1998). Az elhúzódó epidemiológiai válság oka, hogy Közép- és Kelet-Európa átmeneti országaiban az életkörülmények javulása az egészségi állapot és az életkilátások rosszabbodásával járt együtt (Józan P. 2002b), és végeredményben sem az egészségpolitika, sem pedig az emberek egészségmagatartása részéről nem történt hatékony válaszadás a fogyasztói kultúra kihívásaira. Tulajdonképpen paradox epidemiológiai jelenség a térségben, hogy a növekvő jólét feltételei között egyre több, élete delén lévő férfi halt, ill. hal meg (Józan P. 2007).

Európában a kelet-nyugati „halandósági szakadék" (Vågerö, D. – Leinsalu, M. 2005) növekedésében elsődlegesen a középkorú népesség mortalitásának rosszabbodása a meghatározó tényező. Általában az idült, krónikus betegségek tünet- és panaszmentesen valószínűsíthető megjelenése már 30 éves kor előtt bekövetkezik, amelyek esetleg két-három évtized alatt okozzák a beteg halálát, igen gyakran már 35-64 év között (Forster, D. – Józan, P. 1990). A kockázati tényezők több évtizedes hatásával (pl. dohányzás, alkoholizmus, elhízás) függ össze, hogy középkorú népesség halálozási viszonyainak rosszabbodásában viszonylag kisszámú halálok gyakoribbá válásának (pl. infarktus, tüdődaganat, májzsugor) van meghatározó jelentősége (Józan P. 1994a).

Az ún. közép-európai „egészség paradoxon" lényege (Cornia, G. – Panicia, R. 2000), hogy a népesség egészségi állapota rosszabb annál, mint ami az adott ország gazdasági helyzetéből következne (Kopp M. – Kovács M. 2006). Az átalakulás okozta fokozódó szociális problémák, az évtizedek óta folytatott egészségromboló életmód bizonyos társadalmi rétegek és csoportok középkorú tagjai számára drámai következményekkel jártak együtt. A rendszerváltozás egészségi állapotra gyakorolt hatása leginkább a volt Szovjetunió lakosságát érintette. Az orosz férfiak 40 éves korban még várható átlagos élettartama 22,4 év, ami 8,8 évvel alacsonyabb a nyugat-európai, és 3,8 évvel rövidebb a közép-európai átlagnál (Andreev, E. et al. 2003).

4. MAGYARORSZÁG EGÉSZSÉGMUTATÓI A VILÁG ÉS EURÓPA ORSZÁGAI KÖZÖTT

Magyarország bizonyos egészségmutatók alapján ténylegesen egyike a legrosszabb népegészségügyi helyzettel bíró országoknak a világon (Uzzoli A. 2003). A WHO tagországai (193 állam) között rosszabbodott az ország rangsor helyezése az elmúlt hat évben (2. táblázat), annak ellenére, hogy a vizsgált egészségmutatók ugyan kismértékben, de folyamatosan javultak Magyarországon. Azonban a halálozási viszonyok évtizedeken keresztül tartó romlása csak 1993 után állt meg, amely 1996-tól eredményezte a születéskor várható átlagos élettartam lassú emelkedését. Mindeközben a közepes jövedelmű országok egy részének egészségmutatói olyan mértékben javultak, hogy ma már kedvezőbbek az életkilátásaik, mint Magyarországnak.

2. táblázat: Magyarország helyzete a WHO tagországai között néhány egészségmutató alapján, 2001 és 2007

Főbb egészségmutatók	Rangsor helyezés 2001-ben	Rangsor helyezés 2007-ben
Születéskor várható átlagos élettartam	60.	79.
Születéskor várható átlagos élettartam, férfi	84.	91.
Születéskor várható átlagos élettartam, nő	50.	68.
5 éves kor alatti halálozás, férfi	40.	46.
5 éves kor alatti halálozás, nő	36.	41.
15–59 év közötti halálozás, férfi	120.	127.
15–59 év közötti halálozás, nő	70.	74.

Adatok forrása: http://www.who.int/whosis/country

Az életesélyek és a halálozási valószínűségek alapján Magyarországot a legtöbb esetben újonnan iparosodó ázsiai országok, latin-amerikai államok, illetve észak-afrikai és kőolajtermelő arab országok előzik meg a WHO rangsorban. Az egészségmutatók főként a férfiak esetében maradnak el a legfejlettebb OECD országokhoz képest. Magyarországon átlagosan 5-6 évvel rövidebb élettartamra számíthatnak az emberek, mint Nyugat-Európában. A magyar férfiak születéskor várható átlagos élettartama jelenleg a 70 évet sem éri el (1. ábra), miközben az EU15 csoportban a mutató értéke 75,1 év. Ugyan a magyar nők átlagosan 77 évre számíthatnak, de ez szintén néhány évvel elmarad a nyugat-európai mutatókhoz képest (EU15-ben 81,5 év). Ráadásul Magyarországon a két nem életesélyeiben közel 9 év a különbség, ami világszinten is kimagasló a biodemográfiai számításokkal bizonyított 2-3 évhez képest. Igaz, ez a mutató eleve magas az egész európai kontinensen (átlagosan 4-5 év). A rendkívül kedvezőtlen magyar életkilátások összefüggésben vannak a felnőtt népesség nagyon rossz halálozási helyzetével. Ennél rosszabb helyzetben csak a balti államok és a szovjet utódállamok vannak a kontinensen.

1. ábra: A születéskor várható átlagos élettartam (év) Magyarországgal összehasonlítva, 2007

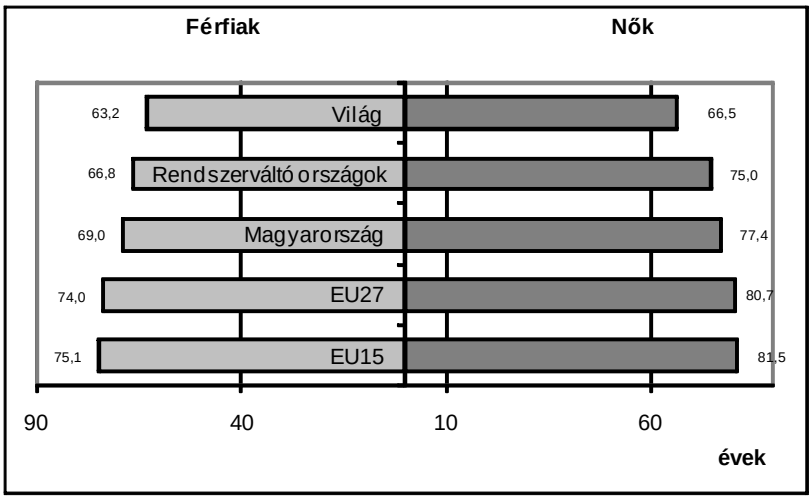

Adatok forrása: www.allcountries.org/wfb2007/

5. AZ ÉLETESÉLYEK MAGYARORSZÁGI ALAKULÁSA ÉS TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEI

A születéskor várható átlagos élettartam 1945 után még csak 62 év volt Magyarországon, azonban a halálozási viszonyok kedvezőbbé válásával párhuzamosan az ötvenes években jelentős mértékben javult, így a hetvenes évek elejére elérte a 70 évet (2. ábra). Ez a javulás a hetvenes évek közepéig tartott, majd a halálozási helyzet 1966-tól tartó rosszabbodásának hatására az élettartam szintén romlani kezdett Magyarországon.
Mélypontjára először 1985-ben jutott, abban az évben születettek átlagosan csak 69 évre számíthattak. 1993-ban a születéskor várható átlagos élettartam az 1985. évi szintre csökkent, majd évekig stagnált az értéke. Végül 1996-tól lassú emelkedés történt, és ismét meghaladta a 70 évet, 2000-től a 71 évet, 2002-től, a 72 évet, 2006-tól a 73 évet. Jelenleg a születéskor várható átlagos élettartam értéke Magyarországon 73,2 év (férfiaknál 69,3 év; nőknél 77,4 év). A kilencvenes évek második felében a korábbi időszakhoz képest a születéskor várható átlagos élettartam fokozatos emelkedése volt tapasztalható, amely a halandósági viszonyok összességében viszonylag kedvezőbb alakulásával, ill. stagnálásával magyarázható (3. ábra).

2. ábra: A születéskor várható átlagos élettartam nemek szerinti változása, 1949–2007

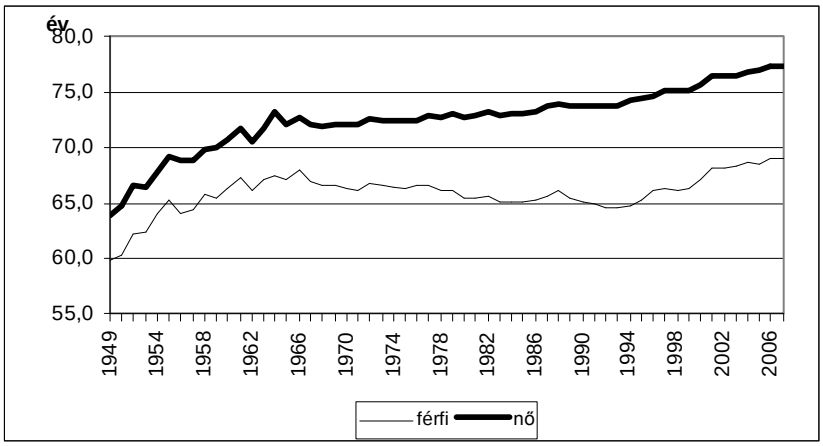

Adatok forrása: Demográfiai Évkönyv 1949–2007.

3. ábra: A nyers halálozási arányszám változása, 1980–2007

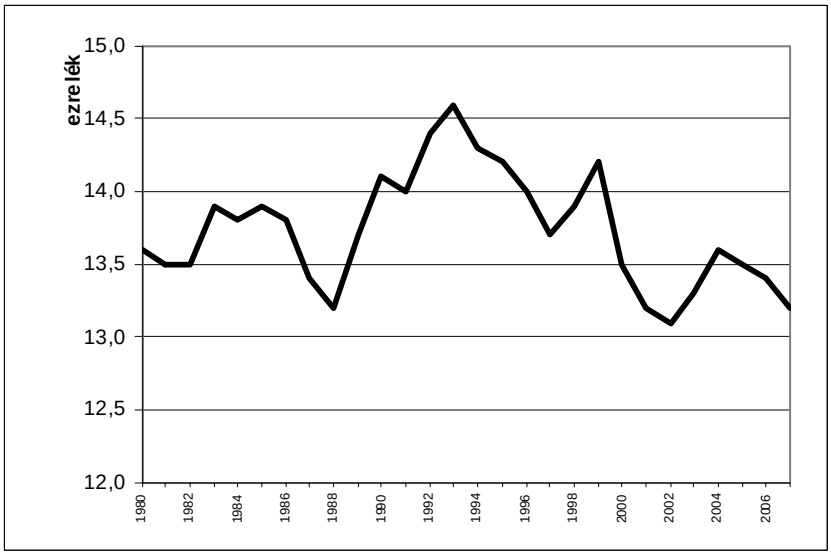

Adatok forrása: http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/thm/index.html

A közelmúltbeli kismértékű javulás ellenére európai szinten továbbra is nagyon alacsony Magyarországon a születéskor várható átlagos élettartam. A nők születéskor várható átlagos élettartama kisebb törésekkel tendenciájában fokozatosan emelkedett 1945 után, azonban a férfiaknál jelentősebb visszaesések voltak tapasztalhatók, így a két nem életesély-különbségei is fokozatosan növekedtek. A hetvenes évek előtt a különbség kevesebb mint 5 év volt, ezzel a világátlagnak (3-4 év) felelt meg. Az eltérés fokozódása a hetvenes évek közepétől fokozatos volt, a nyolcvanas évektől meghaladta a 8 évet, a kilencvenes évektől pedig a 9 évet, jelenleg több mint 8 év.
A születéskor várható átlagos élettartam alapján jelentős területi különbségek tapasztalhatók az országban. Az életesélybeli eltérések már léteztek a rendszerváltozás előtt is, az életkilátások rosszabbodása 1990 után különböző mértékben érintette a megyéket (Uzzoli A. 2006). A korábban is kedvezőtlen helyzetű megyéket (pl. Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg) érintette a leghátrányosabban a halálozási viszonyok romlása; míg a nyolcvanas években már jobb életesélyű megyékben a kilencvenes években csak kisebb mértékben romlott a mutató értéke (Józan P. 1994b). Így 1989-ben a születéskor várható átlagos élettartam országos átlagát meghaladó megyék a következők voltak: Békés, Csongrád, Fejér, Győr-Moson-Sopron, Hajdú-Bihar, Heves, Tolna, Vas, Veszprém, Zala, illetve Budapest. Tíz évvel később pedig Hajdú-Bihar, Tolna és Zala megye kivételével maradtak szintén ezek a legkedvezőbb helyzetű megyék.
Ha a kilencvenes években a születéskor várható átlagos élettartam tíz éves átlagát vizsgáljuk, akkor az életesélyek térszerkezetében körvonalazódik egy kedvező (Győr-Moson-Sopron, Vas, Veszprém megyével Északnyugat-Magyarország) és egy kedvezőtlen (Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyével Északkelet-Magyarország) helyzetű térség (4. ábra). Ez utóbbi megyékben a születéskor várható átlagos élettartam az elmúlt évtizedben mindig az országos átlag alatt volt legalább 1-1,5 évvel. A legjobb (Győr-Moson-Sopron) és a legrosszabb (Borsod-Abaúj-Zemplén) helyzetű megye lakosságának életesélyében 2,6 év volt a különbség úgy, hogy Győr-Moson-Sopron megyében 1999-ben már másfél évvel jobbak voltak az életesélyek az országos átlagnál. Jelenleg a férfiak életkilátásai legjobbak Budapesten, átlagosan 70,7 évre számíthatnak, míg a Győr-Moson-Sopron megyében élő nők 78,7 évvel a legkedvezőbb helyzetűek. Legrosszabbak az életesélyek továbbra is Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, ahol a férfiak 3,5 évvel, a nők pedig 2,5 évvel rövidebb életre számíthatnak, mint a legjobb helyzetű megyében (Győr-Moson-Soporon) élők.

4. ábra: A születéskor várható átlagos élettartam átlagtól való eltérése, 1990–1999

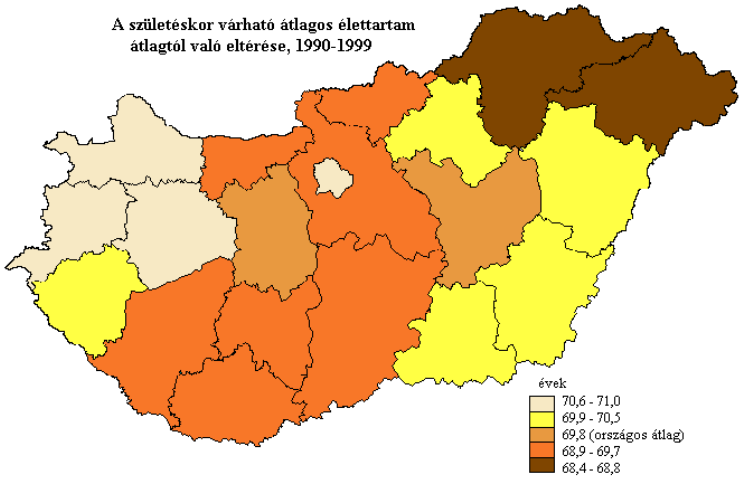

Adatok forrása: www.ksh.hu

A születéskor várható átlagos élettartam alapján Magyarország északnyugati része (Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Vas, Veszprém megye) kedvező, az északkeleti rész (Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) pedig kedvezőtlen helyzetű. Szintén jók az életesélyek a fővárosban. Pest és Nógrád megyében országosan is kedvezőtlenül alakultak az életkilátások az elmúlt húsz év során. Az ország nyugati felében Somogy megye helyzete nemcsak a Dunántúlon, hanem az országban is egyike a legrosszabbaknak.

A magyar régiók társadalmi-gazdasági helyzete determinálja az életesélyek és az egészségi állapot tekintetében kedvező és kedvezőtlen helyzetű megyéket. Az egészségfolyamatokra szintúgy igaz az ún. nyugat-keleti lejtő, mint a társadalmi-gazdasági folyamatokra. A születéskor várható átlagos élettartam és a gazdasági fejlettség közötti összefüggések befolyásolják az életesélyek területi különbségeit is. A GDP/fő, a munkanélküliségi arány és a jövedelemszint alakulása hatással van a születéskor várható átlagos élettartam alakulására. Minél magasabb a gazdasági fejlettség és a jövedelemszint, annál magasabb a születéskor várható átlagos élettartam. Azonban a magas munkanélküliségi arány általában alacsonyabb születéskor várható átlagos élettartammal jár együtt. Budapest kimagasló gazdasági fejlettsége meghatározó, annak ellenére, hogy a születéskor várható átlagos élettartam alacsonyabb, mint Győr-Moson-Sopron megyében. A munkanélküliségi arány szerint azonban a főváros fejlettsége már kevésbé döntő a születéskor várható átlagos élettartam alakulásában.

Az elmúlt 35 évben – 1970 és 2005 között – az egyes megyékben általában az országoshoz hasonló kettős változás következett be: előbb 1970 és 1990 között romlott a halandóság, csökkent – elsősorban a férfiaknál – a születéskor várható átlagos élettartam, majd 1990 és 2005 között fokozatos halandóság-javulás következett be, ami megnövelte a várható élettartam hosszát (Klinger A. 2007). A férfiak születéskor várható átlagos élettartamát tekintve 1970-ben több mint négy év volt a különbség a legjobb és a legrosszabb megye között, 1980-ra csaknem egy évvel csökkent ez a szám, ezáltal a területi különbségek is mérséklődtek. A rendszerváltozás hatására azonban a kilencvenes évek elején a területi különbségek nőttek, 1994-ben már több mint öt év volt a különbség a legkedvezőbb és a legkedvezőtlenebb helyzetben lévő megye között. A kilencvenes évek második felében azonban a különbségek mérséklődtek, ám az ezredforduló után ismét a területi különbségek növekedése figyelhető meg, 2007-ben a különbség 4,5 év. A nőknél szinte épp ellenkezőleg alakultak a területi különbségek: 1970-ről 1980-ra nőttek, 1980-ról 1990-re ismét nőttek, de a rendszerváltozás nem növelte a területi különbségeket, 1994-re ismét csökkentek a különbségek, azóta kb. 2,5 év körül mozog a különbség értéke.

A férfiak születéskor várható átlagos élettartama a vizsgált időszak alatt átlagosan 2,7 évvel, a nőké 3,8 évvel emelkedett. Ha a folyamatos javulás térszerkezetét vizsgáljuk, akkor mindkét nem esetében kirajzolódik az ország középső és délnyugati területe, mint kedvező térség.

Az életkilátások településtípusok szerint szintén releváns különbségeket mutatnak. Minél inkább növekszik a településnagyság (község – város – megyei jogú város – főváros) annál inkább megfigyelhető a hosszabbodó élettartam, a rövidebb betegidőszak, azaz végső soron a hosszabb egészségben eltölthető várható átlagos élettartam (Faragó M. 2007).

A rossz életesélyek, azaz a rossz egészségi állapot Magyarországon egyrészt az évtizedek óta tartó rosszabbodás eredménye, másrészt az egészségi állapot területi különbségeinél hangsúlyosabbak a társadalmi különbségek.

Az átmeneti folyamatok „vesztes” társadalmi csoportjait, rétegeit hatványozottan érinti a tömegesen elterjedt egészségtelen életmód, illetve közülük sokan végleg kiszorulnak azokból a lehetőségekből (egyáltalán az alapszintű egészségügyi ellátások igénybevétele; anyagi fedezet hiánya az egészséges életmód fenntartására; információszerzés az egészségmegőrző/betegségmegelőző programokról), amelyek egészségi állapotuk javulását, vagy legalább is további romlását megakadályozhatnák. A nagyarányú idő előtti halálozás nem magyarázható genetikai okokkal, mivel a hatvanas évek közepéig a magyar statisztikák jobbak voltak a nyugati országokénál. A lakosság elszegényedése sem érv, hiszen az első nagy visszaesés a nyolcvanas évek közepén volt, ugyanakkor ez idő alatt a legszegényebb rétegek anyagi helyzete nem romlott. Azóta az egészségügyi ellátás színvonala még javult is. A fejlett országokban, így Magyarországon is az utóbbi évtizedekben az egészségi állapotot egyre inkább veszélyeztető tényező a társadalmon belüli viszonylagos szociális-társadalmi lemaradás. Minél nagyobbak az országon belüli társadalmi különbségek, annál nagyobbak a különbségek a morbiditási és mortalitási viszonyokban.

6. A HALÁLOZÁSOK MAGYARORSZÁGI ALAKULÁSA ÉS TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEI

A második világháború után Magyarország epidemiológiai fejlődésében három időszak különíthető el (Józan P. 2008). Egyrészt a hatvanas évek közepéig kisebb ingadozásokkal, de csökkent a nyers halálozási arányszám. Másrészt 1966-tól kezdődően növekedett a halálozások gyakorisága, amely 1993-ra az epidemiológiai válság elmélyülését okozta. Harmadrészt 1994 óta lassan, de kitartóan mérséklődik a halálozási gyakoriság, a halálozási mutatószámok egyelőre egy magas szinten való állandósulása tapasztalható (epidemiológiai megújulás).

A korspecifikus halálozások tekintetében alapvető változások történtek Magyarországon a hatvanas évek közepétől kezdődően. A 30 éven aluliak halandósága kedvezően alakult elsődlegesen a csecsemő- és gyermekhalandóság javulása miatt. A fiatal felnőttek esetében ez a javulás kevésbé volt látványos, sőt a rendszerváltozás után romló tendencia következett be. A 30-59 év közötti korcsoportokban egyértelmű halandóság romlás volt tapasztalható, amely leginkább a 40-49 év közöttieket érintette. A 60 évnél idősebb korcsoportokban a kor szerinti halandóság viszont alig módosult annak ellenére, hogy a népesség kormegoszlása változott a 60 évesek és idősebbek növekvő részarányának megfelelően. Ez pedig a középkorúak halandóságának tényleges rosszabbodásával magyarázható (idő előtti halálozás). A legnagyobb gondot az okozza, hogy a 15-39 évesek halálozásainak viszonylagos súlya a legutóbbi évtizedben nagyobb mértékben nőtt, mint részarányuk a népességben. A kilencvenes évek közepén nagyobb volt a 40-59 évesek részesedése az összes halálozásból, mint tíz évvel korábban (Józan P. 2008), jóllehet arányuk a népességben 1980-1994 között alig emelkedett. A középkorú nők halálozási viszonyai kedvezőbbek, bár a hatvanas évek második felétől szintén növekedett a nők korspecifikus halandósága az országban. Azonban a 30 évnél idősebb női népességcsoportban kevesebb korcsoportra és sokkal kisebb mértékben igaz a halálozási viszonyok romlása, mint a férfiaknál (Józan P. 2002a).

A megyei csecsemőhalálozások tízéves átlagát (2000-2009) tekintve megállapítható, hogy nőtt azon megyék száma, amelyek az elmúlt tíz évben a kilencvenes évekhez képest az országos átlag alá kerültek a csecsemőhalálozási arányszám alapján. A legnagyobb mértékű javulás Pesten és Budapesten volt tapasztalható, a javulás húsz év alatt (1990-2009 között) több mint 20 százalékpont volt. A csecsemőhalálozások területi különbségei kapcsán Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye tartós kedvezőtlen helyzete regisztrálható. A legjobb helyzetű Hajdú-Bihar, Pest, Veszprém és Baranya megye.

A standardizált halálozási arányszám (SHH) alapján Magyarországon legjobb Budapest pozíciója (SHH=86), a Dunántúlon pedig Somogy és Komárom-Esztergom megye kivételével a halandóság az országos átlag alatti. Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg a legrosszabb helyzetű, az SHH értéke 10%-kal haladja meg az országos szintet. Az átlaghoz közeli értékekkel bírnak a dél-alföldi megyék. Tulajdonképpen a halálozások markáns területi különbsége felhívja a figyelmet Délnyugat-Magyarország szintén súlyosan elmaradott helyzetére. Az aprófalvas településszerkezet, a kedvezőtlen természeti viszonyok, az agrárszektor túlsúlya, vagy a társadalmi konfliktusok a területi hátrányok kialakulásához vezetett, egyre jobban eltávolítva a térséget az ország legfejlettebb területeitől. Mindezen jelenségek és tényezők befolyásolták a helyi lakosság országosan is kedvezőtlen egészségi állapotát.

A fejlett országokban a 20. század közepétől a civilizációs ártalmakból eredően a halálozások legalább felét a szív- és érrendszeri, negyedét a daganatos, továbbá az emésztő- és légzőszervi betegségek, valamint az ún. erőszakos halálokok (baleset, öngyilkosság) okozzák. Magyarországon az elmúlt 40 évben növekedett gyorsan ezen haláloki főcsoportok részaránya, amelyek ma együttesen az összhalálozások több mint 90%-át teszik ki. A négy haláloki főcsoporton belül a tüdődaganat, a szívinfarktus és a májzsugor halálozások száma a legmagasabb Magyarországon. A haláloki főcsoportok és a fő halálokok lényegében az egész népességet sújtják, területi differenciálódásuk különböző az egyes halálokokat tekintve. Területi különbségeik összefüggése a társadalmi-gazdasági fejlettséggel sem olyan határozott, mint az életesélyek esetében (Uzzoli A. 2004).

A daganatos haláloki főcsoportban – hasonlóan a keringési rendszeri főcsoporthoz – mind 1990 előtt, mind pedig utána területi kiegyenlítődés ment végbe, vagyis az ország egész területére jellemző, hogy az emberek többsége ebben a két haláloki főcsoportban hal meg. A tüdődaganatos halálozások határozott keleti koncentrálódása tapasztalható: Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar, Békés megye alkotta térség, valamint Somogy megye a legkedvezőtlenebb helyzetű, míg az ország középső része és az Észak-Dunántúl kedvezőnek tekinthető. A szívinfarktus halálozásokban az ország nyugati és keleti része is viszonylag rossz helyzetű. A májzsugor halálozások elsősorban Észak-Magyarország területén (Komárom-Esztergom, Pest, Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén megye) koncentrálódnak, míg Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar, Békés és Csongrád megye térsége kifejezetten jó helyzetű. Főként a szívinfarktus és a tüdődaganat halálozások alapján igen rossz helyzetű Kelet-Magyarország, a nyugat-keleti megosztottság határának Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megyék tekinthetők. A Dunántúlon Somogy megye egészségmutatói rosszabbak a régió és az ország átlagaihoz képest; a Tiszántúlon pedig Csongrád megye az, ahol országosan is viszonylag jó az egészségi állapot.

Általánosságban megállapítható, hogy a főváros egészségi állapota kedvező az országban (Uzzoli A. 2008b). A születéskor várható átlagos élettartam meghaladja az országos átlagot; ritkább a csecsemőhalálozás; kevesebb a balesetek áldozatainak száma; bizonyos betegségekből – kivéve a rosszindulatú daganatokat – évről évre egyre többen gyógyulnak meg. Azonban egyes kerületekben nagyon rossz az egészségi állapot és igen jelentős különbségek alakultak ki, amelyek okai leginkább a helyi társadalmi környezetből (alacsony jövedelemszint, munkanélküliség, halmozottan hátrányos szociális helyzet, hajléktalanság stb.) adódnak.

A lakosság demográfiai jellemzői, az életkörülmények, a szociális helyzet, a lakókörnyezet minősége alapján veszélyeztetett társadalmi rétegek, korcsoportok területi koncentrációja elsősorban a belső pesti kerületekben (VI., VII., VIII., részben a IX., X., XXIII.) tapasztalható. Budapesten az utóbbi években ugyan fokozatosan csökkent a keringési rendszeri halálozások száma, mégis az országban is egyedülálló a fővárosi daganatos halálozások arányának emelkedése. A halálozások gyakorisága, valamint kor- és okspecifikus megoszlása hűen tükrözi a demográfiai és népmozgalmi helyzetet a fővárosban. A halálozási ráta legmagasabb (több mint 16‰) azokban a kerületekben (5. ábra), ahol eleve magas (akár 20–25%) az időskorú népesség aránya, például az I., V., VI. és VII. kerületekben. Ez az oka annak, hogy a főváros centrum-periféria megosztottsága az egészségi állapot tekintetében fordított összefüggést jelent: a legtöbb egészségmutató alapján a belső kerületek igen rossz helyzete körvonalazódik.

5. ábra: A nyers halálozási ráta Budapest kerületeiben, 2007

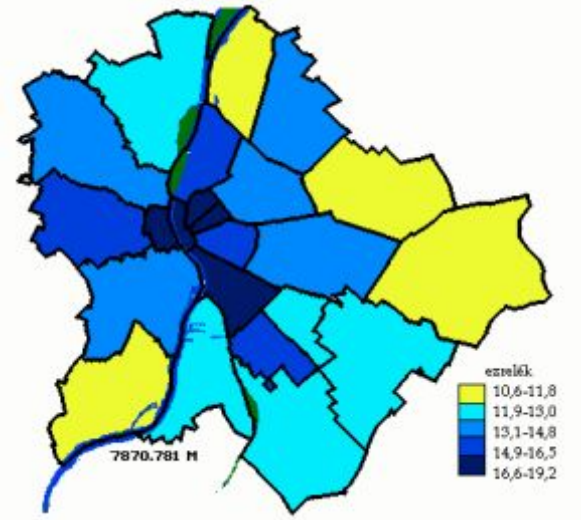

Adatok forrása: Budapest Statisztikai Évkönyve, 2007.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar lakosság nemzetközi szinten is igen kedvezőtlen népegészségügyi helyzete komoly társadalmi problémákra hívja fel a figyelmet. Hosszú évtizedek óta megfigyelhető, hogy a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok értékrendjében rendkívül alacsony helyet foglal el az egészség és/vagy az egészséges életvitel megítélése, ráadásul számukra egyenlőtlen a hozzájutás az egészséges életmód kialakításához és fenntartásához szükséges feltételekhez. Másrészt a családi háttér és neveltetés már a korai gyermekkortól befolyásolja az egyén egészséggel összefüggő viselkedését, a későbbi életszakaszokra jellemző az egészséget támogató avagy azt veszélyeztető magatartásformák kialakulását. Ez utóbbi magyarázat lehet arra, hogy igen magas azoknak az aránya Magyarországon, akik komoly és súlyos betegségek, például rosszindulatú daganatok esetében a betegség már előrehaladott és gyógyíthatatlan stádiumában fordulnak orvoshoz.

A magyar népesség egészségi állapota a 20. században nagy változásokon ment keresztül. A század elején, sőt még a század második felének kezdetén sem tartozott a rossz egészségi állapottal jellemezhető országok közé. A második világháború után Magyarországon látványosan javultak az életkilátások, ezután azonban a javuló tendencia megtorpant. A romlás rövidebb-hosszabb ideig tartó stagnálás után 1993-ig tartott.

A kilencvenes évek második felétől a korábbi időszakhoz képest a születéskor várható átlagos élettartam fokozatos emelkedése tapasztalható, ezzel megkezdte az ország az Európai Unióhoz való felzárkózást (6. ábra). Viszont az egészségi állapot – a születéskor várható átlagos élettartam és a halandósági szint alapján – a gazdasági fejlettséghez viszonyítva is kedvezőtlen. Ráadásul rendszerváltozás átmeneti folyamatai különbözőképpen érintette a társadalmat, amelynek nyomán a társadalmi különbségek fokozódtak.

6. ábra: A születéskor várható átlagos élettartam változása Magyarországon és az EU15-ben, 1970–2007

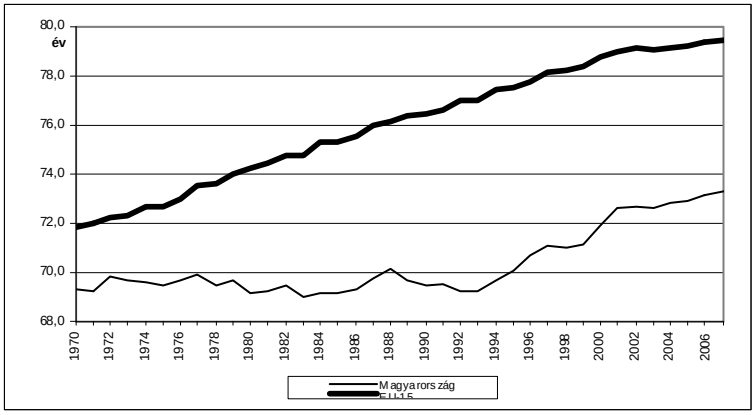

Adatok forrása: http://www.euro.who.int/HFADB

A több mint tíz év óta javuló életkilátások mellett megfigyelhető a területi különbségek növekedése Magyarországon (Uzzoli A. – Szilágyi D. 2009). A gazdaságilag erős területek egyben jobb egészségi állapottal bírnak: Budapest és a budapesti agglomeráció, Budapest-Győr tengely, Balaton és tágabb környezet. Ugyanakkor Északkelet-Magyarországon egyrészt Észak-Borsod leépülő nehézipara, másrészt az Észak-Alföld agrárválsága a lakosság egészségviszonyaiban is megmutatkozik. Végső soron az országon belül a születéskor várható élettartambeli különbségek a régiók és a kistérségek közötti társadalmi-gazdasági fejlettségkülönbségekkel magyarázhatók (Csite A. – Németh N. 2007).

Irodalomjegyzék

Arjan, G. – Tomassini, C. – Vaupel, J. W. (1999): Male-female Differences in Mortality in the Developed World. MPIDR Working Paper WP, July 1999. (www.demogr.mpg.de)

Andreev, E. M. – McKee, M. – Shkolnikov, V. (2003): Health expectancy in the Russian Federation. A new perspective on the health divide in Europe. Bulletin of WHO, Geneva pp. 778–787.

Budapest Statisztikai Évkönyve, 2007. KSH, Bp. 2008.

Cornia, G. A. – Panicia, R. (2000): The Mortality Crisis in Transitional Economies. Oxford University Press, Oxford 104 p.

Cornia, G. A. (2001): Globalization and health: results and options. Bulletin of WHO 79., Geneva pp. 834–841.

Csite A. – Németh N. (2007): A születéskor várható élettartam kistérségi egyenlőtlenségei az ezredforduló Magyarországán. Kormányzás, Közpénzügyek, Szabályozás 2007/2. pp. 257-289.

Demográfiai Évkönyv 1949–2007. KSH, Bp.

Faragó M. (2007): Egészségesen várható élettartamok Magyarországon, 2005. [Cserekiadvány]: egy összetett, kvantifikált mutató a népesség egészségi állapotának mérésére. KSH, Budapest 2007 (http://mek.oszk.hu/06000/06093/06093.pdf)

Forster, D. P. – Józan, P. (1990): Health in Eastern Europe. Lancet 24. pp. 458-460.

Józan P. (1994a): Epidemiológiai válság Magyarországon a kilencvenes években I. Statisztikai Szemle 1994/1-2. pp. 5-20.

Józan Péter (1994b): Epidemiológiai válság Magyarországon a kilencvenes években II. Statisztikai Szemle 1994/3-4. pp. 101-113.

Józan P. (2002a): A halandóság alapirányzata a 20. században, és az ezredforduló halálozási viszonyai Magyarországon. Magyar Tudomány 2002/4. pp. 419-439.

Józan P. (2002b): Az ipari országok halandóságának néhány jellegzetessége az 1990-es években. Magyarország az ezredfordulón. MTA Stratégiai Kutatások, Bp. pp. 209-242.

Józan P. (2007): A magyar lakosság egészségi állapota. In: Ember I. (szerk.): Népegészségügyi orvostan. Dialóg-Campus Kiadó Bp.-Pécs pp. 49-60.

Józan P. (2008): Válság és megújulás a második világháború utáni epidemiológiai fejlődésben Magyarországon. MTA Társadalomkutató Központ, Bp. 126 p.

Klinger A. (2007): A halandóság társadalmi különbségei Magyarországon a XXI. század elején. Demográfia 2007/2-3. pp. 252-281.

Kopp M. – Kovács M. E. (2006): A magyar népesség életminősége az ezredfordulón. Semmelweis Kiadó, Bp. 550 p.

Kopp M. (szerk.) (2008): Magyar lelkiállapot 2008. Semmelweis Kiadó, Bp. 621 p.

Losonczi Á. (1998): Utak és korlátok az egészségügyben. Magyarország az ezredfordulón. MTA Stratégiai Kutatások, Bp. 238 p.

Uzzoli A. (2003): A magyar népesség egészségi állapota az európai országok körében. Földrajzi Közlemények 2003/1-4. pp. 131-156.

Uzzoli A. (2004): Az egészségi állapot társadalmi-területi különbségei Magyarországon. Ph.D. értekezés. ELTE TTK Regionális Földrajzi tanszék, Bp. 150 p.

Uzzoli A. (2006): A hazai egészségi állapot változásai 1990 után. In: A III. Magyar Földrajzi Konferencia tudományos közleményei. CD-ROM. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest 10 p.

Uzzoli, A. (2008a): The mortality situation and its spatial dimension in Hungary. Czech Regional Studies 2008/2. pp. 41-50.

Uzzoli A. (2008b): Az egészségi állapot területi különbségei a Közép-Magyarországi Régióban. Területi Statisztika 2008/3. pp. 357-366.
Uzzoli A. (2008c): Az egészségi állapot világméretű különbségei. Földrajzi Értesítő 2008/3-4. pp. 399-415.
Uzzoli A. (2009): Az egészségügyi egyenlőtlenségek egészségföldrajzi értelmezése Magyarországon. In: Daubner K. (szerk.): Tudományterületek találkozása. Konferencia kötet. Tomori Pál Főiskola, Kalocsa pp. 155-166.
Uzzoli A. – Szilágyi D. (2009): Javuló életkilátások és növekvő területi különbségek Magyarországon. Magyar Epidemiológia 2009/6. pp. 181-196.
Vågerö, D. – Leinsalu, M. (2005): Health inequalities and social dynamics in Europe. BMJ 33 pp. 186–187.

Internetes források:

www.allcountries.org/wfb2007/
www.ksh.hu
http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/thm/index.html
http://www.euro.who.int/HFADB
http://www.who.int/whosis/country

SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN

A fenntartható fejlődés stratégiai elemei a rurális térségekben

A fenntartható fejlődés megvalósítása nem lehet csak egy ország, vagy egy régió feladata, hanem tekintet nélkül a Föld bármely pontjára, mindannyiunk felelőssége. 2001 óta az Európai Uniónak is létezik a fenntartható fejlődésre vonatkozó stratégiája. Az EU stratégiájához kapcsolódóan minden tagországnak rendelkeznie kell a fenntartható fejlődésre vonatkozó stratégiával, amit Magyarország ebben az évben készített el, úgy, hogy az átfogó stratégia a különböző szektorokra, és a terület és vidékfejlesztésre készült részstratégiákból építkezett. A tanulmány ebből a résztanulmányból táplálkozik, mikor azt kívánja bemutatni, hogy a magyarországi rurális térségek milyen stratégiai irányokon keresztül kapcsolódhatnak az EU stratégiájához, hogyan érhetik el a fenntartható fejlődés elemeit. De mielőtt a stratégiai irányokat és intézkedéseket vennénk sorba, először röviden bemutatjuk a vidéki térségek legfontosabb társadalmi és gazdasági trendjeit hogy világos legyen, hogy honnan kell elindulni a fenntartható fejlődés megvalósítása felé.

Kulcsszavak: fenntartható fejlődés, rurális terek, stratégia, Magyarország, EU

1. BEVEZETÉS

A fenntartható fejlődés fogalma, koncepciója a 70-es évektől datálható, de használata a 80-as évektől vált egyre gyakoribbá, attól kezdve, amikor az ENSZ közgyűlése 1983-ban megalakította a Környezet és Fejlesztés Világbizottságot (World Commission on Environment and Development = WCED). A Világbizottság négyévi működésének eredményeképpen megszületett a „Közös Jövőnk” (Our Common Future) dokumentum, melyet az ENSZ Közgyűlése 1987-ben elfogadott. Ezt nevezik a Világbizottság elnöke után Brundtland jelentésnek. A környezetvédelem mellett a gazdaság is előtérbe került, mégpedig úgy, hogy a fenntarthatóság a gazdasági és a környezeti érdek összehangolásának kérdésköre. Mindenki, aki a fenntartható fejlesztés elméletével foglalkozik, illetve alkalmazni kívánja, elkerülhetetlen, hogy ne ismerje, illetve idézze a Brundtland jelentésben szereplő definíciót, miszerint a fenntartható fejlődés: „olyan fejlődés, amely képes kielégíteni a jelen szükségleteit anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő generációinak lehetőségeit saját szükségleteik kielégítésére” (A Közös Jövőnk 1997. XX.).
A különböző tudományterületek foglalkoznak a fenntarthatóság feltételeivel, mint például a közgazdaságtudomány a fenntartható gazdasági növekedést vizsgálja, az ökológia a fenntartható környezetet, de valamennyi tudományág világosan látja azt, hogy a fenntarthatóságra törekvés tudományterületek közötti együttműködést követel meg. A Brundtland jelentésben olvasható definíció az 1994-es Oslóban rendezett Symposium on Sustainable Consumption rendezvényre tovább bővült, s a következő meghatározással szolgált:
„A fenntartható termelés és fogyasztás a javak és szolgáltatások olyan felhasználása, amely lehetővé teszi az alapvető szükségletek kielégítését, az életminőség javítását, a természeti erőforrások felhasználásának, a mérgező anyagok, hulladékok és egyéb szennyezők kibocsátásának minimalizálásával, az adott életciklusban oly módon, hogy nem veszélyeztetik a jövő nemzedékek szükségleteinek kielégítését.” (Simai 2001).

2002-ben Johannesburgban rendezett ENSZ Világcsúcs a Fenntartható Fejlődésről újabb áttörést hozott a fenntartható fejlődés fogalmáról, azzal, hogy a szociálpolitikát is integrálta, s a fogalom így bővült ki: „az emberiség közös jövőjéről, annak a földi életközösségben való fenntarthatóságáról, olyan bolygóméretű tanulási-fejlődési folyamatról beszélünk, amelynek eredményeképpen az emberi társadalom a Föld bolygón fenntarthatóvá válhat (Láng 2004).

A különböző tudományterületek a fenntarthatóság feltételeivel foglalkoznak, mint például a közgazdaságtudomány a fenntartható gazdasági növekedést vizsgálja, az ökológia a fenntartható környezetet, de valamennyi tudományág világosan látja azt, hogy a fenntarthatóságra törekvés tudományterületek közötti együttműködést követel meg.
A fenntartható fejlődés interaktív fogalom, mely magába foglalja a gazdaság, társadalmi és ökológiai fenntarthatóságot. A fenntartható fejlődés ezen hármas tagolását a területfejlesztés és a vidékfejlesztés számára készült dokumentumok is átvették, illetve hangsúlyozzák.
Már 1992-ben elkészült az Európai Közösség 5. Környezetvédelmi Akcióprogramja, mely az első átfogó és részletes dokumentum volt az Európai Közösség fenntarthatósági stratégiái közül (*The Fifth EC Environmental Action Programme* 1992).
Az Európai Tanács Göteborgi ülésén 2001 júniusában elfogadta a fenntartható fejlődés stratégiáját: „Fenntartható Európa egy jobb világért: az Európai Unió fenntartható fejlődésre vonatkozó stratégiája” (A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development), és környezetvédelmi dimenzióval egészítette ki a foglalkoztatás, a gazdasági reformok és a kohézió lisszaboni folyamatát. A stratégia négy kulcsprioritást fogalmaz meg: a klímaváltozással járó változások csökkentése és a megújítható energiaforrások növelése; az életminőségre ható veszélyek elhárítása; nagyobb felelősség a természeti erőforrások gazdálkodása területén; és a közlekedési rendszerek és a földhasználat javítása. A dokumentum úgy fogalmaz, hogy a fenntartható fejlődés legfőbb akadálya az üvegházhatást okozó gázok kibocsátása és a közlekedés által okozott környezetszennyezés (EC 2001). Ezeknek az akadályoknak a leküzdése a közösségi politikákban olyan új megközelítést tesz szükségessé, amely közelebb hozza azokat az egyes polgárokhoz és vállalkozásokhoz, a fogyasztási és befektetési szokások megváltoztatása érdekében.
A vidékfejlesztéshez közel álló agrárgazdaság számára a Kanadai Mezőgazdasági Minisztérium a következőképpen adta meg a fenntartható fejlődés definícióját: "Azokat nevezzük fenntartható mezőgazdasági-élelmiszeripari rendszereknek, amelyek gazdaságosak, kielégítik a társadalom korszerű táplálkozással kapcsolatos igényeit, és megőrzik a környezet minőségét, a világ természeti erőforrásait a jövő generációk számára" (Láng 2004).

2003 novemberében került sor Salzburgban a vidéki Európa jövőjével foglalkozó „Elvetett magok a rurális jövő számára – rurális politika perspektívái a tágabb Európáért” konferencia megrendezésére. A konferencia állást foglalt a fejlesztés alábbi három tengelye mentén:
1. *versenyképesség* a CAP reform elveinek érvényesítésén keresztül,
2. *környezet- és tájgazdálkodás*: támogatásokon keresztül növelni a környezet- és tájértéket, melyek kapcsolódjanak a Natura 2000-hez,
3. *szélesebb vidékfejlesztés*, azaz a rurális térségben élők életminőségének javítása, a gazdasági tevékenységek diverzifikálása, a sokszínű rurális térségek vonzerejének a megtartása és a kulturális örökség megőrzése, és a helyi gazdaság minden szektorának a támogatása.

A konferencia eredményeképpen meghatározásra kerültek az új programozási időszakra (2007–2013) vonatkozó legfontosabb prioritások, melyek a következők:

- a mezőgazdaság és az erdészet továbbra is meghatározó szerepet játszik a rurális táj és a életképes, fenntartható rurális közösségek számára.
- szélesebb rurális tér: a rurális területek fejlődése már soha többé nem alapulhat kizárólag a mezőgazdaságon, a diverzifikáció hangsúlyozása,
- élelmiszer minősége és biztonsága: Európa lakossága ragaszkodik a jó minőségű, egészséges élelmiszerhez, az állat-jóléti intézkedésekhez, és a rurális környezet megőrzéséhez és értékeinek fokozásához,
- jobb elérhetőség a közszolgáltatásokhoz: az alternatív foglalkoztatottság hiánya, és a korstruktúra csökkenti a fejlesztési potenciált főleg, ami a nők és fiatalok lehetőségeit illeti
- koncentrálni az Európai Unió egész területén a CAP reform hatásaira, az átalakuló mezőgazdasági szektor kihívásaira,
- kohézió: EU vidékfejlesztési politikája már eddig is hozzájárult a kohézió erősítéséhez, de ezt a kibővített EU-ban fokozatosan erősíteni kell,
- aktív részvétel azok részéről, akik alulról kezdeményező helyi fejlesztéseket szereplői kívánnak lenni, s a LEADER kezdeményezést maguknak érzik,
- partnerség: a köz- és magánszféra közötti partnerség megvalósítása, mely nagy lehetőséget rejt, hogy hálózatokon keresztül megtanuljuk egymástól a legjobb példákat,
- egyszerűség: a vidékfejlesztési politika egyszerűsítése sürgős és szükséges.
- Az így definiált prioritásokat a következő stratégiai megközelítéseken keresztül tervezik megvalósítani:
- új vidékfejlesztési alap létrehozása
- stratégiai gondolkodásmód,
- programok megvalósítása,
- a fent nevezett három irány és azok intézkedéseinek következetes felépítése,
- LEADER modell folytatása és megszilárdítása EU szinten.

2. EURÓPA RURÁLIS TEREI

Az új funkciókkal rendelkező, folyamatosan változó és erősen differenciálódó rurális terek jellemzők egész Európában. Az utóbbi másfél évtizedben az európai rurális térben az alábbi jelentős változások történtek, melyek a post-produktivista átmenet szakaszára jellemzők:

- a foglalkoztatottság és az élelmiszertermelés területén a mezőgazdaság szerepe csökken,
- nő a jelentősége a pluriaktivitásnak és a minőségi élelmiszertermelésnek,
- a szántóterületek folyamatos erdősítése jellemző, és az erdészetnek a földhasználatban megváltozott a szerepe,
- a kis- és középvállalkozások térhódítása, a high tech. és szolgáltatóipar szerepe a foglalkoztatásban nő,
- a rurális terek újfajta hasznosítása jellemző a kiskereskedelem, a turizmus, a rekreáció és a környezeti értékek megőrzése területén,
- egyes rurális terek újranépesednek,
- a rurális térségekben élők között az életminőség területén egyre inkább fokozódnak a különbségek (Ilbery 1998).

Az Agenda 2000 program elindította azt a vidékfejlesztési politikát, melyet a 2007-2013 programozási ciklusban bár óvatosan, de egyre jelentősebben teret nyer a korábbi agrárpolitikával szemben. Egészen 2000-ig a CAP-en belül a vidékfejlesztés részesedése a 8%-ot nem tudta meghaladni, 2000–2006 között elérheti a 10,5%-ot, s az új ciklus áttörést hozhat, mert a vidékfejlesztés aránya 15–16%-ra nőhet.

A vidékfejlesztés fogalmáról álljon itt három különböző definíció.
OECD meghatározása szerint: A vidékfejlesztés ... „egy tágan értelmezhető fogalom, mely figyelembe vesz minden fontos elemet a vidéki emberek és helyek életképességére vonatkozóan ... beleértve az oktatást, az egészségügyet, a lakást és lakhatóságot, a közszolgáltatást, annak infrastrukturális helyzetét, a kulturális örökséget valamint a vezetés és a kormányzás kapacitását, de még az általános gazdasági és szektorális kérdéskört is (OECD 1990. 23.).

Kearney meghatározása szerint a vidékfejlesztés egy multidimenziós folyamat mely arra hivatott, hogy fenntartható módon integrálja a gazdasági, társadalmi-kulturális és környezeti célokat.

Moseley a vidékfejlesztést következőképpen definiálta: „A gazdasági, társadalmi, kulturális, politikai és környezeti változásoknak egy fenntartott és fenntartható folyamata, mely szándékosan megtervezett azért, hogy az egész közösség jólétét hosszú távon elősegítse. Az egyes szavak jelentéstartalma a következő:
fenntartott: ami nem rövid életű
fenntartható: tekintettel van az örökségbe kapott „tőkére”
folyamat: tevékenységek összefüggő rendszere
gazdasági: a javak és szolgáltatások termelésével, elosztásával és cseréjével kapcsolatos tevékenység
társadalmi: humán kapcsolatrendszerrel van összefüggésben
kulturális: az életúttal és az identitás forrásaival kapcsolatos
környezeti: természetföldrajzi környezettel kapcsolatos
hosszú táv: több tíz év, s nem pár év,
jólét: nem csak anyagi gazdagság,
egész közösség: értve alatta minden korosztályt, férfiakat, nőket, és az összes társadalmi csoportot, azon az adott helyen, ahol élnek és/vagy dolgoznak ” (Moseley, 2003. 4).

Az Európai Unió rurális térségeinek fejlesztési modellje már nem nevezhető egyszerűen vidékfejlesztésnek, annál több, ez a modell a *közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés* modellje (Community based Integrated Rural Development CIRD). Integrált,

- mert a fejlesztés a társadalom, a gazdaság és a környezet együttes, azonos súlyú kezelésén alapul,
- mert a fejlesztésben a ”bottom-up” politika érvényesül, hiszen a helyben élők saját forrásaikkal (beleértve az anyagit is) és elkötelezettségeikkel felelősen támogatják helyi programokat, de beépítik a vertikális intézményrendszerbe a „top down” elemeket is azzal, hogy a központi vagy regionális kormány részéről közvetített politikák elősegítik, a pénzügyi támogatások pedig serkentik a fejlődést,
- mert a fejlesztés multiszektorális, mert valamennyi szektor a közszolgáltatási, a magán és a civil szféra is részt vesz benne,
- mert a fejlesztés teljes folyamata széles partnerségen és együttműködésen alapul.

A *közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés* (CIRD) legfőbb ismérvei:

1. A *lokalitás*, vagyis a kistérségi szint előtérbe helyezése.
2. A felelősség és a hatalom átruházása, vagyis a szubszidiaritás érvényesítése
3. A *helyi diverzitás* fontosságának hangsúlyozása.
4. A *top-down* és *bottom-up* politikák összehangolása, azaz az alulról jövő kezdeményezések és megvalósításuknak a vertikális intézményrendszerbe való beépítése.
5. A *helyi közösségek* minél nagyobb mértékű bevonása a megtervezett folyamatba.
6. A *helyi identifikáció:* a helyi szereplők aktivitásának előmozdítása, a társadalmi tőke feltárása és mobilizálása, és a helyi tudás és gyakorlat alkalmazása a programok kidolgozására és megvalósítására.
7. A *helyi erőforrások szükséges ismerete*, és alapos elemzése a fejlesztésbe való bevonásának érdekében.
8. A helyi erőforrások értékének növelése a *hozzáadott értéken keresztül*, mely biztosítja a helyi gazdaság nagyobb biztonságát, és a fenntarthatóságát.
9. A kis- és középvállalkozások számának és kapacitásának növelése.
10. A rurális térségek újfajta hasznosításának előmozdítása, mint a rurális turizmus fejlesztése és a természeti és kulturális örökség védelme és helyes piacosítása.
11. A *globalizációval szembeni védelem*, mert a globalizáció azzal jár, hogy miközben egyre inkább nyitottá válik a helyi gazdaság, aközben egyre inkább kiszolgáltatottabbá válik a gazdasági versenyben. A modern információs s kommunikációs technikák alkalmazásából, a nemzetközi tőkemozgásokból, a multinacionális cégek erősségéből következően nyomás nehezedik rá, mely megmutatkozik a termékek árának alacsonyabb voltában, melyet még az is fokoz, hogy a társadalmi és környezeti megszorítások gyengébbek. Mindez veszélyezteti a helyi, különösen a kevésbé fejlett térségek gazdaságát, s ezen keresztül társadalmát, lakosságát, vagyis az adott rurális tér életképességét, fejlődő képességét. Erre válaszképpen hangsúlyozni kell és fel kell hívni a figyelmet a helyi egyediségre, és erősíteni kell a helyi identitást, a helyi minőségi termékeken és szolgáltatásokon keresztül, ami már elvezet a kultúra gazdaságához.

Az európai rurális terek egyre differenciáltabbak, s az egymástól eltérő rurális terekben, melyek nem csak a térben, és időben változnak, hanem különböznek diverzitásukban, mobilizációjukban, identitásukban, erőforrásaikban, de még a globalizációval szembeni magatartásukban is, a fejlesztésükre szükségszerűen más eszközöket, más politikákat kell alkalmazniuk.

Nagy-Britanniában még 1988-ban a Gazdasági és Társadalmi Kutatások Tanácsa (ESRC) finanszírozta azt a kutatást, melynek keretében felállították a „differenciált vidék” téziseit és foglalkoztak az egyes típusok jellemzőivel (Murdoch, J et al. 2003). A brit kutatási eredmények a társadalmi összetétel változásából és a helyi társadalom konfliktus-szituációiból vezetik le a négy rurális típust:

1. *Megőrzött vidék* (*preserved countryside*): ezek a vidéki területek kapcsolódnak legszorosabban a rurális idillhez, fejlesztés visszafogásával egy időben a környezet állapotának konzerválásán van a hangsúly. Mivel az urbánus térségekből könnyen megközelíthetők, azaz jó elérhetőségűek, ezért lakosságuk jelentős része városokból kitelepült középosztályhoz tartozik, akik a helyi politikai befolyásukon keresztül saját maguknak kívánják megőrizni a térséget az eredeti mivoltában, a saját maguk számára megvédeni kívánják az eddig megszerzett javaikat. A fentiekből következik, hogy a pihenés-üdülés, a környezetmegőrzés, a szolgáltató szektor és a lakóingatlanokra vonatkozó fejlesztések kerülnek előtérbe.
2. *Konfliktusokkal terhelt* (küzdő) *vidék* (*contested countryside*): ezek a területek távol esnek a suburban területektől, nem jellemző rájuk az ingázás, ezért az itt élők érdeke sokkal inkább a lokális mezőgazdaság és a kereskedelem fejlesztése. Ezzel az irányvonallal viszont egyre inkább szembe állnak a betelepülők; középosztályhoz tartozó alkalmazottak, nyugdíjasok érdekei, akiket a többnyire éppen ez a lakókörnyezet vonz, akiknek itt éppolyan érdekeik vannak, mint az előző kategória betelepülőinek, de érdekeik érvényesítéséhez nincs elég erejük. Így a két társadalmi csoport között növekvő konfliktus feszül, s egyetlen közös érdek sincs ami ezt tompíthatná.
3. *Paternalista* (*gyámság alatti*) *vidék* (paternalistic countryside): ehhez a kategóriához tartozó területeken a nagykierjedésű birtokokon folyik a gazdálkodás, ebből következően a fejlesztés jövőjén a földtulajdonosok és/vagy földhasználók őrködnek. A CAP reform kapcsán a tradicionális termelés esetén szembesülnek csökkenő jövedelmükkel, s ennek kompenzálására új jövedelemforrásokat keresnek, s a diverzifikáció irányába lépnek, s az ehhez szükséges fejlesztéseket gyakorlatilag akadálytalanul képesek megvalósítani. Mindez azt jelenti, hogy a fejlesztések elsősorban a földtulajdonosok/földhasználók érdekeit szolgálják. Az alulról jövő kezdeményezések jobban elsikkadnak, a fejlesztés széles társadalmi támogatottsága kisebb.
4. *Klientista (államtól függő) vidék* (clientistic countryside): periferikus, távol eső vidéki területek sorolhatók ebbe a kategóriába, ahol a mezőgazdaság szerepe meghatározó, és az államhoz tartozó fejlesztési ügynökségek, politikák és intézkedések határozzák meg a terület fejlődését. Többnyire a kívülről jövő beruházások az állami segélyektől függnek, a helyi fejlesztések a foglalkoztatási politikára és a szociális intézkedésekre koncentrálnak.

Attól függően, hogy a fejlesztés kezdeményezését mely szektor, vagy a táradalom mely rétege ragadja magához más-más megközelítést, más-más súlyozást kap a fejlesztés maga.
„A helyi fejlesztés több mint az olyan beavatkozások sorozata, melyek a központi politika által szervezettek .... egy olyan alapvető reakció, mely megkísérli elérni az új célokat a fejlesztés folyamatában olyan fogalmakra összpontosítva, mint a multidimenzionalitás, az integráció, a koordináció, a szubszidiaritás, és a fenntarthatóság (Moseley 2003).

A rurális terek erős differenciációja szerepet játszott abban, hogy a 90-es években a vidék fejlesztésének a fent említett jellegzetes európai modellje alakuljon ki, ami a helyi fejlesztést helyezi előtérbe a bottom-up politika alkalmazásával. Az előzőekből már levonható, hogy helyi konszenzuson alapuló fenntartható vidékfejlesztés csak a helyi társadalom erősítésével, érdekérvényesítő képességének fokozásával lehetséges.

3. MAGYARORSZÁG RURÁLIS TÉRSÉGEINEK JELLEMZŐI

Magyarországon a rendszerváltás okozta sokk negatív hatásai a rurális területeken kulminálódtak. A hátrányok többszörösen jelentkeztek az ország magterületeihez, nagyvárosaihoz képest, mert az ipari szerkezetváltással járó problémák, az ebből adódó, hirtelen az országra rázúduló ipari válsághelyzet, majd ezt követő munkanélküliség elvonta a politikusok figyelmét a rurális térségekről. A vidék civil társadalma, mely különösen gyenge volt a falvakban, nem volt képes az ott élők érdekeinek érvényesítésére.
Az átalakuló gazdaság és az ezzel járó mezőgazdasági válság mélyítette a rurális térségekben az átmenet nehézségeit, erősítette a gazdaság negatív folyamatait. Magyarországon már régóta nem lehet a vidék gazdaságát a mezőgazdasággal azonosítani, így a vidék fejlesztését sem az agrárfejlesztéssel. Mint Illés Iván írta: „Sokszor és sokáig azonosították a falu és a város dichotomiáját a mezőgazdaság és ipar dichotómiájával, holott ez így teljes mértékben soha és sehol nem volt igaz és különösen nem a huszadik század második felében” (Illés I. 1993. 36.). Mégis a vidék diverzifikált gazdaságának nélkülözhetetlen pillére a mezőgazdasági szektor, melynek az áru- és jövedelemtermelése a rendszerváltást követően folyamatos és meredek csökkenést mutatott, jellemző volt továbbá a vagyonvesztés, az érdektelenség is
Az agrárszektorban foglalkoztatott munkaerő tíz év alatt (1990-2000) 561 ezer fővel csökkent, növelve ezzel a rurális munkanélküliséget és elszegényedést. Ilyen gazdasági körülmények között sokszorozódott meg a földtulajdonosok száma, és aprózódott el a földtulajdon a 90-es évek első felében lezajlott földprivatizáció során.
Magyarország GDP szerkezete az EU tagországok GDP szerkezetéhez közelít ugyan, de amíg voltak országok, melyek az ezredfordulón még növelték is (Görögország) a mezőgazdaság részesedését, addig Magyarországon ez az érték folyamatosan csökkent (Kovács T. 2001). Nálunk a mezőgazdasági, az erdő-, vad- és halászati szektor együtt a GDP 13%-át tette ki még 1990-ben, de a kilencvenes évtizedben ez az érték rohamosan (1. táblázat) csökkent, amit jelentős mértékben követett a mezőgazdaságból származó jövedelem csökkenése is.

1. táblázat: A mezőgazdaság részesedése a bruttó hozzáadott értékből folyó áron, 1990–2001

	1990	1995	1999	2000	2001
Mező-, vad, erdőgazdálkodás és halászat (millió Ft)		332963	483522	490886	562712
Mező-, vad, erdőgazdálkodás és halászat (%)	13,7	6,75	4,85	4,28	4,30
Nemzetgazdaság összesen (millió Ft)		4932855	9973026	11482673	13090637
Nemzetgazdaság összesen (%)	100	100	100	100	100

Forrás: Magyarország nemzeti számlái 1995, KSH Budapest 1995, Magyarország nemzeti számlái 2000-2001. KSH Budapest 2003

A földprivatizáció majdnem teljes befejezése után, ma Magyarországon közel kétmillió földtulajdonos van, s az átlagos birtokméret az OECD 1999-es adatai szerint három hektár, az összes tulajdonos 11%-a 1 hektárnál kisebb földtulajdonnal, s 60%-a 10 hektárnál kisebb a földtulajdonnal rendelkezik. Már ebből is következik, hogy a földtulajdon és a földhasználat kettévált. Az átalakult tulajdoni szerkezet mellett az üzemi szerkezet is megváltozott (2. táblázat)

2. táblázat: A földterület gazdálkodási formák szerinti megoszlása (1990–2000) ezer hektár

Gazdálkodási formák	1990	1994	1996	2000
Gazdasági társaságok	2150	3086	2615	2561
Szövetkezetek	4938	2726	2010	1230
Egyéni gazdálkodók	560	2074	3152	3983
Lakosság egyéb csoportjai	1655	1416	1526	1529
Összesen	9303	9303	9303	9303

Forrás. Magyar Statisztikai Évkönyv 1995. 2000. KSH

Az egyéni gazdaságok száma 958534, a gazdasági szervezetek száma 8382 darab.[1] Az egyéni gazdaságok általános birtokmérete 4,15 ha, míg a gazdasági társaságok és szövetkezetekre átlagosan bő százszorosa jut, 452,3 ha. Ezek a számok már önmagukban bizonyítják a mezőgazdasági szektor megosztottságát, és jelzik a gazdálkodás feltételeinek nagy amplitúdóját, mely a falusi társadalom foglalkoztatására, jövedelemszerzésére és a vidéki terek jövőjére van kihatással. A mezőgazdasági versenyszféra és az önellátó, kiegészítő jövedelmet adó, „szociális mezőgazdaság” egymástól elkülönült, azaz nálunk is egyszerre van jelen a produktivista és a postproduktivista, talán helyesebben: a nem piacképes mezőgazdaság, de az utóbbi megjelenése legfőképp nem a fejlődés következő lépcsőfokaként jelentkezik (bár erre is vannak jelek Közép- és Nyugat-Magyarország példáján), hanem éppen a privatizációból adódó birtokaprózódásnak a következménye. Ez pedig a szegénység újratermelése. Az ilyen életképtelen gazdaságok száma Észak-Alföldön és Dél-Dunántúlon alig változott, a Közép-magyarországi régióban való csökkenésük a gazdasági szféra más szektorainak megerősödését jelzi. Mindez arra utal, hogy a versenyképes mezőgazdaság el fog különülni a nem piacképes mezőgazdasági termeléstől, azaz lesz (már van) olyan régió (táj, körzet, vidék, stb.), ahol a mezőgazdaság a legfontosabb és versenyképes ágazat lesz, ma az ország szántóterületének mintegy 70%-án gazdálkodó egyéni és társas gazdaságok esetében várható ez**,** amelyek száma ma alig több 30-35 ezer. Viszont számos olyan gazdaság van, ahol, a mezőgazdaság alárendelt jelentőségű, nem piacképes. Ez utóbbi esetben a vidékfejlesztés feladatai, annak is társadalmi aspektusai kapnak nagyobb hangsúlyt.

[1] Földhasználat Magyarországon a 2000. évben KSH Budapest, 2000.

Az erdőgazdálkodás a vidéki gazdaság tradicionális ágazata. Ma a földterület 19%-át borítja erdő, azaz a szántóterületek után a második legnagyobb területet foglalja el. Az 1996-os erdőtörvény szerint az erdő védelmi, gazdasági, egészségügyi-szociális, turisztikai, oktatás-kutatási funkciókkal rendelkezik. A rendszerváltás után az erdőterületek privatizálásával és az magán erdőtelepítésekkel megváltozott a társadalomnak az erdőhöz való kapcsolata. Ma mintegy 250 ezer erdőtulajdonos van Magyarországon. Az erdőtelepítés eddigi trendje szerint elérhető az erdősültség 25–27%-ra való kiterjesztése. Az erdőgazdálkodás a fakitermelésen és az erdőtelepítésen keresztül fontos eleme a fenntartható vidékfejlesztésnek, emellett a természetközeli erdőgazdálkodás a fenntartható rurálturizmusnak és az ökoturizmusnak egyik vonzereje.

Ma még alig emlegetjük a védett területeken, nemzeti parkokban történő gazdálkodást, de jelentősége, a gazdaság diverzifikációjában betöltött szerepe már a közeljövőben nő. Az országban 10 nemzeti park működik, kereken 485 ezer ha-on, tájvédelmi körzetek területe 310 ezer ha, természetvédelmi területek 26 ezer ha, helyi védettségű területek 37 ezer ha. Ez és pufferzónája potenciális terület a fenntartható vidékfejlesztésen belül a tájgazdálkodás mintaterület és a rurálturizmus számára. Jelenleg a védett területek konfliktusforrások a park hatósága és a falvak lakossága és gazdálkodói között. A közeljövőben az érdekellentétek feloldására, új támogatási rendszer kidolgozására és életbe léptetésére van szükség a környezeti tervezés és gazdasági hasznosítás egyensúlyának megtalálása és alkalmazása érdekében.

A vidéki térségek gazdaságában a fenti szektorokon kívül az ipar és a szolgáltatás is jelentős szerepet játszik. Mind az EU, mind a hazai vidékfejlesztési politika hangsúlyozza a vidéki kis- és középvállalkozások megtelepedésének és működésének fontosságát a vidéki gazdaság jövedelemképességének fokozása érdekében. Magyarországon ebben is rendkívül nagy különbségek mutatkoznak, míg Nyugat-Dunántúlon, különösen az osztrák határ menti falvakban gyakoriak a külföldi tőkével alapított, az ipari szektorhoz tartozó kis- és középvállalkozások, addig országos szinten a vidéki térségekben számuk alacsony.

Igazi jövedelem-kiegészítésül szolgálhat a 90-es évektől újra elinduló falusi turizmus tevékenység. A falusi turizmusfejlesztés mind országosan, mind kistérségi szinten fejlesztési lehetőségként, programként jelent meg a különböző területfejlesztési, vidékfejlesztési dokumentumokban már a 90-es évek első felében.

A 1990 előtt már működő falusi turizmus tevékenység főleg a tradicionális üdülőterületekhez kötődtek, mint például a Balaton térsége. Megjelent és fejlődőben van egy új kínálat, mégpedig a falusi idillt nyújtó kistelepülések, valamint a háborítatlan természetet, a természeti örökséget kínáló természetvédelmi térségek, nemzeti parkok, natúrparkok területein található települések. Ez utóbbi csoporthoz tartozók számára a turizmus megteremtésének feltételei, az infrastrukturális adottságok hiányosak voltak, vagy egyszerűen hiányoztak.

Mára a falusi turizmus ezekben a régiókban tudta növelni a férőhelyek számát, és ennek következtében mind a vendégek száma, mind vendégéjszakák száma emelkedést mutat. A falusi turizmusból jövedelmet remélők ma már eljutottak addig, hogy nem csak szállásokat, hanem a programokat is ajánlják vendégeiknek. Meg kell jegyezni, hogy a falusi turizmus kiegészítő jövedelemként szolgálhat, hozzájárul a rurális térségekben a diverzifikált jövedelemtermeléshez.

Az ipari szerkezetváltás folyamata, a mezőgazdasági szektor és a termőföld privatizációja a falusi, kisvárosi, vagyis a rurális terek gazdaságára, a foglalkoztatottságra negatívan hatott, s a felszínre törő rurális munkanélküliség egyik meghatározó okává vált.
A rurális munkanélküliség növekedésének a helyi gazdaság és/vagy a közeli foglalkoztató központ gazdasági szerkezetváltása volt az egyik, a TSZ melléküzemágak megszűnése, és a TSZ-ek felbomlása volt a másik összetevője. A falun élők és munkahelyüket elvesztők csoportjához tartoztak azok, akik lakóhelyükre tértek vissza, mint volt ingázók, azok, akiknek a lakóhelyén megszűnt az ipari telephely, mint a falusi ipar reprezentáns eleme, s azok is, akik a termelőszövetkezet melléküzemágának bezárása miatt váltak munkanélkülivé, s azok is akik a termelőszövetkezet felbomlása révén váltak azzá. Így lehetett az, hogy a regisztrált munkanélküliekre vonatkozó munkanélküliségi ráta a falvakban (17,5%), mintegy háromszoros volt a budapesti (5,3%), s kétszeres a megyeszékhelyi értéknek (9,8%) 1992. év közepén.
Az állami gazdaságok és a TSZ-ek leépülésével, felbomlásával és privatizációjával járó foglalkoztatási gondokat, a fellépő munkanélküliséget a tőkeszegény, lassan kiépülő és piacot kereső magángazdaság nem tudta megoldani. Mindehhez még azt is figyelembe kell venni, hogy a falusi népesség átlagos iskolázottsági szintje alacsonyabb, több közöttük a fizikai dolgozó. A munkanélküliek közel fele a nyolc általános vagy annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők közül került ki, ez önmagában már a falusi népességet magasabb arányban érintette. A falusi munkanélküliség területileg is differenciálódott, és magasabb értéket mutatott egyes térségekben, mint például Észak-Magyarországon, az ipari depresszióval sújtott területen.
A trendek, különösen a falu-város munkanélküliségi rátája közötti különbséget, valamint az ország regionális különbséget illetően nem változtak. Ma is magasabb a falusi térségek munkanélküliségi rátája, rosszabb a foglalkoztatottsági szint. Magyarországon a falvakban élő aktív korú lakosság száma 2,3 millió, de az aktív korú lakosságnak még a fele sincs foglalkoztatva. A munkahelyi lehetőségek nagy területi differenciákat mutatnak, míg a Bécs-Budapest tengely mentén jóval nagyobbak az esélyek a foglalkoztatásra, addig Észak-Magyarország és Észak-Alföld régió vidéki térségeiben, valamint Dél-Dunántúlon már-már kilátástalan. A falvakban, főleg a törpe és aprófalvakban a foglalkoztatás szintjének emelése, munkahelyek teremtése a legnehezebb feladat. Ezekben a falvakban legtöbb esetben egyetlen foglalkoztató maga az önkormányzat.
De nemcsak a falvak, hanem egyes térségek is kritikus szintet értek el a foglalkoztatás területén, és munkanélküliség is leképezi a „nyugat-keleti lejtőt". „A vidéki térségeket sújtó magas munkanélküliség rendkívül stabil térszerkezetű, az elmúlt másfél évtizedben alig történtek jelentősebb elmozdulások. A rossz foglalkoztatási helyzet tehát az egész „vidéki Magyarország" összetett gyökerű elmaradottságának egyik legfontosabb következménye, ugyanakkor tartóssá válása, illetve a munkanélküliek tömeges megjelenésének következményei (társadalmi devianciák, elszegényedés, stb.) miatt maga is az elmaradottság egyik fő tényezőjévé, strukturális elemmé vált." (Csatári 2004). Tény, hogy a jelenlegi foglalkoztatási struktúra vetületét a földrajzi helyzet, és a történelmi és kulturális tradícióik alakították, és a rendszerváltás csak erősítette.

A rendszerváltás után szembesülni kellett azzal a ténnyel, hogy az államszocializmus egyik legnagyobb hibája a vidéki térségek infrastrukturális elhanyagoltsága volt. A rendszerváltozás után, már a 90-es évek első felében a vidéki (falusi, kisvárosi) települési önkormányzatok egyik első, szívesen magukra vállalt feladata volt a műszaki infrastruktúra elemeinek a kiépítése.

Több helyen még az ivóvízhálózat is kiépítésre szorult, de elindult a csatornahálózat, a gázvezeték és a telefon építése is, a szemétgyűjtés és elhelyezés megszervezése. Az infrastrukturális fejlesztések bizonyos mértékig átgondolatlanok voltak, különösen ami a fenntartható fejlődésre való odafigyelést jelenti. Épültek gazdaságtalan szennyvíztisztítók az aprófalvakban, a gázfűtésre való áttérés, mely sok esetben az önkormányzatok és a lakosság teherbíró képességét meghaladta, de végül is megtörtént az „elgázosítás". A drága műszaki infrastruktúra megteremtését sajnálatos módon, éppen a fentiekben felvázolt gazdasági és foglalkoztatási krízishelyzet miatt a gazdaság élénkülése nem követte, aminek következtében az infrastruktúra fenntartása, működtetése egyre nagyobb terhet jelent mind az önkormányzatnak, mind a lakosságnak egyaránt. Az erőltetett hulladékgyűjtés bevezetése szintén nem jelentett előrelépést a fenntartható fejlesztés felé, hiszen szelektív hulladékgyűjtés helyett a válogatás nélküli hulladékgyűjtést rendelték el a falvakban is, s egy újratanulási folyamatra van/lesz szükség a szelektív hulladékgyűjtés bevezetése esetén.
A közlekedés színvonala, az elérhetőség minősége a vidékfejlesztés alapfeltétele. A közlekedési elérhetőség javításával a gazdaság élénkülése, a társadalom kohéziója érhető el.
A szociális infrastruktúrához sorolhatóak az iskolák, idősek számára szolgáló klubok és otthonok, óvodák, egészségügyi intézmények. Az iskolák helyreállítását, mely a 90-es évek első felében a kistelepülések önkormányzatainak nagy feladatai voltak, nem előzte meg népesség-előjelzési prognózis, ez az oka a kistelepüléseken bő tízéves működés ellehetetlenülésének.
Összességében a vidéki térségek infrastruktúra fejlesztése alapkövetelmény, de kiépítésénél és bővítésénél sokkal jobban figyelni kellene a gazdasági és társadalmi fenntarthatóság kritériumaira.

A rendszerváltást követően 1991-ben lépett életbe az önkormányzati törvény, amelynek hatására a korábbi közös tanácsokhoz tartozó településcsoportok bomlottak fel, izolálódtak a települések, önállóan kívánták megoldani az önkormányzati törvény által előírt és még az önként magukra vállalt feladatokat is, a „függetlenség érzésének" eufóriájával pótolva a szétaprózott erőforrásokat, s a forráshiányt. A 90-es évek elején a helyi fejlesztéseknek színtere az önálló önkormányzati testülettel rendelkező falvak voltak. A polgármesterek látva és érezve a kistelepülések önkormányzatainak érdekképviseleti és érdekérvényesítési nehézségeit, és az infrastruktúra fejlesztés területén szükséges beruházások összehangolását, – az összefogás jelei mutatkoztak.
Elindultak a települések közötti kistérségi együttműködések, s a helyi fejlesztés, a közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés egysége egyre inkább a kistérségi szintre tevődött át. Erre a szintre készültek el a SAPARD programra való felkészülés folyamatában a kistérségi vidékfejlesztési stratégiák, majd a SAPARD kistérségekben a vidékfejlesztési menedzser foglalkoztatása is központi forrásból biztosított lett. Viszont a SAPARD vidékfejlesztési kistérségek térlefedettsége különbözött a KSH kistérségi besorolástól. Erre a beosztásra nem készült statisztikai elemzés, viszont a KSH által kijelölt kistérségek váltak a területfejlesztés beavatkozási szintjévé. Az elmúlt évek folyamatai arra utalnak, hogy ezt szintet kívánja mind a területfejlesztés, mind a vidékfejlesztés beavatkozási szintként kezelni, a többcélú kistérségi társulások már e célból alakultak meg.
Kormányzati szinten a kistérség és szervezetének újragondolására 2003-ban és 2004-ben egy 3 lépcsős reform folyamat indult el kistérségi szinten. Harmadik lépcsőben került sor a területfejlesztési törvény 2004 júniusában elfogadott módosítására, benne a kistérségi szint megerősítésére. A többcélú kistérségi társulás formáció létrehozásával lezárult egy korszak a korábbi funkcionális kistérségek, de még a vidékfejlesztési (SAPARD) kistérségek is elvesztették létalapjukat. Nincs olyan pályázati forrás, mely a korábbi, nem KSH kistérség alapon szerveződött önkormányzati területfejlesztési társulásokat támogatná.

A KSH kistérségre vonatkozó statisztikai vizsgálatok alapján, mely a Csatári vezetésével elkészült „Magyarország új vidékfejlesztési tézisei” anyagban érhetők el, lehatárolásra kerültek a rurális típusú KSH kistérségek (1. ábra).
„A 168[2] jelenleg érvényes beosztású kistérségből – a 120 fő/km^2-es népsűrűség és a népesség ezen értéke alapján számított települési koncentrációja szerint – 100 „vidékiesnek” tekinthető kistérség található hazánkban (ez a kistérségek 59,2%-a). Összesen 1813 település tartozik hozzájuk (a települések 57,8%-a), területük 57 ezer km, a lakónépességük a 2001-es népszámlálás szerint 3,3 millió fő (részesedés a 8,4 millió lakosból 39,7%). Ha az e tekintetben nem vidékies kistérségek besorolását tovább „finomítjuk”, akkor megállapítható, hogy további 41 olyan városias térség van, ahol különböző vidékies tényezők (pl. aprófalvas, tanyás, mezővárosias jelleg) kiemelhetően megjelennek” (Csatári 2004).
A KSH kistérségek tipizálása alapján rurális kategóriába besorolt kistérségek a településszerkezet alapján jelentős különbségeket mutatnak, mert egymástól jól elkülönülnek az aprófalvas településszerkezetű, és a tanyás kistérségek (2. ábra). Mindegyik rurális jellegű, de fejlesztésük teljesen különböző beavatkozásokat igényel.

1. ábra: KSH kistérségek tipizálása

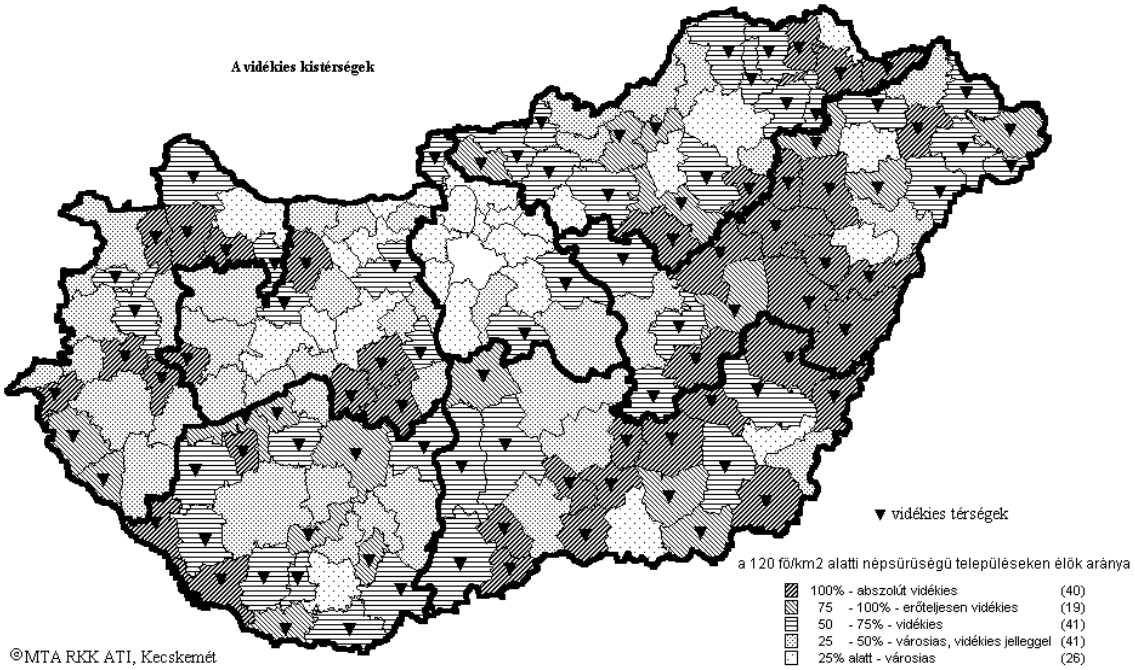

Forrás: Csatári 2004: Magyarország új vidékfejlesztési stratégiájának tézisei

[2] Budapestet nem tekintjük kistérségnek, adataival nem számolunk, mert az jelentős torzítást eredményezne.

2. ábra: Aprófalvas kistérségek

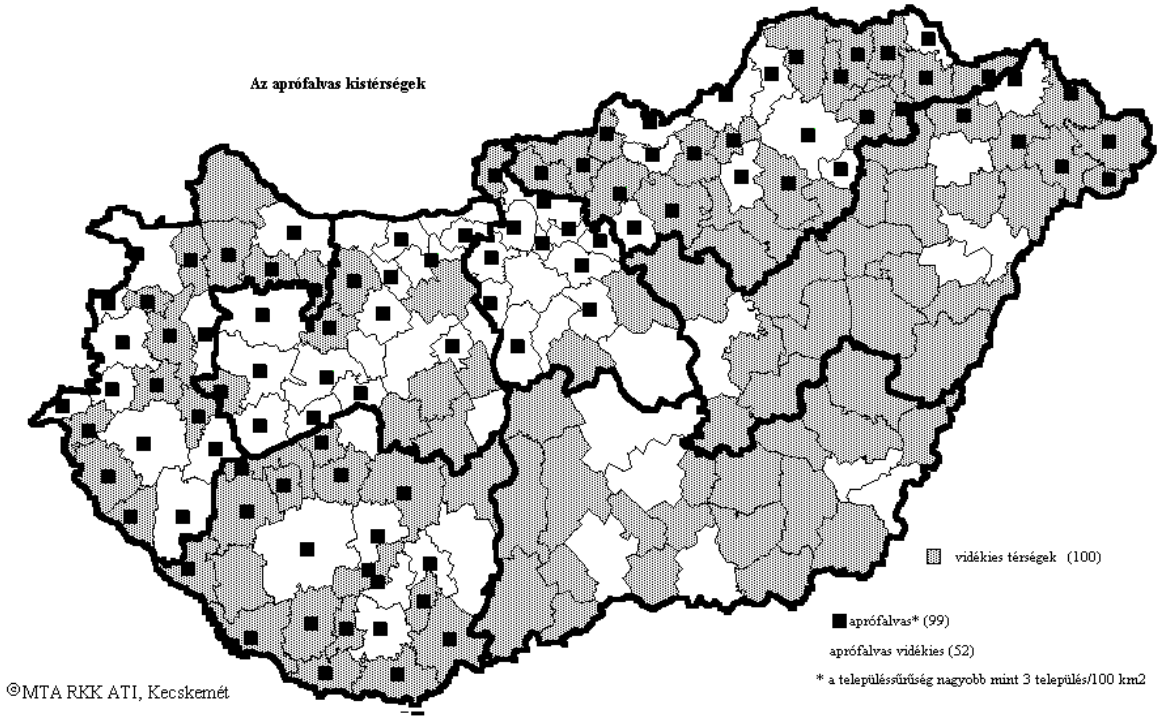

Forrás: Csatári 2004: Magyarország új vidékfejlesztési stratégiájának tézisei

A rurális jellegű kistérségek területi megoszlását a fenti két ábra világosan mutatja be, de figyelembe kell venni, hogy egyes kistérségeken belül is nagy differenciák mutatkoznak meg, másrészt a rurális jelleg és a fejlettség egymást nem kizáró fogalom.

A vidék civil szerveződései gyengék, és kevesek, így az érdekérvényesítés gyenge pontja a vidéki társadalomnak. A rendszerváltás hajnalán adódott lehetőség arra, hogy a civil szervezetek újra éledjenek, 1987-től lehetőség nyílott alapítványok tevésére, majd az 1989-es ún. egyesülési törvény már megengedte az egyesületek és egyéb társadalmi szerveződések működését és alapítását, újra kellett építeni a helyi civil szférát. Az államszocializmus időszakában a korábban a falusi társadalomban működő egyesületek, társaságok, egyletek és körök gyorsan felszámolódtak. A 80-as évek végén, a 90-es évek elején a negyven éves változáson áteső vidéki társadalomnak újra kellett tanulni a civil szerveződések megteremtését, és azt a szerepet, mely egy civil szerveződés működésével, működtetésével jár. Ezt egy olyan közegben kellett újra tanulni, mely már nagyon elszakadt a korábbi évtizedek hagyományos vidéki társadalmától. A vidéki településekben, különösen a centrumoktól távol eső aprófalvas területeken a népesség elvándorlása miatt elindult népességerózió folyamata, a helyi értelmiség kiürülése. Az ilyen állapotokat öröklő helyi társadalomban hiányoznak azok a helyi indukciók, melyek a motorjai lehetnének a civil szféra életre keltésének.
A vidéki térségekben működő civil szervezet elsősorban az adott településhez, faluhoz kötődnek. A faluhatárokat átlépő szerveződések a kistérségi szinten még a 90-es évek elején megalakult fejlesztési társulások, alapítványok, egyesületek voltak. Ezek a szervezetek voltak a vidékfejlesztés intézményeinek első alulról jövő kezdeményezései. A kistérségi szerveződések a mindenkori település önkormányzat vezetőinek, polgármestereinek egymás közötti személyes jó kapcsolatait, a lehetséges együttműködés tereit tükrözték.

A kistérségi szerveződés egyik formája az önkormányzati területfejlesztési társulás, mely szerepel a területfejlesztési törvény (1996/21. tv.) III. fejezetében „a területfejlesztést és területrendezést ellátó területi szervek” között. Ezzel mintegy a korábban elindult kistérségi szerveződések ezen formája került legalizálásra, s vált 1996 után leginkább elfogadott formává. A 96/21. törvény érdeme volt, hogy felgyorsította a kistérségi szerveződéseket, összefogásra inspirálta a település-önkormányzatokat, és lehetőséget biztosított nekik a megyei területfejlesztési tanácsban való képviseleten keresztül a döntésekben.
Ezek az együttműködések magyarországi minta és tapasztalat nélkül formálódtak, kialakítva a funkcionáló kistérség formációt. Megmaradását, működését, eddig elért eredményeit az alulról építkezésben érhető nyomon, ereje a helyi döntéshozók tenni akarásával volt magyarázható, egyre teljesebb munkát képesek végezni, pályázatok útján forrásokat képesek biztosítani önmaguknak, projekteket menedzselni, megvalósítani. Mindez nem jellemző általánosan a kistérségi szintre, csak egyes kistérségi társulásokra, azokra, ahol a lelkesedés és az akarat töretlen maradt, a humán tőke és a társadalmi tőkeerősnek bizonyult, s a különböző pályázatok is sikeresek voltak. Ezt a lelkesedést, tapasztalatot és tudást kell átmenteni a területfejlesztési törvény módosítása utáni állapotra, a többcélú kistérségi társulások működtetéshez. Az erős kistérségi szerveződések tapasztalatként és alapként szolgálhatnak a LEADER-programok menedzsment szervezeteinek.
A fenntartható vidékfejlesztési beavatkozásokat alulról közelítve, lokális fejlesztés formájában, a helyi jellegzetességekre koncentrálva kell kidolgozni.

4. A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS STRATÉGIAI ELEMEI

A 21. század fejlesztési stratégiái nem követhetik a 20. század gazdaságnövekedési modelljeit, hanem a szokásos fejlesztési politikákat fel kell, hogy váltsa a környezet és fejlesztés integrált megközelítésű stratégiai gondolkodás és cselekvés. A 20. század növekedési modelljét az energia és a nyersanyag felhasználása jellemezte, mely a természeti erőforrások kiaknázásához vezetett, ez a modell századunkban nem folytatható, a hosszú távú gondolkodás a fenntarthatóság modelljén alapul.
A „Fenntartható Európa egy jobb világért: az Európai Unió fenntartható fejlődésre vonatkozó stratégiája” hosszútávra pozitív jövőképet határoz meg, melyben Johannesburg óta a három elemet a gazdasági növekedést, a társadalmi kohéziót és a környezet védelmét ötvözi a fenntartható fejlődés érdekében.
A dokumentum meghatározza azokat a tényezőket, veszélyeket, melyek leginkább veszélyeztetik a fenntartható fejlődést, s ezek a következők:

- üvegházhatás, globális felmelegedés
- hosszútávon a kemikáliák használatának negatív hatásai: veszélyek az élelmiszer biztonságra
- a szegénység és a társadalmi kirekesztettség, mely együtt jár a munkanélküliséggel
- a jelenlegi korstruktúra, a születési ráta alacsony volta
- a biodiverzitás csökkenése, a szemétmennyiség növekedése és a talajszennyezés, erózió, degradáció
- közlekedés fokozódásával járó ártalmak, regionális egyenlőtlenség.

Közvetett módon valamennyi tényező hozzájárul a magyarországi vidéki térségek fenntartható fejlődés akadályaihoz, így a vidékfejlesztési (és nem az agrárium) intézkedések szempontjából valamennyi tényezőre koncentrálni kell.

Az EU stratégia hosszú távú céljai és prioritásai:

- a tárcák közötti széles egyeztetés a szükséges tettek megtételéért,
- a megújuló energiahasznosítás növelése a klímaváltozás visszaszorítása érdekében,
- a közegészségügy veszélyeire való odafigyelés - élelmiszerbiztonság, kemikáliák előállítása, használata,
- a természeti erőforrásokkal való felelősségteljesebb gazdálkodás,
- a közlekedés és a földhasználat javítása,

Eszközök a célok eléréséhez:

- növelni a politikai koherenciát,
- piaci megújulások az üzleti szférára a természeti erőforrások fenntartható módon történő hasznosításra,
- a tudományba és a műszaki fejlesztésbe való beruházás a jövő számára,
- javítani a kommunikációt,
- a bővítés és a globális dimenziók figyelembe vétele

Mind az EU szinten, mind tagországaiban a fenntartható fejlesztési stratégiák a gazdasági, a társadalmi és a környezeti politika összehangolását hangsúlyozzák.
A 21. század fejlesztési stratégiái nem követhetik a 20. század gazdaságnövekedési modelljeit, hanem a szokásos fejlesztési politikákat fel kell, hogy váltsa a környezet és fejlesztés integrált megközelítésű stratégiai gondolkodása és cselekvése. A 20. század növekedési modelljét az energia és a nyersanyag felhasználása jellemezte, mely a természeti erőforrások kiaknázásához vezetett, ez a modell századunkban nem folytatható. Hosszú távon a fenntarthatóság modellje alkalmazandó, mely az alternatív társadalom képben ölt testet, és legmeghatározóbb tulajdonságai; az ökológiai egyensúly, az alacsony energiafelhasználás, a redukált, vagy zérus szennyezés, a reciklálás, a kézműves termelés, demokratikus részvételen alapuló politika, helyi kultúrák fejlesztése, szükséglet alapú innováció, decentralizáció, minőség.

A fenntartható vidékfejlesztés célja: a vidéki térségekben élők életkörülményeink és esélyegyenlőségének a javítása, a gazdasági, társadalmi, környezeti fenntarthatóság egyensúlyában. Ennek megfelelően a vidéki fejlődés jövőképe:

STRATÉGIA A VIDÉKEN ÉLŐK JOBB ÉLETMINŐSÉGÉÉRT, VALAMINT A BIZTOS ÉS BIZTONSÁGOS JÖVŐJÉÉRT

A nagy kérdés, hogy a meghatározott jövőkép elérhető-e, s hogyan érhető el? A fenntarthatóság jegyében miért kell a három, illetve négy pillér egyensúlyára törekedni?
A stratégiaépítés hosszútávon csakis a környezetállapotának megóvásán keresztül lehetséges, tehát minden olyan törekvésnek, mely az adott terület, régió, ország lakosságának életminőségét kívánja javítani, egyetlen kiindulási pontja lehet, mégpedig a környezeti állapot megóvására való törekvés, ami áttételesen szolgálja az életminőség javulását is. Ha a környezet állapota, minősége romlik, akkor bár rövid távon lehet bizonyos gazdaságnövelő eszközökkel javulást elérni, de hosszútávon már nem. A fenntartható fejlődés hosszú távon biztosítja a foglalkoztatást, amihez egy folyton megújuló tudásra van szükség, de ez a konvertálható tudás biztosítja az innovációt, a megújulás lehetőségét a gazdaságban, az új technológiák, egyre inkább környezetbarát, magas tudásalapú termékek megjelenését.

A kutatás, a fejlesztés és ezek eredményeinek a mindennapokba való átültetése képes a biztonságos jövő megteremtésére, ami a lakosság számára a biztonságos élelmiszerellátását, a közszolgáltatások biztosítását, benne az egészségügyi szolgáltatást tudja nyújtani.
A stratégiai fókuszok kijelölik azokat a főirányokat, melyek elvezetnek a rurális térségek fenntartható fejlődéséhez, melyek mind a négy pillérhez (társadalmi, gazdasági, környezeti és politikai) kapcsolódnak úgy, hogy a vidéki gazdaság versenyképességére való törekvéssel párosulnak. Társadalmilag és gazdaságilag fenntartható vidéki térség csak a népességmegtartó képesség, és a jövedelemtermelés fokozásával, a vidéki terek felértékelődésével, és élettérként való elfogadásával válik azzá.
Az ökológiai fenntarthatóság a társadalmi és gazdasági fenntarthatóság záloga, hiszen ha nincs fenntartható társadalom, valamint működő és fenntartható gazdaság, ott fenntarthatatlan folyamatok indulhatnak el a környezetet illetően is. Rövid- és középtávon csakis a versenyképes rurális gazdaság szolgálhatja az ökológiai fenntarthatóságot, hiszen maga a környezet védelme feltételezi minden szektorban a tudásalapú és a környezetbarát technológiák bevezetését és alkalmazását, s ezek alkalmazása az ökológiai fenntarthatósághoz vezet el. Tehát a versenyképesség és a fenntarthatóság egymást erősítő, és nem egymást kizáró fogalmak. Például, ha rurális tereket meg akarjuk őrizni ökológiai értelemben (természetvédelmi területek, nemzeti parkok, tájvédelmi körzetek), ahhoz az ökológiai kutatások legújabb eredményeit is be kell építeni a tájfenntartásba, ha piacképes mezőgazdasági termelés a cél, akkor ez csakis versenyképes termékekkel lehetséges, ha az infrastruktúrát kell kiépíteni, akkor a legújabb technológiákat kell alkalmazni, közlekedésfejlesztés esetén a környezetbarát eszközök és módok alkalmazását szabad csak követni.
Tehát a vidék csakis akkor válik fenntarthatóvá, ha nem a falusi idillt kívánják a városlakók konzerválni, hanem az adott rurális tér lakosságának hozzájárulásával és akaratával válik vonzóvá, élhetővé saját maguk számára.
Hosszú távon csakis a környezeti, ökológiai fenntarthatóság tudja biztosítani a gazdasági és társadalmi fenntarthatóságot, hiszen, ha a vidék ökológiai eltartó képessége csökken, akkor a társadalmi és gazdasági fenntarthatóság zsákutcába torkoll.
A fentiek jegyében három scenárió összeállítására került sor, az optimális, a reális és a pesszimista változatokra.

Jövőkép I.
(optimista verzió)

	Társadalmi pillér	Gazdasági pillér	Környezeti pillér	Politikai pillér
Rövid távon	*A./ A tudás alapú társadalom megteremtése vidéken is – kezdeti lépések* life-long learning kiterjesztése és tudás transzfer infrastruktúra biztosítása (szélessávú internet minden vidéki településre) *B./ Közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés társadalmi oldalának erősítése* *C./ Érdekérvényesíteni képes civil szervezetek erősítése*	*A./ Közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés gazdasági oldalának erősítése* LEADER programok elindítása Fenntartható rurálturizmus és ökoturizmus fejlesztése, biotermelés és értékesítés *B./ Munkahelyteremtés – diverzifikáció* Természetes alapanyagok és energiahordozók termelése és feldolgozása *C./ Elérhetőség javítása – fenntartható közlekedési módok elterjesztése* településközi utak kiépítése	*A./ Erdősítés – támogatások* *C./ Megújuló energiák termelése: pl.* pl. energiaerdők, biomassza, biodizel alternatív energiák beépülése az energiagazdálkodásba *D./ NATURA 2000 programok indítása* újabb nemzeti parkok kijelölése	*A./ A vidékfejlesztés meghatározó döntési szintje a kistérségi szint* kistérségi területfejlesztési tanácsok hatékony működése, működőképes önkormányzatok *B./ Autonóm kistérség – mintaterületek kijelölése és a megvalósítás támogatása*
Közép távon	*B./ Közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés társadalmi oldalának erősítése* jóléti szolgáltatási csomagok kidolgozása (finn tapasztalatok	*C./ Elérhetőség javítása – fenntartható közlekedési módok elterjesztése* ökomobilitás, igényvezérelt tömegközlekedés, alternatív energia meghajtású járművek *B./ Munkahelyteremtés – diverzifikáció* jóléti szolgáltatási projektek indítása	*B./ Víz- táj- és környezetgazdálkodás*	*C./ Magas minőségű közszolgáltatások biztosítása az élhetőbb élettéréért – népességmegtartó intézkedések*
Hosszú távon	*C./ Érdekérvényesíteni képes civil szervezetek erősítése* hálózatokkal átszőtt tér	*A./ Közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés gazdasági oldalának erősítése* erős, diverzifikált helyi gazdaság		

Jövőkép II.
(Valószínűsíthető verzió)

	Társadalmi pillér	Gazdasági pillér	Környezeti pillér	Politikai pillér
Rövid távon	*A./ A tudás alapú társadalom megteremtése vidéken is – kezdeti lépések* igények gerjesztése	*A./ Közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés gazdasági oldalának erősítése* LEADER programok elindítása Fenntartható rurálturizmus és ökoturizmus fejlesztése, biotermelés és értékesítés *C./ Elérhetőség javítása – fenntartható közlekedési módok elterjesztése* iskolabusz hálózat	*A./ Erdősítés – támogatások* *C./ Megújuló energiák termelése:* pl. energiaerdők, biomassza, biodiezel alternatív energiák beépülése az energiagazdálkodásba *D./ NATURA 2000 programok indítása*	*A./ A vidékfejlesztés meghatározó döntési szintje a kistérségi szint* kistérségi területfejlesztési tanácsok hatékony működése, működőképes önkormányzatok
Közép távon	*A./ A tudás alapú társadalom megteremtése vidéken is* life-long learning kiterjesztése és tudás transzfer infrastruktúra biztosítása (széles sávú internet minden vidéki településre) *B./ Közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés társadalmi oldalának erősítése* jóléti szolgáltatási csomagok kidolgozása (finn tapasztalatok)	*A./ Közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés gazdasági oldalának erősítése* , falusi térségek elérhetőségének javítása *B./ Munkahelyteremtés –diverzifikáció* Természetes alapanyagok és energiahordozók termelése és feldolgozása *C./ Elérhetőség javítása – fenntartható közlekedési módok elterjesztése* településközi utak kiépítése	*B./ Víz- táj- és környezetgazdálkodás* *C./ Megújuló energiák termelése:* működőképes autonóm kistérségi minta létezése *D./ NATURA 2000 programok működése* újabb nemzeti parkok -	*B./ Autonóm kistérség – mintaterületek kijelölése és a megvalósításának támogatása*
Hosszú távon	*C./ Érdekérvényesíteni képes civil szervezetek erősítése* hálózatokkal átszőtt tér	*C./ Elérhetőség javítása – fenntartható közlekedési módok elterjesztése* ökomobilitás, igény-vezérelt tömegközlekedés, alternatív energia meghajtású járművek *B./ Munkahelyteremtés –diverzifikáció* jóléti szolgáltatási projektek indítása	*C./ Megújuló energiák termelése:* autonóm kistérségek	*C./ Magas minőségű közszolgáltatások biztosítása az élhetőbb élettéréért – népességmegtartó intézkedések*

Jövőkép III.
(Pesszimista verzió)

	Társadalmi pillér	Gazdasági pillér	Környezeti pillér	Politikai pillér
Rövid távon	*A./ A tudás alapú társadalom megteremtése vidéken is – kezdeti lépések* igények gerjesztése	*A./ Közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés gazdasági oldalának erősítése* LEADER programok elindítása *C./ Elérhetőség javítása – fenntartható közlekedési módok elterjesztése* iskolabusz hálózat	*A./ Erdősítés – támogatások*	*A./ A vidékfejlesztés meghatározó döntési szintje a kistérségi szint* nem érvényesül a bottom-up politika, a kistérségi szint csupán a központi kormányzat „meghosszabbított csápja”
Közép távon	*A./ A tudás alapú társadalom megteremtése vidéken is* life-long learning kiterjesztése)	*A./ Közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés gazdasági oldalának erősítése* falusi térségek elérhetőségének javítása LEADER programok sikeressége elmarad Fenntartható rurálturizmus és ökoturizmus fejlesztése, biotermelés és értékesítés *B./ Munkahelyteremtés –diverzifikáció* Természetes alapanyagok és energiahordozók termelése és feldolgozása *C./ Elérhetőség javítása – fenntartható közlekedési módok elterjesztése*	*B./ Víz- táj- és környezetgazdálkodás* *C./ Megújuló energiák termelése:* pl. energiaerdők, biomassza, biodiezel alternatív energiák beépülése az energiagazdálkodásba *D./ NATURA 2000 programok indítása*	*A./ A vidékfejlesztés meghatározó döntési szintje a kistérségi szint* *marad az elaprózott önkormányzati rendszer*
Hosszú távon	*A./ A tudás alapú társadalom megteremtése vidéken is* life-long learning kiterjesztése és tudás transzfer infrastruktúra biztosítása (széles sávú internet minden vidéki településre) *C./ Érdekérvényesíteni képes civil szervezetek erősítése* hálózatokkal átszőtt tér	*C./ Elérhetőség javítása – fenntartható közlekedési módok elterjesztése* településközi utak kiépítése *B./ Munkahelyteremtés –diverzifikáció* jóléti szolgáltatási projektek indítása	*C./ Megújuló energiák termelése:* működőképes autonóm kistérségi minta kialkítása autonóm kistérségek *D./ NATURA 2000 programok működése* újabb nemzeti parkok -	*C./ Magas minőségű közszolgáltatások biztosítása az élhetőbb élettéréért – népességmegtartó intézkedések* *B./ Autonóm kistérség – mintaterületek kijelölése és a megvalósításának támogatása*

5. A MEGVALÓSÍTHATÓSÁG A NÉGY PILLÉR JEGYÉBEN

I. Politikai döntések a fenntartható vidékfejlesztésért:
A vidék társadalmi, gazdasági és ökológiai fenntarthatósága nagymértékben függ a nemzeti, a regionális és a helyi a *politikai* döntésektől.
Ma Magyarországon valójában nincs gazdája a vidékfejlesztésnek. 2003-ig az FVM-en belül működött egy Vidékfejlesztési Főosztály, létrejöttek a regionális Vidékfejlesztési Irodák (REVI) és a vidékfejlesztési kistérségi szinten egy-egy menedzser látta el a szélesen értelmezett vidékfejlesztési feladatokat és teendőket. Ez a rendszer 2003-ban megszűnt. Az FVM-en belül ma létezik az Agrár- Vidékfejlesztési és –Környezetgazdálkodási Főosztály, de mint a neve is mutatja, ennek elsődleges feladata az agrár-környezetvédelem ellátása. A SAPARD program befejezésével megszűnt 2003-ban a SAPARD Hivatal, és jogutódaként az Agrárintervenciós Központtal együtt létrejött a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal. Feladata a kifizető ügynökségi feladatok, valamint a támogatási rendszer működtetése, és az ehhez szükséges ellenőrzési feladatok ellátása. Ezek a szervezetek nem tudják kezelni a vidéki népesség szociális, foglalkoztatási, település, területfejlesztési nehézségeit és a gazdaság megújítási igényeit. Ha összevetjük a fenntartható vidékfejlesztés fogalmát és a vidékfejlesztés stratégiai célját, valamint a sokszor elismételt megállapításokat, miszerint a vidékfejlesztés nem mezőgazdasági fejlesztés, a vidéken élők kis hányada foglalkozik csak mezőgazdasággal, és a cél a vidéken élők életminőségének a javítása, akkor egy sokkal komplexebb, a vidék minden irányú problémáira érzékeny, és azt megoldani kívánó szervezetre van szükség.

1. intézkedés*: *Nemzeti Vidékpolitikai Tanács létrehozása a fenntartható vidékért (Glatz 2005)
Egyetértve a „Párbeszéd a vidékért" program javaslataival, a 2006-2013 között egy olyan szervezet létrehozására van szükség, mely szem előtt tartja a vidék érdekeit, érvényesíti a hazai vidékpolitikában a fenntarthatóság elveit, és folytonos párbeszédet folytat, s ha kell közvetít a vidék különböző (és nem csak a mezőgazdaságot érintő) szereplői között.

2. intézkedés: A fenntartható vidékfejlesztés intézményrendszerének kialakítása
Ki kell alakítani egy olyan intézményrendszert, melynek átláthatónak, stabilnak, az alulról jövő kezdeményezések befogadójának kell lenni.
Új Nemzeti Vidékfejlesztési Terv (NVT II) és új Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program 2 (AVOP 2) készítése a 2007–2013 közötti időszakra, melyben beépítésre kerüljön a fenntartható vidékfejlesztési stratégia.
A vidékfejlesztés nem agráriumot érintő fejlesztési tevékenységeit át kell irányítani a terület- és regionális fejlesztésért felelős tárcához, úgy, hogy mind regionális, mind kistérségi szinten egy fejlesztési szervezet legyen felelős a kitűzött célok és feladatok megvalósításáért. (Rechnitzer 2003)
A differenciált rurális térségek differenciált kezelése.

3. intézkedés: Decentralizáció a vidékfejlesztésben
Erősödjenek meg a Kistérségi Területfejlesztési Tanácsok, s munkaszervezetükben kapjanak helyet a vidékfejlesztési szakemberek.
A LEADER programhoz hasonló hazai vidékfejlesztési program megteremtése, azért, hogy a Leader program által nem kedvezményezett térségek a hazai programból kapjanak támogatást a LEADER-hez hasonló fejlesztések megvalósítására. (Finnországban minden vidéki kistérség támogatott vagy a LEADER vagy a hazai POMO vagy ALMA program által.)

4. intézkedés: Érdekérvényesítés erősítése
Kapjanak állami támogatást a rurális érdekérvényesítő szervezetek, s ezeken keresztül a lokális fejlesztési minták erősödjenek meg.
A vidék civil szervezeteinek politikai, szakmai, módszertani, információs megerősítése, térségi és regionális hálózatok, valamint szakmai szolgáltató-bázisok kialakítása.

II. Tudáshiány felszámolása és az esélyegyenlőség biztosítása a fenntartható vidéki társadalomért

Ma Magyarország vidéki térségeinek társadalmi összetétele nagyon különböző, de egyben azonos. A vidéki térségek tudáshiányban szenvednek, a humán erőforrásvesztése a fenntarthatóságot veszélyezteti. Fenntartható vidéki társadalom versenyképes gazdaságot és a környezetgondos tudatot feltételez, de ehhez a vidéki lakosság tudásbázisa ma nem elég, ez csak tanulással, képzéssel érhető el. Ahhoz, hogy a vidéki térségek vonzó lakhelyül szolgáljanak, biztosítani kell az ott élők esélyegyenlőségét.

1. intézkedés: Tudás alapú társadalom megteremtése vidéken is
Az iskolarendszerű oktatáson kívül a nem iskola rendszerű oktatást és képzést kell kínálni minden olyan szektor területén, mely érinti a rurális gazdaságot, azzal, hogy az egész-életen-át-tartó tanulás terjedjen ki az egész rurális társadalom valamennyi rétegére. A nonformális és informális képzési formák elfogadottságát növelni kell az egész társadalom és a munkaadók körében is.

2. intézkedés: Magas minőségű közszolgáltatások a népességmegtartás képességéért vidéken
A vidéki térségekben élők esélyegyenlőségének megteremtése érdekében a szociális ellátást és az egészségvédelmet fokozni, ösztönző programokat kell kidolgozni a vidéken letelepülni és dolgozni akaró fiatal értelmiség számára, különösen azon foglalkoztatási ágakban, melyek tudást közvetítik, a közszolgáltatást biztosítják, egészségvédelmét növelik, illetve a szociális ellátást biztosítják.

3. intézkedés: Tanulási folyamat a fenntartható fejlődés megvalósításáért
A fenntartható fejlődés fogalmát és a hozzá vezető utat a társadalom valamennyi tagjának meg kell ismerni, máskülönben a jövőkép megvalósítása ellehetetlenül. A lokális és globális környezeti veszélyek, az egészséges életmód, az egészséges táplálkozás megismerése és elsajátítása a társadalom fenntarthatóságát szolgálja.
A XXI. században a fenntarthatóság másik kritériuma hálózatok részévé válni, de ehhez a vidéki társadalomnak nyitottabbnak, befogadóbbnak és kapcsolatépítőnek kell lenni, amelyet csak speciális, erre fókuszáló tanulási folyamattal lehet csak elérni (Rhisiart and Thomas 2003).

III. Versenyképes gazdaság a fenntartható vidékért

A fenntartható vidéki gazdaság jövedelemtermelő rurális teret tételez fel. A rurális tér társadalmi, gazdasági és környezeti jellemzői meghatározzák a gazdaság arculatát. A versenyképes rurális gazdaság sokarcú, diverzifikált, s nem csak a termelő ágazatokra, hanem a szolgáltatások széles körére is fókuszál.

A rurális térségekben különösen a kisvárosokban, a térség- és gazdaságszervező központokban a szolgáltatás kibővítése, mely a munkahely-teremtést, a foglalkoztatást növelni tudja, miközben szolgálja a jövőképben meghatározott „életminőség javítás”-t, a fenntartható gazdaságot szolgálja. A versenyképes multifunkcionális mezőgazdaság mellett a versenyképes ipari kis- és középvállalkozások a rurális terek éltetői. A leghátrányosabb helyzetű rurális terekben a szociális gazdaság segíthet a foglalkoztatottság szintjének emelésén, amelynek a gazdaságba történő helyes integrálása a vidék fenntarthatóságához járul hozzá.

1. intézkedés: A közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés – LEADER és a LEADER típusú fejlesztések kistérségi szinten

A LEADER típusú helyi fejlesztési modell az EU sikeres vidékfejlesztési modellje. A közvetlen gazdasági fejlesztésen és a foglalkoztatás növelésén túl az innovatív tevékenységet ötvözi a rurális értékek megőrzésével, széles kapcsolatépítésen keresztül, mely gerjesztője egy újabb rurális innovációnak. A LEADER típusú fejlesztések színtere a kistérségi szint, de nem feltétlenül a mai kistérségi besorolás alapján, hanem minden olyan helyi közösség kezdeményező lehet, mely a helyi érdekre és akaratra épít, messzemenően figyelembe véve a helyi természeti, kulturális adottságokat. Minden olyan térségben eredményt hoz, ahol a minőséget és az egyediséget helyezik az első helyre.

2. intézkedés: Mezőgazdaság multifunkcionális szerepe – diverzifikált jövedelemtermelés

A mezőgazdaságnak, mint ágazatnak megváltozott a szerepe. Már elsődlegesen nem az élelmiszer mennyiségi termelése, hanem minőségi élelmiszer előállítása a feladata. A másik, s egyre jelentősebb funkciója az élelmiszer termelés mellett az energia növények termelése. A harmadik funkció a környezetgazdálkodás, tájgondozás és fenntartás. A természeti és kulturális diverzitás értékének megismeréséhez pedig a rurál turizmus járulhat hozzá, mely a diverzifikációt tovább szélesíti a gazdaság egészében.

3. intézkedés: Tudásalapú technológiák elterjesztése a vidék gazdaságában

A rurális gazdaság csak akkor lesz a nemzetgazdaság integráns része, ha az adottságait kihasználva, s rájuk alapozva a gazdaság valamennyi szektorában a tudásalapú technológiákat alkalmazza. A mezőgazdaság, mint a vidék multifunkcionális ágazata, valamennyi ágában a legújabb kutatási eredmények alkalmazásával a környezeti fenntarthatóságot célozza meg úgy. Az energia növények termelése és a tájfenntartó képesség megtartása is a fentiekhez járul hozzá. Az erdők, erdészetnek kiemelkedő szerepe lesz a megújítható alapanyag hasznosítása területén, s ennek felhasználása tudásalapú technológiákat igényel.

De ugyanígy tudásalapú technológiák bevezetését igényli a rurális térben gyökeret vert ipari jellegű kis- és középvállalkozások is. A szolgáltatások csak akkor lesznek képesek megmaradni, ha azok ugyanazt, ugyanazon a szinten képesek nyújtani, mint urbánus „társaik”.

IV. Környezetgondos politika és tevékenység a fenntartható környezetért a rurális térben

A környezetgondos politika térhódításával a vidék gazdaságának nemcsak a környezeti fenntarthatóságát, hanem a társadalmi és gazdasági fenntarthatóságát is hosszú távon meg lehet alapozni. Olyan régi-új munkahelyeket lehet teremteni, ún. környezet karbantartó munkahelyeket, melyek a táj fenntartó-képességét növelik, és hozzájárulnak a jövőkép megvalósításához, azaz az életminőség javításához mind a városi, mind a rurális népesség számára.

1. intézkedés: Minta értékű „autonóm kistérségek" – önfenntartó kistérségek megvalósításának támogatása – mintaprojektek indítása és terjesztése

Akár a LEADER, vagy ahhoz hasonló nemzeti finanszírozású program keretében önfenntartó rurális kistérségek fejlesztési programjainak indítása, illetve már elindított helyi fenntartási programok további finanszírozása. Kerüljön bevezetésre környezetbarát technológiák (vegyszermentes növénytermesztés, biogazdálkodás), alternatív energia felhasználás (pl. biomassza erőmű és alapanyagának megtermelése), ökoturizmus kialakítása, valamint turizmushoz és a közlekedéshez kapcsolódóan az ökomobilitás mintáinak megvalósítása.

2. intézkedés: Megújuló energiák termelése és felhasználása a vidéki gazdaságban

A rurális gazdaságot belátható időn belül átformálja a megújuló energiák termelése, a biomassza alapanyagok gyártása, de csak akkor teljesül a fenntarthatóság kritériuma, ha nemcsak kiszolgálója, hanem felhasználója is lesz ezeknek az alapanyagoknak. Az innovatív jellegű anyagok, technológiák kerüljenek helyben, a rurális térben kipróbálásra, mert ezzel növelni lehet az adott térség innovativitását és verseny pozícióját.

3. intézkedés: Víz- , táj- és környezetgazdálkodás a fenntarthatóság elvei alapján

Az egész rurális teret át kell, hogy szője a fenntartható környezetgazdálkodás, de fokozottan törekedni kell arra, hogy a NATURA 2000 területek váljanak mintatérségekké. A vidék közhasznát azzal lehet megőrizni, ha a kultúrájának és környezetének diverzitását megőrizni, gazdája lesz saját környezetének. Ennek a feladatnak a teljesítéséhez különböző szinten képzet helyi munkaerőre van szükség, a helyi specifikumoknak megfelelően.

EGEDY TAMÁS

Városrehabilitációs stratégiák és a városfelújítás társadalmi hatásai Magyarországon

1. BEVEZETÉS

A városrészek felújítása nem új keletű dolog, hiszen lakónegyedek a történelem során folyamatosan születtek és szűntek meg, állapotuk és helyzetük romlott, vagy éppen javult. A társadalmi és gazdasági fejlődés felgyorsulásával a második világháború után, de különösen az elmúlt három évtizedben nemzetközi szinten és Magyarországon is egyre inkább a társadalmi érdeklődés középpontjába került a lakókörnyezet szerepe az emberek életében (IZSÁK–PROBÁLD–UZZOLI 2008). A városrészek, lakónegyedek helyzetének és állapotának kérdése nemcsak a helyi társadalomban, hanem a különböző politikai és gazdasági döntéshozatali szinteken, illetve az önkormányzati és állami szakpolitikákban is egyértelműen felértékelődött.

Magyarországon a rendszerváltozás előtt kevés figyelmet fordítottak a leromló állapotú városrészek felújítására, így a városrehabilitáció szempontjából az átalakulás sok városrészt kedvezőtlen helyzetben talált. Hátráltatta a városfelújítási folyamatok beindulását a helyi önkormányzatok tőkehiánya is: a lassan ébredő döntéshozók sokáig nem kezelték kiemelt prioritásként a városrészek és lakónegyedek megújítását, hiszen a rendelkezésre álló szűkös forrásból rengeteg feladatot kellett megoldani, számtalan problémát kellett egyidejűleg kezelni. Az elhanyagolt lakás- és épületállománnyal rendelkező városrészek ennek következtében jelentős hátránnyal indultak a lakáspiacon, amihez gyakran társadalmi problémák megjelenése is párosult. A rendszerváltozás utáni évtizedben a magyar önkormányzatok és beruházók egyre gyakrabban szembesültek a felújítási munkálatok további halogatásának veszélyeivel, s lassan felismerték a városrehabilitáció szükségességét, valamint az ebben rejlő építészeti, gazdasági és társadalmi lehetőségeket.

Bár a hosszú távú városfelújítási tevékenység aktuális célkitűzései többször változtak Magyarországon, a szakemberek a városrehabilitációt még elsősorban a fizikai (épített) környezet felújításával azonosítják. A felújítást célzó projektekben reményeim szerint a kizárólag a fizikai környezetet érintő beavatkozások mellett egyre inkább előtérbe kerül majd a helyi társadalmi problémák és kérdések megoldása, hiszen az épített és a társadalmi környezet nagyban kihatnak egymásra, így átalakításuk is integrált programokat igényel. Napjainkban a városrehabilitációs beruházások célja még nem minden esetben a helyben lakók életminőségének a javítása, viszont a közelmúltban a különböző döntéshozatali szinteken kidolgozott stratégiákban és programokban pozitív elmozdulás történt ebbe az irányba. Zárójelben jegyzem meg, hogy sajnos ez sokkal inkább egy felülről vezérelt „top-down” hatásra történt, nem pedig egy alulról építkező „bottom-up” folyamat eredménye volt. Ebből kifolyólag valószínűleg pár évig még várnunk kell, míg az életminőség kérdése szervesen beépül a hazai politikusok és szakemberek gondolkodásába és a stratégiákat és programokat nem kizárólag a pályázati források növelése érdekében szabják az életminőséghez.

A tanulmány két jól elkülöníthető részre tagolódik. Az első részben nagy fejezet a városrehabilitációt érintő elméleti és gyakorlati kérdéseket tárgyalja, a tanulmány második része a városrehabilitáció társadalmi hatásaira irányuló kutatásaim eredményeit foglalja össze.

2. A VÁROSREHABILITÁCIÓ SZAKASZAI NEMZETKÖZI KITEKINTÉSBEN

A városrehabilitáció fejlődésében meghatározó szereppel bír a II. világháború utáni időszak, melynek során többször változott a városépítési és rehabilitációs politika Európában (*1. táblázat*). A világháborút követő évek az európai államokban a háborús pusztítások eltakarításának, és az újjáépítésnek a jegyében teltek el. Ez a nemzeti jelentőséggel bíró folyamat gyakorlatilag találkozott a helyi döntéshozók célkitűzéseivel is, így a *rekonstrukció* keretében a korábban elmaradt városépítési törekvéseknek is jobban meg lehetett felelni (COUCH 1990). Az 1940-es évek második felében és az 1950-es években tehát az épített környezet korábbi problémáinak rekonstrukcióján, megszüntetésén és csökkentésén volt a hangsúly. Magyarországon sem volt ez másképp, az 1940-es évek második felében a helyreállítási folyamatok határozták meg a városfejlődés ezen szakaszát, míg az 1950-es évek első fele a sztálini mintájú szocialista realizmus keretében telt el. Már ebben az évtizedben felgyorsult az agglomerálódás (Magyarországon elsősorban Budapest körül), s a közigazgatási határok mentén szédületes sebességgel épültek és növekedtek az új városok és városrészek. A slumok és az 1920-as és 1930-as évekből hátra maradt nyomornegyedek felszámolása, valamint az állam által irányított (nyugaton az önkormányzatok és a magán szektor által támogatott, keleten pedig az állami beruházások keretében finanszírozott) építkezések szinte mindenütt az iparosított építészeti technológiák térnyeréséhez és a lakótelepek sokat bírált elterjedéséhez vezetett.

1. táblázat: Fejlődési tendenciák és terminológiák Nyugat-Európában és Magyarországon

Évtized	Fejlődési szakaszok Nyugat-Európában	Fejlődési szakaszok Magyarországon
1950-es évek	rekonstrukció (reconstruction)	újjáépítés (1945–1948)
1960-as évek	revitalizáció (revitalisation)	rekonstrukció
1970-es évek	felújítás (renewal)	
1980-as évek	fejlesztés (redevelopment)	városrehabilitáció
1990-es évek	regeneráció (regeneration)	

Forrás: LICHFIELD (1992) alapján.

Nyugat-Európában az 1960-as években egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az előző időszak eredményei végső soron csak áthelyezték és megváltoztatták, de megoldani nem tudták a városi problémákat. Fokozatosan nőtt az elégedetlenség a slumok felszámolásának módjával és a városszéli lakótelepekkel, így a városrehabilitáció fokozatosan kezdte (újra)felfedezni a belvárosi negyedeket, áthelyezve a hangsúlyt a lakókörnyezet és épületállomány fejlesztésében, felújításában. Ez a *revitalizáció* – amely korai városrehabilitációs tevékenységként értékelhető – az 1970-es években is folytatódott, s a városszéli lakónegyedek megújítása kiegészült a világháború előtt épült épületállomány felújításával és helyi kezdeményezések elterjedésével.

Magyarországon ugyanakkor az 1960-as évtized közepétől a lakásgyárak megvásárlásával az állami lakásépítés a lakótelepek felépítésére koncentrált. A politika – gyakran ideológiai tényezők által vezérelve – túlzottan az intenzív városbővítésre koncentrált (pl. az első 15 éves lakásépítési program 1960–1975 között, amely az országban 1 millió lakás felépítését tűzte ki célul elsősorban lakótelepek felépítésével) és elhanyagolta a belvárosi épületállomány rehabilitációját (EGEDY 2005).

Az 1970-es években megindult *felújítás* legjelentősebb vonása talán az volt Európa nyugati felén, hogy létrejött az együttműködés a várospolitika korábban különálló gazdasági, szociális és fizikai alrendszerei között. Magyarországon ugyanakkor ebben az évtizedben a házgyárak csúcsra járatásával tovább folyt a lakótelepek építése. Az extenzív lakásépítésnek gyakran a városmagvak (Budapesten a külső kerületek, mint korábban önálló városok központjai) is áldozatul estek: a magyar szakirodalomban a „városközpontok rekonstrukciójának" nevezett program keretében sok városrész kisvárosias magját bontották el és építették újjá lakótelepi formában (IV., XV., XVII., XIX. kerület).

Európa nyugati felén az 1980-as évek az együttműködés és finanszírozás kérdéskörében hoztak alapvető változásokat (TUROK 1987). A várospolitika lépésről lépésre távolodott el attól a felfogástól, hogy az évtizedre jellemző *fejlesztés* számára minden szükséges forrást a központi hatalomnak (államnak) kell biztosítani, s a középpontba az együttműködés (partnerség) szerepének kihangsúlyozása került. Európa keleti felén ennek természetesen nyoma sem volt, közel két évtizedet kellett még várni az együttműködés és partnerség kialakulására. Az évtized Magyarországon a lakótelepi építkezések visszaszorulását hozta magával és elindult az első – már ténylegesen – városrehabilitációnak nevezhető felújítási program Budapesten (IX. kerület – Ferencváros).

Az 1990-es években a konszenzuális politizáláshoz történő fokozatos visszatérés, valamint az új problémák és kihívások felismerése a várospolitikára is hatást gyakoroltak Európában. Ez vezetett el a fenntartható városfejlődés elméletének elterjedéséhez az európai várospolitikában, s ez az alapja és legfontosabb célkitűzése az 1990-es évek rehabilitációs tevékenységének, melyet a nemzetközi szakirodalom összefoglalóan *városregeneráció* néven jegyez.

A városregeneráció lényegében olyan átfogó és integrált szemléletmód és beavatkozás, melynek célja a városi problémák megoldása és a fejleszteni kívánt terület gazdasági, fizikai, társadalmi és környezeti feltételeinek tartós javítása (ROBERTS-SYKES 2000) (1. *ábra*).

1. ábra: A városrehabilitáció folyamatának lineáris és integrált értelmezése

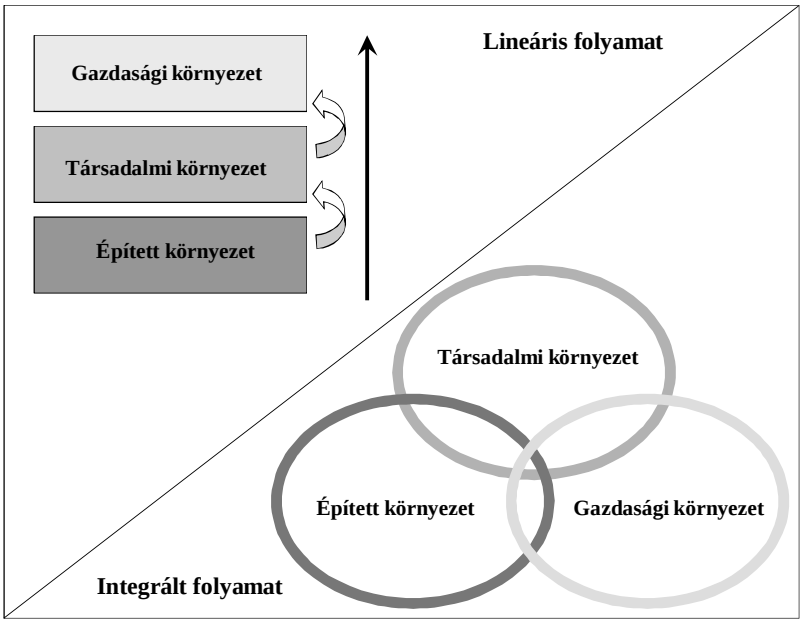

Forrás: saját szerkesztés

A városregeneráció fogalma és elmélete Magyarországon és a többi kelet-európai országban még kevésbé honosodott meg. Ez többek között arra vezethető vissza, hogy – mint azt rövid történelmi áttekintésünkből is láthattuk – a városrehabilitáció folyamata a poszt-kommunista országokban közel két évtizedes lemaradásban van a nyugat-európai országokhoz képest. A társadalom és a gazdaság kapitalista átalakulása során, az állam a lakáspiacról történő gyors kivonulásával párhuzamosan felerősödtek a polarizációs folyamatok, aminek következtében sok lakónegyed hanyatlásnak indult, ezekben a városrészekben csökkent az életminőség és nőtt a társadalmi kirekesztés (KOVÁCS–SZIRMAI 2006). A városfelújítási folyamatok elindulására Magyarországon a rendszerváltozás után még közel egy évtizedig várni kellett, s csak az 1990-es évek második felében indultak el nagyobb számban a városok megújítását célzó programok. Ugyanakkor a korábbi felújítási területeken az épületállomány állapotának lassú romlásával újra rehabilitációs igény jelentkezett.

3. VÁROSREHABILITÁCIÓS STRATÉGIÁK MAGYARORSZÁGON

3.1. Városrehabilitáció az állami szintű fejlesztési stratégiákban

Bár a hosszú távú városfelújítási tevékenység aktuális célkitűzései többször változtak Magyarországon, a szakemberek *a városrehabilitációt még egyértelműen a fizikai (épített) környezet felújításával azonosítják*. Az ezredforduló óta azonban fokozatosan felismerik a városrehabilitáció társadalmi szerepét és lehetőségeit. Egy lakónegyed társadalmi helyzetének a javításához természetesen elengedhetetlen a helyi igények és elvárások felmérése, a helyi társadalom elvárásait és lakónegyedükkel kapcsolatos elképzeléseit mindenképpen figyelembe kell(enne) venni a felújítás során. Bár napjainkban *a városrehabilitációs beruházások célja még nem minden esetben a helyben lakók életminőségének a javítása*, a közeljövőben remélhetőleg elmozdulnak a programok és stratégiák ebbe az irányba.

A felújítást célzó projektekben reményeink szerint a kizárólag a fizikai környezetet érintő beavatkozások mellett egyre inkább előtérbe kerül a helyi társadalmi problémák és kérdések megoldása, hiszen az épített és a társadalmi környezet nagyban kihatnak egymásra, így átalakításuk is integrált programokat igényel.

Az Országos Fejlesztéspolitikai Koncepció és az Országos Területfejlesztési koncepció

Mindkét dokumentumban megjelennek a városrehabilitációval kapcsolatos gondolatok és megállapítások. Míg azonban a Fejlesztéspolitikai Koncepcióban (OFK) inkább az életminőség javításával kapcsolatos gondolatok kapnak nagyobb teret, a Területfejlesztési Koncepcióban (OTK) nagyobb súllyal szerepelnek a városrehabilitációt érintő fejlesztési tervek. Példaként említhető az OTK átfogó céljai között található Térségi versenyképesség, amelyen belül kiemelt figyelmet kap a környezet megóvása és fejlesztése. Külön átfogó célként szerepel a Fenntartható térségfejődés és örökségvédelem is, amely fontos feladatokat jelöl ki a táji és természeti, valamint a kulturális és társadalmi identitást erősítő örökség megőrzése terén. A koncepció kiemelt feladatként kezeli a nagyvárosok és városok fejlesztését, a nagyvárosok mint fejlesztési pólusok társadalmi és gazdasági környezetének javítását.

Az Új Magyarország Fejlesztési Terv

Az Új Magyarország Fejlesztési Terv (2007–2013) átfogó célja a foglalkoztatás bővítése és a tartós növekedés elősegítése. A Tervre általában jellemző, hogy az adott prioritások között felfedezhetjük az integrált városrehabilitáció és városfejlesztés elemeit: például a *gazdaságfejlesztési prioritás*ból a szolgáltatások fejlesztését, a *közlekedésfejlesztési prioritás*ból a városon belüli és az agglomerációs közösségi közlekedés fejlesztését.
A szociális rehabilitáció tárgykörébe sorolható intézkedéseket a *Társadalmi megújulás prioritás* tartalmazza. A városrehabilitációt konkrétan is érintő intézkedéseket a Területfejlesztési prioritásban találjuk: egyértelműen megjelenik az integrált városfejlesztési stratégia (IVS), amely az élhető városok együttműködő és versenyképes hálózatának megteremtését célozza meg. A városokon belül elsősorban a barnamezős beruházásokat részesíti előnyben a zöldmezős fejlesztésekkel szemben, az épített környezetben pedig kiemelt figyelmet szentel a kulturális örökség részét képező értékes épületállomány megtartásának.
A célkitűzések és prioritások megvalósítására a kormány és a régiók 13 operatív programot dolgoztak ki, amelyek az ÚMFT-hez kapcsolódóan egyben tartalmazzák a középtávú regionális stratégiákat is.
Az egyes regionális stratégiákban külön prioritási tengelyként szerepel a települések – elsősorban városok – fejlesztése. A támogatandó városrehabilitációs célok és intézkedések két alapvető formáját különbözteti meg a terv: a *településközpontok* megújítását, valamint a *szociális városrehabilitáció* (integrált városfejlesztési beavatkozás) keretében a leromlással fenyegetett lakótelepek és a hátrányos helyzetű belvárosi lakónegyedek felújítását.

3.2. Városrehabilitációs beavatkozások Budapesten

A Podmaniczky Program és a Budapest Magprogram

A főváros rehabilitációs stratégiája gyakorlatilag a Podmaniczky Programban fogalmazódik meg, amely Budapest 2013-ig szóló középtávú fejlesztési javaslatait és elképzeléseit gyűjti egybe. A központi elemeket magába foglaló *Budapest Magprogram* kiemelten kezeli *a történelmi belváros* és a Világörökség részét képező városrészek élhetőségének elősegítését, a közlekedés fejlesztését, a város versenyképességének növelését a technopolisz részét képező területek fejlesztésével és a városi közterületek helyzetének javítását. Ezen célokat szem előtt tartva a Dinamikus gazdaság prioritáson belül városrehabilitációs szempontból kiemelendő *a barnamezős területek PPP-formában történő revitalizációja* (lásd még BARTA 2004) A Vonzó városi környezet prioritás *a belváros forgalomcsillapítása* és *a gyalogos forgalom előnyben részesítése* mellett a kereskedelem fellendítésére, illetve a közterületek minőségi megújítására helyezi a hangsúlyt. Ez a prioritás több egyéb városrehabilitációs javaslatot is megfogalmaz: városrészek megújítását a városrehabilitációs akcióterületek keretében (pl. Zsidónegyed), infrastruktúra használhatóságát biztosító beavatkozásokat (pl. hidak felújítása), a lakosság hangulatát javító intézkedéseket (pl. graffitik eltávolítása), a lakásépítésre alkalmas területek bővítését. A környezettudatos Budapest prioritásból *a városi zöldfelületek fejlesztését*, a Gondoskodó Budapest prioritásból pedig *a város szociális kettészakadásának megakadályozását* (szociális városrehabilitációs programok) emelhetjük ki.

Budapesten az alábbi rehabilitációs beavatkozásokat említhetjük meg azon folyamatok között, melyek az egyes kerületek városrészeinek megújulásához alapvetően hozzájárulnak:

- A régi, leromlott állapotú épületállomány nagy arányú bontása és új lakások építése
- Felújítás és lakásépítés az eredeti építészeti struktúra és épületállomány megtartásával
- A városrehabilitáció és a bérlakásprogramok összekapcsolása
- A szociális városrehabilitáció
- A barnamezős területek rehabilitációja

A fenti folyamatok közül a nagy arányú bontásokkal és új lakások építésével járó megaprojekteket mutatom be részletesebben (Középső-Ferencváros és Középső-Józsefváros).

A leromlott állapotú épületállomány nagy arányú bontása és új lakások építése

Magyarországon az első, jelentős bontásokkal számoló városrehabilitációs tevékenység az 1980-as években indult Budapest IX. kerületében *Középső-Ferencváros*ban. A középső-ferencvárosi rehabilitációs területre az 1970-es években még házgyári épületeket terveztek, az 1980-as évek elején azonban alapvetően megváltozott a koncepció és előtérbe került a hagyományos városi utcahálózat és tömbrendszer megtartása kis terek kialakításával, a belső udvarok parkosításával. A nyolcvanas évek derekán tömbrehabilitációnak induló folyamat a rendszerváltozás után is tovább folytatódott, de a beruházást korábban finanszírozó önkormányzat helyét folyamatosan a magántőke vette át. Az 1990-es években előtérbe került a régi, rossz állapotú épületek és lakások lebontása és helyükön új lakások felépítése (1. kép).

1. kép Új építésű lakások Középső-Ferencvárosban

A program kezdete óta 2004 év végéig 1.000 bontott lakás helyén 3.100 új lakás épült, azóta pedig 2007 év végéig további 2200 lakást építettek fel a lebontott épületek helyén (2. táblázat). Az elmúlt 20 évben az épület- és lakásállomány jelentős része tehát kicserélődött, ami együtt járt a helyi társadalom gyökeres átalakulásával. A megújuló városrészben a dzsentrifikációs folyamatnak köszönhetően az alacsonyabb státuszú rétegek helyét tehetősebb, jobb anyagi lehetőségekkel rendelkező, fiatalabb rétegek vették át. A középső-ferencvárosi rehabilitációra napjainkban úgy tekintenek, mint a legsikeresebb magyar városfelújítási projektre.

2. táblázat Az új lakásépítés legfontosabb adatai a Középső-Ferencvárosban

Évek	Épült (db)	1989–2004 %-ában	Éves átlag (lakás/év)
1989–1991	436	8,3	145,3
1992–1996	218	4,1	43,6
1997–2000	529	10,1	132,3
2001–2004	1906	36,2	476,5
2005–2007	2171	41,3	723,6
Összesen	5260	100	193,1

Forrás: LOCSMÁNDI (2005) nyomán

Az 1999–2002 között kidolgozott Corvin Sétány Projekt PPP-beruházásként épül meg Budapest VIII. kerületében, *Középső-Józsefváros*ban és ugyancsak jelentős arányú bontással számol. Ehhez a területen élőket ki kellett költöztetni, így a program gyakorlatilag az eredeti lakónépesség teljes kicserélődésével jár. A rehabilitációs terület lakosságának 80%-a bérlakásban lakott, 20% saját lakásban, ami megkönnyítette a bontásra ítélt lakások kiürítését. A lebontandó lakások száma megközelíti az 1500-at, ugyanakkor közel 1000 lakás megmarad. A lakónegyedben a lakásfunkció megtartása keretében összesen 50 épület újul meg, s 3.000 lakás épül fel. Emellett kiskereskedelmi, szolgáltató és vendéglátó egységek, valamint irodák is helyet kapnak majd a területen. A 10 éves futamidejű projekt költségvetése 500 millió euró, s további 70 millió euró áll rendelkezésre a közprogramokra. A Corvin Sétány a fiatal, városi kultúra és életmód iránt érdeklődő rétegeket célozza meg. Feladata az lesz, hogy ellássa egy új kulturális városközpont és közösségi tér funkcióját, továbbá zöldterületeivel megvalósuljon egy összetett, minőségi, városi lakókörnyezet (2. kép).

2. kép: Építkezés a Corvin Sétány Projekt területén (2009)

Aktuális városrehabilitációs folyamatok a vidéki nagyvárosokban

A vidéki nagyvárosokban gyakorlati tapasztalataink és terepbejárásaink alapján a legfontosabb városmegújítási folyamatok a következők:

- A történelmi belvárosok rehabilitációja
- Régi városrészek revitalizálása, új városközpontok kialakítása
- Spontán rehabilitáció a lakosság részvételével

A történelmi belvárosok jelentősége messze kiemelkedik ezen városfelújítási programok közül, ezért a vidéki nagyvárosok esetében erre térek ki részletesebben.

A történelmi belvárosok rehabilitációja

A belvárosok, a történelmi városmagok felújítása ma a leggyakrabban alkalmazott rehabilitációs eljárások közé tartozik. A történelmi belvárosok központjainak, a városmagvaknak a rehabilitációjára már az 1980-as években történtek próbálkozások Magyarországon (pl. Győr belvárosának helyreállítása) (JANKÓ 2006). Ezek a programok még egyértelműen az épített környezet felújítására (épületrehabilitáció, tömbrehabilitáció) koncentráltak (3. kép).

3. kép A felújított Liszt Ferenc utca Győr történelmi belvárosában

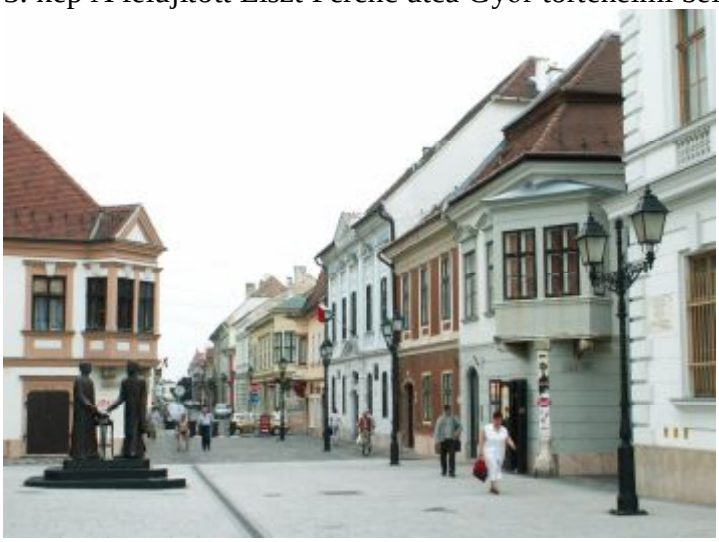

A felújítási folyamat a vidéki nagyvárosokban csak a rendszerváltozás után, a kilencvenes évek második felében indult újra és az ezredforduló után vett nagyobb lendületet (pl. Debrecen, Székesfehérvár, Miskolc, Nyíregyháza, Sopron). A belvárosok rehabilitációja magán viseli a magyar városrehabilitációs folyamatok legfontosabb jellemzőit. Ezek között első helyen említhető, hogy *a felújítási tevékenység alapvetően az épített környezet megújítására törekszik*. Ez nem meglepő annak ismeretében, hogy a hazai szakértői körök a városrehabilitáción továbbra is többnyire az épített (fizikai) környezet felújítását értik. Ebből kifolyólag általában hiányoznak a társadalmi és gazdasági rehabilitációs stratégiák és az ezekhez kapcsolható intézkedések. Egyik karakterisztikus jellemzője ezen felújítási programoknak, hogy elsődlegesen a vonalas infrastruktúra javítására koncentrálnak, így kiemelt hangsúlyt kap a közlekedés fejlesztése (pl. Szeged, Székesfehérvár). A közlekedés fejlesztésén a belvárosok esetében nem csak általában a közlekedés helyzetének a javítását és a hálózat felújítását és korszerűsítését értjük, hanem gyakran megfogalmazódik a forgalomcsillapítás jelentősége az autóforgalom csökkentésével és a gyalogos forgalom lehetőségeinek javításával (sétálóutcák kiépítése, a belváros lezárása a forgalom elől, behajtás korlátozása).
A belvárosi negyedek felújításában a vezető szerepet a helyi önkormányzat játssza, s finanszírozásában ugyancsak az önkormányzati (illetve állami) források játsszák a meghatározó szerepet (TIMÁR–NAGY 2007). A tulajdonosi struktúra fontos szerepet játszik a projektek kivitelezésében, hiszen az önkormányzati tulajdon magas aránya egy területen kedvez a megaprojekteknek, a magántulajdon magas aránya viszont sorozatos és gyakran hosszadalmas egyeztetést igényel, így inkább a kisebb léptékű programok megvalósítását teszi lehetővé. Problémaként jelentkezik, hogy a rendszerváltozás óta a privatizáció következtében jelentősen csökkent az önkormányzati tulajdon aránya a belváros területén, ami megnehezíti a nagyobb léptékű projektek végrehajtását. A magántőke általában csak akkor játszik szerepet ezekben a folyamatokban, ha a területen valamilyen jelentősebb ingatlanfejlesztés is megvalósul (pl. bevásárlóközpont, pénzügyi, vagy kereskedelmi épületek felhúzása). Mivel a vidéki nagyvárosok belvárosaiban gyakran nagy számban találhatunk önkormányzati (szociális) bérlakásokat, a felújítási projektet gyakran összekapcsolják a bérlakásállomány fejlesztésével, megújításával is. A rehabilitációs program gyakran a városközpont közvetlen közelében fekvő szomszédos városrészekre is kiterjed, így *a belvárosi rehabilitációnak multiplikatív hatásai is lehetnek* a nagyvárosokban. Így a beavatkozás nemcsak a közvetlen környéken élők életminőségét befolyásolja, hanem vonzerőt jelenthet a város tágabb környezetében élők számára is (EGEDY 2007).

4. A VÁROSREHABILITÁCIÓ TÁRSADALMI HATÁSAI

A kutatás során fővárosi (Középső-Ferencváros, Középső-Józsefváros) és vidéki nagyvárosok (Szeged, Debrecen, Székesfehérvár) eltérő beépítésű és karakterű városrészeiben az ún. lakónegyed-orientált megközelítés keretében vizsgáltam a városfelújítási programok épített és társadalmi környezetre gyakorolt hatásait. A vizsgálatok az alábbi típusú városrészekben kerülnek kivitelezésre: a) Belvárosi, tradicionális, zárt sorú beépítésű lakónegyed (történelmi belváros); b) Átmeneti övezet megújuló, vagy hátrányos helyzetű lakónegyedei; c) Külvárosi lakónegyed (lakótelep). Kvantitatív és kvalitatív kutatási módszerekkel (háztartási kérdőívek kérdezőbiztossal; szakmai mélyinterjúk) egyaránt vizsgáltuk a városrehabilitáció társadalmi hatásait az adott lakónegyedekben (3. táblázat).

3. táblázat: A kitöltött és értékelhető kérdőívek száma a mintaterületeken

Mintaterület	Minta nagysága (kérdőívek száma)
Budapest – Középső-Ferencváros	92
Budapest – Középső-Józsefváros	69
Debrecen – Belváros	63
Szeged – Belváros	68
Székesfehérvár – Tóvárosi lakótelep	67
Összesen	359

Felmérés időpontja: 2006–2007

4.1. A társadalmi környezet néhány jellemzője

Eredményeink alapján egyértelműen kirajzolódik, hogy *a helyi társadalmon belül mindig van egy a lakókörnyezetére sokkal érzékenyebb réteg*, amely jóval aktívabb és érdemben is hajlandó részt venni a felújítási folyamatban. Ennek a rétegnek a nagyságát a felmérések alapján általában a helyi társadalom 20-30%-ára becsülhetjük. Egy másik jól körvonalazható réteg (20-25%) alapvetően a lakónegyeddel elégedetlen (más városrészbe, kerületbe költözne), így elköltözési szándékát a lakónegyed felújítása nem befolyásolja érdemben. Őket feltehetőleg más jellegű szociális vagy társadalomépítő programokkal sem tudjuk megszólítani és elérni. Ebbe a rétegbe sorolható a lakónegyedenkénti 2-10%-ra tehető „örökpesszimista” is. Kérdésként fogalmazódhat meg bennünk, hogy vajon hogyan aktivizálható a helyi társadalom tizedét kitevő, sokszor végletesen passzív és érdektelen lakosság, hogyan és milyen formában nyerhetők meg a projekt számára ezek a rétegek?

A *helyi közösségek összetartása és stabilitása* nagyban hozzájárulhat a lakók életminőségének javításához. A megkérdezettek *elégedettsége a szomszédaikkal* összességében „jó” átlagot mutat (3,86 – az iskolai 5 fokú skála alapján: 1=nagyon rossz; 5= nagyon jó), ami rámutat az egyes lakókörnyezeti típusok helyi társadalmában rejtőző potenciális együttműködési lehetőségekre. A bizalom megléte a szomszédok között jelentősen növelheti a lakók biztonságérzetét és elégedettségét lakókörnyezetükkel. A szomszédok együttműködése a városrehabilitációs folyamat motorjaként is szolgálhat egyes speciális, a helyi társadalom együttműködését igénylő felújítási programokban. Ugyanakkor a hatékony lakóközösség kialakulását hátráltatja, hogy elsősorban az új építésű lakótömbökben kevésbé ismerik egymást az újonnan beköltöző lakosok, így nem olyan szorosak a kapcsolatok.

Az egyes mintaterületeken a helyi lakosság nagyfokú passzivitására utal, hogy a megkérdezettek kilenctizede semmiféle civil szerveződésnek nem tagja. A *civil szervezetek nagy szerepet játszhatnak az életminőség javításában*. A civil mozgalmak és a civil kurázsi hiánya, a civil szerveződések érdekérvényesítő képességének tradicionálisan gyenge szintje a helyi lakóközösségek egyik legnagyobb problémája. Részben erre vezethető vissza az a más kutatásainkból visszaköszönő eredmény, miszerint a magyar lakosságból alapvetően hiányzik az együttműködés (kooperáció) képessége és lényegesen alacsonyabb a hajlandóság erre, mint nyugati szomszédjainknál. Az elmúlt években viszont egyre jobban felismerik a helyi közösségek képviselői a civil szervezetekben rejlő lehetőségeket, a civil mozgalmak szerepe a helyi közösségek formálásban egyre nagyobb szerephez jutnak, azonban ez még mindig messze elmarad a nyugat-európai szinttől és kevés igazán hatékony civil szervezet működik az országban (EGEDY 2009).

A kérdőíves felmérés során próbáltam arra vonatkozóan is információkat gyűjteni, hogy hogyan változott a megkérdezettek helyzete az elmúlt 10 évben?
A felmérésbe bevont lakosság anyagi helyzetének változása szempontjából a teljes minta három egymástól jól elkülöníthető, nagyjából egyforma részre osztható. Összességében a lakók anyagi helyzete a válaszok alapján – számba véve az egyes mintaterületeken felmért minta nagyságát is – egyértelműen romlott (2. ábra). A teljes mintában ez a csoport képviseli a legnagyobb arányt (35%). Az anyagi helyzet változásának megítélése rendkívül fontos tényező abból a szempontból, hogy eredményeink szerint *minél alacsonyabb státuszú rétegbe sorolható valaki, annál inkább a jövedelemmel, illetve az anyagi helyzettel azonosítja az életszínvonalat és a szubjektív jóllétet*.

2. ábra: A megkérdezettek helyzetének változása az elmúlt 10 évben

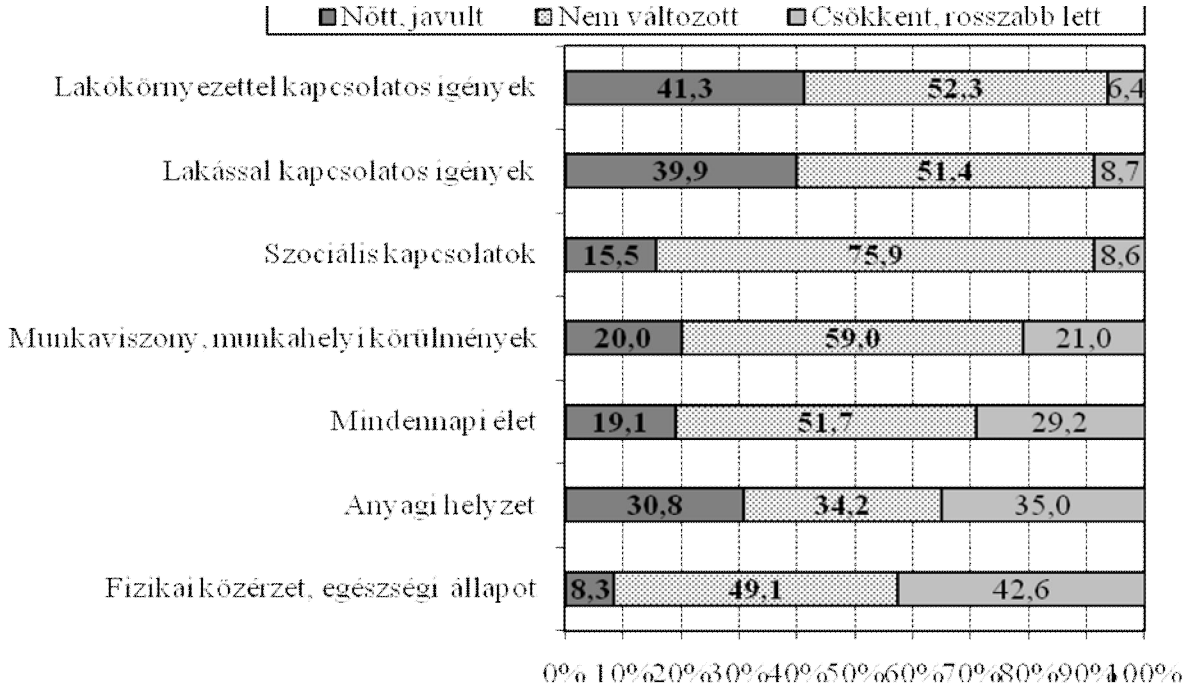

Forrás: saját adatgyűjtés

Az anyagi helyzetnél valamivel kedvezőbb képet mutatnak *a munkaviszonnyal, munkahelyi körülményekkel kapcsolatos változások*. A teljes minta közel 60%-ának életében nem történtek alapvető változások ezen a téren, a megkérdezettek egyötödének javult, s másik egyötödének pedig romlottak munkahelyi körülményei. Eredményünket úgy értelmezhetjük, hogy *a munkakörülmények, munkaviszony javulása feltehetően nem járt együtt az anyagi megbecsülés emelkedésével*, de szó lehet az anyagi helyzet javulásához való gyors adaptációról is.

4.2. A városrehabilitáció megítélése és hatása a helyi társadalomra

A fővárosi mintaterületen a megkezdett városrehabilitációs beavatkozástól a megkérdezettek közel 40%-a azt várta, hogy lakókörnyezete sokkal jobbá válik a beavatkozásnak köszönhetően. A városrehabilitációs folyamat sikeressége – mint arra korábban utaltam – több tényezőtől is függ, ezektől függően a (hasonló) projekt megítélése is nagy különbségeket mutathat az egyes mintaterületeken.

Eredményeink alapján elmondhatjuk, hogy a válaszadók 35–40%-a általában úgy nyilatkozik, hogy a megújítási tevékenységnek köszönhetően lakókörnyezete sokkal jobb lett. Az olyan lakónegyedekben, ahol az épületállomány jelentősen leromlott volt (tehát rosszabb állapotban voltak a lakóházak, vagy jelentős építészeti, épülettechnológiai problémákkal küzdöttek), a beavatkozásról pozitívan nyilatkozók aránya magasabb, illetve optimistábban nyilatkozhatnak a felújítás lakókörnyezeti hatásairól. Mutatja ezt a székesfehérvári lakótelep esete is, ahol a válaszadók az öt mintaterület közül a legnagyobb arányban (85,2%) ítélték meg úgy, hogy a beruházásnak pozitív hatásai voltak a környékre (3. ábra).

3. ábra: A városrehabilitáció hatása a lakónegyedre (Ön szerint élhetőbbé, jobbá vált környezete a megújítás után?)

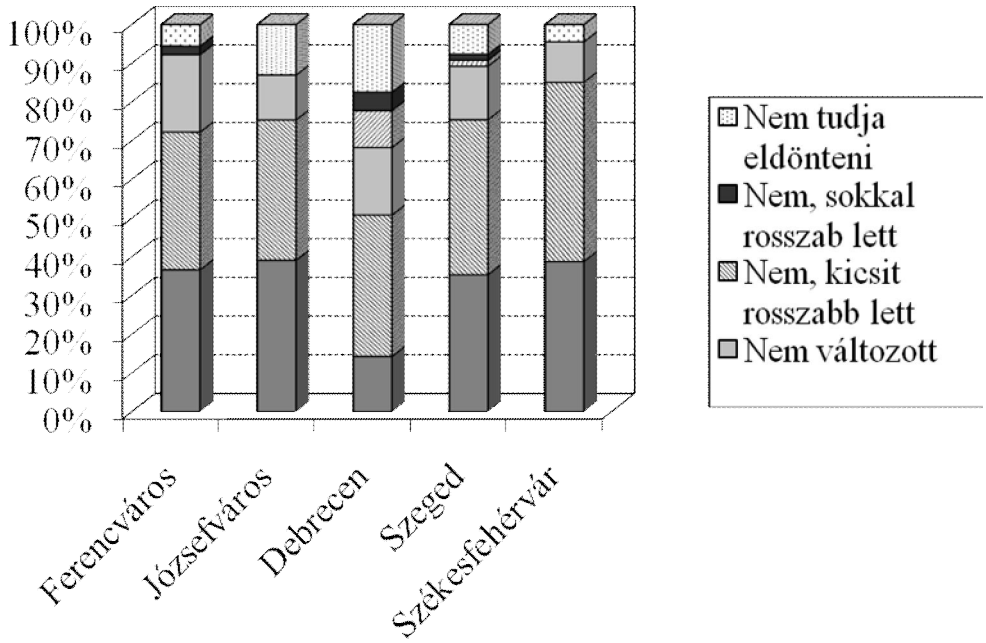

Forrás: saját adatgyűjtés (Középső-Józsefváros esetében a várható hatásokra vonatkoznak az eredmények)

Korábban utaltunk arra, hogy a *városrehabilitációval kapcsolatos várakozások gyakran túlzóak*, s a folyamat lezárása után az érintettek elégedettsége elmarad a várakozásoktól (4. ábra). A városrehabilitációs programok előzetes tervezése és utólagos értékelése során mindig számítanunk kell arra, hogy a projekt várható hatásaival kapcsolatos várakozásaink esetleg elmaradnak a tervezettől. Kétségtelen ugyanakkor, hogy *a városrehabilitáció pozitív hatással bír a helyi lakosság elégedettségérzésére és hatással bír mentális állapotára* is (boldogságérzés emelkedése).

4. ábra: A városrehabilitáció hatása a lakónegyedben élőkre (A környék megújítása Önre nézve előnyös, vagy hátrányos volt?)

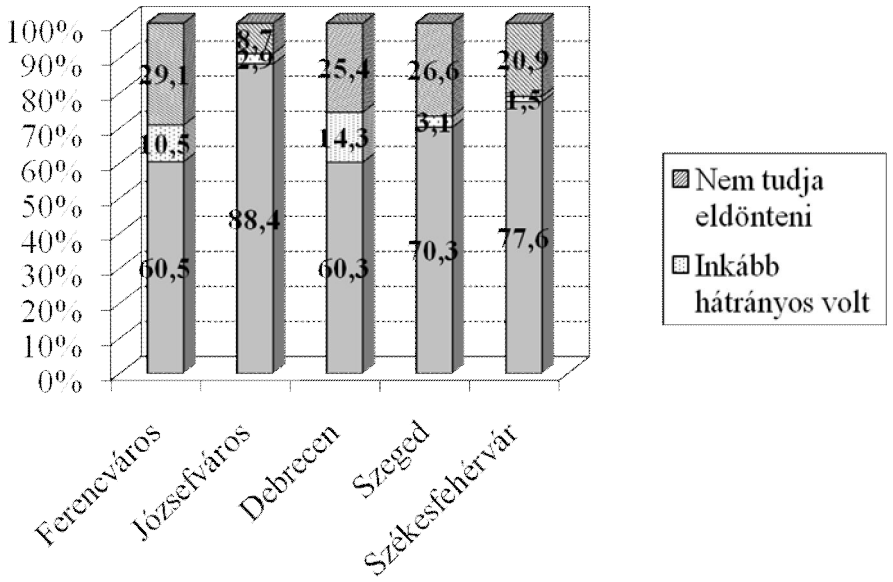

Forrás: saját adatgyűjtés (Középső-Józsefváros esetében a várható hatásokra vonatkoznak az eredmények)

Kedvezőtlen képet mutat, hogy a projektek által érintett helyi lakosságnak a vélemények és saját megítélésük alapján viszonylag kevés beleszólási lehetősége volt a projektekbe. Azt azonban, hogy ez nem kizárólag a projektek kivitelezőin és a hiányos információszolgáltatáson múlik, bizonyítja hogy a helyi társadalomra jellemző tradicionális passzivitás még mindig erősen jelen van a lakóközösségekben. Az emberek egyre érzékenyebbek lakókörnyezetük minőségére és állapotára, az ezekért tényelegesen tenni akarók aránya egyelőre még alacsony. Egyértelműen ez az eredmény köszönt vissza a szakmai interjúkból is: gyakori tapasztalat, hogy a lakossági fórumokra kevesen mennek el. A felszólalásokban a problémák felvetése dominál, de a problémák kezelésében és megoldásában a lakók saját maguk már nem szívesen tesznek a cél érdekében bármit is, holott ez nélkülözhetetlen lenne a sikeres projekt érdekében. Tényként állapítható meg, hogy a projektek, programok beindulásával, *az első pozitív eredmények után viszont nő a helyi társadalom aktivitása*.

Valamivel kedvezőbb kép tárult elénk annak vizsgálata során, hogy hogyan járult hozzá a felújítás a helyi közösség épüléséhez. Józsefvárosi tapasztalataink szerint a helyi társadalom tagjai arra számítanak (a megkérdezettek közel fele), hogy a felújítás összehozza az itt élő embereket, valamelyest javul a viszony köztük, nő az emberek közötti párbeszéd és egyetértés (4. táblázat). A városrehabilitáció képes a lakónegyed szociális hálóját bővíteni, erősíteni, bár ennek hatásai csak korlátozott mértékben jutnak érvényre olyan lakónegyedekben, ahol a társadalmi környezet stabilan beágyazódott és kialakult („rögzült”). Feltételezhetjük tehát, hogy *a felújítási tevékenységnek a közösségi hatásai csak áttételesen érvényesülnek*, kapcsolódó szociális támogató programok nélkül nagyhatású közösségépítő és közösségerősítő hatásokra a megújítási programokon keresztül nem számíthatunk.

4. táblázat: A városrehabilitáció hatása a helyi közösségre (Ön szerint hogyan befolyásolta a megújítás az itt élő közösséget, az emberek viszonyát?) %

	Ferencváros	Józsefváros	Debrecen	Szeged	Székesfehérvár
Sokkal jobb lett	7,7	8,7	1,6	0,0	4,5
Kicsit jobb lett	27,5	44,9	17,5	20,9	19,7
Nem változott	38,5	30,4	39,7	58,2	57,6
Kicsit rosszabb lett	1,1	0,0	6,3	1,5	7,6
Sokkal rosszabb lett	3,3	0,0	1,6	0,0	0,0
Nem tudja eldönteni	22,0	15,9	33,3	19,4	10,6

Forrás: saját adatgyűjtés

Eddigi kutatásaim egyik fontos tapasztalata volt, hogy a társadalomkutatók hajlamosak a városrehabilitációs és megújítási programok finanszírozási kérdéseit mellékesen kezelni, holott *a stabil finanszírozás éppen az egyik legfontosabb kulcstényezője a projekteknek.* A felújítási folyamatok finanszírozásában a jövőben feltehetőleg egyre nagyobb szerepet kap majd a helyi társadalomban mobilizálható tőke jelenléte. Az egyes mintaterületeken nagyjából a megkérdezettek egyharmada lenne hajlandó anyagi áldozatot is vállalni lakókörnyezet megújulása érdekében (felméréseink még a 2008-2009. évi gazdasági világválság előtt készültek). A megkérdezettek döntő többsége háztartásuk nettó havi (illetve éves) bevételének nem több, mint 3%-át fordítanák ilyen célokra, ami nagyjából egybevág korábbi felméréseink eredményeivel.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

A lakónegyed városon belüli elhelyezkedése és a beépítés jellege alapvetően hatással van a lakók elégedettségére. Eredményeink arról tanúskodnak, hogy a vidéki nagyvárosok belvárosai a helyi lakosság szubjektív elégedettségérzése alapján kedvezőbb életfeltételeket biztosítanak az ott élők számára, mint a fővárosi, belvároshoz közeli fekvésű lakónegyedek, legyenek azok felújítás előtt, vagy után. További – nem meglepő tapasztalatunk –, hogy az elhúzódó, hosszan tartó felújítási munkálatok jelentősen csökkentik a helyben élők elégedettségérzését, életminőségét. Felméréseimmel azt is ki tudtam mutatni, hogy a felújított lakótelepi környezet igenis labdába rúghat más lakókörnyezeti típusokkal szemben, a média által sugallt kedvezőtlen életlehetőségekkel szemben a lakótelepek igenis képesek meghatározott rétegek számára kedvező alternatívát nyújtani lakhatás szempontjából. A felújítással lehetővé válik azon sok nagyvárosban (pl. Szeged egyes lakótelepein) tapasztalható negatív tendencia megállítása, hogy a fiatalok átmeneti jelleggel költöznek be a lakótelepre, s anyagi helyzetük stabilitása (pénzgyűjtés) után 7–8 év múlva továbbállnak.
A felújított lakótelepeken a szubjektív életminőség meghaladhatja a belvárosi felújított lakónegyedekben élők életminőségét. A lakótelep-rehabilitáció nagyban növelheti a telepek kedveltségét és egyben csökkenti az elköltözési szándékot. Ennek köszönhetően a felújított lakótelepek kedvező alternatívát tudnak nyújtani a kevésbé tőkeerős alsó-középosztálybeli és középosztálybeli rétegeknek a lakáspiacon. A lakótelepek felújítása ily módon egyfajta *lakótelepi dzsentrifikáció*t eredményez, ami azonban – ismerve a lakótelepek presztízsvesztését és kedvezőtlenebb lakáspiaci pozícióit – valamivel lassabban megy végbe, ugyanakkor a városrehabilitáció a helyi társadalom életminőségét sokkal kézzelfoghatóbban emeli a lakótelepeken, mint más lakókörnyezeti típusban.

A zöldterületek szempontjából azok mennyiségi és minőségi mutatóit együttesen kell figyelembe vennünk. Kutatásunk új eredménye, hogy elsősorban a belvárosi fekvésű lakónegyedekben (ahol a beépítés miatt kevés hely áll rendelkezésre) a mérettel szemben nagyobb szerepe lehet a zöldterületek minőségének, állapotának.
A hazai városfelújítási projektek alapvetően az épített környezet felújítására koncentrálnak, a társadalmi kérdések megoldása egyelőre még háttérbe szorul. Elsődleges célként gyakran nem a helyi társadalom életminőségének a javítása fogalmazódik meg, az csak mintegy járulékos hozadéka a folyamatoknak. A városrehabilitációra általában nagy várakozásokkal tekint a helyi társadalom, utólagos felméréseink viszont arról tanúskodnak, hogy a folyamat megítélése (előnyös-e, vagy nem a lakosokra nézve) nem egységesen pozitív. A megkérdezettek véleményét erősen befolyásolja az, hogy valamilyen formában közvetlenül vagy közvetve érintettek voltak-e a városrehabilitációban.
Tapasztalataink szerint a helyi társadalom tagjai arra számítanak (a megkérdezettek közel fele), hogy a felújítás összehozza az itt élő embereket, valamelyest javul a viszony köztük, nő az emberek közötti párbeszéd és egyetértés. Az emberek egymás közötti viszonyát, a helyi közösségen belüli kapcsolatokat a városrehabilitáció összességében enyhén, valamelyest pozitívan befolyásolja, de a felújítási tevékenységnek a közösségépítő hatásai csak áttételesen érvényesülnek, kapcsolódó szociális támogató programok nélkül nagyhatású közösségépítő és közösségerősítő hatásokra a megújítási programokon keresztül nem számíthatunk. A városrehabilitáció tehát képes a lakónegyed szociális hálóját bővíteni, erősíteni, bár ennek hatásai csak korlátozott mértékben jutnak érvényre olyan lakónegyedekben, ahol a társadalmi környezet stabilan beágyazódott és kialakult („rögzült”). Egy terület leértékelődése, a leromlott épület és lakásállomány, valamint a szociális nehézségek nem feltétlenül jelentik a helyi társadalom visszafordíthatatlan válságát és a szociális kapcsolatok teljes leépülését. A városrehabilitáció támogathatja és elősegíti a társadalmi kohézió növelését egy adott lakónegyedben.
A városrehabilitáció sikerének egyik kulcskérdése, hogy mennyire sikerül bevonni a helyi társadalmat és a lakosság érdekeit egyre erőteljesebben képviselő civil szervezeteket a felújítási folyamatokba. Általában a helyi társadalomra jellemző a lakónegyedet és életminőséget érintő problémák felismerése és felvetése, de a megoldásban már nem aktívak a lakosok és nem vesznek részt szívesen a felújítási folyamatban. Viszont egyértelműen kirajzolódik, hogy a helyi társadalmon belül mindig van egy a lakókörnyezetére sokkal érzékenyebb réteg, amely jóval aktívabb és érdemben is hajlandó részt venni a felújítási folyamatban. A civil szervezetek ugyanakkor jobban érdeklődnek a zajló folyamatok iránt, mint a helyi lakosok, gyorsabban nő a civil szervezetek önképviselete, mint a helyi társadalomé.
Mint az a Nemzeti Fejlesztési Tervekből kiderült, a városrehabilitációt kormányzati szinten alapvetően a fizikai (épített) környezet felújításával azonosítják. A városrehabilitáció társadalmi hatásait célzó kutatásaink ugyanakkor bizonyították, hogy a helyi lakosság nemcsak az épített, hanem a társadalmi környezet, illetve a szociális helyzet javulását is várja a rehabilitációtól. A szociális és gazdasági rehabilitáció egyes elemei általában külön prioritásokba és operatív programokba integráltan fedezhetők fel a fejlesztési tervekben. A lakónegyedek szociális és gazdasági rehabilitációja tehát már megjelent, de még nem épült be szervesen a politikai és szakmai köztudatba.
A lakásállomány összetétele meghatározó jelentőségű az emberek elégedettségérzésre, valamint alapvetően befolyásolja az elköltözési szándékot is. A lakásállomány összetétele ilyen formán nagyban befolyásolhatja egy lakónegyed piaci megítélését és hosszú távú sikerességét. Nem véletlen, hogy nagyvárosainkban a helyi önkormányzatok egyre inkább kiemelt prioritásként kezelik a lakáshelyzetet és a lakókörnyezet minőségének javítását.

A lakókörnyezet megítélésében és az elégedettségben kiemelt szerepet játszik a lakás és a lakóépület állapota. Ily módon a lakáshelyzet és a lakókörnyezet kimutathatóan és alapvetően befolyásolja az emberek általános elégedettségét mindennapi életükkel és életkörülményeikkel. A lakás méretével és felszereltségével, valamint komfortosságával kapcsolatos válaszok alapján azt a következtetést vonhattuk le, hogy a vidéki mintaterületeken nagyobb fokú az elégedettség a lakáskörülményekkel, mint a fővárosban. A lakásállomány összetétele ugyancsak meghatározó jelentőségű az elégedettségérzésre, valamint alapvetően befolyásolja az elköltözési szándékot is. A lakásállomány összetétele ilyen formán nagyban befolyásolhatja egy lakónegyed piaci megítélését és hosszú távú sikerességét. A városrehabilitáció a lakás- és épületállomány helyzetének javításán keresztül tehát képes közvetlenül is növelni a helyi társadalom életminőségét. A városrehabilitációs beavatkozások egyúttal ösztönzőleg hatnak a lakókörnyezettel kapcsolatos elvárások növekedésére, a helyi lakosság – látva a megújuló környezet nyújtotta kedvezőbb életfeltételeket – egyre komolyabb igényeket támaszt a lakónegyeddel szemben. Ez a folyamat könnyen lehet egyfajta dzsentrifikációs átalakulás hajtómotorja is.

A bemutatott példák alapján azt is elmondhatjuk, hogy a fizikai rehabilitáció, a városszerkezeti és építészeti megoldások jelentőségét még mindig túlbecsülik a szakemberek és túlzóak a velük kapcsolatos várakozások. Egyelőre még csak kísérleti stádiumban vannak az épített, társadalmi és gazdasági környezet együttes rehabilitációját célzó programok. A lakónegyed problémáinak integrált kezelése a helyi lakosság és a civil szervezetek aktívabb bevonásával hozzájárulhat az életminőség elmúlt években romló tendenciájának a megállításához, a jelenleg magasnak mondható elköltözési szándék csökkentéséhez és ezen keresztül a vizsgált terület lakosságmegtartó erejének a növeléséhez.

Irodalomjegyzék:

BARTA GY. (szerk) 2004 A budapesti barnaövezet megújulási esélyei. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián – Műhelytanulmányok. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 347 p.
COUCH C. 1990 Urban renewal theory and practice, MacMillan, Basingstoke.
EGEDY T. 2009 Városrehabilitáció és életminőség. Elmélet – Módszer – Gyakorlat. 64. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 152 p.
EGEDY T. 2007 A történelmi belvárosok rehabilitációja vidéki nagyvárosainkban – Szeged és Győr – In: Enyedi Gy. (szerk.) A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai – Magyarország az ezredfordulón, Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián – Műhelytanulmányok, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 261–292.
EGEDY T. (szerk) 2005 Városrehabilitáció és társadalom – MTA FKI, Budapest, 305 p.
IZSÁK É.–PROBÁLD F.–UZZOLI A. 2008 Természeti adottságok és életminőség Budapesten. In: Szabó V.-Orosz Z.-Nagy R.-Fazekas I. (szerk.): IV. Magyar Földrajzi Konferencia. Debreceni Egyetem, Debrecen pp. 265-270.
JANKÓ F. 2006 Városfelújítás Pécs és Győr történelmi belvárosában. Tér és Társadalom 20. 1., pp. 109-123.
KOVÁCS Z.–SZIRMAI V. 2006 Vársorehabilitációs beavatkozások és a térbeli társadalmi kirekesztés: A társadalmilag fenntartható fejlődés budapesti lehetőségei. Tér és Társadalom. 20. 1. pp. 1–19.
LICHFIELD D. 1992 Urban regeneration for the 1990s – London Planning Advisory Committe, London.
LOCSMÁNDI G. 2005 Városmegújítás a Ferencvárosban. Egedy T. (szerk.) Városrehabi-litáció és társadalom. Budapest, MTA FKI, 201–227. o.
ROBERTS P. – SYKES H. 2000 Urban Regeneration – A Handbook, SAGE Publications, London, 320 o.
TUROK I. 1987 Continuity, change and contradiction in urban policy – In: D. Donnison – A. Middleton (eds): Regenerating the Inner City, Routledge & Kegan Paul, London
TIMÁR J. – NAGY E. 2007 A középvárosi dzsentrifikáció és társadalmi hatásai a posztszocialista Magyarországon. In: Enyedi Gy. (szerk): A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai – Magyarország az ezredfordulón, Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián – Műhelytanulmányok, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 293–318.

JANKÓ FERENC

Városfelújítás Pécs és Győr történelmi belvárosában

A tanulmány a két dunántúli nagyváros példáján mutatja be a történelmi városfelújítás főbb múltbeli eseményeit, eredményeit, a történelmi belvárosok jelenbeli helyzetét, mind napjaink városfejlődési folyamataiban, mind a városok életében betöltött szerepük szerint. A szerző fő megállapítása, hogy a történelmi belvárosok megújítása egyfelől a rendszerváltozást megelőző műemlékvédelmi munkák által kijelölt iránytól meghatározott, másfelől a helyi önkormányzatok szerepvállalásától, – elsősorban felsőbb kormányzati szintek által determinált – lehetőségeitől függ. A történelmi városrészek felújításának folyamata mindenképpen (kormányzati) újragondolást igényel, illetve a szereplők együttműködését, a források és eszközök koncentrálását, amely hozzájárulhat a műemlékek, illetve az épített örökség versenyképességéhez, mind a lakó-, mind a gazdasági funkciók tekintetében. Több konfliktus feloldásra vár tehát, így az, hogy látszólag csak az új építésű épületek hoznak megújulást a történelmi belvárosokba, illetve a műemlékek szociális bérház funkciója. Mindezek ugyanis már rövid távon is fenntarthatatlanná tehetik a „történelmi városrész” létezését.
Kulcsszavak: városfelújítás, műemlékvédelem, történelmi városrészek, Pécs, Győr

1. BEVEZETÉS

A városföldrajzi, városszociológiai szakirodalomban a belső városrészekre a 80-as évek végén irányult nagyobb figyelem, mindez talán a megkezdődő budapesti városrehabilitációs akcióknak volt köszönhető. A történelmi városmagok, városrészek konzerválása, restaurálása stb., egyszóval felújítása elsősorban a műemlékvédelem sajátja volt, amely sajátos szervezeti-szakmai helyet foglalt, s foglal el ma is az építésügy és a kulturális örökségvédelem szakterülete között, jóllehet a főszerepet már az önkormányzatok játsszák.[1]
Fentiek miatt elsősorban műemlékvédelmi, városépítési szaklapokban olvashatunk a történelmi városrészekről, jelen dolgozat más szakterületek, konkrétan a városföldrajz növekvő érdeklődésének egy „anyagiasulása” is kíván lenni. Az egyoldalú műemlékvédelmi, építészeti szempont hangsúlyossága mellett, a társadalmi és gazdasági jelenségek, következmények figyelembe vétele inkább csak járulékosan kapcsolódott a műemléki városfelújításhoz, főképpen, amíg az az egyes védendő épületek szintjén munkálkodott. A műemlékvédelem lassan jutott el a területi védelem problematikájáig, aminek egyik mérföldköve volt a műemléki jelentőségű területek[2] (MJT) kijelölése az 1960-as évek közepén.

[1] A műemlékvédelem az államszocializmus ideje alatt sajátos szervezeti keretek között működött; Európa szerte egyedülállóan az építésügyi minisztérium irányítása alá tartozott, s a kutató, tervező, és kivitelező feladatok mellett idővel építési hatósági, majd gondnoki, ingatlankezelő feladatokat is kapott. Az utódként 1992-ben létrejött Országos Műemlékvédelmi Hivatal, majd a 2001-ben megalakult Kulturális Örökségvédelmi Hivatal meggyengült finanszírozási háttérrel továbbra is ellát államigazgatási és szakmai feladatokat, már újfent a kultuszminisztérium elsődleges felügyelete alatt (*Dercsényi 1960*; *Erő 2005*; *Magyar-Péter 2003*; *Mezős 2002*).
[2] Sok kritika érte a műemléki jelentőségű területek kijelölését, de Pécsett hibátlanul, illetve Győrben közelítően fedik az egykori történelmi – várfalakkal övezett – város területét.

Mindez természetesen Pécs és Győr belvárosát is érintette; dolgozatomban elsősorban erre a két területre, városrészre szeretnék koncentrálni – empirikus adatgyűjtéseim is ezt teszik lehetővé – azonban nem kívánom szem elől téveszteni a városok más történelmi jelzővel illethető városnegyedeit sem.[3] Ugyanis ma már a műemlékvédelem körei nemcsak időben, hanem területileg is bővülnek, így többen felhívják a figyelmet a települési karakter, vagy jellegvédelem fontosságára, aminek egyik viszonylag új eszköze a helyi értékvédelem jogi kategóriája (*Magyar-Péter* 2003; *Máté* 2001; *Lőcsei-Somorjay* 2003; *Rácz* 2001; *Román* 1973, 1983, 1984a).

2. A VÁROSFELÚJÍTÁS MÚLTJA PÉCSETT ÉS GYŐRBEN

Pécs településhálózati szerepköreiből, a városhierarchiában elfoglalt helyzetéből adódóan természetesen nem az egyébként országosan legnagyobb területű műemlékileg védett terület, a belváros fejlesztésére, helyreállítására koncentrálta pénzeszközeit. Ezen a téren kisebb városképjavító beavatkozásokra futotta, sortatarozásra a Ferencesek utcájában, illetve a székesegyház és a dzsámi helyreállítása kezdődhetett meg. A város stratégiailag is fontos iparágak központja lett, s ennek is köszönhető, hogy több tízezres nagyságrendben kellett új lakásokat építenie. Az előbbiekben elmondottak alapján sejthető az is, hogy Pécs új városközpont építésére is törekedett, amit a belvárostól délre fekvő helyen képzeltek el. A városfejlesztési prioritások ellenére már a hatvanas évek elején felmérések készültek a belvárosban, majd az évtized végén a részletes rendezési terv is megszületett.
A hetvenes években nagy erőket koncentráltak a város római kori, kora középkori és török kori építészeti értékeinek vizsgálatára, feltárására, de szintén nagy erőket kellett mozgósítani a város alatti pincerendszer feltárásához, és folyamatos állagmegóvási munkáihoz. 1981-re új RRT készült, amely már részletes helyreállítási stratégiát dolgozott ki a belvárosra, amelynek alapját az Egerben kifejlesztett tömbrekonstrukciós módszer jelentette. A helyreállítás akcióterületeit a Városi Tanács és az RRT közösen határozta meg, amelyek esetében komplex „tömbhasznosítási" tanulmányterv készült. Építészeti körökben nagy visszhangot váltott ki az Elefántos tömb helyreállítása, amely az első volt a sorban. A további munka azonban nagy akadályokba ütközött a váltólakás-hiányok és a magántulajdonú házak képében.
Talán az MJT nagysága miatt, annak területén nem érvényesítettek egységes szemléletet a várostervezők. A legértékesebb épületállományú északnyugati szektort közösségi funkciókra szánták, így számos múzeum nyílt a felújított műemlékekben, s a várfalak kiszabadítása, és helyreállítása is leginkább ebben a városrészben indult meg. Az északkeleti negyed és főképpen a déli területek épületállományát már értéktelenebbnek ítélték, így azokat nagyobb fokú átépítésre tervezték. Ezekben a részekben már a rendszerváltozás előtt több foghíjbeépítés történt a magántőke kezdeményezésére (*Bálint* 1968; *Buzánszky-Bajta* 1982; *Kistelegdi* 1982, 1986; *Kriszt* 1967, 1970; *Piti* 1987; *Sedlmayrné Beck* 1984; *Varga* 1984).
Győr ékes példája a műemlékvédelem és az építésügy konfliktusának, a történeti és nem történeti településrendezés egyidejű, egymás melletti tevékenységének (*Winkler* 1983). A győri MJT-t ugyanis minden bizonnyal előrelátó módon jelölték ki, s aztán sok helyütt egészen a határáig lebontották az avultnak, értéktelennek kikiáltott épületeket, így a MJT határából éles városképi választóvonal is vált, holott korábban szervesen kapcsolódtak a belvároshoz a délebbre található városrészek.

[3] Pécs esetében pontosan az MJT-t, a részben ma is városfallal övezett belvárost mértem fel, Győr esetében viszont annál nagyobb területen vállalkoztam empirikus adatgyűjtésre. Ez Pécsnél 775, Győrnél pedig mintegy 627 felmért egységet – telket, házat – jelentett.

De történtek indokolatlan bontások a védett területen belül is, Győrött érvényesült az a sokáig ható szemlélet, amely a 19. század végének építészeti emlékeit „tagadta”, értéktelennek, bontani valónak tartotta. Az 50-60-as években a történelmi városmagot, mint egy túlzsúfolt, túlterhelt, városközponti szerepkörökre alkalmatlan városrészt kezelték, s gondjait a déli peremén vezetett, széles főforgalmi út megvalósításával, az intézmények egy részének kitelepítésével, illetve Pécshez hasonlóan a délről csatlakozó területen új városközpont építésével kívánták megoldani. A belváros ügye kimondottan háttérbe szorult: korszerűsítése csak elegendő váltólakás rendelkezésre állása esetén indulhatott meg.
A tervezők érzékelték, hogy a területen döntően alacsony státuszú lakosság lakik, hasonló színvonalú lakásállományban, ezért célul tűzték ki az udvari szárnyak, hozzáépítések bontását, a földszinti egészségtelen, nedves lakások üzleti célokra való felhasználását. Az 50-es években azonban csupán egyedi épület-helyreállítások történtek, a 60-as évek sortatarozásának hatásai pedig hamar eltünedeztek. A 70-es évektől pozitív irányú változások kezdődtek, 1970-ben elkészült a műemléki rekonstrukciós terv, megszületett a „gyalogos-belváros” koncepció, s a lakóházak felújítására is egyre több pénz jutott. Időközben az MJT déli határán megépült a forgalmi út keleti szakasza, ami mellett tizenegy szintes magasházak épültek, a nyugati szakasz viszont sohasem készült el. Majd egykori földszintes házak helyén és a megmaradtak szomszédságában kiemelkedett a földből a monumentális színház épülete is (*Acél* 1985; *Aczél-Lombár* 1982; *Fátay* 1962, 1967; *Kriszt* 1967, 1970, 1976, 1985; *Peschka* 1983; *Román* 1984b; *Sedlmayrné Beck* 1984; *Varga* 1982; *Winkler* 2004).
A nyolcvanas években már tervszerű stratégia alapján folyt a belváros nyugati részének revitalizációja, rehabilitációja. Győrött is alkalmazták a tömbrehabilitációt: a városfelújítást tömbökre összpontosították, számos tömbbelsőt felnyitottak, az udvari szárnyak némelyikét lebontották. A lakásokat is a lehető legkorszerűbb módon alakították ki, az esetleges megszűnéseket tetőtér beépítésekkel ellensúlyozták. Az évtized végére ennek a munkának elismeréséül Sopronhoz hasonlóan Győr is műemlékvédelmi Európa díjat kapott. (1989). A rendszerváltozás után a felújítások megtorpantak, a színház körüli földszintes negyedek is megmaradtak, bontásukra már nem futotta. Itt már a magánerős megújulás hozott – ám korántsem oly drasztikus – változást (*Kubinszky* 1987; *Varga* 1986, 1990; *Winkler* 1987, 1996, 2004).

3. VÁROSFELÚJÍTÁS A JELENBEN

Pécs és Győr – hasonlóan sok más magyar és külföldi városhoz – jellegzetes topográfiai alapszerkezettel bír: viszonylag kompakt várostest, amelynek északnyugati sarkában, felében volt a belső védmű, a pécsi Püspökvár, illetve a győri vár a Káptalan dombon. Ez esetünkben abból a szempontból lényeges, hogy jelentősen determinálta – mint ahogy fentebb részleteztem – a felújítások területi koncentrálását, továbbá a funkcionális hasznosítás alakulását is. Az *1.* és *2. ábra* alapján látható, hogy az épületállomány változásának területi jellege is hasonló mintázatot ölt mindkét városban, egy lényeges különbséggel. Az 1945 után épített házak Győrben az MJT-t, Pécsett viszont nagyjából az északnyugati szektort határolják övszerűen.

1. ábra: Pécs történelmi belváros épületeinek építési ideje, 2005 (Building period of houses in the historic city centre of Pécs, 2005)

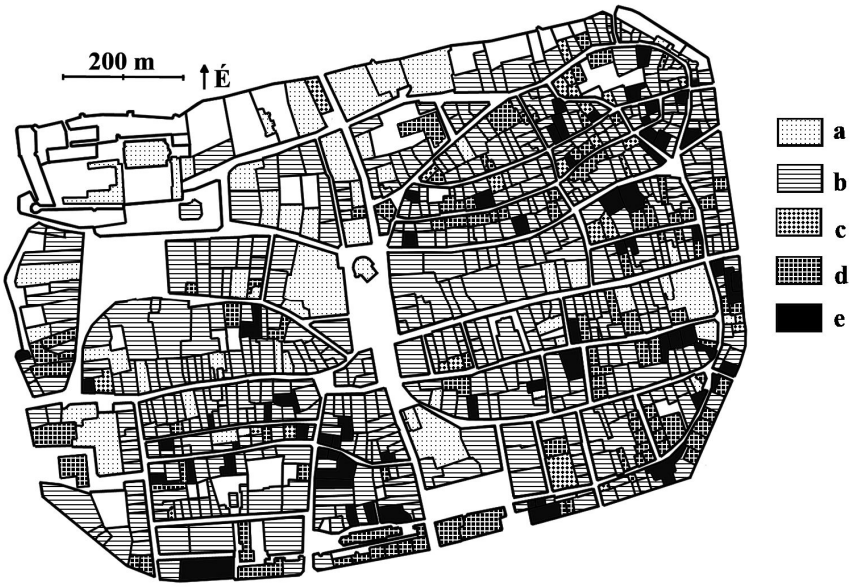

Jelmagyarázat: a: -1800 b: 1800-1930 c: 1930-1945 d: 1945-1990 e: 1990-
Forrás: saját adatok

2. ábra: Győr történelmi belváros épületeinek építési ideje, 2004 (Building period of houses in the historic city centre of Győr, 2004)

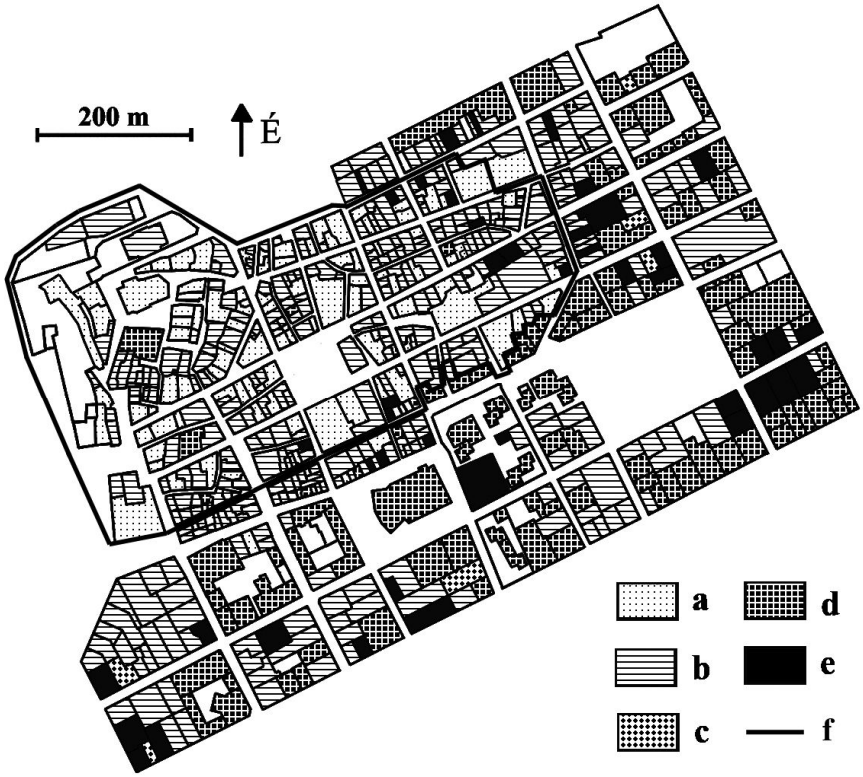

Jelmagyarázat: a: -1800 b: 1800-1930 c: 1930-1945 d: 1945-1990 e: 1990- f: MJT határa
Forrás: saját adatok

Vagyis Pécsen a már a rendszerváltozás előtt elhatározott tervezői szándék szerint folyik tovább a most már spontán(abb) városmegújítás, elsősorban a magántőke által irányítottan, ugyanis a történelmi belvárosban alig maradt néhány lakóház, illetve lakás önkormányzati tulajdonban. Ez számos kérdést felvet, illetve konfliktust gerjeszt. Pécs városfejlesztési, illetve –rendezési dokumentumai, de legutóbb az Európai Kulturális Fővárosa 2010 (EKF) pályázatra készített anyag is felhívja a figyelmet a magánerős városmegújítás visszásságaira, indokolatlan bontásaira, a városképet erodáló, atomizáló tevékenységére. Az EKF pályázatban ezért is hangsúlyos a kulturális városfejlesztés koncepciójának, illetve egy új műemlék-gondozási modellnek a kidolgozása, amelyben egyrészt a helyi védelem eszközének az erősítésére, másfelől a műemlékvédelem és az építész szakma kívánatos jobb együttműködésére hívják fel a figyelmet.
Győrben szintén elmondható, hogy a magántőke folytatta azt, amit a közösségi tervezés korábban előirányzott, illetve Győrben hangsúlyosan el is kezdett, gondoljunk csak a MJT déli határára, ahol előbb panelházak, majd posztmodern társasházak épültek, már a rendszerváltozás környékén. Lényeges különbség még Péccsel szemben, hogy Győrben az önkormányzat nem vonult ki a történelmi belváros megújításából, abban azáltal is tevékeny szerepet vállal, hogy a mintegy 146 műemlék lakóházból 93 van tisztán városi kézben.[4] Mindez az épületállomány állagának megoszlásában is tükröződik (*1. és 2. táblázat*).

1. táblázat: Pécs belvárosi lakóházainak állapota, védettség és tulajdonos szerint, 2005, % (Condition of dwelling houses after protection and owner in the city centre of Pécs, 2005, %)

	Műemlék (67)	Nem műemlék (451)	Önkormányzati (25)	Magán, vegyes (493)
Újszerű	17,9	20,4	16,0	20,3
Jó	38,8	47,9	32,0	47,5
Enyhén sérült	34,3	26,2	32,0	27,0
Közepesen sérült	9,0	4,7	20,0	4,5
Erősen sérült	0,0	0,9	0,0	0,8
Romos	0,0	0,0	0,0	0,0

Forrás: saját adatok

2. táblázat: Győr belvárosi lakóházainak állapota, védettség és tulajdonos szerint, 2004, % (Condition of dwelling houses after protection and owner in the city centre of Győr, 2004, %)

	Műemlék (146)	Nem műemlék (313)	Önkormányzati (111)	Magán, vegyes (348)
Újszerű	18,5	18,8	21,6	17,8
Jó	39,0	41,2	32,4	43,1
Enyhén sérült	30,8	32,6	31,5	32,2
Közepesen sérült	10,3	5,8	10,8	6,0
Erősen sérült	1,4	1,0	1,8	0,9
Romos	0,0	0,6	1,8	0,0

Forrás: saját adatok

[4] A lakóházak tulajdoni viszonyaira vonatkozóan a Pécsi Városüzemeltetési és Vagyonkezelő Rt. és a Győri Önkormányzati Ingatlankezelő és Szolgáltató Rt. bocsátotta rendelkezésemre az adatokat.

Pécs esetében megállapítható, hogy a műemlék és az önkormányzati tulajdonú lakóházak állaga összességében kedvezőtlenebb képet mutat. Győrben mindkét felosztást tekintve kedvezőbb a helyzet, több a felújított műemlék/önkormányzati lakóház, bár összességében talán ugyanúgy a nem-védett, illetve a magán és vegyes tulajdonú lakóházak állapota jobb. Győrben tehát nagyobb energiákat ölnek a lakóházak karbantartására.[5]
Győr esetében a tulajdoni viszonyok és a lakóházak állapota alapján – illetve a 2. ábra ismeretében – különböző típusú lakóterületeket lehet elkülöníteni (*3. ábra*). A térképen 1-es számmal jelölt területen szervezett műemléki felújítások folytak már 1990-et megelőzően, itt az önkormányzat aktívan viseli ma is a városmegújítás terheit. A 2-es jelű részen szintén sok az önkormányzati lakóház, ezek állapota azonban többnyire felújításra szorul, itt a magántőke játszik húzó szerepet. A 3-as terület potenciálisan hanyatló terület panel tömbházakkal, míg a 4-es részen jelenleg is magánerős városrehabilitáció zajlik, a részben az önkormányzat által átadott területen, mintegy befejezve azt, amit korábban a város elkezdett.

3. ábra: Győr történelmi belváros lakóházai tulajdonos és állapot szerint, 2004 (Dwelling houses after condition and owner in the historic city centre of Győr, 2004)

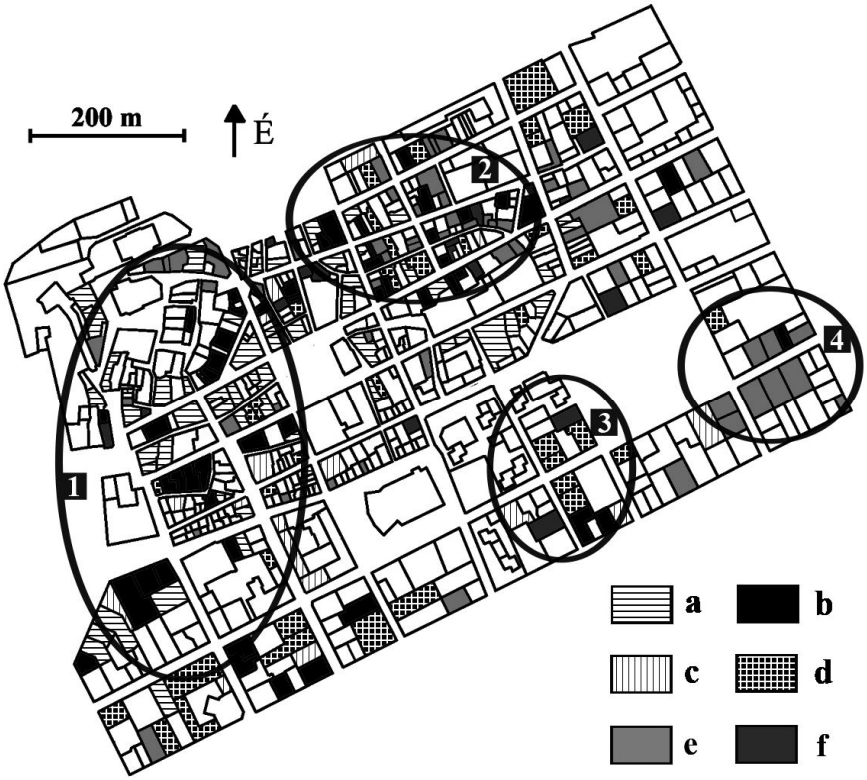

Jelmagyarázat: a: Önkormányzati, újszerű vagy jó b: Önkormányzati, sérült c: Vegyes, újszerű vagy jó d: Vegyes, sérült e: Magán újszerű f: Magán közepesen sérült vagy rosszabb
1-4. Jellegzetes városfelújítási területek, magyarázatot lásd a szövegben
Forrás: saját adatok

[5] A nem lakófunkciójú épületek természetesen minden tulajdonosi kategóriában jobb állapotban vannak.

4. TÁRSADALMI FOLYAMATOK

A történelmi belvárosokban zajló társadalmi folyamatok felderítése az 1990-es és a 2001-es népszámlálási adatok segítségével történhet. Ezek az adatok pedig azt mutatják, hogy presztízs Pécs és Győr belvárosában lakni, a városi átlaghoz képest ugyanis magas a felsőfokú végzettségűek, illetve a vezető, értelmiségi foglalkozású lakosság aránya (*4. ábra*). 1990 óta a pécsi belvárosban számos háztömbben és a győri városmag szinte teljes területén csökkent az időskorúak aránya, ám ennek ellenére jobbára még mindig átlag feletti az arányuk. A gyermekkorúak aránya viszont szinte mindenhol nagyon alacsony, s a mutatóban bekövetkezett javulás is nagyon kevés tömbben regisztrálható (*5. ábra*).[6]

4. ábra: Vezető, értelmiségi foglalkozásúak aránya, Pécs történelmi városrész, 2001, %
(Ratio of managerial and intellectual employees, historic city centre of Pécs, 2001, %)

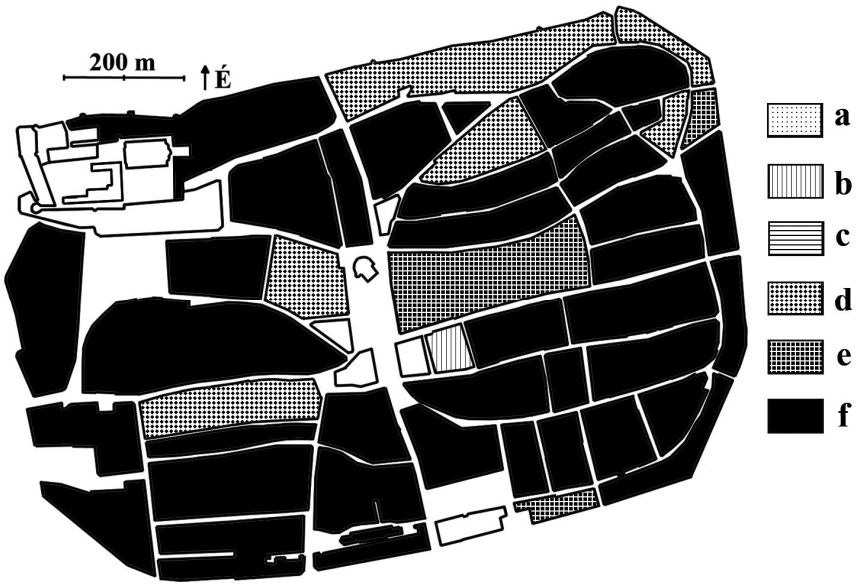

Jelmagyarázat: a: 0-8 b: 8-16 c: 16-24 d: 24-32 e: 32-40 f: 40- Pécs átlaga: 27,7
Forrás: KSH alapján saját számítás

[6] A dinamikus térképen már nem háztömb szintűek az adatok, ugyanis a népszámlálások 1990-es számlálókörzet és a 2001-es háztömb szintű adatait közös nevezőre kellett hozni az összehasonlítás érdekében.

5. ábra: Időskorúak arányának változása, Győr történelmi városrész, 1990–2001, %
(Changing of aged people's ratio, historic city centre of Győr, 1990–2001, %)

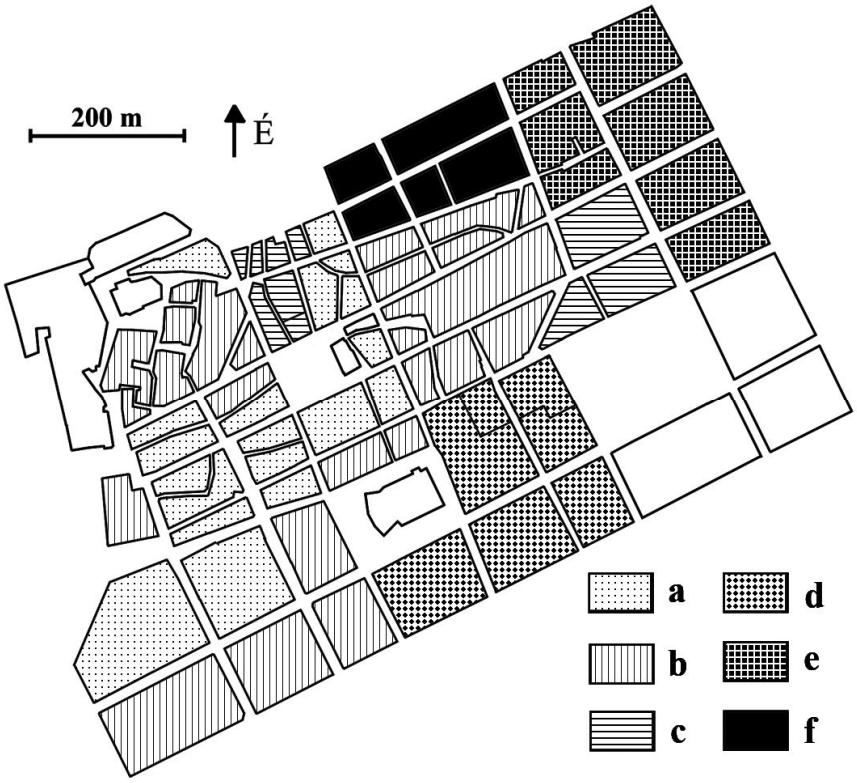

Jelmagyarázat: a: --3 b: -3-0 c: 0-3 d: 3-6 e: 6-9 f: 9- Győr átlaga: 2,4
Forrás: KSH alapján saját számítás

A lakásállomány néhány mutatóját szemügyre véve megállapítható, hogy még mindig van feladat a műemlékvédelemben, számos ház korszerűsítésre várna a lakások komfortfokozatát, alapterületét még mindig javítani, növelni kellene, s a városmagok területe zsúfoltabbnak is mutatkozik. Az egyszobás lakások magas aránya például gátja lehet a gyermekes családok nagyobb arányú beköltözésének, illetve helyben maradásának. Ugyan 1990 óta jelentős javulások következtek be, ám ebben szerepet kaphatott a lakások áthasznosítása, vagy tényleges lakatlanná válása is. A győri MJT némely mutató alapján különösen jól kiválik környezetéből, jelezve a szűken vett történelmi városrész rosszabb állapotú lakásállományát. Mindez arra is visszautal, hogy az épületek állapotára vonatkozó korábbi megállapítások némi fenntartásokkal kezelendők, mivel az állagot a homlokzatok alapján állapítottam meg. Ez a szakmailag sokszor kárhoztatott sortatarozások jelenlétére is utalhat (*6. ábra*).

6. ábra: Félkomfortos, komfort nélküli, szükség és egyéb lakott lakások aránya, Győr történelmi városrész, 2001, %
(Joint ratio of populated dwellings with semi-comfort, without comfort and emergency dwellings, historic city centre of Győr, 2001, %)

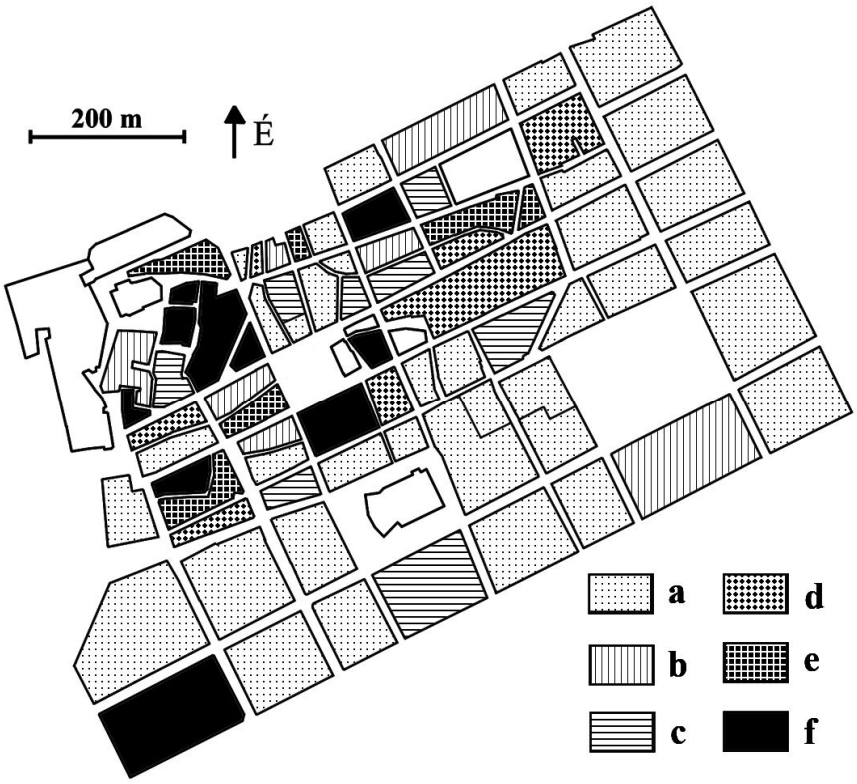

Jelmagyarázat: a: 0-4 b: 4-8 c: 8-12 d: 12-16 e: 16-25 f: 25 felett Győr átlaga: 6,1
Forrás: KSH alapján saját számítás

Vagyis némileg sarkítva azt mondhatjuk, hogy Pécs és Győr történelmi belvárosában az időskorúak mellett jelentős számban élnek magas társadalmi státuszú lakosok, akik valószínűleg *yuppie*-nek vagy *dinky*-nek bizonyulnak[7], ugyanis nagyon kevés a gyerek, hiszen a nagyobb létszámú családok jelenlétének a kisebb lakások sem kedveznek. Ugyanakkor a lakásminőség mutatók – s Győrben az önkormányzati bérlakások jelenléte – figyelmeztetnek, hogy még mindig jelen van egy alacsony státuszú – részben idős – lakosság is. A lakásnagyság – mint a magasabb státuszú, gyermekes családok beköltözésének befolyásolója – tekintetében pedig arra kell felhívni a figyelmet, hogy amennyiben a műemlékeket nem korszerűsítik úgy, hogy lakásösszevonásokkal, alaprajz korszerűsítésekkel nagyobb lakásokat alakítanak ki, addig csak az új építés hozhat ilyen irányú megújulást e városrészek életébe.

5. A BELVÁROSOK FUNKCIONÁLIS SZEREPE

A történelmi belvárosok hagyományosan a városi élet középpontjai funkcionális hasznosításuk is tükrözi városközponti szerepüket. Győr és Pécs történelmi városmagja megtartotta ezt a rangot, jóllehet főképpen az államszocializmus időszakában oldottak ezen. Győrben elsősorban közintézményeket költöztettek ki az „új városközpontba”, ám a kereskedelmi, szolgáltató központ nagyjából a helyén maradt.

[7] Yuppie = young urban professional; Dinky = Double income no kids yet

Pécsen is épült új városközpont, bár talán kevésbé markáns, mint Győrött, de a rendszerváltozás utáni folyamatok ismeretében azt lehet mondani, hogy a kereskedelmi funkciók terén is gyengült a pécsi városmag, hiszen nagy bevásárlóközpont nyílt közvetlenül annak déli szélén. A városok peremén épülő kereskedelmi zónák hatását még kevéssé lehet érzékelni, bezárt üzletek tömegével egyelőre nem találkozni, a boltok profil-, illetve színvonalváltása – pl. kínai üzletek megjelenése – lehet az, ami jelzi a változásokat (*7. és 8. ábra*).

7. ábra: Pécs történelmi városrész épületeinek funkcionális típusai, 2005
(Functional types of houses in historic city centre of Pécs, 2005)

Jelmagyarázat: a: Lakóház az utcafronton üzletekkel b, c, d: Nem lakóház: b: Gazdasági funkció c: Közintézmény, egyház d: Gazdasági funkció és közintézmény e: Lakóház, nem-lakó funkció nélkül
Forrás: saját adatok

8. ábra: Győr történelmi városrész épületeinek funkcionális típusai, 2004
(Functional types of houses in historic city centre of Győr, 2004)

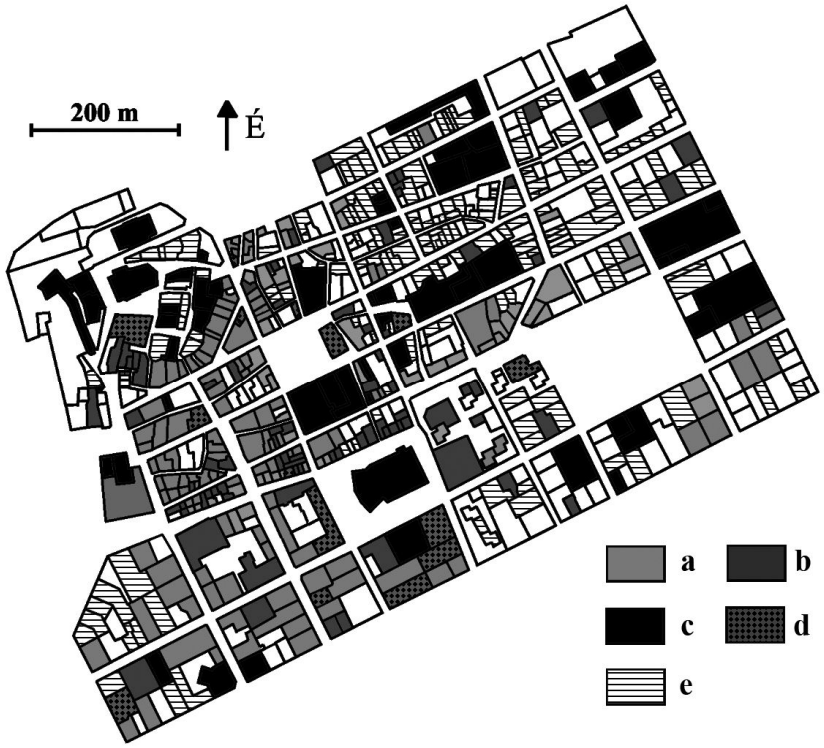

Jelmagyarázatot lásd a 7. ábránál.
Forrás: saját adatok

Érdemes megnézni a két városmag adatait újfent néhány háztípus csoportosításában, most a funkcionális hasznosítás tekintetében – vegyük egyszer a műemlékeket, másodszor az 1945 előtt épült házakat épített örökségnek. Pécset tekintve kidomborodik a belvárosban a műemlékek közintézményi szerepe, ami nagyrészt a „múzeumi negyed”-nek köszönhető. Az üzleteket, vendéglátást nézve is a műemlékek előnye mutatkozik a nem-védett épületekkel szemben, az irodai hasznosításban viszont – adataim szerint – rosszabb lehetőségeket kínálnak a védett házak. Ha az épített örökség másik definíciója szerint vesszük számba az adatokat, akkor viszont egy egészen más kép rajzolódik ki. Ezek szerint az újabb, s különösen a manapság épülő házak bírnak nagy funkciósűrűséggel (*3. táblázat*).

3. táblázat: Pécs belváros épületeinek funkciósűrűsége védettség és kor szerint, 100 házra jutó funkció
(Function density of houses after protection and age in the city centre of Pécs, function per 100 houses)

	Műemlék (134)	Nem műemlék (608)	1945 előtt épült (576)	1945–90 között épült (104)	1990 után épült (62)
Közintézmény, egyház	50,0	13,2	22,9	8,7	9,7
Iroda, magánrendelő	39,6	43,6	38,5	37,5	91,9
Kereskedelem, szolgáltatás	81,3	64,0	62,8	67,3	106,5
ebből Bank, biztosító	4,5	4,3	1,6	6,7	25,8
Vendéglátás, szállásadás	20,1	11,7	13,7	8,7	16,1
Csak lakófunkció	12,7	46,2	39,2	51,9	29,0

Forrás: saját adatok

Győrben némileg eltérő a helyzet, a műemlékek közintézményi szerepe nem domborodik ki annyira, üzleti súlyuk is kevésbé markáns – ami talán annak köszönhető, hogy Pécshez képest Győrben sokkal szórtabban helyezkednek el. A másik tipizálás szerinti adatok már egybevágnak a fentebb elmondottakkal, s ismét csak alá kell húzni az irodák és a bankok erős cityképző hatását, amelyet úgy tűnik, jobban szeretnek új építésű épületekben kifejteni (*4. táblázat*). De a két várost a volumenek szerint is érdemes összevetni. A győri belváros funkcionális többlete vagy a bevásárló turizmus, vagy pedig az egész várost tekintve koncentráltabb üzlethálózat számlájára írható.

4. táblázat: Győr belváros épületeinek funkciósűrűsége védettség és kor szerint, 100 házra jutó funkció
(Function density of houses after protection and age in the city centre of Győr, function per 100 houses)

	Műemlék (191)	Nem műemlék (423)	1945 előtt épült (455)	1945–90 között épült (117)	1990 után épült (44)
Közintézmény, egyház	22,5	13,2	15,4	20,5	11,4
Iroda, magánrendelő	18,8	47,0	23,7	59,8	129,5
Kereskedelem, szolgáltatás	107,9	103,1	92,1	145,3	120,5
ebből Bank, biztosító	1,6	9,7	2,4	11,1	45,5
Vendéglátás, szállásadás	16,8	13,9	15,2	12,0	18,2
Csak lakófunkció	21,5	28,8	28,1	26,5	9,1

Forrás: saját adatok

6. BEFEJEZÉS

A dolgozatban tárgyalt két hazai nagyváros számos vonatkozásban hasonlónak mutatkozik, így a városfelújítás múltjában, a hasonló társadalmi dinamikában, a regisztrálható dzsentrifikációban, a magánerős megújulás jelenlétében, a funkcionális szerkezetben. De vannak különbségek is. A két város esete rávilágít például a műemléki jelentőségű területek eltérő szerepére, míg a győri sokkal egységesebb, és a határán és azon kívül élesednek a városképi kontrasztok, addig a pécsi határain belül tapasztalható a fragmentálódás, azt a veszélyt rejtve magában, hogy az északkeleti negyed területére redukálódik az építészetileg hiteles történelmi városmag. Az önkormányzati szerepvállalás is eltérő a két városban, a győri kezében van több lehetőség, és feladat is egyben, a történelmi városfelújítás húzójaként, előkészítőjeként, beindítójaként, de hátráltatójaként egyaránt szerepelhet a különböző területeken. Pécs inkább csak a közvetett eszközöket alkalmazhatja, mint például a közterület-fejlesztést, aminek jó példái az EKF pályázatban foglalt elképzelések.
Mindent összevetve az önkormányzatok súlya eltörpül a magántőke szerepe mellett; jelenleg a társadalmi és a gazdasági megújulás fő hordozóinak az új építésű házak mutatkoznak. De kérdés, hogy milyen városképi áron kell ez a megújulás? S mindez a műemléki rehabilitációval kapcsolatban is felvet kérdéseket; úgy tűnik, hogy az csak különböző, szakmai és pénzügyi eszközök koncentrálása esetén válhat sikeressé, illetve hozhat további vitalitást a történelmi városrészek életébe. Ehhez pedig nemcsak városi szintű elhatározás, hanem kormányzati akarat is kell, megfelelő finanszírozási, pályázati lehetőségek, vagy akár erős szakmai háttér, illetve segítség formájában. El kell érni, hogy a műemlékek, illetve az épített örökség is versenyképes legyen a város felújításban, azaz mind a lakó-, mind a gazdasági funkciók tekintetében.

A történelmi városmagok jövőbeli funkcionális szerepével kapcsolatban is felmerülnek kérdések. Nyugati példák alapján ismert e városrészek funkcionális kiürülése, amelynek során csak turistákat kiszolgáló üzlettípusok maradnak, míg a helyi lakosság ellátatlanná válik. Erre reális veszély van Magyarországon is, ezért már most tenni kell ellene. A belvárosi üzleteknek számos előnye van a városszéliekkel szemben – központi helyzet, hagyomány, hangulat – az ezekre való ráerősítéssel, illetve további vevőcsalogató eszközökkel fenntarthatóak lehetnek a belvárosi üzletnegyedek.
Ám a történelmi városfelújítás nem csak a belvárosokban talál feladatot, a történelmi külvárosok ügye továbbra is háttérbe van szorítva. Az EKF pályázat nagy pozitív hozadéka ebből a szempontból, hogy Pécs és Győr is felfedezte történelmi külvárosait – a Tettyét[8], illetve Újvárost –, amelyek felhozatala nem csak hangulatos lakóterületek formájában válhat a városok hasznára, hanem tágíthatják azok imázsát is, így hozzájárulhatnak a helyi lakosság kötődésének erősítéséhez, illetve a turisztikai piacon való sikeresebb megjelenéshez.

[8] A pécsi pályázat kijelenti, hogy a Tettye hazánk egyetlen történelmi korú külvárosa. Jól tudjuk, ez nem így van, maga Győr, és Sopron, Kőszeg, Veszprém, Eger stb. is tiltakozhatna a „történelmi külváros cím” kisajátítása ellen.

Irodalomjegyzék

Aczél G. (1985) A városrehabilitációs tervek végrehajtásának kérdései Győr belváros példáján. – *Településfejlesztés* 5. 1. 107-112.o.

Aczél G.-Lombár I. (1982) Győr-Belváros gyalogosközpont lehetőségei és problémái. – *Településfejlesztés* 2. 1. 89-91.o.

Bálint J. (1968) Az épülő Pécs. – *Városépítés* 4. 1. 5-8.o.

Buzánszky B.-Bajta D. (1982) Jogi problémák Pécs belváros rehabilitációjának magvalósítása során. – *Városépítés* 18. 5. 8-10.o.

Dercsényi D. (1960) Tíz év magyar műemlékvédelme. – In: *Magyar műemlékvédelem 1949-59*. Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai I. Akadémiai Kiadó, Budapest 9-28.o.

Erő Z. (2005) Műemlékvédelem és városfejlődés. – In: Egedy T. (szerk.): *Városrehabilitáció és társadalom*. MTA FKI, Budapest 269-287.o.

Fátay T. (1962) Győr történelmi városmagja. – *Műemlékvédelem* 6. 2. 93-97.o.

Fátay T. (1967) Győr városrendezésének gyakorlata. – *Városépítés* 3. 3. 2-6.o.

Kistelegdi I. (1982) Pécs történeti városközpontjának rehabilitációja. – *Városépítés* 18. 4. 18-21.o.

Kistelegdi I. (1986) Pécs történeti belváros rehabilitációjáról. – *Magyar Építőipar* 35. 9-10. 542-554.o.

Kriszt Gy. (1967) Győr történeti városmagjának rekonstrukciós kérdései. – *Városépítés* 3. 3. 7-11.o.

Kriszt Gy. (1970) Történeti városaink rekonstrukciós problémái Pécsett és Győrben. – In: *Magyar Műemlékvédelem 1967-1968*. Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai V. Akadémiai Kiadó, Budapest 251-267.o.

Kriszt Gy. (1976) Győr történeti városmagjának műemléki és városrendezési problémái. – *Területrendezés* 5. 1. 54-60.o.

Kriszt Gy. (1985) Győr történeti városmagja rekonstrukciója. – *Műemlékvédelem* 29. 2. 89-101.o.

Kubinszky M. (1987) A Győr belvárosi tömbrekonstrukciókról és építkezésekről. *Városépítés* 23. 3. 29-31.o.

Lővei P.-Somorjay S. (2003) Főmű és átlag – a műemlékké nyilvántartás elveiről. – *Műemlékvédelem* 47. 2. 77-80.o.

Magyar M.-Péter A. (2003) *Az építészeti örökség védelme*. – KJK-KERSZÖV Kiadó, Budapest 240 o.

Máté Zs. (2001) A városszerkezet mint műemlék. – *Falu Város Régió* 8. 6. 6-9.o.

Mezős T. (2002) Elmélet és gyakorlat a magyar műemlékvédelemben (1949-1999). *Építés-Építészettudomány* 30. 1-2. 173-203.o.

Peschka A. (1983) Győr-Belváros „Vasudvar" tervpályázata. – *Településfejlesztés* 3. 3. 111-147.o.

Piti Z. (1987) A történeti város rehabilitációja. – A városfejlődés új útja. – *Műemlékvédelem* 31. 2. 67-71.o.

Rácz J. (2001) A történeti városok védelmének korszerű módja, az integrált értékvédelem. – *Falu Város Régió* 8. 2. 18-20.o.

Román A. (1973) Csapongó gondolatok a műemlékvárosok „műemléki" és városi mivoltáról. – *Városépítés* 9. 3. 24-26.o.

Román A. (1983) A magyar műemlékvédelem helye a világban. – *Műemlékvédelem* 27. 3. 166-176.o.

Román A. (1984a) A történeti város és városrész mint a legkomplexebb műemlék. – *Műemlékvédelem* 28. 4. 261-265.o.
Román A. (1984b) A győri belváros tegnap és ma. – *Városépítés* 20. 3. 28-30.o.
Sedlmayrné Beck Zs. (1984) Műemléki városmagok városrendezési tervezése 1960-1980. In: – *Magyar Műemlékvédelem 1975-79*. Az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség Évkönyve IX. Budapest 343-373.o.
Varga Gy. (1984) Pécs településfejlődése. – *Városépítés* 20. 5. 21-26.o.
Varga I. (1986) A győri történelmi negyed rekonstrukciója. – *Magyar Építőipar* 35. 9-10. 555-559.o.
Varga I. (1990) Győr történelmi negyedének rekonstrukciója. – *Műemlékvédelem* 34. 1. 15-28.o.
Varga L. (1982) Megújuló Győr. – *Városépítés* 18. 3. 28-29.o.
Winkler G. (1983) A városfelújítás tudományos kérdései. – *Műemlékvédelem* 27. 1. 1-11.o.
Winkler G. (1987) Óvárosi tömbök otthonossá tétele Győrben. – *Városépítés* 23. 6. 3.o.
Winkler G. (1996) A győri történeti belváros megújításának újabb szakasza. – *Műemlékvédelem* 40. 4. 234-239.o.
Winkler G. (2004) Történeti városok helyreállításának kezdetei (Győr, Sopron, Mosonmagyaróvár). – *Műemlékvédelem* 48. 2. 71-81.o.

HARDI TAMÁS

Szuburbanizációs jelenségek Győr környékén

Magyarország nagyobb városai körül már szinte mindenütt kimutathatók szuburbanizációs jelenségek. Tanulmányunk azon munkák sorába igyekszik beilleszkedni, amelyek a magyar vidéki szuburbanizáció összehasonlító vizsgálatát segíthetik elő. Győr környékének településein végzett lakossági és önkormányzati kérdőívek és interjúk segítségével tárjuk fel azokat a jelenségeket, amelyek a megindult és gyorsuló lakóhelyi szuburbanizációra utalnak. Vizsgáljuk e települések lakosságszámának változását, a kiköltöző népesség összetételét, motivációit, s azt, hogy mindez hogyan hat a befogadó települések társadalmának átalakulására, hogyan tudnak az újonnan jött családok beilleszkedni a helyi közösségbe. Fontos kérdés továbbá, hogy a kiköltöző városi lakosok korábbi kapcsolatrendszerükből mit őriznek meg költözésük után, hol veszik igénybe a különböző szolgáltatásokat. A gyorsuló szuburbanizáció ellenére kérdéses, hogy a folyamat jelentős tömegeket és területeket fog-e érinteni az elkövetkezendő időszakban.

Kulcsszavak: szuburbanizáció agglomeráció Győr[1]

1. BEVEZETŐ

Győr ma Magyarország egyik legvonzóbb városa, migrációs cél. A jelentős számú beköltöző ellenére a lakosságszáma csökken, vándorlási egyenlege a kilencvenes években stagnál, 2000-ben már negatív, vagyis többen hagyják el a várost, mint ahányan beköltöznek. Ennek lehetséges oka az egyre inkább felgyorsuló szuburbanizáció, a közeli településekre kiáramló népesség egyre nagyobb száma. A lakossági kiköltözések mellett a közeli agglomerálódó településeknek egyre nagyobb a jentőségük a gazdaság megtelepülő egységei szemében, jelentős méretű üzemek jönnek létre az agglomerációban, amelyek kapcsolódnak a város gazdaságához. Feltehető a kérdés, hogy miért erősödött fel ez a folyamat az elmúlt évek során, melyek a fő jellemzői, s korlátai?

A lakóhelyi szuburbanizálódás ma már általános jelenségnek mondható Magyarország nagyvárosai körül. A városi lakosok közeli településekre történő kiköltözése mellett a gazdaságilag fejlődő városi térségekbe az ország más részeiből áttelepülő népesség egy része is a város helyett valamelyik közeli települést választja lakóhelyül. Az időben korábban, s intenzívebben, nagyobb léptékben jelentkező Budapest környéki folyamatok vizsgálata után napjainkban jellemző, hogy a tudományos igényű felmérések a vidéki városok felé fordulnak.

---

[1] A tanulmány eredményei a Győr Megyei Jogú Város megbízásából zajlott „Az agglomeráció létező és lehetséges együttműködési rendszerének feltárása” c. kutatás keretei között születtek.
A felhasznált lakossági kérdőív a Günter Herfert által készített, majd Dövényi Zoltán és Kovács Zoltán által átdolgozott kérdőív alapján készült.

Többen felhívták már a figyelmet arra, hogy szükséges a vidéki városok szuburbanizációs folyamatainak összehasonlító vizsgálata, mivel feltehető, hogy a számos azonosság mellett, amelyek a hazai szuburbanizációra jellemzőek, s amelyek feltehetően más országok városfejlődési folyamataiban is tetten érhetők, kimutathatóak regionális különbségek is. Az irodalomban eltérő véleményeket találunk arra nézve, hogy hazai városaink szuburbanizációs tendenciái megegyeznek-e a nyugat-európaival, avagy jelentős mértékben eltérnek azoktól (*Timár-Váradi* 2001). Általában a városfejlődés fő tendenciái hasonlóak, bizonyos közép-európai sajátosságokkal, amelyek térségünk sajátos történelmi, társadalmi-gazdasági fejlődéséből, s mindezek megkésettségéből ered (*Enyedi* 1988*; Rechnitzer* 1994). Hasonlóan izgalmas kérdés, hogy Magyarországon belül vidéki városaink szuburbanizációja miben különbözik a budapesti folyamatoktól, másfelől tapasztalhatók-e a vidéki városaink szuburbanizációs folyamatai között jelentős eltérések? Véleményünk szerint a kilencvenes évek során zajló folyamatok sok szempontból hasonlóak, mint más országokban, hasonlóak a hajtóerők, a jelentkező problémák, sok jellemzőjükben viszont mások. Győr esetében nagyon sok egyezést tapasztalhatunk a Budapest környékén leírt folyamatokkal (*Dövényi-Kovács* 1999), elsősorban a szuburbanizáció múltja (rekreációs szuburbanizáció – hétvégi telkek vásárlása a nyolcvanas években), a kitelepülő népesség jellemzői és motivációja terén. Ugyanakkor vidéki városaink szuburbanizációja lényegesen kisebb léptékű, mint az irodalomban fellelhető külföldi példák, mint ahogy a vidéki városi népesség koncentrációja is kisebb a klasszikus példákban szereplő urbánus térségekre jellemző mértéknél. Vidéki városaink szuburbanizációja egy olyan időszakban indult meg, mikor a hazai gazdaság egy erős visszaesésen ment át, ami a népesség jelentős részének elszegényedéséhez vezetett, s a természetes népességfogyás jellemzi a demográfiai állapotokat (*Bajmócy* 1999). Továbbá, a kilencvenes évek során a lakás- és telekpiac átalakult, szinte kizárólagos volt a családok önerős lakásépítése, a bérlakás-állomány jelentős részét privatizálták, s csak egészen kevés számban épültek új bérlakások. Mindezek eredményeként a lakáspiac meglehetősen torz képet mutatott, bérlakás-piacról pedig nem is beszélhetünk. Az alábbi definíció, illetve a kutatás során kialakult véleményünk szerint, a szuburbanizációs folyamat az ingatlan kereslet, s így ezzel egyidejűleg nyilván a kínálat jellemzőinek változásán alapul, vagyis egy gyenge, tőkehiányos ingatlan piac esetén nem lehet jelentős mértékű.

A szuburbanizáció általánosságban egy folyamatnak tekinthető, melynek során a városok az eddigi beépítettségük határain túlnyúlnak. A hazai szuburbanizáció jelenlegi szakaszában ezek a környező, szuburbán települések funkcionálisan összefüggenek a központi várossal, térben annak folytatásának számítanak, és függésük a gazdasági, társadalmi, építészeti fejlődésük feltételeiben is kifejeződik. Brake definíciója szerint a szuburbanizáció elsősorban a városokból történő kiáramlás a városhatáron, ill. a településhatáron kívülre. Lényeges motorja a szuburbanizációnak azon szereplők növekvő terület-kereslete, amelyeknek egy város térségéhez, illetve egy ottani telephelyhez kötődnek az érdekeltségeik, viszont azt nem tudják vagy nem akarják a városban kielégíteni. A területek kereslete a résztvevők (lakosság, üzemek, intézmények) számának emelkedésével nő, és ehhez még hozzá jön az egységek egyenként is folyamatosan növekvő területigénye (*Brake* 2001, 17).

A szuburbanizáció tehát a városi népesség és gazdaság, valamint a városi központi funkciók decentralizálásával jár együtt. Ez a folyamat a térben mind nagyobb területet érint, a folyamatot kiváltó és irányító okok (pl. telekárak növekedése, beépíthető telkek léte, a megközelíthetőség javulása, a lakáspiac, illetve hozzá kapcsolódó kormányzati ösztönzők változása, a népesség jövedelmi helyzetének, a gazdasági szereplők tőkeerejének változása) átalakulása révén.

Vidéki városainknál ennek a folyamatnak természetes határt szab az alacsony lélekszám, a népesség, s főleg a városi népesség alacsony koncentrációja. Ez mind a lakóhelyi, mind a gazdasági szuburbanizáció szempontjából korlátot jelent. Az első esetben egyszerűen elfogy a lakosság azon szegmense a városon belül, akik a szuburbanizációs folyamatban érintettek, az a szegény réteg, aki kénytelen a kiköltözés mellett dönteni, illetve az a középréteg, amelynek tagjai akarnak és képesek is kiköltözni az agglomeráció felkapottabb részeibe, míg a gazdasági szuburbanizáció esetében az agglomeráció tere nem biztosít megfelelő számú munkaerőt a kitelepülő cég számára.

Emellett vidéki városaink nem, vagy csak ritkán mutatják az urbánus lét azon negatívumait (túlzsúfoltság, környezetszennyezés, elidegenedés), amelyek a kitelepülők számára általában a legfontosabb motivációként jöhetnek számításba. Ezzel szemben ezen városok nagy része beépítettségét tekintve inkább egy klasszikus, angol-amerikai értelemben vett szuburbán térséghez hasonlít (családi házas, alacsony beépítésű, gyakran falusias jelleg), s csak a népesség egy része él olyan blokkházakban, amelyek nem elégítik ki a valódi családi otthon követelményeit. Megfelelő várospolitika (önkormányzati telkek kialakítása, bérlakásépítés) jelentősen csökkentheti a kiköltözni szándékozók számát.

Az ingatlan piac jelenlegi változásai tehát lendítettek a folyamaton, jelenleg vidéki városaink körül a kezdeti szuburbanizáció tömegessé válik, vagyis megindul a decentralizáció a város irányából a városkörnyéki térbe, ugyanakkor a szuburbán térség a vidéki területekkel szemben jelentős centralizációs hatást fejt ki. Tehát, ha a szuburbanizáció szakaszolását alkalmazzuk (*Timár* 1999), akkor második, tömeges szakaszába lép. Kérdés, hogy a fent vázolt okok miatt kiteljesedik-e ez a szakasz a vidéki városok körül, avagy megreked egy átmeneti szinten, vagyis a kiköltöző népesség számát és arányát tekintve nem lesz jelentős a város népességvesztesége szempontjából, s a befogadó települések lakosságából sem fog döntő hányadot képviselni?

Fontos jelenség, hogy vidéki városaink a nyolcvanas évek során a városi vagy megyei jogú városi rang elérése céljából több közeli települést integráltak. A városok története során ez az integráció természetesen többször ismétlődött. A korábban kapcsolódott települések ma már a városok szerves részei. A nyolcvanas években csatlakozott falvak viszont mindmáig megőrizték önálló település jellegüket, falusias, családi házas beépítettségüket, gyakran a várostól a földrajzi térben is távol esnek (pl. Győr esetében Győr-Ménfőcsanak, vagy Veszprém-Gyulafirátót). Ellentétben azokkal az esetekkel, mikor az aggloemrálódó település adminisztratív módon is a városhoz kapcsolódik, ebben az esetben a csatlakozás megelőzte a kitelepülési folyamatok megindulását. Így a kezdeti agglomeratív folyamatok elsőként ezeket a településeket érintették, s egyre magasabb státuszú, drága lakóhellyé változtak. Ugyanakkor a szegény rétegek városból kitelepülése is érinti ezeket a “csatolt” területeket, hiszen számos család költözött a korábban önálló település kertes övezetébe, a ma a városhoz tartozó zártkertekbe. Így kezdetekben beszélhetünk egyfajta “városhatáron belüli” szuburbanizációról is.

A tanulmány be kívánja mutatni a Győr környékén kimutatható szuburbanizációs tendenciákat, a költöző népesség jellemzőit, beilleszkedésüket a befogadó társadalomba. Mindezt olyan formában, hogy más, vidéki szuburbanizációt bemutató tanulmány eredményeivel összehasonlítható legyen.

2. A VIZSGÁLT TERÜLET, VIZSGÁLATI MÓDSZEREK

Munkánk során elsősorban a lakóhelyi szuburbanizáció okait és következményeit vizsgáltuk hat Győr környéki településen, lakossági kérdőívek segítségével 2001 őszén. A települések kiválasztása során arra ügyeltünk, hogy a városkörnyéki agglomerálódó térség települései közül három fő irányban (szigetközi, veszprémi és csornai) egy belső gyűrűben lévő – Győrrel határos – és egy külső település kerüljön be a vizsgálandó körbe *(1. táblázat)*.

1. táblázat: A vizsgált települések alapadatai (Basic Data of the Examined Settlements)

Település	Lakosság 1990	Lakosság 2000	Letelepülők száma 1996–2000 között	1996–2000 között letelepültek aránya a lakosságból
	fő			%
Vámosszabadi	866	1005	220	21,9
Dunaszeg	1495	1667	219	13,1
Abda	2735	2834	577	20,4
Rábapatona	2571	2489	252	10,1
Győrújbarát	3404	4200	1112	26,5
Győrság	1334	1388	237	17,1

Forrás: KSH Tstar alapján.

Munkánk egy bővebb vizsgálathoz kapcsolódott, amely a Győr környékén kialakuló agglomeráció települései közötti kapcsolatokat vizsgálta. E bővebb munkába 42 települést vontunk be, amelyeket a VÁTI előkészítő tanulmánya határozott meg. Így statisztikai elemzéseink, önkormányzati interjúink és kérdőíveink erre a szélesebb körre készültek el, a térségre vonatkozó általános megállapításink ezeken alapulnak.

3. A NÉPESSÉGSZÁM ALAKULÁSA GYŐR KÖRNYÉKÉN

A Győr környéki települések népességszámának változását megvizsgáltuk 1990 és 1995, valamint 1995 és 2000 között. A negyvenkét település nagy része növelte a népességszámát, viszont 1990 és 1995 között tizenöt, míg az évtized második felében tizenkét településen csökkent a lakónépesség *(1. ábra)*.

Győr mind a két időszakban a csökkenők közé tartozott. A vizsgált hat település közül Vámosszabadi és Győrújbarát futott be egy gyors növekedési pályát, Ezen irányok külső települései, Dunaszeg és Győrság pedig egy szerényebb mértékű emelkedést mutatott. Abda növekedése lassult, Rábapatona pedig nem tudta megállítani a népességfogyását. Egyértelműen kimutatható, hogy a települések népességszámának változása szinte teljes mértékben a vándorlás, a betelepülő népesség számától, ill. az elvándorlók és betelepülők számának egyenlegétől függ *(2. táblázat)*. Ezt igazolják statisztikai számításaink is, ahol a két adatsor között erős összefüggést találtunk, valamint a polgármesteri interjúk zömében is elhangzott ez a tény. A betelepülő népesség egyrészt számával gyarapítja a helybeli lakosságot, másrészt a letelepülők általában a fiatalabb korosztályokat képviselik, így a növekvő születésszám miatt a természetes szaporodás is hozzájárul a növekedéshez, mint a pozitív vándorlási egyenleg másodlagos hatása. Érdekes kérdés, hogy a növekvő kiáramlás mellett Abda miért veszítette el az attraktivitását?

1. ábra: Népességszám változás a Győr környéki településeken 1990–1995, ill. 1995–2000 között
(Population Change in the Settlements Surrounding Győr, 1990–1995 and 1995–2000)

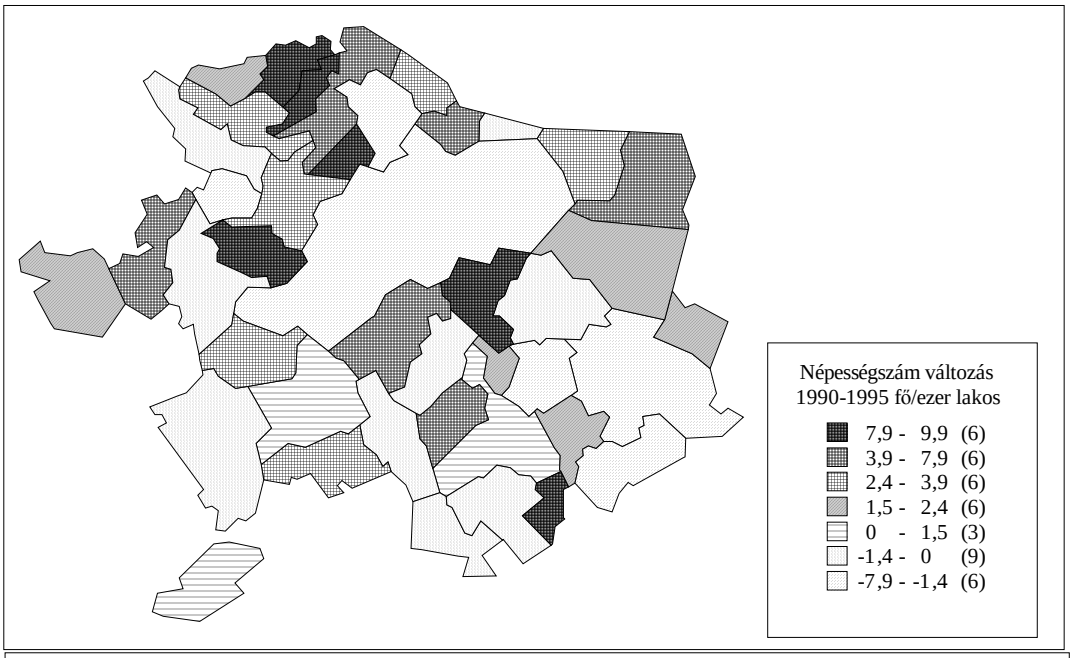

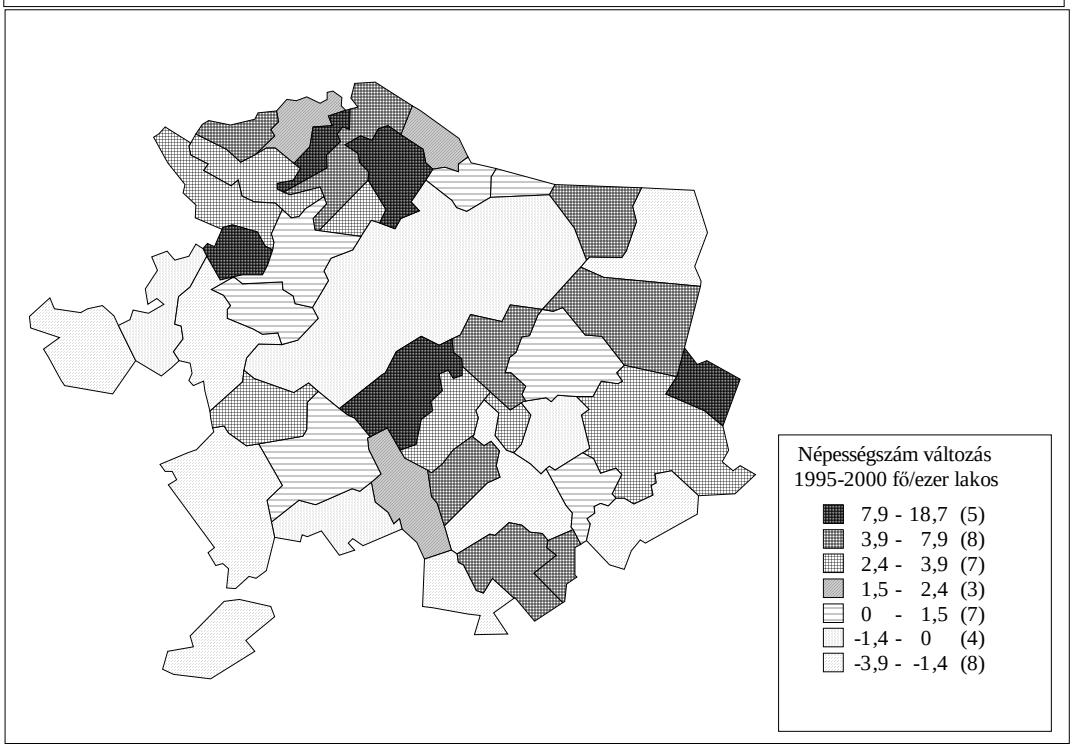

Forrás: KSH alapján saját számítás.

2. táblázat: Vándorlási egyenleg a vizsgált településeken 1996–2000 között
(Migration Balance in the Examined Settlements, 1996–2000)

Település	1996	1997	1998	1999	2000
	Fő/1000 lakos				
Vámosszabadi	44,8	14,8	48,3	33,3	41,5
Győrújbarát	39,5	24,4	35,6	17,4	45,6
Győrság	2,2	17,7	10,9	0,0	2,9
Dunaszeg	20,7	-16,8	2,4	6,1	15,2
Abda	-5,0	-0,8	22,9	13,9	-1,4
Rábapatona	1,9	0,0	-0,4	-6,8	4,0

Forrás: KSH alapján saját szerkesztés.

A kilencvenes évtizedben a népességszám növekedése érdekes területi átrendeződést mutatott Győr környékén. Megvizsgáltuk, hogy az egyes települések Győrtől mért távolsága és iránya mennyire befolyásolja a népességnövekedést. A közúton mért távolság jelentősen befolyásolja a népességnövekedést. A Győrhöz közeli településeken általában nagyobb lélekszám növekedést tapasztalhatunk, mint a távolabbiakon. Számításaink szerint az 1990–95-ös időszakban a távolságnak erősebb hatása volt, mint az 1995–2000 közötti években. Ezt az *1. ábra*, valamint a személyes tapasztalatok is megerősítik. Az évtized második felében olyan, távolabbi települések is jelentősen növelni tudták a népességüket, amelyek távoli elhelyezkedésük miatt korábban fogyó településnek minősültek (pl. Tényő, Ravazd, Mezőörs, Börcs).

A távolság mellett fontos, hogy egy-egy település melyik irányba esik Győrtől, melyik útvonalon közelíthető meg. Ez a jellemző a kilencvenes évek első felében kevésbé volt fontos. Ha a térképre pillantunk, látható, hogy a települések népességszámának növekedése, ill. csökkenése mindegyik irányban egyaránt tapasztalható. A kilencvenes évek második felében egyértelmű, hogy a növekedés irányonként meghatározott. A jó minőségű, gyors eljutást biztosító útvonalak felértékelődtek. Tanulmányunkban a későbbiekben bemutatjuk, hogy a kiköltöző népesség jövedelmi színvonala az évtized végén magasabb, mint korábban, többen használnak személygépkocsit a munkába járáshoz, tehát fontosabbá vált a közúti megközelíthetőség. Erős növekedést tapasztalhatunk a 82. sz. út mentén, ill. annak közelében elhelyezkedő települések esetében (Győrújbarát, Nyúl, Écs, Ravazd, Tarjánpuszta – Pannonhalma kivételével). Az út tervezett korszerűsítésével, elkerülő szakaszok építésével ez a dinamika folytatódni fog. A másik, hasonlóan dinamikus irány a szigetközi út iránya, ill. a 14. sz. út irányában Vámosszabadi és Nagybajcs. A távolság, ill. megközelíthetőség átértékelődését látszik bizonyítani a 81.sz. út menti települések növekedése. A Székesfehérvár felé vezető úton viszonylag messze helyezkedik el Pér és Mezőörs. A két település népessége 1990 és 1995 között csökkent, Péren kevésbé, a távolabbi Mezőörsön jobban. Ezzel szemben az évtized második felében mindkét településen megfordult a tendencia. Pér, de különösen Mezőörs jelentősen növelte a népességszámát. A Győrság, Pázmándfalu, Táp irányban a közeli Győrság lakosságszám-növekedése gyorsult az évtized második felében, a távolabbiak továbbra is gyengék vagy csökkennek. Erős fejlődést mutat a 10.sz. út iránya is. Különösen Börcs fejlődése gyorsult fel, de gyorsan növekszik Öttevény és Kunsziget is. Ezzel szemben a Győrhöz közeli Abda növekedése visszaesett az évtized második felében.

Jelentős változás tapasztalható a Győrt Csornával összekötő út mentén. A lakosságszám növekedése valamennyi településen visszaesett ebben az irányban. Ikrény ugyan még gyengén pozitív, de Rábapatona, Enese és Kóny esetében az évtized eleji lakosságszám növekedés erős fogyásba váltott át a kilencvenes évek végére. (Érdekes, hogy a lakóhelyi szuburbanizáción túl a kitelepülő cégek, vállalkozások sem preferálják a térséget, hiába áll rendelkezésre jó telephely, jelképes összegért. Feltételezhető, hogy e falvak attraktivitását jelentős mértékben korlátozza a túlzsúfolt és veszélyes főútvonal. A 83.sz. út mentén jelentős változást, átalakulást nem tapasztalhatunk.
A lakosságszám növekedésének különbségeire ugyanakkor magyarázatot jelent bizonyos esetekben, hogy van-e eladó telek a településen (önkormányzati vagy magán kézben). A nagy telekkialakítási hullámok okozhatnak kiugró bevándorlási értékeket. A fő tendenciákra, irányokra azonban csak másodlagos hatása van. Nem magyarázza meg pl. a népességfogyás jelenségét sem.
Az önkormányzatok általában szorgalmazzák a kiköltözést, mivel a népesség növelésével látják biztosítottnak a település jövőjét. Jelentős népességnövekedéssel csak a kimondottan közeli települések számolnak, úm. Vámosszabadi, Győrújbarát, Nyúl. Általában a kiegyensúlyozott növekedés a cél, a falusi jelleg megtartása, a helyi társadalom jelentős átalakulása nélkül. Ritkán, de lehet találkozni olyan önkormányzattal is, aki nem tekinti faladatának beáramlás szorgalmazását. A legtöbb esetben a település anyagilag támogatja a megtelepedést. 50.000-től 250.000 Ft vissza nem térítendő támogatás és/vagy kamatmentes hitel adható a letelepülőknek. Ezek viszonylag kis összegek, de több esetben (pl. Rétalapon) az önkormányzat költségvetéséhez képest jelentős áldozatnak mondhatók. Ezenkívül találkozunk kedvezményes önkormányzati telekvásárlási lehetőséggel, a közműhozzájárulás elengedésével (Sokorópátka). A legjobb helyzetben levő önkormányzatok (pl. Vámosszabadi) számára nem szükséges, hogy kedvezményekkel csalogassák a kitelepülőket, a telkek “piaci körülmények között” is egy éven belül elfogynak. Az önkormányzatok telekkialakítását segíti a Széchenyi Terv is, azonban ebben az esetben szükséges, hogy a kialakított telkek egy éven belül gazdára találjanak. Ez ismét a jó helyzetben levő, frekventált önkormányzatokat segíti.

4. A KIKÖLTÖZŐK JELLEMZŐI

Kérdőívünkkel 329 családot kerestünk meg a hat településen. Az önkormányzatok tanácsa alapján a kérdőívek felét “régi” (a kilencvenes évek előtt épült), a másik felét “új” (1990 óta épült) utcákban kérdeztük le. Mintánkba így 52,9% a vizsgált településről, 29,2% Győrből kiköltöző, míg 17,9% más településről (zömében az agglomerációból, illetve a megyéből) származó család került.
Jellemző, hogy a kilencvenes évek végén egy használt városi lakás áráért már lehetséges volt egy közeli településen egy kis kertes ház vásárlása, esetleg felépítése. Napjainkra ez az árarány megváltozott. A közeli, felkapott településeken a telekárak jelentős mértékben megnövekedtek, elérik egy városi panellakás árának 50%-át is. Ezzel szemben a kormányzati kedvezmények továbbra is preferálják az új lakások építését, így várható, hogy az életkörülmények javulásával egyre többen fognak kiköltözni a szomszédos településekre, elsősorban a középosztálybeli városi lakosok közül. A gyorsan emelkedő árak először a városi tér kellemes lakóövezeteit érintették, majd a városhoz közeli első falusi övezetet, míg a növekedés ma már a második övezetre tevődött át, s ez a folyamat tovább fog gyűrűzni. Az elmúlt néhány év lakáspolitikai intézkedései és az ingatlan árak változásának tendenciái elősegítették a lakossági szuburbanizáció felgyorsulását. A megkérdezett negyvenkét önkormányzat közül valamennyi arról számolt be, hogy vagy erősödött a beköltözés folyamata, vagy már megjelent az érdeklődés az eladó telkek, házak iránt.

Vizsgálataink szerint a legerősebb kiköltözési hullám jelenleg a Győrrel határos településeket érinti, valamint a kifelé vezető, jó megközelíthetőséget biztosító útvonalak mentén már a második, harmadik gyűrűt is elérte, a dinamikus növekedés a második gyűrűben jellemző. A kiköltözés felgyorsulását mutatja, hogy a 2001 őszén felvett kérdőívünkben a nem "helybelinek", tehát Győrből kiköltöző válaszadók 33%-a egy vagy kevesebb mint egy éve települt le a településen *(2. ábra)*.

2. ábra: Hány éve él a megkérdezett Győrből kiköltöző a településen?
(How Long Does the Questioned Person Moved from Győr Live in the Settlement?)

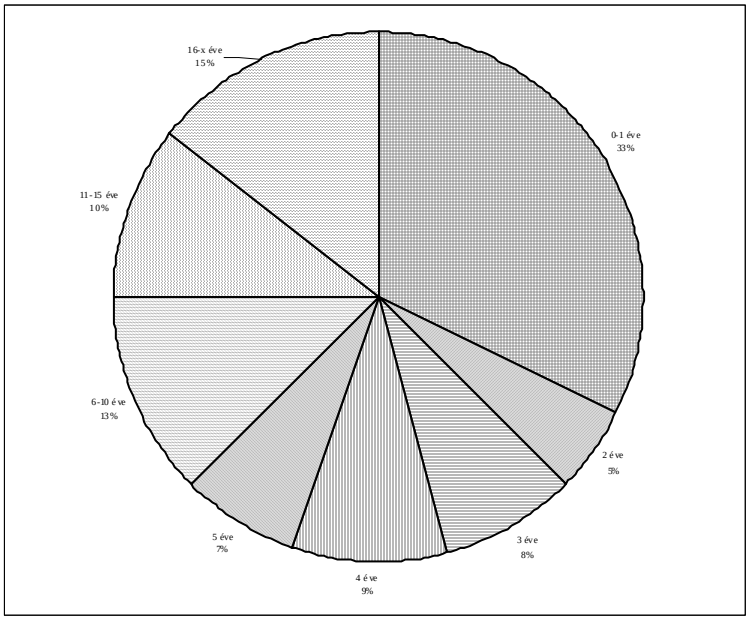

Forrás: Kérdőívek 2001 alapján saját szerkesztés.

A kilencvenes évek elején a kiköltözők között nagy számban voltak olyan családok, akik a városi lakás magasabb közterhei miatt költöztek falusi településekre, ill. vissza oda, ahonnan a hetvenes évek városba áramlási korszakában elszármaztak. Emellett a mozgás mellett tapasztalható volt az is, hogy a jobb módú rétegek az egészen közeli, felkapottabb településeket választották lakóhelyül, amelyek közül sok már a város részének számított, így az ingatlanok értéke ezekben a településekben már korán elkezdett emelkedni. A kilencvenes évek végére erősödött fel a migráció, s érintett széles rétegeket. Ekkor a migráció anyagi forrásául a városi lakások gyors felértékelődése szolgált, amely megfelelő bázist teremtett az ekkor még mérsékeltebb árú vidéki építési telkek megvásárlásához.

3. ábra: A Győrből kiköltözők korábbi lakásának jellege

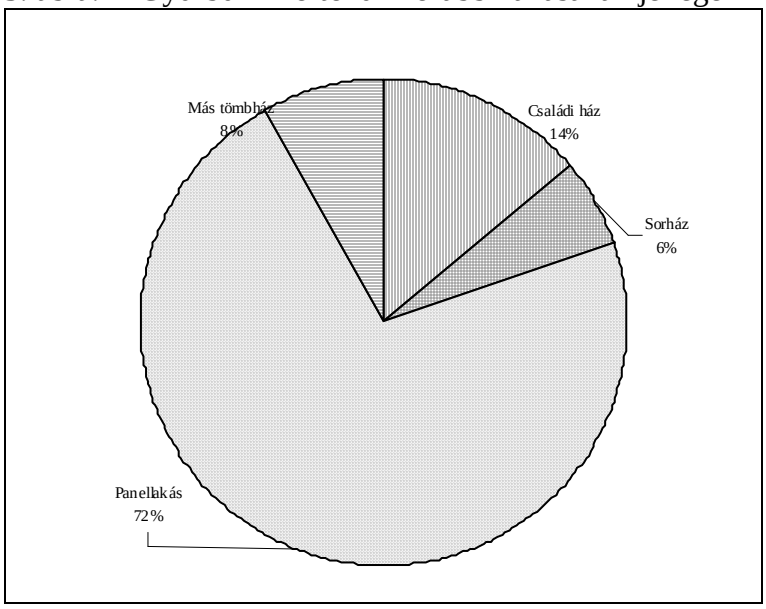

Forrás: Kérdőívek 2001 alapján saját szerkesztés.

Az szuburbanizációs folyamatban részt vevő népesség legnagyobb része városi panellakásból költözik ki. Az első lakáshoz jutók a kisebbséget képviselik. A panellakásból való kiáramlás már korábban is jellemző volt, a nyolcvanas évek során kiköltözők mintegy 40%-a érkezett panellakásból. Ezzel szemben a kilencvenes évek első felében kiköltözők több mint 90%-a lakott korábban panelben, s köztük voltak olyan családok is, akik az anyagi terhek miatt hagyták ott a városi lakást. A szegényebb családok a panellakás áráért tudtak venni egy vidéki házat, s a különbözetet felélték, vagy rendezték anyagi viszonyaikat. Az évtized második felének lényegesen nagyobb számú kiköltözői között már találunk olyan családokat is, akik sorházat, vagy családi házat hagytak hátra a városban, a panelok aránya 70% alá csökkent. Az utóbbi két–három évben indult meg a jobb anyagi helyzetűek tömeges kiáramlása a panellakásokból. Ennek oka, hogy a lakások ára ebben az időszakban jelentősen megemelkedett, így eladásukkal jelentős önerőt tudott felmutatni a család az új ház építéséhez. Másrészt az 1999-től, 2000-től bevezetett új lakásépítési kedvezmények is arra bíztatták a panelban lakókat, hogy viszonylag gyorsan adják el lakásukat és kezdjenek építkezésbe. Ennek a folyamatnak a hatása, hogy középtávon a városi lakótelepi tér társadalmi szerkezete átalakul, a lakótelepi lakások értéke relatíve alacsonyabb lesz (legalábbis erős differenciálódás megy végbe egyes lakóterületek között a városban). El fog múlni az a konjunktúra, amikor a panellakásokat valós értéküknél lényegesen magasabb áron lehetett értékesíteni, s az eladó a vételárból már kevésbé lesz képes a közben jelentősen megemelkedő agglomerációs telekárakat kifizetni. Így várható, hogy a kiköltözés dinamikája egy idő után csökkenni fog, illetve a panelok eladásából származó bevételek a távolabbi települések áraihoz lesznek elegendőek. Lakossági kérdőívünk is igazolja, hogy a kitelepülők jelentős része panellakásban lakott korábban *(3. ábra).*

A korábbi lakás tulajdonjogát tekintve a többség saját tulajdonú lakásból költözött ki, de jelentős azok aránya is, akik albérletben vagy önkormányzati bérlakásban laktak *(4. ábra).* Az albérletből kiköltözők esetében valószínűsíthető, hogy átmenti jelleggel laktak ott, amíg az eladásból származó bevétellel sikerült az új lakást, házat felépíteni. Az új lakás valamennyi válaszadó esetében saját tulajdonú.

4. ábra: A Győrből kiköltözők korábbi lakásának jellege tulajdon szerint
(Type of the Former House of the People Moved from Győr)

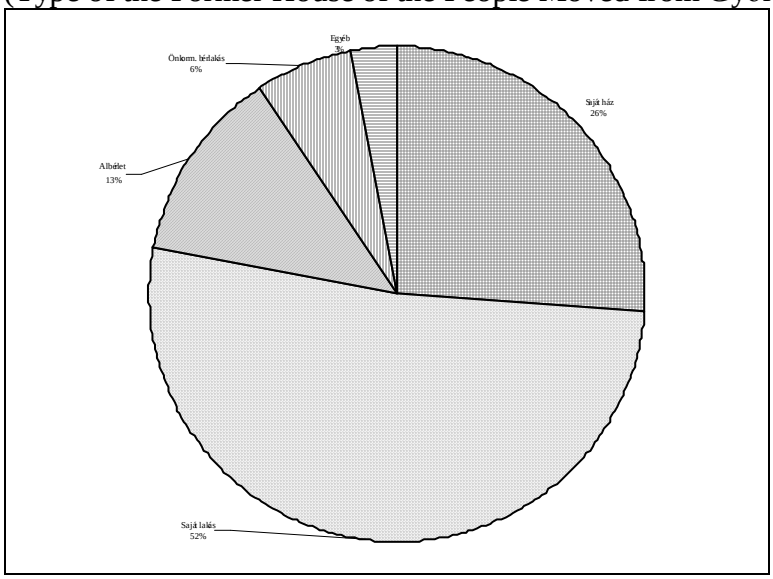

Forrás: Kérdőívek 2001 alapján saját szerkesztés.

4.1. Fontosabb demográfiai jellemzők

Az önkormányzatok a kitelepülőktől azt várják, hogy a lakosságszámmal párhuzamosan megnövekedett normatív támogatások segítséget jelentenek az intézmények fenntartásában, amelyek általában a nagyobb, hatvanas–hetvenes évek béli népességszámhoz és demográfiai viszonyokhoz lettek kialakítva. Ezt a várakozást két tény is cáfolja. A kiköltöző családok egy része gyermekeit továbbra is a városi iskolába járatja, Győrben veszik igénybe a szolgáltatások legtöbbjét (*lásd lejjebb*). Másrészt a kiköltözés a települések demográfiai folyamatait nem változtatja meg jelentős mértékben. Megvizsgáltuk a települések öregségi indexének (az idős korúak, 60 évnél idősebbek és a fiatalok, 0–14 évesek arányának) változását. Ha az index 1-nél nagyobb, úgy a település öregszik, több az idős korú, mint a fiatal, ha 1-nél kisebb, akkor fiatalodik. Vizsgálataink szerint ezt a mutatót a településeken a kilencvenes évtized során nem befolyásolták a vándorlások, legalábbis a két jellemző változása között nem mutatható ki összefüggés, ráadásul a hat vizsgált településünkön a kilencvenes évtizedben Vámosszabadi kivételével az index még romlott is *(3. táblázat)*.

3. táblázat: A hat vizsgált település öregedési indexe 1990-ben és 2000-ben
(Ageing Index in the Six Examined Settlements in 1990 and 2000)

Település	Öregségi index	
	1990	2000
Győrújbarát	1,05	1,13
Abda	0,83	1,08
Vámosszabadi	1,09	1,02
Dunaszeg	0,89	0,96
Rábapatona	1,15	1,40
Győrság	1,06	1,18

Forrás: KSH Tstar alapján saját számítások.

A vándorlás a középkorú népesség számát növelte meg jelentős mértékben. Az 5. ábrából látható, hogy a megkérdezett kiköltöző családok felnőtt tagjainak (családfő és házastárs) jelentős része a 25-től 54 éves kategóriába tartozik. A családfők jellemzően a 35 és 54. életévük között járnak, míg házastársuk a 25 és 54. évük között. A kiköltöző népesség szokásait figyelembe véve nem várható gyermekek arányának jelentős növekedése, mivel a városi, alsó-középosztálybeli családmodell általában 1–2 gyermekkel számol, s a családi házak építésével járó anyagi terhek nem is engednek meg többet. A lakossági kérdőívünkben megkérdezett kiköltöző családok körében az átlagos gyermekszám 1,7 gyermek volt, míg a legtöbb család két kisgyermekkel rendelkezett, s a családok 26,1%-a volt gyermektelen. Ez az érték csak valamivel jobb, mint a helyi családok átlagos gyermekszáma, ami 1,4 gyermek/család (lényegesen több az időskorú a helybeli mintában, akik már nem élnek egy háztartásban a gyermekekkel.) Így a települések öregségi indexének jelentős javulása a vándorlás következtében nem várható. A kiköltözők életkorát (idősebb felnőtt korosztály), gyermekvállalási szokásaikat (az idősebbeknél a gyermekek már nem költöznek a családdal, ill. a fiatalabbaknál alacsony a gyermekszám), valamint a gyermekek várható mobilizációját figyelembe véve az elöregedési folyamat esetleg átmenetileg javulhat, de ha javul is, ez nem lesz jelentős, s főleg nem lesz tartós, hanem az átlagos városi viszonyoknak megfelelő. Ehhez hozzájárul az is, hogy ezek a Győr közeli falvak korábban sem rendelkeztek egy jelentős mértékben öregedő korstruktúrával.

5. ábra: A betelepült válaszadók családjainak életkori szerkezete
(Age Structure of the Settled in Persons' Families)

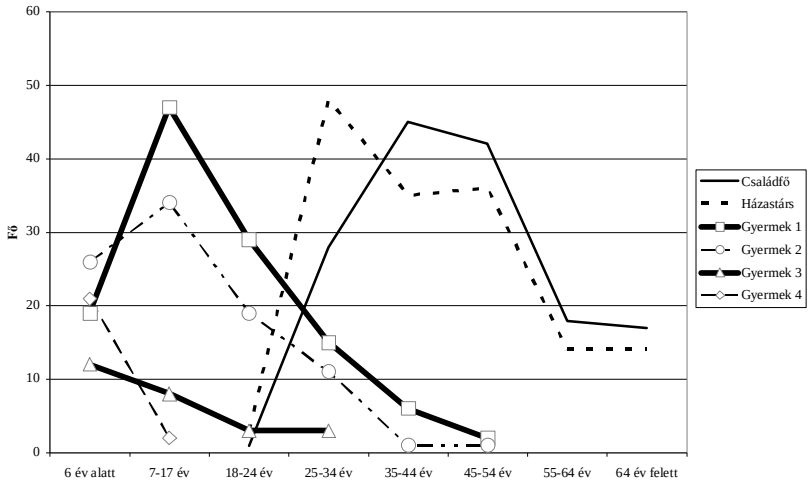

Forrás: Kérdőívek 2001 alapján saját szerkesztés.

4.2. Jövedelmi helyzet

A kiköltözők jövedelmi státuszát kérdőívünkben úgy vizsgáltuk, hogy jövedelemkategóriákat állítottunk fel. A válaszadók a kategóriák valamelyikét jelölhették be a család havi átlagos jövedelmének bemutatására. Ezen információk alapján tudunk következtetni a kiköltözők és a helyiek jövedelmi különbségeire. Az *4. táblázatban* feltüntetjük, hogy az egyes települések helybeli és odaköltöző lakói átlagosan melyik jövedelmi kategóriába sorolták a családjukat (átlag), s melyik jövedelmi kategória volt a leggyakrabban választott (módusz), valamint megvizsgáljuk azt is, hogy a helybeliek és a kiköltözők jövedelemi csoportjai között mekkora különbség mutatkozik.

4. táblázat: A helybeli és a beköltözött lakosság jövedelmi összehasonlítása *(az említett kategóriák átlagai, valamint a leggyakrabban említett kategóriák – módusz)*
(Income Comparison of the Local and the Settled in Inhabitants)

		Átlag	Különbség	Módusz	Különbség
		családi jövedelmi kategóriák[2]			
Győrújbarát	Helybeli	6,3	0,9	4	3,0
	Beköltöző	7,1		7	
Győrság	Helybeli	5,7	2,5	6	4,0
	Beköltöző	8,3		10	
Abda	Helybeli	6,6	0,4	8	-2,0
	Beköltöző	7,0		6	
Rábapatona	Helybeli	5,6	0,2	5	2,0
	Beköltöző	5,8		7	
Vámosszabadi	Helybeli	5,5	2,6	6	4,0
	Beköltöző	8,0		10	
Dunaszeg	Helybeli	6,2	2,0	5	2,0
	Beköltöző	8,2		7	
Átlag	Helybeli	6,0	1,4	5,0	5,0
	Beköltöző	7,4		10,0	

Forrás: Kérdőívek 2001 alapján saját számítások.

Összességében megállapítható, hogy a kiköltöző réteg átlagosan jobb jövedelemmel rendelkezik, mint a helybeliek, s ha a leggyakrabban adott válaszokat nézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy a különbség általában még nagyobb. Ez a különbség abból adódik, hogy a helybeli társadalomban minden jövedelmi kategória megtalálható, így lényeges arányt képviselnek az alacsony jövedelműek, míg a kiköltözés szelektál: általában magasabb jövedelműek engedhetik meg maguknak a minőségnövelő lakáscserét, pontosabban az egészen alacsony jövedelműek kategóriája hiányzik a kiköltözők csoportjából, az alacsony jövedelmű kiköltözők vagy régen települtek meg a falvakban, vagy más településeken koncentrálódnak. A kiköltözők között csak elvétve találunk alacsonyabb jövedelmet bevalló családot. Ez az általános megállapítás csak Abdán látszik egy kissé csorbulni. Ha a leggyakoribb válaszokat nézzük, akkor a helybeli lakosság körében magasabb kategória jött elő a leggyakrabban, mint a beköltöző válaszadók között, de ugyanakkor az átlagokat tekintve a helybeliek jövedelme itt is alacsonyabb a kiköltözőkénél. A helybeli lakosság között tehát nagyobbak a jövedelmi különbségek az átlagosnál. A legnagyobb jövedelmi különbségeket a helyiek és a kiköltözők között Győrságon és Vámosszabadin tapasztalhatjuk, ahol a helyi lakosság az átlagosnál alacsonyabb jövedelemről számolt be.

[2] Jövedelmi kategóriák
1 = 20000 Ft alatt
2 = 20000 – 35000 Ft
3 = 35000 – 50000 Ft
4 = 50000 – 65000 Ft
5 = 65000 – 80000 Ft
6 = 80000 – 95000 Ft
7 = 95000 – 110000 Ft
8 = 110000 – 125000 Ft
9 = 125000 – 140000 Ft
10 = 140000 – 200000Ft
11= 200000 – 300000 Ft
12 = 300000 Ft felett

Mintánkban az egyes irányok kiköltözői eltérő jövedelmi szintet mutatnak. A legmagasabb átlagot a szigetközi irányban találjuk. Valamivel alacsonyabb a sokorói irány, s a nyugati irányban (Abda, Rábapatona) találtuk a legalacsonyabb jövedelmi helyzetet a mintában. Érdekesség, hogy az első két irányban a külső településeken (Dunaszeg és Győrság) magasabb az új lakosok jövedelme, mint a belső körben (Vámosszabadi, Győrújbarát).
Tovább árnyalja a képet annak vizsgálata is, hogy az elmúlt évek folyamán hogyan változott a kiköltözők csoportja a jövedelmi státusz szerint. Ehhez a családok jelenkori jövedelme, s költözésük időpontja állt rendelkezésünkre. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy az elmúlt évtizedben a jelenkor felé haladva az évtized során a szerényebb jövedelemmel bíró családok költöztek ki a közeli településekre *(6. ábra)*, míg az utóbbi 2–3 évben kiköltözők lényegesen magasabb jövedelmi szintet jeleztek. Kevés eltolódással, de a grafikon hasonlóan alakult valamennyi település esetében. Az önkormányzatok tapasztalatai alapján a korábbi években szerényebb jövedelemmel, s kisebb állami támogatással építkezni kezdő családok közül többen nem tudták valóra váltani terveiket, s az építkezés félbemaradt, vagy a felvett kölcsön törlesztése meghaladta a családok anyagi teherbíró képességét. Így a három–négy éve kitelepült családok között találunk olyanokat, akik számára az önkormányzatnak szociális segélyt kell nyújtania.

6. ábra: A kiköltöző családok átlagos jövedelem kategóriája a költözés ideje szerint
(The Average Income Category of the Moved out Families by the Date of Moving out)

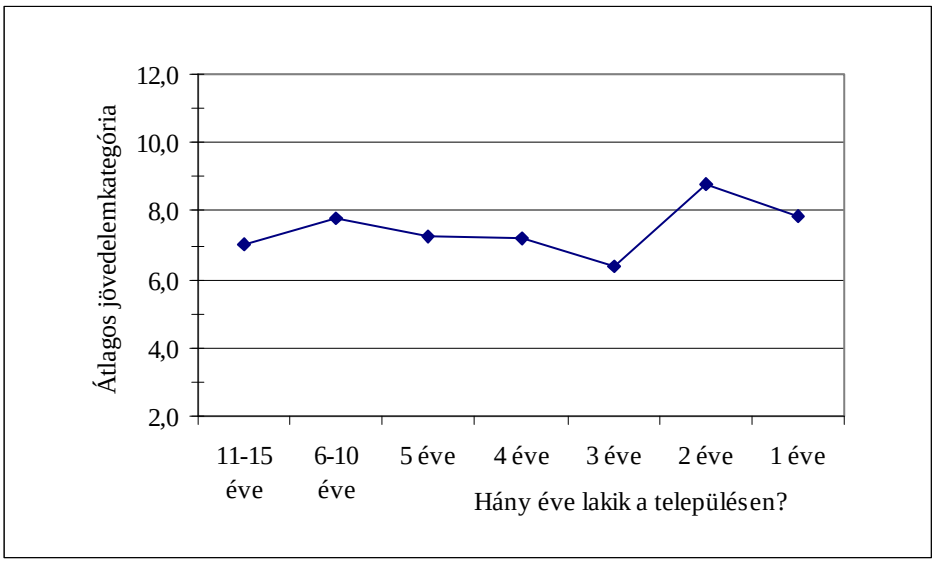

Forrás: Kérdőívek 2001.

4.2. Iskolázottság

Iskolázottsági mutatók tekintetében általánosságban elfogadhatjuk azt, hogy a magasabb végzettségűek mobilabbak, kereseti viszonyaik jobbak az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezőkénél. Ezt a megállapítást a kérdőíves mintánk statisztikai elemzése is megerősíti. A kiköltözők körében végzett vizsgálataink azt igazolják, hogy ezen lakosok csoportja általában magasabb végzettséggel rendelkezik, mint a helybelieké. *(7. ábra)* Az egyes végzettségi kategóriákat vizsgálva feltűnik, hogy a magasabb (középfokú és felsőfokú) végzettséggel rendelkezők a kiköltöző csoportjában nagyobb arányban vannak képviselve, mint a helybeli lakosokéban (minden esetben a családfő és a házastárs végzettségét vesszük alapul).

A kilencvenes évek kiköltözőit vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a mobil csoportban egyre nagyobb hányadot képviselnek a felső- és középfokon végzettek. A vizsgált települések szerint elkülöníthető, hogy melyik települést preferálják inkább az egyes végzettségi kategóriába tartozó beköltözők. Látható, hogy Vámosszabadi és Győrújbarát válaszadói között az átlagnál magasabb arányban találtunk felsőfokú végzetteket *(8. ábra)*.

7. ábra: A helybeli és a letelepülő népesség végzettség szerinti megoszlása
(Distribution of the Local and the Settled in Population by Educational Qualification)

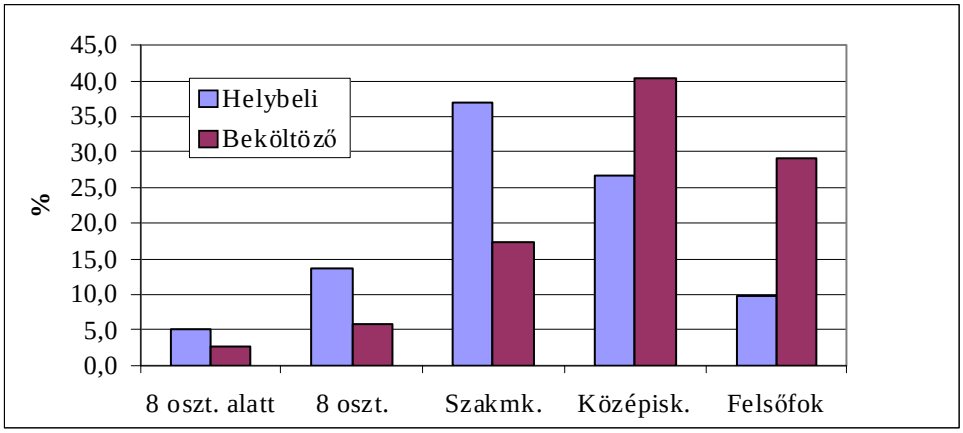

Forrás: Kérdőívek 2001 alapján saját szerkesztés.

8. ábra: A letelepülők végzettség szerinti megoszlása a vizsgált településeken
(Distribution of the Settled in People by Educational Qualification in the Examined Settlements)

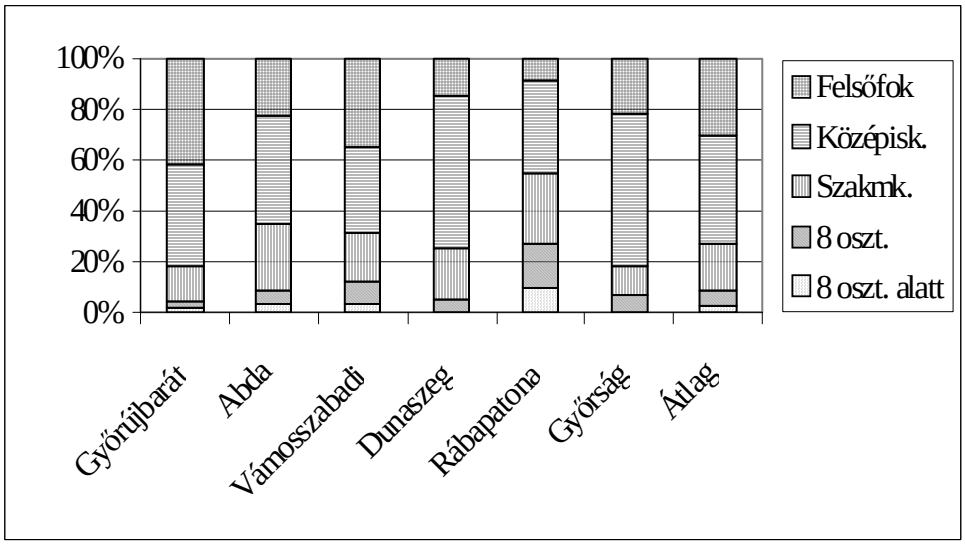

Forrás: Kérdőívek 2001 alapján saját szerkesztés.

4.4. Foglalkozás

A beköltözők és a helyben élő lakosság foglalkozás szerinti megoszlása is jelentős eltéréseket mutat. A kérdéseinkre válaszolók között a helyik 64%-a, míg a beköltözők 70%-a dolgozik. Alacsony a munkanélküliség a válaszadók körében. Érdekes viszont, hogy a beköltözők körében magasabb a munkanélküliek aránya (2,7%), mint a helyi lakosoknál (1,3%). Jelentősebb munkanélküliséget az 1–2 éve (3,4, ill. 4,2%), valamint az 5 éve (6,3%) a településen élők között találtunk. A nyugdíjasok aránya, természetesen az idősebb összetételű helyi lakosság körében magasabb (26,3%), de jelentős az arányuk a beköltözők között is (17,4%). Az utóbbi években viszonylag magasabb a beköltözők között a nyugdíjasok aránya (2001 – 9,1%; 1999 – 9,5%). A GYES-en, GYED-en lévők aránya természetesen az utóbbi öt évben beköltözők között magas, évente 8,2–16,7% között mozog.

5. A KÖLTÖZÉS INDOKAI, MOTIVÁCIÓJA

A kérdőívünkben vizsgált családok áttelepülése az agglomerációs falvakba együtt járt a család lakásra fordított pénzügyi terheinek (pl. havi törlesztés) növekedésével (a lakásrezsit nem számítva). Jellemző, hogy minél később telepedett le egy család, annál magasabbak ezek a terhek, s annál nagyobb a korábbi lakás és az új lakás közötti költség különbség. Míg egy 1997-ben letelepedd család átlagos terhe 9000–10000 Ft körül van havonta, addig a 2001-ben letelepedetteké 15–16000 Ft körül.

Ez a növekedés azt jelenti, hogy a lakások építéséhez, ill. felújításához egyre nagyobb hitelállományt vesznek fel a családok, viszont az átlagos törlesztő részleteket tekintve a lakások bekerülési költségének még viszonylag kis hányadát teszik ki a hitelek. A hitelfelvételi lehetőségek javulásával a megkérdezett családok költségvállaló hajlama nőtt. A frissen kiköltözött családok lényegesen nagyobb különbségről számoltak be a régi és új lakásaik anyagi terheit illetően, mint a korábban kiköltözők. A megkérdezettek mintegy fele kapott önkormányzati vagy állami támogatást az építkezéshez, ill. vásárláshoz. Az évek folyamán a kedvezményezettek aránya véletlenszerűen alakult, nem lehet kimutatni tendenciát.

Az anyagi lehetőségek mint motiváció valószínűleg a hitelfelvétel könnyebbé válásával, ill. a kamatterhek csökkenésével jöhetnek számításba. Ez látszik abból is, hogy a frissen kiköltözött családoknál a törlesztési terhek egyre nagyobb havi összeget tesznek ki. A jelentős kamattámogatással járó hitelek bevezetése még nem érezhető a felmérésünkben, mivel az első ilyen építkezések még nem fejeződtek be a felmérésünk idején. Ez a motiváció tehát jelentősen bővítheti a közeljövőben a kiköltözők létszámát.

Feltételezésünket látszanak igazolni az a kiköltözés indoklására vonatkozó kérdésünkre adott válaszok is. Itt megkértük a válaszadókat, hogy jelöljék be azokat az indokokat, amelyek miatt az agglomerációs településen kerestek új otthont maguknak. Megjegyzendő, hogy hasonló eredményekre jutottak más, hazai szuburbanizációt kutató tanulmányok is (*Dövényi–Kovács* 1999; *Bajmócy* 2001). A kiértékelésnél csak a Győrből kiköltözők válaszait vettük figyelembe *(9. ábra)* A kiköltözés leggyakoribb indokaként a kellemes környezet kerül elő, s ezt követi a kedvező vételi ajánlat. Viszont ha a legfontosabb okként megnevezett indokot vesszük számításba, akkor a kedvező vétel kerül az első helyre. Tehát ezeken a településeken kaptak a kiköltözők olyan telket vagy házat, amely az adott körülmények között az anyagi lehetőségeiknek megfelelő volt, s ehhez tárult a kellemes környezet és a város közelsége is.

A kérdés ellenőrzéseként arra is kíváncsiak voltunk, miért hagyta ott a válaszadó az előző lakhelyét. Ennek a kérdésnek a kiértékelését is csak a Győrből kitelepülő válaszadókra végeztük el *(10. ábra)*. A "taszító erő" lényegesen kevesebb okkal függött össze. Ezek között is a legerősebb a "kis lakás" volt, tehát válaszadóink zöme a kisméretű lakótelepi lakások miatt költözött vidékre. Második, hasonlóképpen súlyos ok az önálló háztartás létrehozására irányuló törekvés, ill. a saját tulajdon szerzésének vágya. Mindemellett még a környezeti ártalmak is előkerülnek. Látható tehát, hogy elköltözés indokai viszonylag szűk skálán mozognak, elsősorban anyagi szempontok alkotják a fő motívumokat. A kellemesebb környezet kiegészítő hatással bír. Feltehető, hogy a bejárás okozta plusz terheket kevesebben vállalnák csupán a jobb környezet kedvéért, ha lakáskörülményeiket Győrben is javíthatnák.

9. ábra: A letelepedés helyszínének kiválasztásában közrejátszó motivációk
(Motivations of the Decision Making on the Settling in Municipality)

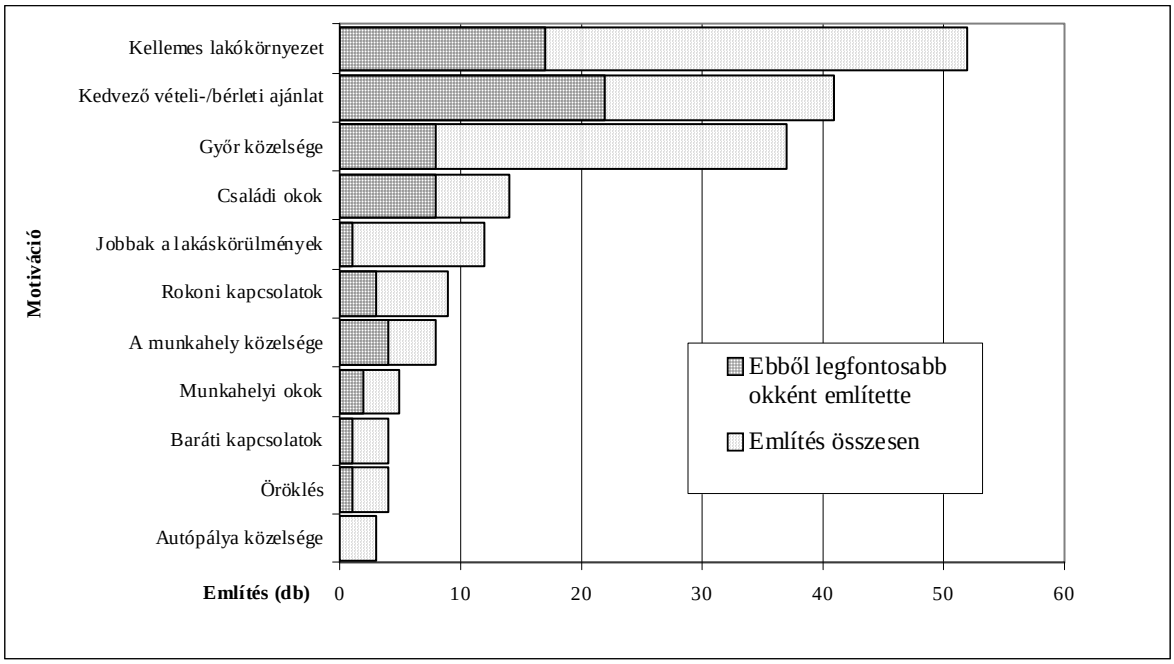

Forrás: Kérdőívek 2001 alapján saját szerkesztés.

10. ábra: A kiköltözés indítéka a korábbi győri lakosoknál

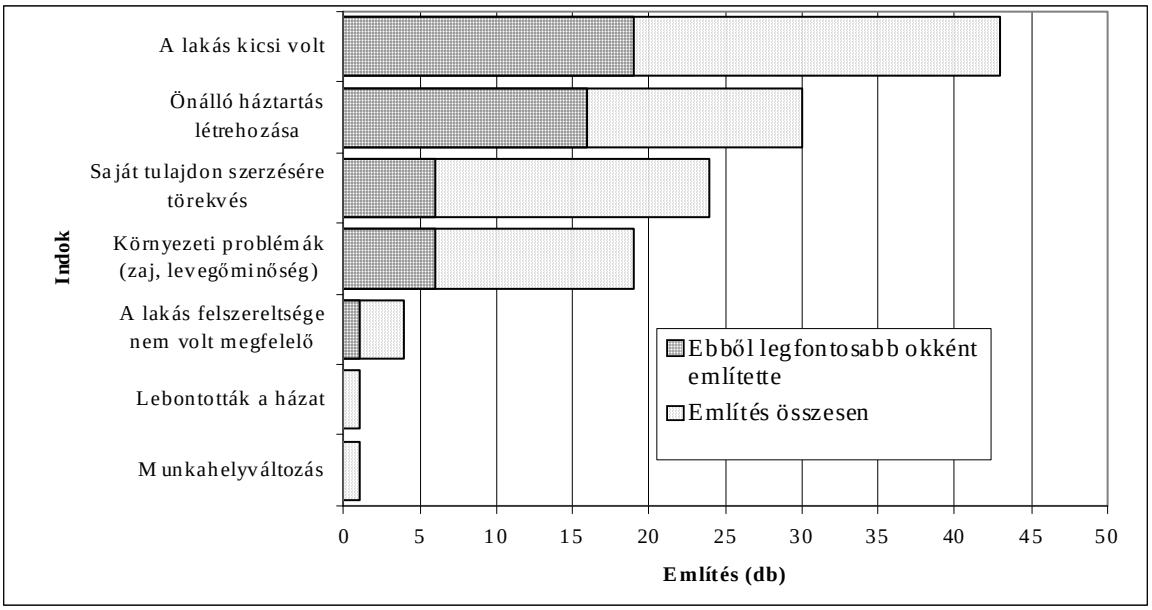

Forrás: Kérdőívek 2001 alapján saját számítások.

A teljes lakossági mintát, nem csupán a győri kiköltözőket vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a legfontosabb motivációk, tehát az önálló lakásra törekvés, a saját tulajdon szerzése és a korábbi kis lakás legfontosabb meghatározói a korábbi lakhely és a jövedelmi kategória, kisebb mértékben az életkor. Az önálló lakásra való törekvés és a saját tulajdon szerzése a szegényebb családok (65–95000 Ft/hónap), a három éve letelepedettek, körében volt a legfontosabb ok. Az önálló lakás megszerzése, mint költözési indok inkább helyi lakosokra volt jellemző, akik helyben költöztek, nyilván a szülői házból önálló házba. A Győrből kiköltözők körében ez az indok alulreprezentált volt, tehát a korábbi győri lakosok zöme már rendelkezett saját tulajdonú lakással. Életkor szerint a 25–34 év közötti családfők esetében fordult elő leginkább ez a fő motiváció. A korábbi kicsi lakás egyértelműen a Győrből kitelepült népesség problémája volt. Jövedelem szint szerint nem is lehet jelentős különbséget kimutatni, a legalsó és a legfelső jövedelmi kategória kivételével mindenféle jövedelmi státuszú család érintett. A probléma elsősorban az elmúlt öt évben kitelepültek körében kapott nagy jelentőséget, s az életkor szerint elsősorban a 25–54 év korú népességet érintette. Ebből következik, hogy a kis lakás, a lakótelepi népesség széles rétegeit érinti, a kis jövedelműek kivételével szinte minden csoportnál megjelenik általános vagy kiemelt problémaként.

Felmerül a kérdés, ha az ingatlanvásárlási lehetőségek motiválják elsősorban a kiköltözést, akkor egy hasonló árú győri ajánlat esetében élne-e a lehetőséggel, s Győrbe költözne-e a válaszadó. Erre a válaszadók 22%-a válaszolt igennel. Érdekes, hogy ennél az átlagnál magasabb volt az “igen” válaszok aránya a Győrből kiköltözöttek körében (29,2%), valamint az abdai (34,4%) és a dunaszegi (24,3%) válaszadók esetében.

Megkértük válaszadóinkat, hogy értékeljenek néhány körülményt (1–4 fokozatú skálán) korábbi, valamint új lakásaikkal és a lakókörnyezetükkel kapcsolatban. Kérdéseink a munkahely, a városközpont, az iskola, a bevásárlási lehetőség és a tömegközlekedés elérhetőségére, a játszási, sétálási lehetőségre, a lakókörnyezet minőségére vonatkoztak.

A legjellegzetesebb minőségi változás a lakás nagyságával, s a lakás funkcionális tereinek nagyságával függött össze. A korábbi (győri) lakás nagyságára vonatkozóan a legtöbb válaszadó a kielégítő (3) értéket adta, míg az új lakás természetesen a legjobb értéket kapta. Hasonló változás mutatható ki a nappali nagyságában, a gyerekszoba mérete korábban jó (2) volt általában, jelenleg az is nagyobb (1).

Érdekes, hogy a legnagyobb változást a konyha méretében tapasztaltuk. A lakásra vonatkozóan itt jött elő a legrosszabb érték a korábbi lakás esetében (4), míg az új lakásban természetesen a legtöbbet megnevezett érték a legjobb (1). Ennek két magyarázata is lehet: kérdőívünk válaszadói gyakran a család nő tagjai voltak (ők voltak otthon napközben), másrészt a konyha a család számára fontos közösségi térré vált (gyakran a nappalival egybenyitva), így visszakapta azt a családegyesítő funkcióját, ami a tradicionális magyar családban létezett, s a családok ezt a korábbi lakótelepi lakáshoz képest jelentős változásként élték meg. Hasonlóan radikális változásról számoltak be válaszadóink a lakóterület nyugalmát, valamint a zajszigetelést illetően (mindkettő a korábbi lakás esetében 4, most 1). A lakókörnyezet környezeti terheltsége is jelentős mértékben változott, míg a városi lakás esetében a leggyakoribb válasz a "kielégítő" (3) volt, jelenleg ez természetesen a "nagyon jó"-ra (1) változott. Némi, de nem jelentős javulás mutatható ki az alábbi témakörökben: a lakás komfortja, a dolgozószoba és a nappali nagysága, a szomszédsági kapcsolatok, a lakókörnyezet jellege, sétálási lehetőség. A korábbi lakáshoz képest rosszabbá váltak viszont a megközelíthetőséggel kapcsolatos jellemzők, úm. az iskola és a városközpont megközelíthetősége (különösen Győrság esetében), valamint a bevásárlási lehetőség (különösen Vámosszabadin). Hasonlóan negatív változást mutat a játszási lehetőségek (pl. játszótér) értékelése. Jelentős negatív változás érzékelhető a tömegközlekedés elérhetőségének megítélésében, különösen a vámosszabadi és dunaszegi válaszadók körében.
Összességében elmondható, hogy a kiköltöző népesség legnagyobb részét az motiválta döntésében, hogy elérhető áron szerezzen saját háztartást, ill. ingatlant, igényeinek megfelelő lakást. Másodlagos, "extra" haszonként jelentkezik, hogy a kellemes környezet jó életminőséget nyújt. Ez a minőségi váltás, ill. a saját lakás megszerzése anyagilag nem, vagy csak lényegesen magasabb áron volt elérhető Győrben, így a viszonylag gyorsan megközelíthető településeken mutatkozó kedvező vételi ajánlatok hatására indult meg a kiáramlás. Ez a kedvező vételi ajánlat a telekárak és házárak növekedése miatt a belső gyűrűben már megszűnt, itt az önkormányzatok által kialakított, kedvező árú telkek tarthatják fenn a folyamat dinamizmusát, míg a növekedés áttevődhet a külső gyűrűre.

6. BEILLESZKEDÉS A HELYI TÁRSADALOMBA

Az agglomerációs településekbe költöző népesség és a helybeliek kapcsolata szempontjából lényeges kérdés, hogy hogyan tudnak az újonnan jöttek integrálódni a helyi társadalomba, tudnak-e, akarnak-e egyáltalán, s a helyi közösség akarja-e integrálni őket? Ennek a problémakörnek a vizsgálata előre vetíthet olyan konfliktushelyzeteket is, amelyeket a gyorsan agglomerálódó Budapest környéki településeken már megtapasztalhattunk. Az újonnan jöttek befogadása, integrálódása vagy szegregációja véleményünk szerint több hatás együtteseként alakulhat ki.

- A település eredeti lélekszáma.
- A beköltöző lakosok aránya a helyiekhez képest.
- A beköltözők társadalmi távolsága a helyi lakossághoz képest.
- A beköltözők korábbról származó családi, baráti, ismerősi kötöttségei.
- Milyen mértékben használják a beköltözők a település infrastruktúráját (oktatás, bevásárlás, vendéglátás).
- Mekkora aktivitást mutatnak a beköltözők a település közösségi életében.
- Településszerkezeti jellemzők: egy tömbben elhelyezkedő új telkek, az új utcák a település városhoz közelebbi felén vannak-e?
- Mennyire volt a település közössége zárt (pl. nemzetiségi település esetében).
- Hogyan viszonyul a település vezetése a beköltözéshez.

A nagyobb, városokhoz közeli települések kozmopolitábbak, mint a kisebb és távoli települések, ahol szinte mindenki mindenkit ismer. A zárt, nehezen befogadó közösség általában ott alakul ki, ahol a lakosokat valamilyen külön szál köti össze, pl. családi kapcsolatok erősek, a nemzetiségi jellemzők egyöntetűek. Ebben az esetben a beköltözőknek messzemenően kell alkalmazkodni a helyi szokásokhoz, sok év telik el, mire helybelinek tekintik őket. A nagyobb beköltözéssel jellemezhető, városhoz közeli falvakban ezzel szemben kialakulhat egyfajta elkülönülés. Ekkor az újonnan letelepülők a városi szolgáltatásokat használják, gyakran új utcákban, a település újonnan kialakított részeiben laknak, erősödik a szegregáció. A nagy számban történő önkormányzati telekkialakítás, a lakóparkok építése szolgálja ezt a folyamatot. Ez a szegregáció különösen erős abban az esetben, ha az új településrész a falu városhoz közeli oldalán található. Ebben az esetben a letelepültek, akiket kapcsolataik erősen a városhoz kötnek, hosszú időn át nem is keresik fel a település belső részeit, lakásukat, utcájukat mint a város egy külterületi részét használják.
Interjúinkból kitűnik, hogy az önkormányzatok jelentős része tisztában van ezekkel a problémákkal. A betelepülés hasznát igyekszenek kihasználni, de törekszenek a falvak alapvető társadalmi jellegzetességeinek megőrzésére is. A városhoz közelebb eső településeken erre viszonylag kevés esély van. Itt akkora az igény a telkek iránt, hogy óhatatlanul többségbe (50% fölé) kerülnek előbb-utóbb a betelepülők. Ez a lehetőség középtávon fennáll Győrújbarát, Nyúl, Vámosszabadi vonatkozásában. Itt az önkormányzatok inkább telekkialakításokkal próbálnak meg elébe menni a problémának, ami egyrészről hasznot is jelent, másrészt szabályozható a letelepülés üteme, és településrendezési hatása. A kisebb, távolabbi településeken az önkormányzatok hangsúlyozottabban a fiatalok helyben maradása érdekében alakítanak ki telkeket, természetesen nem zárva el azokat a máshonnan érkezők elől sem.
A probléma voltaképpen nem is annyira a helybeli és új népesség arányában rejlik ezeken a településeken, hanem abban, hogy ezek a települések tudnak-e olyan szolgáltatásokat, szórakozási lehetőségeket, identifikációs alapot nyújtani a lakosság számára, ami ide köti az új lakosokat. A nagymérvű betelepülés mindenképpen a régi társadalmi hierarchia, szokások felbomlásával jár együtt. Külön kutatás témája lehet, hogy a betelepülők mekkora arányánál billen át a mérleg, meddig alkalmazkodnak a betelepülők a helyi tradicionális társadalomhoz, s mikor alakul át ez a társadalom egy agglomerációs társdalommá.
Fontos kérdés, hogy az egyént kik integrálják a helyi társadalomba: a zárt és erős rokoni kapcsolatok, a megválasztható baráti kapcsolatok, vagy a nyitott és gyenge ráhatással bíró ismeretségek. Kérdőívünkben erre a kérdésre a válaszadók értékelhették rokoni, baráti, ismerősi kapcsolatrendszerüket. Kiderült, hogy helyi lakosság és a más agglomerációs településekről beköltözők esetében a rokoni szálak a fő integráló tényezők, míg a baráti, ismerősi szálak gyengébbek. A Győrből és megye távolabbi részeiből költözők esetében viszont a baráti és ismerősi kapcsolatok dominálnak, kevésbé a rokoni szálak.
A szegregáció mértékére utal, hogy a megkérdezettek mennyire érzik, hogy szomszédaik hasonló társadalmi státuszú emberek. Jellemző eredmény, hogy a régebben a településen élők gondolják inkább úgy, hogy hasonlóak a szomszédok, míg a frissebben betelepülők kevésbé. A beköltözők és helybeliek közül a helyiek érzik inkább hasonlónak a környéken élőket, míg a beköltözők (különösen az ország más vidékeiről érkezettek) érzik úgy, hogy más társadalmi státuszú emberek élnek a környékükön.

Kell néhány, a településen eltöltött év, hogy a beköltöző aktívan részt vegyen a helyi társadalmi életben. Elsőként a passzív formák dominálnak: a beköltözők negyede már az első évben részt vesz valamilyen helyi kulturális eseményen, ünnepen, a harmadik évüket a településen töltők közül már 50%, s ez az arány marad átlagként a továbbiakban is. Már az egy éve helyben lakók között is voltak néhányan, akik részt vettek települési rendezvény szervezésében, tagként beléptek civil szervezetekbe. Az 1–5 éve kiköltözők átlag 15%-a járult hozzá valamilyen helyi célhoz önkéntes adománnyal vagy munkával, míg a több mint 5 éve helyben lakók esetében ez az arány 30–45% között mozog.
A beilleszkedés lehetőségét jelzi, hogy a letelepült lakos hány év után pályázhat eredményesen választott tisztségre az önkormányzatban vagy más helyi testületekben. Kérdőívünkből világosan kiderül, hogy az 1–5 éve a településen élők közül csupán egyetlen esetben volt példa arra, hogy egy éven belül letelepült lakó választott testületi tag lett. Önkormányzati képviselő nem volt egy sem. A hat vagy több éve helyben lakók között találunk csupán önkormányzati tagokat. A legmagasabb választott tisztség a polgármesteri szék. Természetesen sok polgármester nem helybeli származású, viszont vannak családi kötődései a településhez. Tapasztalataink szerint a zártabb társadalommal rendelkező falvakban is szívesen választanak külső polgármestert, aki felette áll a nemzedékek óta kialakult társadalmi csoportosulásoknak, de ehhez már 10–15 éve a településen kell a jelöltnek élnie.
Mindezekből látható, hogy az újonnan letelepülőknek mintegy öt–hat évre van szükségük ahhoz, hogy valóban beilleszkedjenek. Ez természetesen településenként változik, ott, ahol magas a letelepülők aránya ez az idő kevesebb is lehet. Családonként, egyénenként változik, hogy ki, mennyire akar integrálódni egy, a városi kapcsolatrendszerektől eltérő jellegű társadalomba. A közeli, nagyobb letelepedési aránnyal bíró falvak esetében az új lakosok számára ez az átállás kisebb átalakulással jár, kevésbé problémamentes, kevésbé kell a korábbi kapcsolatokat felszámolni, ill. ápolásuk a továbbiakban is lehetséges. A távolabbi, kisebb közösségekbe települők számára ez lényegesen nagyobb megrázkódtatásokkal jár: a helyi társadalom is jobban eltér a megszokottól, s a korábbi kapcsolatok ápolása is nehezebbé, körülményesebbé válik.

7. SZOLGÁLTATÁSOK IGÉNYBE VÉTELE

A napi bevásárlás, szolgáltatások igénybevételének helyét általában a napi mozgási tér határozza meg, tehát elsősorban a munkahely, valamint a munkahely és a lakóhely közötti útvonal. (A válaszadók és családtagjaik közül a munkahellyel rendelkezők mintegy 60%-a Győrben dolgozik.) Kérdőívünkben megkértük a válaszadókat, hogy jelöljék be, hol vesznek igénybe különböző szolgáltatásokat (helyben, Győrben vagy más településen). A szolgáltatások között a pénzügyi szolgáltatások, heti, napi bevásárlás, tartós fogyasztási cikk vásárlása, fodrász, kozmetikus, orvos, fogorvos, szakorvos, bölcsőde, óvoda, általános iskola, kulturális szolgáltatások, vendéglátás és autószerelő szerepeltek. A kérdőíves felmérés eredményeinek statisztikai vizsgálata igazolja, hogy a munkajellegű kapcsolatok a szolgáltatások igénybevételének helyét a legtöbb esetben meghatározzák. A Győrben dolgozók pénzügyi ügyeiket, heti bevásárlásukat, fodrászatot Győrben intézik el. A kiköltözők erősen kötődnek továbbra is Győrhöz, ami tükröződik abban is, hogy sok szolgáltatást továbbra is a városban vesznek igénybe.

A szolgáltatások igénybevételének százalékos arányát az *5. táblázat* mutatja be. Kérdésünkben rákérdeztünk arra is, hogy más településen mely szolgáltatásokat vesz igénybe a válaszadó. Eredményeként azt mondhatjuk, hogy rendkívül kevés olyan válasz érkezett, amely valamely szolgáltatás esetében más települést nevezett meg Győrön és a saját településen kívül. Csupán az autószerelő és a fogorvos igénybe vétele jelentkezett más településen a válaszok 8–10%-ában. (Egy válaszadó egy bizonyos szolgáltatást több településen is igénybe vehet egyúttal, de az is lehetséges, hogy egyáltalán nem él vele, így a százalékos részösszegek összege lehet nagyobb vagy kisebb is mint 100%.)
Egyértelmű az összefüggés a válaszadók jövedelmi viszonyai és a szolgáltatás igénybevételének helye között. Minél magasabb jövedelmi kategóriába helyezte a családját válaszadónk, annál inkább jellemző, hogy a különböző szolgáltatásokat Győrben vette igénybe s nem a saját településén. Az alacsonyabb jövedelemkategóriáknál ez éppen fordítva mutatható ki. A szegényebb családok inkább helyben használják a szolgáltatásokat, ha egyáltalán igénybe veszik őket. Ez a kettősség legerősebben a pénzügyi szolgáltatásoknál, s a különböző vásárlásoknál, a kulturális szolgáltatások igénybevételénél és vendéglátásnál jelentkezett. A napi bevásárlások esetében, de különösen a heti bevásárlásoknál a módosabb családok szinte kizárólag Győrt nevezték meg. A fodrász, kozmetikus, autószerelő igénybevétele már jelentősebb mértékű helyben is valamennyi jövedelmi csoport körében, de a győri igénybevétel erősebb itt is a gazdagabbak esetében.

5. táblázat: A „Milyen szolgáltatásokat vesz igénybe helyben, Győrben és más településen?” kérdésre adott válaszok megoszlása a válaszadó származási helye szerint
(Motivation of the Moving out among Former Inhabitants of Győr)

Szolgáltatás	Helyben veszi igénybe		Győrben veszi igénybe	
	Helyi	Beköltözött	Helyi	Beköltözött
	lakos (%)			
Pénzügyi szolgáltatás	55,7	33,5	55,7	78,7
Napi bevásárlás	89,1	64,5	35,1	59,4
Heti nagybevásárlás	28,2	11,0	78,2	87,1
Tartós fogy. cikk vásárlása	15,5	7,7	86,8	93,5
Fodrász	79,3	48,4	18,4	49,0
Kozmetikus	36,8	21,3	14,4	41,3
Autószerelő	44,3	36,8	16,1	49,0
Háziorvos	96,6	63,9	4,0	36,1
Fogorvos	45,4	22,6	37,4	65,8
Szakorvos	4,0	1,9	91,4	92,3
Bölcsőde	1,7	0,6	1,7	2,6
Óvoda	18,4	16,1	0,6	8,4
Általános isk.	20,1	19,4	6,3	17,4
Kulturális szolgáltatás	27,0	14,8	53,4	77,4
Vendéglátás	29,9	22,6	35,6	60,6

Forrás: Kérdőívek 2001 alapján saját számítás.

A különböző orvosi szolgáltatások, a háziorvosi szolgáltatás esetében is a magasabb jövedelmű válaszadóink körében magasabb azok aránya, akik Győrben veszik igénybe a szolgáltatást. Ők nyilván korábbi háziorvosukat tartották meg, illetve a munkahelyükhöz közeli orvoshoz járnak.

A fentiek legkevésbé a bölcsőde, ill. az oktatásügyhöz tartozó szolgáltatások (óvoda, általános iskola) igénybevételére érvényesek. Válaszadóink közül viszonylag kevesen használják őket, így a kevés válaszból nem következtethetünk pontos eredményre.
Az iskolák használatára más kérdésnél is rákérdeztünk. Így kapott eredményünk szerint a helybeli családok 7–17 éves korú gyermekeinek 30,8%-a, míg a letelepedett családoknál 36,1%-a jár győri iskolába. Helyben jár iskolába a helybeli családok gyermekeinek 38,5%-a, míg a letelepedettek 33,3%-a. Minimális volt azok száma, akik valamelyik szomszédos településre jártak iskolába, mivel a vizsgált településeken van általános iskola. Sok szülő nem adott információt gyermeke iskolájáról, így az összeadott részösszegek nem érik el a 100%-ot.

8. ÖSSZEFOGLALÁS

A Győr környéki településeken a lakossági szuburbanizáció már a hetvenes–nyolcvanas években megkezdődött, egy sajátságos formában, a hétvégi telkek vásárlása révén. A kilencvenes években az a fajta kiáramlás alakult át a hagyományos értelemben vett szuburbanizációvá, így először azokat a településeket érintette, amelyek a kiskertes mozgalomban is már részt vettek, elsősorban a Győrtől délre elhelyezkedő, dombvidéki településeket.
A kilencvenes évek második felének lakáspiaci változásai felértékelték a városi ingatlanokat, így megteremtődött az anyagi alap a tömblakásokban élő családok minőségi lakáscseréjéhez, a kertes házba történő költözéshez. A kérdőívünkben regisztráltak szerint a kiköltözők döntő hányada a panellakásokból települt ki. Ezek a családok zömében nem a magas fizetési kategóriákba tartoznak, bár jövedelmük meghaladja a szerény hazai átlagot. Tőkéjük ahhoz nem volt elég, hogy a minőségi cserét városon belül oldják meg, s a közeli településeken jelentkező kínálat csábította a kiköltözők jelentős részét letelepedésre. Ezeken a településeken az évtized végére a kereslet miatt az árak megemelkedtek, így regisztrálható, hogy csekély mértékben ugyan, de a kiköltözők jövedelmi státusza a magasabb kategóriák felé tolódik el. Ez az emelkedés a külső gyűrű településein gyorsabb. A belső gyűrű településein a nagyszámú telekkialakítás miatt a kiköltözők jövedelmi összetétele is vegyesebb a magasabb árak ellenére, míg a külső gyűrűben viszonylag kevesebb a telek, a kész házak megvásárlásához pedig magasabb jövedelem szükséges.
A helyi társadalomra a kiáramlás több szempontból is hatást gyakorol. Rövidtávon megváltoztatja a demográfiai összetételt, jelentősen megnő az aktív korú lakosság aránya. A kiköltözők családmodellje azonban egy–két gyermekkel jellemezhető, akik – figyelembe véve a családok társadalmi státuszát, így a gyermekek várható iskoláztatását – egy mobilabb réteget fognak alkotni, tehát nem valószínű hogy a településen maradnak. Így hosszabb távon a demográfiai viszonyok nem változnak jelentősen. A demográfiai kép azokban a falvakban javul, amelyek a kiköltözés dinamikus korát élik, ahol a kiköltözés mértéke lelassul, ott a városihoz hasonló demográfiai szerkezet alakul ki, a távoli, kis kiköltözéssel jellemezhető falvakban pedig a falusi demográfiai szerkezet marad meg.
A társadalmi kapcsolatrendszerek átalakulása is kettősséget tükröz. A városhoz közeli, jelentős letelepedési aránnyal rendelkező településeken a társadalmi szerkezet a városihoz hasonlóvá válik. Sajátos arculatát csak úgy tudja megőrizni, ha megjelennek azok az identifikációs tényezők (saját szolgáltatások, településközpont, szórakozási lehetőség, civil szervezetek, jelképek stb.), amelyek az új lakosokat is a településhez tudják kötni. A távolabbi települések viszont az új lakók alkalmazkodását várják el, egy új kapcsolatrendszer kialakítását.

A lakossági kiáramlás Győrből még hosszabb távon fennmarad, s vélhetően erősödik is. A jövedelmi viszonyok és hitellehetőségek javulásával növekszik az a társadalmi csoport, amely képes lesz finanszírozni a minőségi váltást. Kérdőívünkben látható volt, hogy a kilencvenes évek végén költözők már nagyobb hitelhányaddal rendelkeztek (magasabb volt a törlesztő részletük), mint korábban, az évtized közepén költözőknek. A kiköltözők financiális lehetőségeit rontja, hogy a panellakások zöménél az elmúlt évekre jellemző árnövekedés megállt, s a jobb helyzetű családok kiköltözésével az áruk csökkenni vagy stagnálni fog, tehát a telekár vagy építési költségek kisebb hányada lesz finanszírozható belőle. Ez rövid távon vélhetően nem befolyásolja a kiköltözési kedvet, mivel a hitellehetőségek javulnak, s a nagyszámú kialakítandó telkek miatt a telkek árai sem valószínű, hogy nagy mértékben tovább nőnének. Középtávon viszont – Győr viszonylag kis lakosságszámát is figyelembe véve – ez a kiköltözési dinamika csökkenni fog, egyszerűen elfogy az utánpótlása annak rétegnek, aki kikötözik a vidéki térségbe, s a város telekkialakításai is hozzájárulnak ahhoz, hogy aki a városban kíván maradni, megtehesse azt.
A tömblakások relatív árának csökkenésével, a bérlakások kialakításával helyben marad az a réteg, akik korábban kényszerűségből próbálkoztak az akkor még olcsóbb, vidéki önálló otthon megteremtésével. Várható továbbá, hogy az agglomerációs települések lakosságszámának növekedésében egyre inkább fontossá válik az ország más területeiről ideköltözők aránya, valamint a vidéki kiscentrumok, foglalkoztatók vonzóereje, így a munkalehetőség miatt odatelepülők száma.
Mindent összevetve a lakossági szuburbanizáció Győr esetében egy egyre inkább érezhető, és egyre jelentősebb társadalmi, gazdasági hatásokat indukáló folyamat, de az érintett népesség számát és arányát, valamint a terület nagyságát tekintve tömegessé válása az elkövetkező években várható, s nyitott kérdés, későbbi empirikus vizsgálatok feladata lesz annak megállapítása, hogy a tömegessé válás valóban bekövetkezik-e.

Irodalomjegyzék

Aring, J.– Herfert, G. (2001) Neue Muster der Wohnsuburbanisierung. – Brake, K.– Dangschat, Jens, S.– Herfert, G. (Hrsg.) *Suburbanisierung in Deutschland.* Leske+Budrich, Opalden. 43–56.o.

Bajmóczy P. (1999) A szuburbanizáció sajátosságai Pécs környékén. – *Földrajzi Értesítő.* 1–2. 127–138.o.

Bajmócy P. (2001) A szuburbanizáció motivációi Magyarországon. – Domány G.,–Kovács F.–Péti M.–Rakonczai J. (szerk.) *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. A Magyar Földrajzi Konferencia Tudományos Közleményei. CD-Rom.* SZT TTK Természeti Földrajzi Tanszék.

Beluszky P. (1999) *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* Budapest–Pécs, Dialóg–Campus.

Brake, K. (2001) Neue Akzente der Suburbanisierung. – Brake, K.– Dangschat, Jens, S.– Herfert, G. (Hrsg.) *Suburbanisierung in Deutschland.* Leske+Budrich, Opalden. 15–26.o.)

Dövényi Z.– Kovács Z. (1999) A szuburbanizáció térbeni–társadalmi jellemzői Budapest környékén. – *Földrajzi értesítő.* 1–2. 33–58.o.

Enyedi Gy. (1988) *A városnövekedés szakaszai.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Rechnitzer J. (szerk.) (1994) *Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához.* Győr–Pécs, MTA RKK.

Timár J. (1999) Elméleti kérdések a szuburbanizációról. – *Földrajzi értesítő.* 1–2. 7–32.o.

Timár J.– Váradi M. (2000) A szuburbanizáció egyenlőtlen fejlődése az 1990-es évek Magyarországán. – Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* MTA RKK, Pécs. 153–175.o.

HAMAR ANNA

Területhasználat, valamint agrár-környezeti és turisztikai fejlesztések az aprófalvas térségekben

1. BEVEZETÉS

A mezőgazdaság az aprófalvas vidékeken[1] az országos tendenciánál nagyobb mértékben veszített jelentőségéből. Az alacsony termőértékű, a domborzati viszonyok miatt szétszabdalt domb- és hegyvidéki területek éppúgy alkalmatlanok az intenzív nagytáblás művelésre, mint az egykor folyók árterületéhez kapcsolódó, vízutánpótlásától megfosztott, hol kiszáradással, hol belvízzel fenyegetett szántók és legelők. A termelés visszahúzódása, az alacsony terméshozam, a műveléssel felhagyott területek ellenére a termőterület az aprófalvas térségek egyik legnagyobb, csak helyben hasznosítható belső erőforrása, melynek értékét növeli a táj szépsége és a természeti értékek gazdagsága. A terület megfelelő hasznosítása hozzájárulhat a települések, aprófalvas térségek fejlődéséhez, fejlesztéséhez. Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy az érintett térségekben

- a területhasználatnak milyen szerkezete alakult ki,
- az érdeklődésünk homlokterében álló fejlesztési források (agrár-környezetvédelmi, turizmusfejlesztési intézkedések) elérték-e az aprófalvas területeket, és ha igen, milyen változásokat generáltak.

A tanulmány alapjául a gazdálkodókkal, a nemzeti parkok, az érintett regionális fejlesztési ügynökségek, a civil szervezetek, a minisztériumok és a térségi fejlesztési szervezetek képviselőivel, a fejlesztési projektek vezetőivel készített interjúk szolgálnak, valamint az elérhető adatbázisok elemzése.[2]

2. AZ APRÓFALVAS TÉRSÉGEK FÖLDHASZNÁLATA

A földhasználat szerkezetének sajátossága annak duális jellegében, vagyis a tulajdoni szerkezet és a használat kettősségében határozható meg. (Oros, 2002; Szűcs, 2001) A 2005. évi gazdaságszerkezeti összeírás adatai arról tanúskodnak, hogy az ország mezőgazdasági termelést folytató üzemeinek 91%-a tartozik az öt hektár alatti kategóriába, és ők művelik a terület 8,6%-át. A másik póluson a 300 hektárnál nagyobb üzemek alkotják a termelők legkisebb csoportját (0,21%!) és a földterület közel felén (45%) folytatnak termelést. Az országos átlag regionális különbségeket takar; nincs ez másként az aprófalvas területeknél sem.

[1] Aprófalu alatt az 500 lélekszámnál kisebb településeket értjük. Az aprófalvas vidékek azokat a régiókat takarják, ahol az aprófalvak összefüggő térségeket alkotnak. Tanulmányunkban ide soroltuk Dél-Dunántúlt, Észak-Magyarországot, valamint Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét.

[2] A tanulmány „Az aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenélőségéért” c. projekt keretében készült. NKFP 5/051/04, MTA Regionális Kutatások Központja 2004–2007, témavezető Kovács Katalin.

Az aprófalvas térségek földhasználati szerkezetében három típust találunk. (i) A nagyüzem domináns szerkezetet képviselik a dél-dunántúli térségek, ahol 300 hektár feletti üzemek művelik a terület 56%-át, de a földhasználat koncentrációját jobban érzékeltetik az 1000 hektárt is meghaladó területű gazdaságok. Az országban itt a legnagyobb az 1000 hektár feletti üzemek földhasználata, mely a gazdaságok 1,7%-át, és a művelt terület 44%-át érinti. (ii) Az észak-magyarországi régióban kialakult földhasználat *középüzeminek nevezhető,* mert a nagyüzem mellett itt kialakult *a 100–300 hektár közötti gazdaságok meghatározó csoportja,* mely a gazdaságok 0,7%-át képviseli, és a terület 21%-át tartja művelés alatt. Jóllehet, a 300 hektár feletti nagyüzemek pozíciója itt is nagyon erős: a gazdaságok 0,2%-át képviselő nagyüzemek művelik a terület 44%-át. (iii) A *kisüzemi típust* reprezentálják a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei aprófalvas térségek, ahol a mezőgazdasági termelés megélhetésben betöltött szerepe hagyományosan erősebb volt, mint a domb- és hegyvidéken, de a kisüzemek jelenlétét az észak-alföldi régió nagyüzem túlsúlyos megyéi a régiós adatsorban elfedik.
A földhasználatban végbement koncentrációt a kistermelés folyamatos, még napjainkban is tartó zsugorodása és jellegbeli változása kíséri.

1. ábra: Az egyéni gazdaságok száma és aránya 2005-ben 2007-hez viszonyítva*

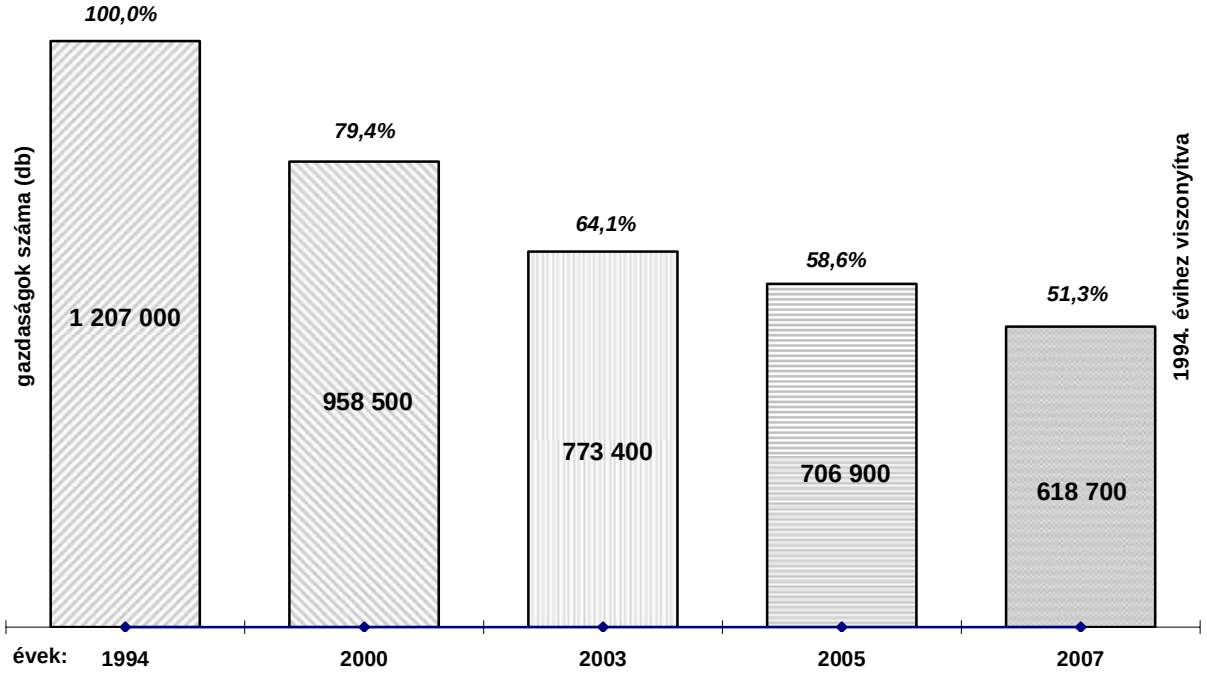

*2007. év adatai, előzetes adatok
Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv, valamint a Magyarország mezőgazdasága (Gazdaságszerkezeti összeírás) megfelelő kötetei. KSH

1994 és 2007 között országosan az egyéni gazdaságok fele (49,7%) hagyott fel a mezőgazdasági műveléssel. 2000 és 2007 közötti időszakban az egyéni gazdaságok számában bekövetkezett változás mértéke csak a közép-magyarországi és az alföldi régiókban maradt az országos átlag alatt (35,5%). Az egyéni gazdaságok közel 40%-a szűnt meg az észak-magyarországi és a nyugat-dunántúli régiókban (39,9 és 39,7%) és országos átlagot meghaladó arányú csökkenést jeleznek az adatok a dél-dunántúli, valamint a közép-dunántúli régiókban is (37,4 és 37,9%).

A kilencvenes években még tovább élő „háztáji jellegű” kistermelés a megváltozott körülmények között életképtelenné vált. Hiányoztak a megfelelő eszközök, a szakismeret, a szolgáltatások ára megfizethetetlenné vált és a piaci értékesítést szervező rendszerek eltűntek, míg az új típusú, termelést és értékesítést szervező láncok a megfelelő technológiával felszerelt és kizárólag piacra termelő üzemekre épülnek.
Ez a folyamat a dél-dunántúli falvakban döntőrészt a kilencvenes évek második felében ment végbe, elsősorban a zsáktelepüléseken és/vagy azokban a községekben, ahol romák alkotják a lakosság többségi csoportját. A kistermelők megállíthatatlan kiszorulása a termelésből napjainkban is tart az észak-magyarországi aprófalvakban, részben a társadalom elöregedése miatt, részben azért, mert az ingázó fiatalok már nem vállalják a termelést. A folyamat ellenére a kistermelés megélhetésben betöltött szerepének erősségét jelzi az ilyen gazdaságok rendkívül magas száma, *azonban tőke, a termelési ismeretek és a társadalmi kapcsolatok gyengesége vagy hiánya elkerülhetetlenül vezet a termelői kör további szelekciójához*. (Hamza–Tóth, 2006)
A földhasználat koncentrációjának eltérő térbeli kialakulását és fennmaradását nemcsak a helyi gazdatársadalom erőssége vagy gyengesége befolyásolja, hanem a földtulajdon és használat átalakulásának lezáratlansága is.
A kilencvenes években elindult befektetői *földvásárlások* tovább folytatódnak (Hamza–Miskó, 2005), és az EU-csatlakozás elérhető közelsége újabb földvásárlási hullámot indított el. A Dél-Dunántúlon, a gettósodó zsáktelepülésekkel zsúfolt Dráva menti aprófalvakban kínálati piac jelentkezik, míg a somogyi, zselici területeken fővárosi befektetők vásárolják hektáronként 300–500 ezer forintért a földeket. Az észak-magyarországi területeken indult vásárlási hullám eredményeként az aprófalvas térségekben 2–300 hektár nagyságú területek cseréltek gazdát, általában kétezer forintos aranykoronánkénti árért (Észak-Cserehát). Az észak-magyarországi régióban a mezőségi területeken 300 ezer forintot is elkérnek egy hektár gyenge minőségű szántóért, míg Észak-Cseréháton a településtől távol eső, osztatlan közös területekben az aranykorona felvásárlása jelentheti a gazdálkodók számára az egyetlen terjeszkedési lehetőséget. A vásárlási hullámok eredményeként különösen az elöregedő aprófalvas kistérségekben egy-egy falu határának jelentős része került egy-egy befektetői és/vagy helyi vállalkozói kör kezébe.[3]
Általánosságban elmondható, hogy *az aprófalvas térségekben erősen korlátozott földbérleti piac működik*, vagyis a kisgazdaságok, de különösen a 100–200 hektár közötti üzemek területi terjeszkedését lehetetlenné teszik a kiterjedt nagyüzemi bérletek. A síkvidéken nem ritka, hogy egy falu teljes határát a helyi nagyüzem uralja, a kisebb területtel rendelkező, hegyvidéki falvakban egy-egy üzem több település határát is műveli. A kialakult földhasználati rendszer gyökerei a szövetkezeti részarány tulajdon kiadásáig nyúlnak vissza.[4]
A nagyüzemi földbérletek, szövetkezeti utódszervezetek, magántőkére alapított társas vállalkozások zöme osztatlan közös tulajdonú területen gazdálkodik (az osztatlan tulajdonú területek nagysága országos léptékben 1,5 millió hektár), melynek tulajdonosi rendezése csak az igények regisztrációjáig jutott, a fizikai kimérés továbbra is várat magára. A birtokrendezés stratégiája ugyan már megszületett, (Dorgai, 2004) azonban a végrehajtásához szükséges forrásallokáció még várat magára.

[3] Különösen az észak-magyarországi területeken volt jellemző, hogy az ezredfordulóra egy-egy család kezében koncentrálódtak a két-három szomszédos település területei. (Cserehát, Bodrogköz)
[4] A részarány-tulajdon kiadásának módja rendkívül megnehezítette, legtöbbször lehetetlenné tette gazdaságméretű üzem kialakítását a tulajdonos számára. A legszélsőségesebb esettel Tiszabábolnán találkoztunk, ahol a szövetkezeti tagok a szántó, a gyep és az erdő minden egyes táblájában megjelentek tulajdonosként, táblánként 0,2–0,5 AK között váltakozó tulajdonrésszel.

Különösen az észak-magyarországi régió hegyes területein követhetetlen az osztatlan közös tulajdon használata, melynek egy részén nagyobb üzemek és egyéni gazdaságok osztoznak, szokásjog alapján, szerződés nélkül. Rossz termőadottságú osztatlan földek állnak műveletlenül a bodrogközi és a szabolcsi falvakban is. Megoldatlan az országosan 150 ezer hektárnyi, döntően gyepet és ligeterdőt alkotó, védett szövetkezeti részarány-tulajdon kérdése is, melyet a törvény szerint az állam köteles megvásárolni 2010-ig. A területek használatát esetenként a folyó menti falvak állattartó gazdaságai biztosítják, de van település, ahol a kistermelők a „senki földjét" kvázi közbirtokossági legelőként használják.[5]
A birtokszerkezeti problémák kezelésében a birtokpolitika sem bizonyult hatékony eszköznek. A Nemzeti Földalap (NFA) földforgalmi mérlege mélyen elmarad a várakozástól, (58 ezer hektár vásárolt területből 18 ezer hektárt értékesített): a szerkezeti változásokat a tevékenysége nem érintette, de az aprófalvas térségekben érezhető árfelhajtó hatást gyakorolt a földárakra. A térségek gazdálkodói számára nem jelentett előrelépést az NFA állami földtulajdon értékesítése sem: a több száz hektáros, térben szétszórt területek „egységcsomagban" történő értékesítése a gazdálkodók többsége számára túl nagynak, ezért elérhetetlennek bizonyult. Ilyen „csomagba" kerültek az NFA által meghirdetett, egykor a Bábolnai Kombináthoz tartozó Szendrői Gazdaság hatezer hektáros szántó és gyepterületei, amelyek 26 csereháti településhez tartoztak.

3. VERSENY AZ AGRÁR-KÖRNYEZETVÉDELEM FORRÁSAIÉRT

A területhasználathoz kapcsolódó vidékfejlesztési forrásokért nem 2004-ben indult el a gazdálkodók közötti verseny, hanem 2002-ben, a nemzeti forrásból finanszírozott Agrár-környezetgazdálkodási Program indulásával. (Ángyán, 2000; Ángyán [et al.], 2002; Szabó [et al.], 2003) A program első két évében – a területi és a szakmai korlátok miatt is – kiemelkedő jelentőséggel rendelkeztek a térben lehatárolt, de jelentős részben vagy teljes mértékben aprófalvas térségeket (Szatmár, Bereg, Cserehát, Marcali-medence, Dráva mente, Mezőség, Bodrogköz) érintő ún. *horizontális programok*. Kétségtelen, hogy a térségek gazdálkodói sokkal nagyobb eséllyel pályázhattak a forrásokra, mint a nem érintett települési kör gazdatársadalma.

1. táblázat: Agrár-környezetgazdálkodási támogatások 2002–2006

Év	2002	2003	2004–2006
Beadott pályázatok száma (db)	5 321	7 529	32 685
Nyertes pályázatok száma (db)	2 691	5 114	29 179
Támogatott terület (ha)	153 035	234 632	1 486 792
Keretösszeg (ezer Ft)	2 141 375	4 088 164	112 750 000

Forrás: Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium, valamint a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium adatközlése

A pályázati források megnyitására a földbérleti piac reagált a leggyorsabban, a bérleti árak emelkedtek, és nemcsak a befektetési célra vásárolt területek – különösen a gyepek – tulajdonosai vették vissza bérleteiket, hanem a szatmári és beregi földtulajdonosok egy része is. A források megnyitása megerősítette a gazdálkodók körében nem éppen kedvelt nemzeti parkok pozícióit is a térségekben. Felértékelődtek az állami tulajdonú védett területek is, melyekért növekvő versengés indult a helyi és térségen kívüli gazdálkodók között.

[5] A nemzeti park átengedi használatra a területeket, azonban a rendezetlen tulajdonjogok miatt a földhivatal nem igazolja a használatot, így a termelők nem kapnak támogatást a terület után.

A támogatás járult hozzá az észak-csereháti kisparcellás művelés – a fölösleget piacon értékesítő kisüzemek visszaszorulásának lassításához, a beregi magántulajdonban lévő védett területeken termelő kisüzemek, vagy a reneszánszát élő szatmári szilva ártéri gyümölcsöseinek újraéledéséhez.
Az uniós finanszírozás megindulásával a forráskeret jelentősen bővült, *de a területi korlátok megszűntek, ami a közép- és nagyüzemek forráshoz jutásának esélyét növelte*. 2004–2008 között az ország regisztrált területeinek közel egyharmada, a termelők 13%-a részesül öt évre szóló agrár-környezetgazdálkodási támogatásban[6]. A nyertes üzemek 2006-ban 42,29 milliárd forint támogatáshoz jutottak. A pályázatok kétharmada, a támogatott terület és a támogatási források fele (54 és 56%-a) hét megyébe koncentrálódik. A nagyüzem domináns Baranya, Békés, Hajdú és Pest megye nyertes gazdaságai részesednek a támogatás egynegyedéből, és hasonló arányú kifizetéshez jutottak Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék termelői is. A forrás településenkénti megoszlását bemutató térkép érzékelteti, hogy az ország településeinek egyharmada nem részesedik a támogatásból.

2. ábra: Agrár-környezetgazdálkodási intézkedés kifizetéseinek megoszlása településenként, 2006

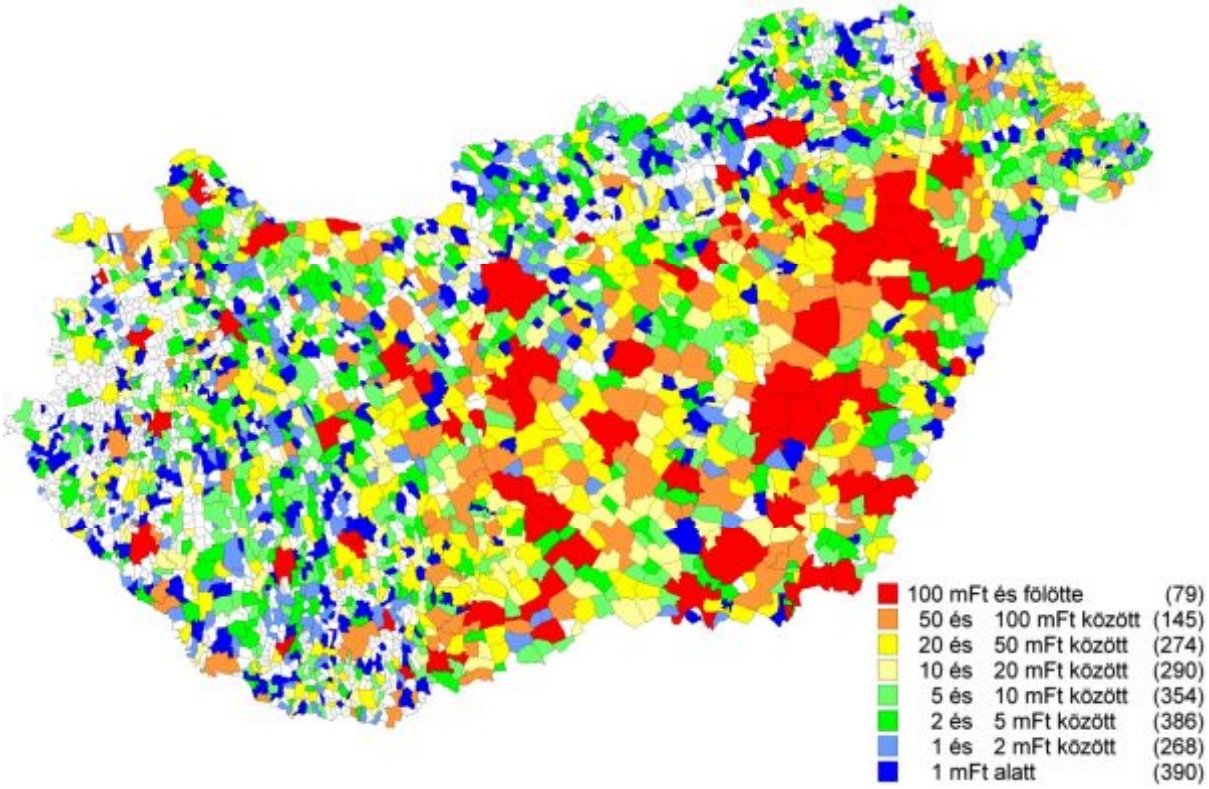

Forrás: Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal adatai alapján

Figyelemre méltó, hogy az aprófalvas térségekben nemcsak egy-egy elszigetelt települést, hanem *összefüggő mikrotérségeket* jelez a térkép fehér színe. Tény, hogy *az ötszáz fősnél kisebb lélekszámú aprófalvak több mint fele nem jelent meg a forráselosztásban*, mely rávilágít a mezőgazdaság helyi gazdaságban betöltött szerepére: a támogatás feltételeinek megfelelő gazdaságok hiányára, gyengeségére, valamint a városban vagy a mikrotérség legnagyobb lélekszámú településén regisztrált, de az aprófalvak területét művelő nagy- és középüzemek jelenlétére.

[6] Az agrár-környezetgazdálkodási kifizetések elemzését a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivataltól kapott adatok biztosították.

Az aprófalvak közel feléből – 468 település – nyújtottak be sikeres pályázatot a regisztrált termelők az agrár-környezetgazdálkodási kifizetésekre. *A támogatott pályázatok 6,6%-a tartozik olyan gazdasághoz, melynek székhelye aprófaluban található.* 2006-ban az aprófalvak gazdálkodói 78690 hektárra kaptak közel 2,23 milliárd forint támogatást, az összes forrás 5,3%-át. A 47,9 hektáros átlagterület, illetve az egy pályázatra jutó 1 353 974 forint támogatás is elmarad az országos átlagtól.

3. ábra: Az aprófalvak részesedése az agrár-környezetgazdálkodási intézkedés kifizetéséből, 2006

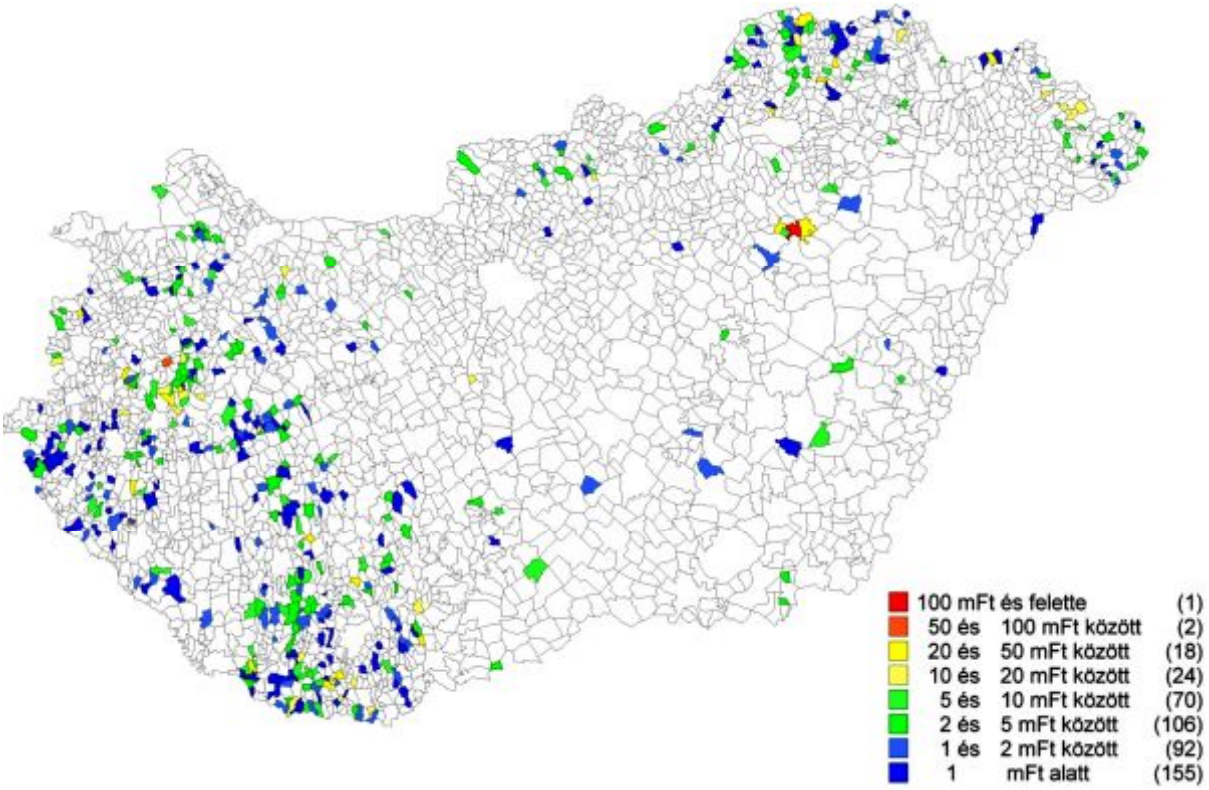

Forrás: Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal adatai alapján

Jelentős eltérések figyelhetők meg az aprófalvak között is. A települések háromnegyedébe kevesebb mint ötmillió forint kifizetés érkezik: a falvak fele kétmillió forint alatti támogatásban részesült, és egynegyedük tartozott a 2–5 millió forintos kategóriába. A települések szintjén még nagyobb különbségek jelentkeznek. A legkisebb támogatást – 15 023 forint – a Tabi kistérség 476 lelket számláló településének gazdálkodója kapta, míg a pólus másik végét a Mezőcsáti kistérséghez tartozó 492 lakosú falu képviseli, melynek 3 üzeme 134 millió forint éves támogatáshoz jut.

A kedvezőtlen adottságú területek[7] (KAT) támogatása iránt rendkívül alacsony volt az érdeklődés. A megpályázható terület 16%-a (144 244 hektár) tartozott csak az aprófalvas térségekhez. A támogatásra 2004–2005-ben összesen 6548 pályázat érkezett, melynek háromnegyede részesült a 1 537 789 500 forint támogatásból. A megpályázható terület egynegyede került be a támogatott körbe, egy sikeres pályázatra átlag 45 hektár jutott.

[7] A kedvezőtlen adottságú területek kategóriába tartoznak a természeti adottságokat és társadalmi összetételt (a talaj termelést befolyásoló fizikai jellemzői, az országos átlagnál alacsonyabb termőértékű földterület, természeti környezetből adódó alacsony termelési szint, alacsony vagy fogyó mezőgazdasági népesség) jelző, az EU által meghatározott mutatórendszer alapján lehatárolt területek.

A támogatásra jogosult terület 25%-ára pályáztak sikeresen, ez az arány az aprófalvas térségekben csak a 20%-ot érte el. Az alacsony pályázati hajlandóság alól kivételt Szabolcs-Szatmár megye gazdálkodói jelentettek, akik a kiválasztott területek 76%-ára nyújtottak be támogatási pályázatot. (Katonáné [et al.], 2006)
A rendkívül alacsony érdeklődést a szántóföldi árunövények termesztésének ötéves tilalma magyarázza. Az intézkedés hangoztatott célja ugyan az adottságokhoz igazodó termelésszerkezet kialakításának támogatása volt, azonban ami történt, az árutermelésből kivont területek növelése volt. A korlátozás visszatartó erejét a kisebb területűeknek kedvező degresszív támogatás sem tudta ellensúlyozni, így az intézkedést csak 2004–2005-ben hirdették meg, majd a forrásokat átcsoportosították.

4 ÉRDEKELT SZEREPLŐK

4. 1. Nemzeti parkok

A nemzeti parkok minden aprófalvas régióban jelen vannak, de térségenként eltérő hatást gyakorolnak a területhasználatra. A védett természeti területek használatának szabályozása, az előírt művelés betartatása az alapkonfliktus a természetvédelem és a gazdálkodók között. A konfliktusok különösen a magántulajdonú védett területek, főként Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei gazdálkodóival állandósultak, mert a művelési korlátozással járó bevételkiesést az állam nem kompenzálta.
A természetvédelem rezervátum szemlélete, mely a védett területek használatának korlátozását kizárólag tiltással, szakhatósági szankciókkal kívánta megoldani, nemcsak Magyarországon, hanem világszerte megbukott. A magyar természetvédelem szerkezete eltér a többi országétól, mert a védett területek jelentős része állami tulajdonban van, és művelés alatt áll. A „kevésbé” értékes védett területek a tájvédelmi körzetekhez tartoznak, melyeket a nemzeti parkokhoz kapcsoltak. A nyugat-európai gyakorlatban ezek a területek alkotják az ún. natúrparkokat, melyek igazgatását, fejlesztését a területet használó gazdaságok, önkormányzatok által létrehozott szervezet végzi. A természetvédelemnek napjainkban kellett szembesülni azzal, hogy a magántulajdonosokat nem kényszerítheti a védetté nyilvánítás elfogadására, marad az egyetlen járható út: az együttműködés formáinak kialakítása, reménykedve abban, hogy ezt az időszakot a védendő természeti érték is túléli.
Nem véletlen, hogy az agrár-környezetgazdálkodási program kidolgozásában, a védett területeken és a puffer-zónákban gazdálkodók forráshoz juttatását biztosító célprogramok beemelésében a természetvédelem kiemelt szerepet vállalt. A gazdálkodók kompenzációs forráshoz juttatása valamivel csökkentette a konfliktusokat, olyannyira, hogy a gazdálkodók szerint egyes *„természetvédelemmel vert térség”*-ből *„természetvédelemmel áldott térség”* lett, de újabb területek védetté nyilvánítása, a természetvédelem területhasználat feletti ellenőrzésének kiterjesztése óriási ellenállásba ütközik mind a szabolcsi mind az észak-magyarországi területeken. Hiába hirdette meg a hivatásos természetvédelem a használatot merev szabályokkal körülbástyázó rezervátum szemlélet helyett a nyitottságot, melynek alappillére a korlátozások anyagi kompenzálása, és a szemléletformálás, újabb területek védetté nyilvánítási kísérletei sorra megbuknak a tulajdonosok és az önkormányzatok ellenállásán.
A nemzeti parkok szerepe kiterjed a bérleti piac szabályozására is. A védett területek többsége állami tulajdonban van, és a tájvédelmi körzetek földjeit a nemzeti parkok bérbe adják a térség termelőinek (A Tisza mentén lévő és a Dráva-közeli földek.) Az agrár-környezetgazdálkodási források elérésének esélye megnövelte a védett területek iránti keresletet, olyannyira, hogy a helyi gazdatársadalom erős ellenállásába ütközött a térségen kívüli termelők bérlethez engedése.

Több fiatal gazdálkodó számára a védett terület bérlése biztosította a szülők gazdaságából való kiválás lehetőségét, az önálló egzisztencia megalapítását. A parkok nemcsak bérletbe adnak területet, hanem maguk is regisztrált termelők. Vannak nemzeti parkok, melyek csak a bemutatáshoz szükséges állatállománnyal rendelkeznek, és a takarmány biztosításához elegendő szántóterületet művelik (például a Bükki Nemzeti Park vagy a Hortobágyi Nemzeti Park), de egyre több park tér át a húsállattenyésztésre és értékesítésre. A területalapú vidékfejlesztési források növekvő jelentőségét jelzi a parkok gazdálkodását meghatározó állami költségvetési juttatások nagyságának csökkenése, a költségvetésbe a területalapú támogatások beépítése is. A 2004-2006-os időszakban a KAT és az agrár-környezetgazdálkodási program forrásai hozzájárultak a parkok kezelésében lévő területek fenntartásához, azonban a 2007–2013-as időszakban KAT-támogatásra már nem pályázhatnak.[8] A kiesett forrásokat a termelés további növelésével, újabb területek bevonásával biztosíthatják. A gazdálkodók számára nyitott kérdés, hogy a változás érinti-e a bérleteket, és ha igen, a jelenlegi bérletek lejártakor mekkora területet vesznek át a nemzeti parkok saját kezelésbe.

4.2. Kisüzemek

A rendkívül heterogén összetételű kisgazdaságok eltérően viszonyultak a forráshoz jutás lehetőségéhez. *A kisgazdaságok egy része* hiába volt jogosult, *egyetlen programra sem nyújtott be pályázatot*, mert területük annyira kicsi, hogy a programmal járó kötöttségeket nem tudták betartani. Sok kisüzemnél a pályázati készség hiányát elsősorban nem a gazdaság szerkezete magyarázza, hanem annak az embernek a mentalitása, „büszkesége" aki a saját gazdaságában nem tűr el sem kötöttséget, sem ellenőrzést. *A kisgazdaságok másik csoportja a forráshoz jutást a kockázatok minimalizálásához kötötte.* Ez magyarázza, hogy elsősorban a legkisebb kötöttséget jelentő alapszintű szántóföldi, valamint gyepgazdálkodási célprogramokra nyújtottak be pályázatot, még akkor is, ha területük valamelyik Érzékeny Természeti Területhez[9] (ÉTT) tartozott. *Nem ezt az utat választhatták a védett természeti területet művelők*, akiknek csak a szigorúbb előírásokat tartalmazó, igaz, jelentősen magasabb hektáronkénti kifizetéssel járó ÉTT-programokra lehetett pályázni. Ez a kényszer azonban nem jelentett pluszkorlátozást, mivel a természetvédelem használatot szabályozó előírásai sok esetben egybe estek a célprogramok művelési kötelezettségeivel. Bármennyire is szükségük volt bevételre, a KAT-előírások miatt csak a gyepterületekre nyújtottak be pályázatot, mert a piaci növények termesztésének tilalma alapjaiban kérdőjelezte meg gazdálkodásuk létét.
Az agrár-környezetgazdálkodás intézkedéshez kapcsolódó források nemcsak a szántó és gyepterületekkel rendelkező kisgazdaságok számára tették elérhetővé a forrásbevonást, hanem a zöldségtermesztésre szakosodott termelők számára is. Ezt példázzák a szabolcsi területek uborkatermesztő kisüzemei, melyek a termesztést és értékesítést szervező termelői értékesítő szervezet segítségével pályáztak eredményesen az integrált szántóföldi programra.

[8] Az 50%-nál nagyobb állami tulajdonnal rendelkező szervezetek – így a nemzeti parkok is – nem jogosultak támogatásra a kedvezőtlen adottságú területekre, és a 2007–2013 között megnyitott Natura 2000 területekre. A nemzeti parkok sajátos funkciója miatt az EU hozzájárult, hogy az agrár-környezetgazdálkodási program kifizetéseiből a parkok továbbra is részesedhessenek.

[9] Az érzékeny természeti területek lehatárolását a 2/2002 (I.23.) KöM-FVM együttes rendelete az érzékeny természeti területekre vonatkozó szabályokról tartalmazza. A lehatárolás célja az ökológiailag érzékeny területeken a támogatással ösztönzött természetközeli gazdálkodás fenntartása, kiterjesztése. Egy-egy ÉTT-hez legalább 3000 ha összefüggő terület tartozik, melyben az országos jelentőségű védett területek aránya nem haladhatja meg a 25%-ot.

A csak mezőgazdasági termelésből élő családoknak ez a bevételi forrás biztosítja a háztartás szükségleteinek részbeni vagy teljes, de mindenképpen szűkös fedezését, mert a piaci bevételeket leköti a gazdaság fenntartása. Kétségtelen, hogy a fejlesztési források *hozzájárultak a kisüzemek helyzetének javításához, azonban az alapvető problémákra nem nyújtottak, nem nyújthattak megoldást*. A háztartásgazdaságra épülő üzemek szűkös forrásaik ellenére a területnövelést tartották a legkönnyebben járható útnak, amit a magas földárak és/vagy a bérleti lehetőségek hiánya a továbbiakban nem tesznek lehetővé. Hiányzik a tőke és a speciális szakismeret is a szükséges fejlesztéshez, ráadásul egyre bizonytalanabbá válik a fiatal munkaerő családon belül tartása. Tudják, hogy változtatni kell, csak azt nem látják, hogy merre indulhatnának el. *Legtöbb gazdaságfőnek szakismerete a tapasztalati tudáson alapul, kapcsolati tőkéjük nincs vagy rendkívül gyenge, és nem vállalják a legkisebb kockázatot sem.* Nem alakítottak ki tartós és megbízható piaci kapcsolatokat, és hosszú évek keserű tapasztalatai mondatják velük, hogy senkiben sem bízhatnak meg. Konkrét változtatási szándékokat a képzettebb fiatalok fogalmaznak meg, azonban törekvéseik rendre megfeneklenek a gazdaság vagyona felett rendelkező szülők ellenállásán.
Kedvezőbb helyzetben vannak a kiegészítő termelést folytató kisüzemek. Nemcsak azért, mert a megélhetést biztosító jövedelemre több forrásból is szert tesz a család, hanem azért is, mert a gazdaságvezető és a családtagok is képzettebbek, információ- és kapcsolatrendszerük szerteágazóbb. A megélhetés alapjainak kisebb kockázata miatt sokkal céltudatosabban törekednek a legkedvezőbb támogatás elérésére, és a szükséges kritériumok biztosítására, a rendelkezésre álló erőforrások mobilizálására. Ha növelni kell a juhállományt, hogy a gyepprogramba be tudjanak kapcsolódni, akkor vásárolnak még állatot, ha a gyerek önállósodásának alapjai megteremthetők a támogatással, akkor a család pénzét a terület bérletének megszerzésére fordítják. Ha 2008 után nagyobb támogatás érhető el az energianövények termesztésével, akkor a szántóterület jelentős részét elfoglaló energianövényre több éves szerződést írnak alá, hogy a pályázati feltételeknek megfeleljenek.

4.3. Közép- és nagyüzemek

A közép- és nagyüzemek változatosságban nem különböznek a kisüzemektől. A munkaszervezetében gyökeresen átalakult szövetkezetek, az egykori termelőszövetkezetek utódszervezetei mellett megtalálhatók a magyar, valamint külföldi (német, osztrák, angol, olasz) tőkére épülő társas vállalkozások is. Soraik között megjelennek a 2002-ben nemzeti forrásból meghirdetett agrár-környezetgazdálkodási program támogatásának lehívására alapított vállalkozások éppúgy, mint a kilencvenes évek elején életre hívott természetvédelmi közalapítványok.[10] A szántóföldi termesztéssel foglalkozó vagy vegyes termelésszerkezetű üzemek mellett figyelmet érdemelnek a kiterjedt gyümölcsültetvénnyel rendelkező szabolcsi és dél-dunántúli társas vállalkozások is, melyek a termelői értékesítő szervezetek (TÉSZ) alapítói és egyben legnagyobb beszállítói is. Ezek a közép- és nagyüzemek nem különböznek a kisüzemektől pályázati logikájukban sem, számukra is az a cél, hogy kis kockázatvállalással a lehető legnagyobb támogatási forrást megszerezzék.

[10] A nyolc természetvédelmi közalapítványt a védelem szempontjából értékes, de jogilag még nem védett területek megvásárlására hozta létre az ország legnagyobb és legrégebbi civil szervezete, a Magyar Madártani Egyesület a helyi civil szervezetekkel közösen. A vásárláshoz szükséges forrás külföldi természetvédő szervezetek adománya volt, de feltételeként fogalmazták meg, hogy a források felett nem rendelkezhet a feneketlen gyomrú állam. A közalapítványok aktív szereplői voltak a kilencvenes évek földpiacának, tulajdonjoguk több ezer hektárra terjed ki, melynek művelését a szervezetek végzik.

A különbség a rendelkezésre álló erőforrás nagyságában és szerkezetében, valamint a pályázat bírálati szempontrendszerében rejlő (szakma)politikai preferenciáknak való megfelelésben található. A terület nagysága és a termelés szerkezete együtt tette lehetővé a pályázati preferenciáknak való megfelelést a közepes méretű és az annál nagyobb üzemek számára. Fontos szerephez jutott az agronómiai ismeretek mellett a pénzügyi tervezés, a működő formális és informális kapcsolatrendszer kiterjedtsége is.
A közepes nagyságú és nagyüzemeknek kedvezett a bírálati szempontok változása: *a termelői szerveződés tagsága, valamint a foglalkoztatottak száma*. A gabona és napraforgó értékesítésére létrehozott *termelői csoportok* tagjai sorából kizárják a kistermelőket a kis mennyiség és a termelés nem megfelelő technológiája miatt. Hasonlóan működnek a gyümölcs termelői értékesítő szervezetek, melyek tagságából a kistermelők fokozatosan kiszorulnak, és a kiterjedt gyümölcsültetvényekkel rendelkező üzemek határozzák meg a termelői kört. A foglalkoztatottak számának beemelése a bírálati szempontok közé vitathatatlanul a közép-, de elsősorban a nagyüzemeknek kedvezett.
Hozzátehetjük: a szóban forgó közép- és nagyüzemek szerepe a foglalkoztatásban nemcsak térségenként, hanem településenként is eltérő. Van aprófalu, ahol a település legnagyobb foglalkoztatója a helyi szövetkezet (Tiszabábolnai Mezőgazdasági Szövetkezet 34 főt foglalkoztat), más térségekben csak a települések területét műveli a közép-vagy nagyüzem, de munkaalkalmat nem biztosít az ott lakók számára.
A támogatás hasznosulása eltérő jellegű a nagy- és középüzemeknél. A nagyüzemek részben a gazdaság helyzetének stabilizálására fordítják a támogatási összeget (hiteltörlesztés), részben a fejlesztésekhez szükséges önerő biztosításába forgatják be. A középüzemek helyzete fokozatosan gyengül, egyre nagyobb gondot jelent a működéshez elkerülhetetlenül szükséges alkalmazotti létszám megtartása – elsősorban az állattartó gazdaságokban, ahol nem megoldás az időszaki alkalmazott vagy a feketén foglalkoztatott „segítség” – és a működési költségek biztosítása. A bajban lévő üzemek a földalapú támogatást nem a fejlesztésekbe forgatják be, hanem a gazdaság fenntartásába, a működés biztosításába.

5. A TERÜLETHASZNÁLATHOZ KAPCSOLÓDÓ FEJLESZTÉSI TÖREKVÉSEK

5.1. Fejlesztési célok és források

A területhasználatra építő vidékfejlesztés nem csak a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó fejlesztési célokat, konkrét fejlesztési elképzeléseket foglalja magában. Sokkal szélesebb és színesebb törekvések jelentkeztek az elmúlt években az aprófalvas térségekben is, melyek kezdeményezői eltérő jellegű szervezetek. Közös vonásuk, hogy más-más indítatással, de valamennyien a területhasználathoz közvetve kapcsolódó fejlesztések megvalósításában látták az adott település, térség helyzetének jobbrafordulásához vezető utat.
A területhasználat változtatását, a fenntartható gazdálkodási rendszerek kialakítását és erre épülő vidékfejlesztés elérését szolgálják a folyókhoz kapcsolódó projektek a Dél-Dunántúlon, az észak-magyarországi, valamint az észak-alföldi régióban. Valamennyien az egykor folyók árterületéhez kapcsolódó, vízutánpótlásától megfosztott és az intenzív szántóföldi növénytermesztés részére alacsony termőértékű területek ökológiai vízigényének biztosítását, a művelési szerkezet változtatását – erdősítés, szántóterületek arányának visszaszorítása, vizes élőhelyek revitalizációja – kívánják elérni, azonban eddigi törekvéseik rendre zátonyra futottak.
Az INTERREG források biztosították az *Ős-Dráva Fejlesztési Program* tervezési dokumentumai és a kiviteli szintű elvi engedélyes tervei elkészítését. A program 45 ezer hektárnyi területet érint, lefedve az Ormánság (Sellyei kistérség) területének közel 90%-át.

A program célja, hogy a szabályozás miatt lecsökkent talajvíz utánpótlást biztosítsa, megmentve ezzel az ország legnagyobb őshonos kocsányos tölgy állományát, és kidolgozza a megváltozott ökológiai feltételekhez igazodó területhasználat lehetséges formáit. A megvalósítás legnagyobb gátja nem a hiányzó forrás, hanem az érintett önkormányzatok érdektelensége, a fejlesztésbe bekapcsolható társadalmi csoportok gyengesége vagy bekapcsolódásuk teljes hiánya.

Hasonló problémával kellett szembenézni a Tisza egykori árterületéhez kapcsolódó törekvéseknek: *Bodrogközben a BOKARTISZ program vagy a Közép-Tisza-vidéken a* tiszasülyi jegyzésű *Tájrehabilitációs Program*. (Kajner, 2004; Balogh, 2001; 2002 és 2005) Az egyre nagyobb hozamú tiszai árvizek levezetését célzó *Vásárhelyi-terv* felvillantotta a reményt, hogy legalább a területek ökológiai vízszükségletét pótolni tudják, melyre a helyi erőforrások fejlesztését építhetik. Ezt a reményt táplálta a VÁTI által készített *Tisza mente Integrált Területfejlesztési, Vidékfejlesztési és Környezetgazdálkodási Program* is, mely állami megrendelésre készült, illeszkedve a Vásárhelyi-terv Továbbfejlesztéséhez (VTT). A stratégiában prioritás szinten nyert megfogalmazást a fenntartható táji rendszerek, a folyó ökológiai rendszeréhez alkalmazkodó gazdasági struktúra kialakítása és a peremhelyzetből kitörés. A kezdeti együttműködés az állam dekoncentrált szervei, az önkormányzatok és a tájhasználat-váltást sürgető szervezetek között azonban elhalt. Az önkormányzatok azonnali, kézzel fogható előnyre szerettek volna szert tenni a VTT megvalósítása során, ezért a papíron létező közös törekvések háttérbe szorultak a tárgyalásokon, az államot képviselő Vízügy számára az ökológiai rendszerekre épülő vidékfejlesztés – mely központi eleme volt az egyeztetéseknek és a kommunikációnak – csak addig volt fontos, míg a szükséges forrásokhoz nem jutott hozzá (Környezet és Energia Operatív Program), a gazdálkodók számára hiányoztak az új szerkezethez kapcsolódó biztos értékesítési csatornák.[11]

A természeti környezet nyújtotta lehetőségeket nemcsak a civil szerveződések ismerték fel. Azonban *hiába készültek tervdokumentumok* – például az Északkelet-magyarországi Ökorégió kialakítását szolgáló stratégia („Ökorégió kialakítása Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében”), *ha a fejlesztésekben érintettek érdekeiket képtelenek összehangolni*.

A leggyakrabban hangoztatott fejlesztési elképzelés a természeti értékek szépségére épülő (falusi, öko- vagy szelíd, stb.) *turizmus fejlesztése*. A turisztikai fejlesztésekhez szükséges források elérését azonban jelentősen akadályozza az együttműködési hajlandóság és a pályázati feltételekhez való rugalmas alkalmazkodás képességének hiánya. Az önkormányzatok saját területben és önálló fejlesztésben gondolkodnak, forrásigényük néhány millióra terjed, mellyel a nagy programokra lehetetlen pályázni. Ez magyarázza, hogy az észak-magyarországi és szabolcs-szatmári aprófalvas térségek nem tudtak az INTERREG pályázatok forrásaiból részesedni, melyeket végül az állami dekoncentrált szervezetek (Vízügy, nemzeti parkok, környezetvédelmi és természetvédelmi felügyelőségek) fejlesztést szolgáló pénzügyi alapjai hasznosítottak. Nem szolgálja az együttműködést a nagyobb szervezetekkel szembeni ellenérzés sem. Az észak-magyarországi és északkeleti térségek aprófalvaiban ez a nemzeti parkokkal szemben nyilvánul meg, mely szervezetek kiemelt szerephez jutottak a I. Nemzeti Fejlesztési Terv Regionális Operatív Programjában (NFT I. ROP).

[11] A Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztett Koncepciója a Tiszán az egyre nagyobb hozamú árvizek levezetéséhez árapasztó tározók rendszerének kiépítését tartja szükségesnek. A várakozásokkal ellentétben az óriási hírveréssel elindult társadalmi egyeztetések megszakadtak, a cigándi tározó készült csak el.

A kistelepülések turisztikai szolgáltatásai tekintetében meghatározó a *szállásadás*, mely az elmúlt években az *észak-magyarországi és dél-dunántúli térségekben növekedett a legdinamikusabban*. A szálláshelyek számának emelkedése ellenére az aprófalvas térségek turisztikai szolgáltatásainak sajátossága, hogy *nem kapcsolódnak nagyobb turisztikai szervezethez és nincs vagy rendkívül gyenge az együttműködés egymással és más szolgáltatókkal*. A kiemelt turisztikai célterületek közé sorolt Tisza-tó térsége sikeres pályázaton nyerte el az Európai Régiók Village+ ökoturisztikai védjegyét, a szükséges forrásokat a térséghez kapcsolódó három megye önkormányzatai biztosították, azonban a marketing előnyökkel járó és a vendégforgalom növelésével kecsegtető védjegy előírásaihoz csupán a falusi szállásadók szűk rétege csatlakozott. Az aprófalvas térségek turisztikai kínálata egyoldalú és ezen nem változtatnak a magánszemélyek fejlesztési elképzelései sem (vendégház, erdei iskola). Csak kevesen találják meg a kereslet kis hézagjait, ahol vállalkozásuknak reális esélye van a talpon maradásra. Közéjük tartozik a gazdálkodó, aki lovas szálláshely kialakításába kezdett, hogy a lovas túrázók és állataik számára is megfelelő ellátást biztosíthasson, vagy a folyó melletti aprófaluban vendéglőt nyitó házaspár, akik az étteremet bicikli túraközpontként is működtetik. A több települést érintő, általában helyi termékekre épített egy-két napos fesztiválok[12] mellett nem jelennek meg a tematikus utakra szervezett fejlesztések, mert hiányzik a megvalósításukhoz szükséges forrás, és a kis szereplőket összefogó nagyobb szervezet. Ez lett a sorsa a Fehérgyarmati kistérség 22 települést érintő Középkori templomút projektjének is, a pályázatot formai és tartalmi hiányosságok miatt elutasították.
A táj, a természeti értékek fejlesztésben betölthető szerepét hangsúlyozta az NFT I. ROP is. A NFT I. ROP megfogalmazott célja volt a természeti és kulturális értékekben gazdag elmaradott térségek belső erőforrásainak fejlesztése, a turisztikai potenciál erősítése.

2. táblázat: Turisztikai fejlesztések támogatása (ezer forint)

Régió	Regionális Operatív Program			AVOP*		
	Turisztikai fejlesztések		Átlag (ezer Ft)	Turisztikai fejlesztések		Átlag (ezer Ft)
	Száma	Támogatás összege (ezer Ft)		Száma	Támogatás összege (ezer Ft)	
Közép-Magyarország	13	1 928 383	148 337	10	68 629	6 863
Közép-Dunántúl	11	3 572 907	324 810	13	74 284	5 714
Nyugat-Dunántúl	15	3 016 742	201 116	20	127 464	6 373
Dél-Dunántúl	21	5 334 246	254 012	9	63 773	7 086
Észak-Magyarország	29	7 339 043	253 071	65	472 197	7 265
Észak-Alföld	23	4 658 924	202 562	42	307 180	7 314
Dél-Alföld	23	4 672 388	203 147	19	143 548	7 555
Magyarország	135	30 522 633	226 094	178	1 257 074	7 062

* 2008. januári állapot
Forrás: VÁTI Kht., valamint a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium honlapjai

A program a fejlesztések célterületét a nemzeti parkokban, valamint az üdülőkörzetekben jelölte meg.

[12] A különböző fesztiválok egy-egy speciális termék köré szerveződnek. Ilyen például a Szatmári Fesztivál, a rendezvény részei a fehérgyarmati Gyarmati Vigasságok, a milotai Nemzetközi Diófesztivál, a kölcsei Túr-Party, a túristvándi Halászléfőző Verseny, a szatmárcsekei Szilvalekvárfőző verseny, a tunyogmatolcsi Szamos-parti Találkozó, a penyigei Szenke-parti Nagyvásár, valamint a tiszakóródi Rétesfesztivál.

A kistelepülések csak két projektben vettek részt, éspedig a nagybörzsönyi erdei vasútvonal kiépítésében (Szobi kistérség), továbbá az öt kistérséget (Barcsi, Csurgói, Sellyei, Szigetvári és Nagyatádi) érintő Dráva mente ökoturisztikai komplex fejlesztésben, melynek konzorciumi tagjai között a megyei önkormányzatok is megtalálhatók voltak. Annak ellenére, hogy a megfogalmazott cél az elmaradott kistérségek belső erőforrásainak fejlesztése volt, *a NFT I. ROP forrásainak elérésében nemcsak a szükséges önerő hiánya korlátozta a kistelepüléseket, hanem a KSH besoroláshoz kötött jogosultság is.* A NFT I. ROP pályázati pénzhez csak a turisztikailag kiemelt besorolású települési kör juthat, még akkor is, ha a fejlesztés hálózatszerűen kapcsolja össze a településeket. Ezzel kellett szembenézni a Dráva mente projektnek is, melyhez csatlakozási szándékát 80 kistelepülés polgármestere írta alá, de csak 29 falu neve szerepelt az idegenforgalmi régióhoz tartozó települések listáján.[13]

A NFT I. ROP-ban kiemelt célterületű nemzeti parkok fejlesztési gyakorlatára jellemző, hogy a fejlesztéseket önállóan, a területükön elterülő falvak önkormányzatai és vállalkozói bevonása nélkül valósítják meg. Ezt csak részben magyarázza a fejlesztések speciális jellege (ökocentrum, látogatóközpont). Szabályt erősítő kivételként említhetjük a Duna-Dráva Nemzeti Parkot, mely öt kistérséggel együttműködve 650 km hosszú kerékpártúra útvonaltervet dolgozott ki a meglévő ösvényekre, így csak a táblák kihelyezését kellett biztosítani. A Park konzorciumi partnerként vett részt a Dráva mente ökoturisztikai fejlesztését célzó 1,1 milliárdos projektben, ahol a támogatásra jogosult 29 településsel együttműködve építették ki a vízi turizmusra épülő szolgáltatásokat (például kikötő, szállások, csónakkölcsönzők).

A NFT I. ROP forrásra nem jogosult kistelepülések vállalkozásainak támogatását biztosította *az Agrár- Vidékfejlesztés Operatív Program (AVOP) idegenforgalmi tevékenységek fejlesztését célzó intézkedése*. A források fejlesztésre gyakorolt hatásáról sokat elárul, hogy az AVOP-ban turisztikára fordított támogatások összege alig haladja meg a NFT I. ROP-keret 4%-át. Az AVOP pénzek elérésében azonban hiába bíztak a szálláshelyek bővítését vagy modernizálását tervező családok, a rendelkezésre álló keret csak 178 pályázat támogatására volt elegendő. A vidékfejlesztési forrásból támogatásban részesített területek közül kétségkívül kiemelkedik az aprófalvas szerkezetű észak-magyarországi, valamint az észak-alföldi régió. Észak-Magyarország megyéiből érkezett a nyertes pályázatok egyharmada, melyhez az összes megítélt támogatás közel fele (41%) tartozott, ennél kisebb arányban kerültek be a nyertes pályázatok közé (24%) az észak-alföldi térségek és az összes elosztható forrásból is kisebb arányban (27%) részesedtek.

A két keretterv (NFT I. ROP és AVOP) területi lefedettsége kiegészíti egymást, de az aprófalvak belső erőforrásra épülő fejlesztéséhez összességében nem járultak hozzá. A 2007 és 2013 közötti időszakban sem jelent meg a tervezésnél az aprófalvas problémakör. *A regionális operatív programokban régiónként eltérő szempontok alapján határozták meg a fejlesztési célterületeket.* Az észak-alföldi régió minden települése azonos jogosultsággal rendelkezik, az észak-magyarországi régióban a kiemelt üdülőkörzetek, valamint a jelentősebb városok és körzetei a források célterületei.[14] Az aprófalvas településszerkezetű Dél-Dunántúlon a turisztikai fejlesztést szolgáló források célterületei – magterületek – közé csak meghatározott mutatóknak megfelelő települések kerülhettek be. A forrásokra a települések több mint fele (58%) nem jogosult és nem meglepő, hogy ezt a csoportot a legrosszabb helyzetű aprófalvak alkotják. Számukra egyetlen járható út maradt, hogy csatalakozzanak valamely preferált településhez – ha tudnak, és ha van fogadókészség a másik oldalon.

---

[13] A területi számjelrendszer, 2004 KSH.

[14] A magas turisztikai potenciállal rendelkező, kiemelt térségek: Eger és térsége, Miskolc és Bükk térsége, Hollókő–Ipolytarnóc–Szécsény térsége, Tokaj-Hegyalja térsége, Aggtelek–Edelény térsége, Gyöngyös-Mátra térsége és a Tisza-tó.

5.2. Új szereplők: natúrparkok

Az oly sokszor hangoztatott *belső erőforrásokra épülő fejlesztés az aprófalvak számára megvalósíthatatlannak tűnik*, nemcsak a forráselosztás elvei és gyakorlata, *hanem belső gyengeségük, megosztottságuk miatt is*. És ha eljutnak az együttműködésig, a közös érdekekre épülő fejlesztések megfogalmazásáig, pályázataik legtöbbször nem mennek át az értékelési folyamat szűrőjén formai vagy/és tartalmi hiányosságok miatt. A tapasztalat azt mutatja, hogy az aprófalvas térségekben a településeknek csak akkor van esélyük a forrás elérésére, ha a fejlesztést egy erős önkormányzat (legtöbbször a megyei önkormányzat) vagy egy állami szervezet (Vízügy, Műemlék Felügyelőség, Nemzeti Park) támogatja. Ezt a hátteret biztosíthatja a natúrpark intézménye.

Magyarországon a natúrparkok alapítása a kilencvenes évek második felében indult, annak ellenére, hogy 2004-ig egyetlen jogszabály sem foglalkozott a natúrpark intézményével.

2004-ben a természet védelméről szóló törvény módosításakor került be a jogszabályba a natúrpark fogalma.[15] A természetvédelem szempontjából a natúrpark viszonylag alacsony besorolású, az ország jellegzetes természeti, tájképi és kultúrtörténeti értékekben gazdag, a természetben történő aktív kikapcsolódás, felüdülés, gyógyulás, fenntartható turizmus és a természetvédelmi oktatás, nevelés, ismeretterjesztés, továbbá a természetkímélő gazdálkodás megvalósítását szolgáló nagyobb kiterjedésű területe. A natúrpark címet a környezetvédelmi miniszter adományozhatja, ha a natúrparkot létrehozó szervezet elvégzi a terület értékfelmérését és elkészíti a fenntartható használatra alapozott hasznosítási tanulmányt. Más szempontból közelít a 2005-ben elfogadott Országos Területfejlesztési Koncepció, mely a natúrparkot integrált térségfejlesztési és természetvédelmi funkciót ellátó szervezetként határozza meg.[16] Jellegzetesen alulról szerveződő, a térségi aktorok (magánszemélyek, társadalmi szervezetek, az érintett önkormányzatok és a területi közigazgatási szervek) együttműködéséből kialakuló, hálózati alapon működő területi egység, rendszerint magas arányú védett természeti területtel, amely jelentős turisztikai potenciállal rendelkezik.

A natúrparkok önmagukat területfejlesztési egységként definiálják, az alapító tagok között települési és nem egy esetben megyei önkormányzatok, térségi társulások, magánszemélyek, vállalkozások és nem utolsó sorban állami dekoncentrált szervezetként a nemzeti parkok jelennek meg. Az egyesületek munkaszervezetet hoztak létre, stratégiai és operatív programot készítenek, melyek keretében összegyűjtésre kerültek a települési és térségi fejlesztési projektek is.

A natúrpark hálózat megjelenése és terjedése szerves részét, illetve folytatását jelenti a kilencvenes évek térségfejlesztési szervezetek megkettőződésének – megsokszorozódásainak, melyek célja a fejlesztési források minél kedvezőbb elérése. A natúrparkok megjelenését az EU határ menti együttműködést támogató forrásainak – Phare CBC, INTERREG – megjelenése generálta, azonban a szervezet részben tagja, részben életre hívója is más források pályázását biztosító szerveződéseknek. Területtől függetlenül megjelennek a LEADER akciócsoportokban, illetve új szervezeteket hoznak létre.

Az utóbbira legjobb példa a Natúrpark Térségfejlesztési Kht., melyben az Őrség-Vendvidék Natúrpark Egyesület mellett tagként jelennek meg Körmend és Szentgotthárd városok, valamint a Szombathelyi Erdészeti Társaság és a Nyugat-Pannon Fejlesztési Részvénytársaság. A környezetkímélő fejlesztés hangoztatása ellenére az erősebb szerveződések a forrásokat térségi és települési infrastruktúra fejlesztésére fordítják: a szennyvízkérdés megoldására, az úthálózat felújítására, illetve kiépítésére, vagy a határátkelő forgalom infrastruktúrájának fejlesztésére. Az oly gyakran hirdetett természetkímélő területhasználat és a szelíd turizmus fejlesztése egyre jobban háttérbe szorul.

---

[15] 1996. évi LIII. törvény a természet védelméről.

[16] 97/2055 (XII.25) országgyűlési határozat az Országos Területfejlesztési Koncepcióról.

A natúrparkok a 2007–2013-as tervezési időszakra készülve elsősorban az Új Magyarország Fejlesztési Terv regionális operatív programjai forrásainak elérésében érdekeltek, így a kisebb települések fejlesztési lehetőségeit, valamint a területhasználathoz kapcsolódó egyéni fejlesztéseket a LEADER akciócsoportokba utalják. A natúrparkok tevékenységének tényleges tartalmára világít rá, hogy az önmagukat natúrparkként meghatározó tizenkettő szervezet[17] közül csak három – Vértes Natúrpark, Irottkő Natúrpark és a Sokoró-Pannontáj Natúrpark – kérvényezte és nyerte el a környezetvédelmi miniszter elismerését, és csak a Szatmár-Beregi Natúrpark, valamint a Soproni Hegység Natúrpark nyújtott be az elismerés feltételeként megszabott hasznosítási tanulmányt.
A hátrányos helyzetű aprófalvas térségekben – Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország és Észak-Alföld Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei és Tisza menti területei – a natúrpark létrehozása még napjainkban is csak gondolat, a térségekben a négy kistelepülést átfogó Nagy-Milic Natúrpark működik, melynek létrehozói a három kistelepülés önkormányzata mellett a Magyar Műemlékvédelmi Hivatal. A Szatmár-Beregi Natúrpark megalakítása régi törekvés a megyében, a Fehérgyarmati központú szervezet a Szatmár-Beregi Tájvédelmi körzetre épül, és a fenntartható területhasználatot tűzte zászlajára.
Annak ellenére, hogy a natúrpark jogi fogalma a természetvédelmi törvény módosításával jelent meg, a hivatásos természetvédelem érzékelhetően nem tud mit kezdeni a kialakulóban lévő natúrpark hálózattal, melyhez ellentétes érdekek fűzik.
A természetvédelem szempontjából a natúrpark egy alacsony besorolású területi kategória, és a natúrpark cím csak akkor adható, ha működési területe természeti vagy védett természeti területekre is kiterjed.
A működő natúrparkok területei tájvédelmi körzeteket érintenek, illetve tájvédelmi körzetekre szerveződnek. A természetvédelmi kezelés szempontjából a természetvédelem szívesebben venné, ha az alakuló parkok területe nem, vagy csak kis mértékben érintené a védett területeket, hogy a természetkímélő használat a védett területek pufferzónájába koncentrálódjon. Ez a területhasználat biztosíthatná a védett területek hosszabbtávú fennmaradását.
Problémát okoz a természetvédelem számára a jelenlegi natúrpark hálózat gyakorlati működése is. Míg az oly gyakran hivatkozott nyugat-európai natúrparkok a fenntartható használatra épülő, elsősorban turisztikai szolgáltatások és ahhoz kapcsolódó tevékenységek szervezésével, valamint a természeti értékek megismertetésével, szemléletformálással foglalkoznak, addig a magyar gyakorlatban ez az alapvető cél egyre jobban háttérbe szorul és a szervezetek tevékenységében meghatározóvá válik a települési és a térségi infrastrukturális források megszerzése.

6. ÖSSZEGZÉS

A területhasználathoz kapcsolódó vidékfejlesztési források hatása az aprófalvak fejlődésére a település vagy az aprófalvas térség birtokszerkezetétől, a településen regisztrált üzemek területi nagyságától függ. Az Európai Unió jogosultsági kritériumrendszeréhez való merev alkalmazkodás, a társadalmi feltételek szinte teljes hiánya és nem utolsó sorban a vidékfejlesztés címszó alatt a gazdaságilag kedvezőbb helyzetű üzemek támogatása ténylegesen *nem járul hozzá a hátrányos helyzetű aprófalvak fejlesztéséhez*, sokkal inkább a meglévő agrárszerkezet sajátosságainak konzerválását eredményezte.

[17] Vértes Natúrpark, Irottkő Natúrpark, Nagy-Milic Natúrpark, Kőrösök-Völgye Natúrpark, Sokoró-Pannontáj Natúrpark, Bakonyalja Natúrpark, Szatmár-Beregi Natúrpark, Sopron-Hegység Natúrpark, Ipoly mente-Börzsöny Natúrpark, Kerka mente Natúrpark, Őrség-Vendvidék Natúrpark, Ráckevei-Kis-Duna Natúrpark,

Az aprófalvakba jutott források kedvező hatása a középüzemek helyzetének stabilizálásában, legalábbis ellehetetlenedésük megakadályozásában jelentkezik, míg a birtokszerkezetben meghatározó, piacra termelő háztartásgazdaságokra épülő kisüzemek helyzetét érintetlenül hagyja, illetve a többi üzemtípushoz képest rontotta. Nem jelentkezik a fejlesztési célokban megfogalmazott népességmegtartó hatás és ugyanez mondható el az ökológiai adottságokhoz igazított szerkezetváltás generálta munkalehetőségekről is, részben azért, mert a nagy- és középüzemek nem érdekeltek a foglalkoztatás növelésében, új munkahelyteremtésben, részben azért, mert az aprófalvak kisüzemei képtelenek megtartani a fiatal munkaerőt. A fiatalok inkább vállalják az ingázást, ha elköltözni nem tudnak, mint a fárasztó és csak alacsony jövedelmet, bizonytalan egzisztenciát nyújtó mezőgazdasági termelést.
Még kedvezőtlenebbül alakultak az aprófalvas térségek területhasználatra épülő fejlesztési törekvései, részben a potenciálisan érintett csoportok érdekellentétei, az alacsony együttműködési hajlandóság, részben az érintettek érdektelensége, továbbá a kedvezőtlen pályázati keretfeltételek miatt. Hozzátehetjük: a természeti és kulturális értékekben gazdag aprófalvas tájak vonzerejének megőrzését célzó turisztikai fejlesztésekre fordított keretösszegek súlya csekély volt az érintett operatív programok teljes költségvetéséhez mérve, s ebben a tekintetben – sajnálatos módon – nem mutatkozik javulás a 2007–2013 közötti ciklusban sem.

Irodalomjegyzék

Ángyán József (2000): Mezőgazdaságunk és a Nemzeti Agrárkörnyezetvédelmi Program. *A falu*, 2000/4.
Ángyán József–Podmaniczky László–Ónodi Gábor–Skutai Júlia (2002): A Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program. *A falu*, 2002/2.
Balogh Péter (2001): A korszerűsített ártéri gazdálkodás, mint a Tisza-vidék vidékfejlesztési koncepciója. *Falu város régió*, 2001/4.
Balogh Péter (2002): Az ártéri gazdálkodás lehetősége a Tisza-vidéken. *A falu*, 2002/2.
Balogh Péter (2005): A tájrehabilitáció alapkérdései. *A falu*, 2005/3.
Dorgai László (2004): A magyarországi birtokstruktúra, a birtokrendezési stratégia megalapozása. *AKII: Budapest, Agrárgazdasági Tanulmányok*, 2004/6.
Hamza Eszter–Miskó Krisztina (2005): A földpiac sajátosságai Magyarországon az uniós csatlakozás idején. *Gazdálkodás*, 2005/6.
Hamza Eszter–Tóth Erzsébet (2006): Az egyéni gazdaságok eltartó-képessége, megélhetésben betöltött szerepe. *AKII: Budapest, Agrárgazdasági tanulmányok*, 2006/2.
Kajner Péter–Cselószki Tamás–Molnár Géza (2004): Az ártéri tájgazdálkodás mintaterülete a Bodrogközben. *A Falu*, 2004/2.
Katonáné Kovács Judit–Kis Zsófia–Szabó Gábor. A Nemzeti Vidékfejlesztési Terv intézkedései Kedvezőtlen adottságú területekre. www.nkfp014.hu
Oros Iván (2002): A birtokszerkezet Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 2002/7.
Szabó Gábor–Fésüs István–Balázs Katalin–Katonáné Kovács Judit (2003): A Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program pályázatainak elemzése. *Gazdálkodás*, 2003/1. 26-39.
Szűcs István (2001): A magyarországi agrárbirtok-szerkezet. *Magyar Tudomány*, 2001/1.

BARTA GYÖRGYI

A magyar ipar területi folyamatai

1. RENDSZERVÁLTÁS

A kelet-európai volt-szocialista országok iparát közel hasonló állapotban érte a rendszerváltás. E gazdaságok egyenként fűződtek fel a szovjet nyersanyag-és energiaellátásra, amelyért főként feldolgozóipari és mezőgazdasági termékekkel fizettek (vagyis a Szovjetunió és az egyes országok közötti bilaterális kapcsolatok domináltak, a szocialista tömb egységes piaca gyengén és alacsony szinten működött). A szocialista országokra jellemző autark gazdaságokban túldimenzionált volt az ipar részaránya, az ipari struktúrában dominált a nehézipar. Mivel a technológiai fejlődés nem volt „belekódolva" a szocialista rendszer működésébe, a technológiai színvonal alacsony maradt, és egyre jobban leszakadtak ezek a gazdaságok a világszínvonaltól. Óriás vállalatok termeltek, a kisvállalatok alig voltak reprezentálva a vállalati struktúrában. Magyar sajátosság volt a több-telephelyes nagyvállalatok túlsúlya a vállalati méretstruktúrában, vagyis a termelés javarészt a nagyvárosi (nagyrészt budapesti) székhelyű nagyvállalatok egész országba szétszóródó telephelyein zajlott. Így, az ipari termelés addig soha nem látott területi dekoncentrációja alakult ki, míg a termelés irányítása és ellenőrzése egyre kevesebb településen centralizálódott.
A rendszerváltozás idején a szocialista gazdaságok ipara, iparvállalatai nem voltak versenyképesek nemzetközi viszonylatban. Magyarországon az 1990-es évek elején a nagyvállalatok előbb a vállalati átalakulás, majd a privatizáció során dezintegrálódtak, egyes részeik maradtak csak életképesek. Sok nagyvállalat a szocializmus utolsó évtizedeiben felhalmozott adósságai következtében ment csődbe. Az 1990-es évek elején az ipar mély válságba került, termelése kb. kétharmadára esett vissza. Ezekben az években azonban a tömeges vállalatalapítás is elindult, az új vállalatok tízezrei kerestek telephelyet maguknak. 1994-ben már új, felívelő pályára állt az ipari termelés is. Nyilvánvaló, hogy ezek a folyamatok az ipar gyökeresen új térbeli elhelyezkedését és struktúráját eredményezték.

2. A KÜLFÖLDI MŰKÖDŐ TŐKE MEGHATÁROZÓ SZEREPE

A magyar gazdaságpolitika már a rendszerváltozás első éveiben lehetővé tette – más kelet-európai országokkal ellentétben – a külföldi befektetők számára is az ipari nagyvállalatok megvásárlását. Az ipar így azonnal a külföldi működő tőke beruházások fontos területe lett. Nyilvánvalóan a privatizáció során befektetett külföldi tőke „termőre fordulása" csak évekkel később, a megvásárolt vállalatok rekonstrukciója után jelent meg a termelésben, de az 1990-es évek második felétől már meghatározó arányt képviseltek a külföldi vállalatok a magyar gazdaságban. A külföldi működő tőke érdeklődése a mai napig élénkebb volt a feldolgozóipar iránt, mint a hazai befektetőké (a külföldi tőkeállományban 2007-ben 47%-ot tett ki a feldolgozóipar), bár a külföldi működő tőkeberuházás szerkezetében is folyamatosan csökken a feldolgozóipar részaránya.

A külföldi tőke részvétele az iparban korszakváltást jelent: radikálisan emelkedett a technológiai színvonal, és részben ennek következtében a termelékenység. Új ágazatok, új termékek jelentek meg, a magyar feldolgozóipar e szelete a világgazdaság integráns részévé vált, a magyar export közel 80%-át a magyarországi külföldi feldolgozóipari vállalatok termelése adja. A külföldi tőke berobbanása a magyar iparba azonban nem csak pozitív hatású. Remélhetőleg csak átmeneti - bár már 20 éve tartó – duális gazdaság jött létre, vagyis a magyar, főként kis-és középvállalatok alig-alig képesek a külföldi nagyvállalatok beszállítóivá, alvállalkozóivá válni, a külföldi és a hazai ipar integrációja rendkívül alacsony színvonalú, és lassan bontakozó folyamat. A magyar gazdasági környezet kedvező változása egyrészt ugyan ösztönözte a külföldi vállalatok termelésének korszerűsödését, vagyis azt a folyamatot, hogy egyre magasabb hozzáadott értékű termelési folyamatot végezzenek Magyarországon. Másrészt azonban több magyarországi külföldi vállalat a kevésbé bonyolult összeszerelő tevékenységét igyekszik áthelyezni más országokba (vagy inkább eleve nem ide telepíteni) főként a magasabb termelési költségek miatt.

A külföldi tőke területi elhelyezkedése rendkívül egyenlőtlen, és sajnos, nemigen változott az évek során. Budapest, a Budapesti agglomeráció a legvonzóbb környezet a külföldi beruházások számára, a fővárosban inkább a tercier ágazatok fejlődnek, az agglomerációs gyűrűben már az ipar is nagyobb arányban képviselteti magát. A külföldi feldolgozóipari beruházások jelentősebb része azonban a Dunántúl északi részén koncentrálódik, és egyre fontosabbá válnak a külföldi tulajdonú feldolgozóipari vállalatok Észak-Magyarországon is.

1. ábra: A külföldi tulajdonú autóipari (2) és elektronikai (1) vállalatok Közép-és Kelet-Európában, 2005-ben

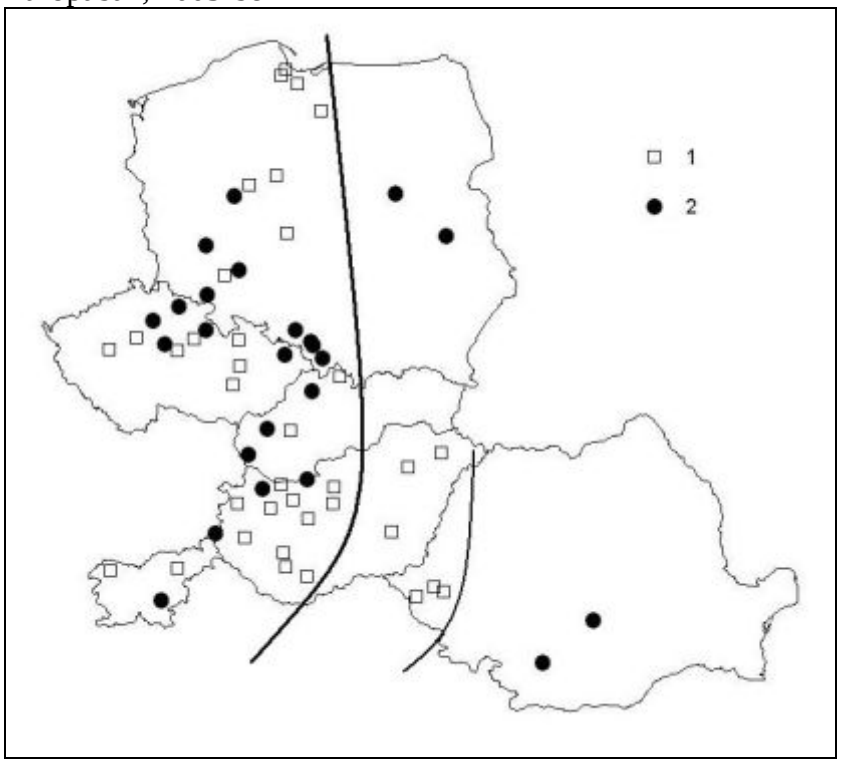

Forrás: Kalotay K. (2003), Kukely Gy. (2005)

Az észak-dunántúli beruházások telephelyválasztását a nyugati és a budapesti piac közelsége, illetve könnyebb elérhetősége (autópályák csak itt álltak rendelkezésre az 1990-es években), a képzettebb munkaerő jelenléte, a helyi önkormányzatok beruházást ösztönző politikája segítette. Ma már, ugyan megépültek az ország keleti és déli felén is az autópályák, tudomásul kell azonban venni, hogy a tömeges telephelyfoglalás az 1990-es évek második felében lezárult. Azóta a külföldi tőke terjeszkedése már lassú és esetleges.
Az ipari fejlődés második szakaszában előrehaladt a termelés agglomerálódása, a vállalatok közötti kapcsolatok kiépülése, a klaszterek formálódása. Ez a folyamat ugyan új térségeket nem von az ipari termelésbe, de a frissen letelepült ipari vállalatok beágyazódását, és ezzel tartós jelenlétét elősegíti. Ilyen termelési agglomerációk jöttek létre például az autóiparban (az Audi, Opel, Suzuki észak-dunántúli környezetében), az elektronikában (például a Nokia Komáromban), a Bosch csoport környezetében a műszertechnika, autóipar – Észak-Magyarországon; Budapesten és agglomerációjában a gyógyszeriparban, gépiparban, nyomdaiparban.
Az ipari termelés korszerűsödését mutatja, hogy a termeléshez (nem csak a Magyarországra települt iparvállalatokhoz) kapcsolódó kutatás-fejlesztés kitüntetett helye lett az utóbbi években Magyarország, főleg budapesti telephelyekkel.

3. AZ IPAR JELENLEGI TÉRBELI MEGOSZLÁSA

Az ipar a piacgazdaságban is fontos, bár a korábbi szocialista rendszerhez képest kisebb súlyú ágazattá vált a gazdaságban, a bruttó hozzáadott érték alapján az ipar részaránya 24,3% volt 2008-ban (ebből a feldolgozóiparé 21,4%), az építőiparé további 4,6%. Radikális szerkezeti változás következett be az iparon belül: a bányászat és a könnyűipar elvesztette jelentőségét, a feldolgozóiparon belül az élelmiszeripar és a vegyipar részaránya jelentősen visszaesett, és ma már az ipar több mint 50%-át a gépipar teszi ki, ezen belül is villamos gép, műszer gyártása (25%) és a járműgyártás (17%).
Az ipar térbeli szerkezete gyökeresen és drámai gyorsasággal alakult át. 2008-ban az ipari termelési érték egynegyede származott Budapestről, gyorsan fejlődő jelentős ipari koncentráció alakult ki Komárom-Esztergom megyében (Nokia, Suzuki), Győr-Sopron-Moson megyében (a győri székhelyű Audival), Fejér megyében – Székesfehérvár és Dunaújváros fontos iparaival, és Budapest Pest megyei agglomerációjában. A szocializmus ipari fellegváraként aposztrofált borsodi ipar a rendszerváltozással a legnagyobb veszteséget szenvedte el, de az utóbbi évtizedben Miskolc iparának jelentősége egyre fontosabb a magyar iparban (pl. Bosch). Ez az 5 megye és Budapest hozza létre az ország ipari termelésének háromnegyed részét, ahol a magyar lakosság 48%-a él, az ország nagyobb részéről származik (14 megyében a 19 között) a fennmaradó 25%.
A külföldi működő tőkeberuházás és az ipari termelés területi szerkezete közötti szoros korreláció igazolja, hogy az ipari fejlődés motorja a külföldi nagyvállalatok letelepítése volt. Ezzel függ össze az ipari termelékenységben kimutatható rendkívüli differenciálódás is, a legmagasabb termelékenységi szintet elérő Komárom-Esztergom megye és az utolsó helyre szorult Zala megye között több mint ötszörös a különbség. Ez a nyilvánvaló bizonyítéka az iparon belül kialakult termelési-területi dualitásnak. (1. táblázat)

1. táblázat: Az ipar területi differenciálódása

Területi csoportok	Ipari termelési érték részaránya (%) 2008-ban	Termelékenység (termelés/fogl.) az iparban, 2008 (országos átlag=100)	Külföldi működő tőke befektetés részaránya a gazdaságban (%) 2007-ben	Feldolgozó ipari beruházás részaránya, 2008-ban
Budapest és Pest megye	32,0	112	68,5	21,7
Észak-Dunántúl 3 megyéje	35,8	161	15,3	30,0
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	6,8	127	1,5	9,3
Ipari térbeli koncentráció	**74,6**	**133**	**85,3**	**61,0**
Az ország fennmaradó 14 megyéje	25,4	58	14,7	39,0
Ország összesen	100,0	100	100,0	100,0

Forrás: Saját számítások a KSH adataiból (Területi Statisztika, 2009)

Külön ki kell térni Budapest gazdaságára, ahol az erőteljes dezindusztrializáció az ezredforduló idején lelassult, megállt, és az ipari tevékenység jelenleg is fontos tényező maradt (közel 120 ezer ipari munkahely, az ország ipari termelési értékének egynegyede). Nem kétséges, hogy a figyelemre méltó ipari súlya a főváros gazdaságának sokkal inkább az irányító, ellenőrző és más stratégiai jellegű tevékenységből ered, és egyre kevésbé a konkrét termelésből. Az ipar országos viszonylatban nem elhanyagolható koncentrációja mellett a budapesti gazdaság dinamizmusa alapjában véve a tercier ágazatokhoz kapcsolódik, ahova a külföldi befektetések túlnyomó része irányul (távközlés, pénzügyi közvetítő szerep, ingatlan ügyletek, kereskedelem).
Az utóbbi évek beruházási szerkezete az iparban (1. tábl.) kismértékű területi elmozdulást mutat, ami egy kis optimizmust enged meg: a gazdasági válság előtti időszakban az ipari térbeli koncentrációk telítődtek, munkaerő tartalékaik – főleg a képzett munkaerőt illetően – kimerültek. Jól ismert, hogy az észak-dunántúli, határ menti térségek iparában (Audi, Nokia, Suzuki) többezer Szlovákiából ingázó talált munkát az elmúlt években. A megépülő infrastruktúrák, főleg az autópálya országos hálózatai, egyre vonzóbbá teszik az ország eddig negligált térségeit, városait is ipari befektetésekre (ennek egyik sokat emlegetett példája a német Mercedes autógyár letelepítése Kecskeméten).

4. A GAZDASÁGI VÁLSÁG HATÁSAI AZ IPARBAN

Már 2007-ről 2008-ra is valamelyest visszaesett az ipari termelés (nem volt növekedés a termelési értékben), de a zuhanásra 2008 utolsó hónapjaitól került sor. Azokban az ágazatokban volt drámai mértékű a termelés és az export csökkenése – a járműgyártásban, a villamos berendezések gyártásában, a gumi-és műanyagiparban – amelyek az ipari szerkezet több mint felét teszik ki, és ahol a termelés elsősorban a multinacionális vállalatokhoz kapcsolódik.

A 2009 elején kimutatott munkahelybezárások negyede tartozott a járműiparhoz. Túlnyomó részt a fizikai foglalkoztatottakat bocsátották el. A munkanélküliség a 2008 évi 7,7%-ról jelenleg 10,3%-ra nőtt. Valamelyest reménykeltő, hogy elenyésző volt a teljes gyárbezárás, inkább a túlélő stratégia a termelési költségek csökkentése révén igyekszik átmenteni a vállalatokat a válság perióduson.
A válság az ország egészére kiterjedt, de az iparosodottabb területeket lényegesen jobban sújtja. Így bizonyos térségi kiegyenlítődés tapasztalható az ipari termelésben, ami természetesen, nem tekinthető pozitív elmozdulásnak.
Két fontos következtetés vonható le a válság iparra gyakorolt hatásait tapasztalva: egyrészt, a globalizáció révén a legkorszerűbb gazdasági ágazatok, vállalatok is ki vannak téve a kedvezőtlen nemzetközi folyamatoknak. Másrészt, jelenleg az az alapkérdés, hogy a válságból kilábalva miként, milyen struktúrában erősödik meg újra a külföldi és hazai tőkére épülő magyar ipar: folytatódik-e a válság előtti trend, visszaáll-e a régi struktúra; vagy a multinacionális vállalatok új stratégiával, változó feltételekkel folytatják tevékenységüket (termelés áthelyezés, új termékek bevezetése, K+F megerősítése, stb.)? Sikerült-e átvészelniük a magyar kis-és középvállalatoknak a válságot?

5. ÚJRAIPAROSÍTÁS

A rendszerváltozással (1989-től 2007-ig) mintegy 600 ezer ipari munkahely volt a vesztesége az ipari mérlegnek, elsősorban a fizikai munkások, képzetlenek vagy betanított dolgozók veszítették el állásukat. A válság eddig megszűnt munkahelyeinek (kb. 140 ezer), jelentős része szintén az iparhoz kapcsolódott. Nem meglepő tehát, hogy újra és újra felvetődik az újraiparosítás óhaja. Az alapkérdés az, vajon létrejöhetnek-e tömegével olyan új munkahelyek az iparban, amelyek a szakképzetlen, fizikai dolgozók tömegét lenne képes alkalmazni?

Azonnal meg kell jegyezni, hogy ezidáig semmiféle konzisztens iparpolitika nem fogalmazódott meg. A gazdaságpolitikusok kidolgoztak néhány szempontot egy lehetséges iparpolitika számára: az értéknövelő, vertikális gazdaságfejlesztés ösztönzésére, egyes ágazatok és vállalatok (járműipar, logisztika, gyógyszeripar, infokommunikációs technológiák, KKV beszállítóipar, stb.) kiemelésére. A szakemberek általános véleménye az, hogy van lehetőség olyan ipari bővülésre, amely a magyar gazdasági környezethez jobban illeszkedik, és ahol várható a nemzetközi kereslet élénkülése: a környezetiparban, energiaiparban, élelmiszeriparban. Az is valószínű, hogy újraépül a korábbi struktúrájú gazdaság, és az elbocsátott munkaerő újra állást talál (azt csak később látjuk, hogy hogyan tépázta meg a válság a kisebb tartalékokkal rendelkező magyar KKV-t). Az azonban valószínű, hogy a nagytömegű munkaerő felesleget – a jelenlegi formájában és struktúrájában – nem tudja felszívni sem az ipar, sem más ágazat Magyarországon.

Irodalomjegyzék

Barta Gy. (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945-2000.* Dialóg Campus, Budapest-Pécs

Kalotay K. (2003): Működőtőke-válságban? *Közgazdasági Szemle* 1. pp. 35-55.

Kukely Gy. (2005): A közúti járműgyártás szerepe az ipar területi fejlődésében. Társadalmi- és Gazdaságföldrajzi Tanulmányok I. ELTE TTK pp. 205-216

Barta Gy-Kukely Gy.- Lengyel B.-Ságvári B.(2007): Magyarország a globális K+F térképen. Fejlődő országok multinacionális vállalatok változó K+F stratégiájában. *Tér és Társadalom,* pp. 1-31

Barta, Gy.-Czirfusz, M.-Kukely, Gy.(2008): Re-industrialisation in the World and in Hungary. *European Spatial Research and Policy,* vol 15. No. 2. pp. 5-27

KOÓS BÁLINT

A gazdaság változó térbelisége Magyarországon

A gazdasági aktivitás, de különösen az ipari munkahelyek nagy tömege hagyományosan a városok fogalmához kapcsolódik, ugyanakkor az elmúlt évtizedekben a világgazdaság centrum területein ezzel ellentétes tendencia volt érzékelhető. A szűk értelemben vett nagyvárosok jelentősége, mind a foglalkoztatottak számát, mind pedig a hozzáadott érték előállításához való hozzájárulást tekintve csökkent, s helyette egyre inkább az un. a metropolisz térségek (amerikai terminológia szerint MSA), azaz a nagyvárosok és azokkal szoros kapcsolatban álló területek kerülnek előtérbe (Chesire – Hay, 1989, Carlino, 1998).

A gazdasági tevékenységek térbeli diszperziója, városi koncentrációjának mérséklődése a XX. század második felének meghatározó társadalmi-gazdasági jelensége volt a fejlett világ országaiban (Johnson, 1974, Carlino–Chatterjee, 1999). Az Amerikai Egyesült Államokban a folyamat a II. világháborút követő tartós gazdasági fellendülésének időszakában teljesedett ki, noha, bizonyos területeken már a harmincas években is érzékelhető volt a falu-város munkamegosztásban bekövetkezett hangsúlyeltolódás. Különösen az 1973-as olajárrobbanás hatására indultak meg erőteljes változások a gazdaságban, amelyek nem maradtak meg „a gyárkapukon belül" (technológiaváltás, automatizálás, számítógépek termelésbe vonása, stb.), hanem a szélesebb értelemben vett környezetet is befolyásolták. A bekövetkezett változások eredményeképpen az „optimális" termelési helyről alkotott fogalom is átalakult. Ez pedig hosszabb távon a gazdasági tevékenységek térbeli újraelosztásához vezetett, illetve vezet.

Magyarországon a termelési helyszínek felülvizsgálata, néhány kivételtől eltekintve, a '90-es évekre vált érzékelhető, markáns jelenséggé. A rendszerváltást megelőző időszakban ugyanis a vállalatok korlátozott döntési jogköre, illetve a mesterségesen torzított árviszonyok következtében sem érdekeltség, sem pedig mód nem volt a szuboptimális telephelyek felszámolására (Barta, 2001), és ezzel párhuzamosan új termelési helyszínek megnyitására. Ennek politikai háttere is volt, hiszen a relokációval kényszerűen együtt járó üzembezárás a fennálló társadalmi rend alappilléreit: a szociális biztonságot, illetve a tervezés versennyel szembeni felsőbbségét ingatta volna meg. Természetesen találunk példákat relokációra a szocializmust építő Magyarországon is, de ezek mögött jellemzően nem gazdasági, hanem *környezetvédelmi* (pl. szennyező iparágak kitelepítése a fővárosból), illetve *politikai* (vidéki munkahelyteremtés) megfontolások húzódtak meg (Koós, 2007).

A rendszerváltást követően hazánkban is érvényre jutottak azok a piaci erők, amelyek a centrumterületeken már jó 20-30 évvel korábban jelentkeztek. Ennek hátterében többek között a vállalati szabadság kiteljesedése, az árszabályozás gyors ütemű felszámolása, a valódi tulajdonosok és persze a tulajdonosi érdekek megjelenése állt (Kovács–Sági–Dövényi, 2001) de nem szabad figyelmen kívül hagyni a „peremfeltételeket" sem. Hatalmas közösségi és privát fejlesztések révén az alapvető infrastrukturális (telefon, áram, víz) ellátást gyakorlatilag az ország teljes területén sikerült biztosítani, ami fizikailag tette alkalmassá az új gazdaság kiépítésére a vidéki Magyarországot. A vállalkozási szabadság, a jogi, gazdasági korlátok felszámolása teret nyitott a vidék gazdaságának újraformálásához, az urbánus jelleg tompításához. A rendszerváltás óta eltelt két évtized lehetőséget teremt arra, hogy számba vegyük a bekövetkezett változásokat.

1. táblázat: Társas vállalkozások számának alakulása a település jogállása szerint

Jogállás	1992	2001	2008	Változás (%), 1992–2001	Változás (%), 2001–2008	Változás (%), 1992–2008
Főváros	55 037	133 893	224 212	243,3	167,5	407,4
Megyei jogú város	36 646	81 096	128 060	221,3	157,9	349,5
Város	25 958	69 255	125 544	266,8	181,3	483,6
Község	14 861	49 875	83 374	335,6	167,2	561,0
Magyarország	132 502	334 119	563 198	252,2	168,6	425,0

Megjegyzés: 1992-ben társas vállalkozások, 2001-ben a működő társas vállalkozások, 2008-ban pedig a regisztrált társas vállalkozások adatai szerepelnek Forrás: KSH, T-Star adatbázis 1992, 2001, 2008

A társas vállalkozások számát megvizsgálva (lásd. 1. táblázat), látható, hogy 1992 utáni időszakban a településhierarchia alsóbb szintjein, a községek (561%) és a városok (483%) körében a társas vállalkozások száma az országos átlag (425%) felett növekedett, azaz érzékelhető elmozdulás történt a kiegyenlítődés felé. Azt is látnunk kell azonban, hogy ezen gyors ütemű növekedés hátterében az indulásnál meglévő jelentős hátrány részbeni ledolgozását húzódik meg. A kiindulást jelentő 1992-ben ugyanis a magyar nagyvárosokban (Budapesten és a megyei jogú városokban) már javában tombolt a vállalatalapítási-láz, míg településhierarchia alsóbb szintjein ennek inkább még csak a kezdeteit figyelhettük meg. Az innovációk, amit adott esetben egy kft létrehozása, vagyis a vállalkozóvá válás jelentett, időben és térben erősen koncentráltan, a fővárosban és a nagylélekszámú településeken jelentkeztek először. A pozitív tapasztalatok alapján aztán az innováció földrajzilag szétterült – a kezdeti idegenkedés elmúltával és a fokozódó kényszerítő erők hatására.

1. ábra: A társas vállalkozások száma és a székhely település jogállása alapján számított Lorenz-görbe

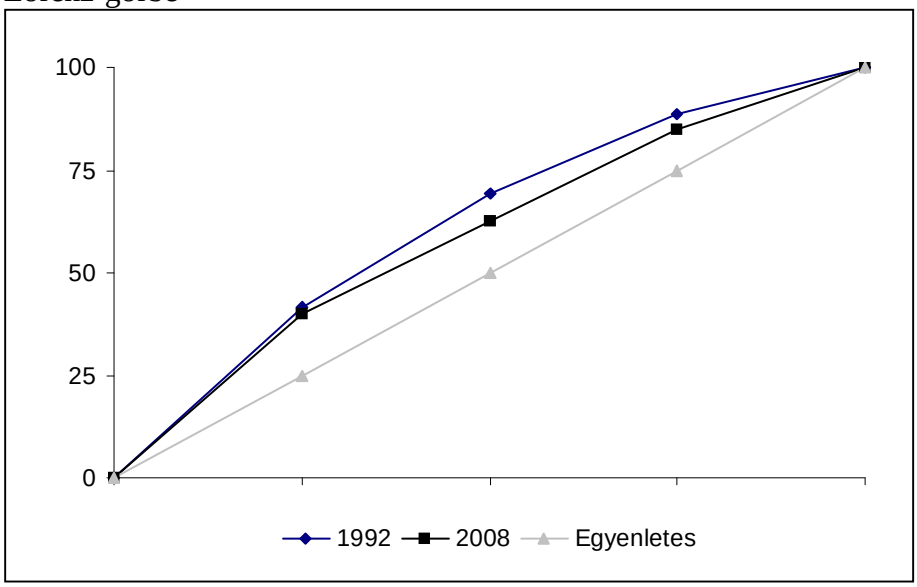

Megjegyzés: a vízszintes tengelyen települések jogállasa (rendre: főváros, megyei jogú város, város és község), míg a függőleges tengelyen a társas vállalkozások felfele kumulált százalékos részesedése látható. Vagyis: 1992-ben a fővárosban és a megyei jogú városokban működött a társas vállalkozások 69,2%-a, szemben a 2008-ben mért 62,5%-os aránnyal. Látható, hogy a két időpontban felvett görbe közelít az egyenletes eloszlást jelző segédegyeneshez, ami a koncentráció csökkenését jelzi.
Forrás: KSH, T-Star adatbázis 1992, 2008

Amennyiben nem csupán a vállalkozások számát, hanem egyéb jellemzőit is megvizsgáljuk, a gazdaság térbeliségéről alkotott képet bizony alaposan át kell értékelnünk. Miközben a társas vállalkozások számának alakulása a területi koncentráció mérséklődése irányába mutatott az 1992-2007 közti időszakban, más dimenziókban éppen ezzel ellentétes folyamatok tárhatóak fel. A meghatározó gazdasági mutatók – foglalkoztatottak száma, bruttó hozzáadott érték, értékesítés nettó árbevétele, tárgyi eszközök állománya, stb. – ugyanis egyöntetűen azt mutatják, hogy a gazdasági tevékenységek egyre inkább a formálódó agglomerációs zónákban, azaz a nagyvárosokban és az azokhoz szorosan kötődő agglomerálódó térségekben összpontosulnak, míg az agglomerációkon kívüli területek fokozatosan teret veszítenek (2. számú táblázat).

2. táblázat: Gazdaság változó súlypontjai – a társas vállalkozások körében regisztrálható változások 1992–2007 időszakban, százalékban, illetve százalékpontban

	Lakosság	Értékesítés nettó árbevétele		Export értékesítés árbevétele		Tárgyi eszköz	
	2007	2007	Változás 1992–2007	2007	Változás 1992–2007	2007	Változás 1992–2007
Agglomerációk	55,7	87,4	+4,5	89,5	+8,6	84,3	+4,7
Centrum	35,6	74,3	+0,4	79,4	+6,7	71,1	+1,4
Perem	20,2	13,2	+4,1	10,2	+1,9	13,2	+3,2
Egyéb	44,3	12,6	-4,5	10,5	-8,6	15,7	-4,7
Ország összesen (%)	100,0	100,0	0,0	100,0	0,0	100,0	0,0

Forrás: saját számítás az APEH SZTADI társas vállalkozásokra vonatkozó adatai (1992, 2007), valamint a KSH Területi számjelrendszer 2003 alapján.

A számítások elvégzésekor a Központi Statisztikai Hivatal 2003-ban készített agglomerációs lehatárolását véve alapul, arra az eredményre jutunk, hogy az agglomerációs zónában székhellyel bíró társas vállalkozások nyújtják a gazdasági teljesítmény döntő részét: a bruttó hozzáadott érték négyötödét, az export értékesítés kilenctizedét. Jellemző, hogy 1992 és 2007 között az agglomerációkhoz nem sorolt településeken székhellyel bíró társas vállalkozások részesedése az értékesítés nettó árbevételéből közel 5 százalékponttal mérséklődött (17,1%-ról – 12,6%-ra), de hasonló mértékű térvesztés figyelhető meg a tárgyi eszközök esetében is (20,3-15,7%). A másik oldalon ezzel szemben mind az agglomerációk központjai, azaz a nagyvárosok, mind pedig a nagyvárosokhoz szorosan kötődő térségek növelni tudták gazdasági jelentőségüket (lásd 2. táblázat).

Magyarország formálódó agglomerációi azonban korántsem tekinthetők homogénnek, a gazdaságban megfigyelhető folyamatok alapján markáns csoportok különíthetőek el. Ennek érdekében vizsgáljuk meg, hogy a formálódó magyar agglomerációkban székhellyel bíró társas vállalkozások foglalkoztatási jelentősége miként változott 1992 és 2007 között: mely agglomerációk voltak képesek növelni részesedésüket s melyek veszítettek gazdasági jelentőségükből (lásd 1. számú térkép). A rendszerváltást követő időszak egyértelmű nyertesének ítélhető a budapesti, valamint a székesfehérvári agglomeráció, amelyek gazdasági potenciáljukat –foglalkoztatásban, új érték előállításban betöltött szerepük – nem csupán megőrizték, de erőteljesen fejlesztették is. E két agglomeráció esetében nem csupán a központi nagyvárosok: Budapest és Székesfehérvár könyvelhettek el növekedést, hiszen az agglomerációs gyűrű települései is a gazdasági élet fellendüléséről adhatnak számot. (lásd 1. számú térkép). A budapesti agglomeráción belül különösen jelentős gazdasági fejlődés volt megfigyelhető a jelentős külföldi tőke (Sony, Ericsson, Samsung, Alpine stb.) bevonására képes településeken, mint például Budaörs, Göd, Gödöllő, Törökbálint, Biatorbágy. A fővárosi agglomerációhoz hasonlóan Székesfehérvár is komoly külföldi működőtőke (Denso, Alcoa, Haman-Becker) bevonására volt képes a rendszerváltást követően, alapjaiban formálva át a város gazdaságát. Nagyon fontos, hogy a fellendülés nem korlátozódik csupán a nagyvárosra, hiszen a gazdasági fejlődés elérte a környező kistelepüléseket is – Iszkaszentgyörgy, Pákozd, Sárszentmihály, Seregélyes, Szabadbattyán – ám itt a növekedés abszolút számokban természetesen jóval mérsékeltebb.

További két agglomeráció esetében a központi város, illetve városok javítani tudtak helyzetükön, miközben az agglomeráció többi települése gazdasági szempontból hanyatlást mutatott. A Komárom-Esztergom-Dorog városai által fémjelzett Duna-menti agglomerációban a meghatározó városok a jelentékeny külföldi közvetlen beruházásnak (Nokia, Suzuki, SANYO) köszönhetően javítani tudtak gazdasági helyzetükön, ugyanakkor az agglomeráció többi települése – Almásfüzítő, Nyergesújfalu– a térség hagyományos nagy foglalkoztatóinak válsága, illetve felszámolása miatt komoly mértékben veszített gazdasági jelentőségéből. Szerencsés módon az agglomeráció meghatározó városaiban megtelepedő új feldolgozóipari cégek munkaerőigénye oly mértékűvé vált, hogy nem csupán a helyiek számára biztosítanak megélhetést, hanem jelentős számban alkalmaznak Dél-Szlovákiából érkező munkavállalókat is. A Kecskemétet övező agglomerálódó zóna esetében hasonló tendencia rajzolódik ki, ám ebben az esetben korántsem hasonlóak a körülmények. Kecskemét esetében nem lehet egyetlen nagyberuházáshoz kötni az 1992-t követő évek fejlődését, bár az bátran előre jelezhető, hogy a kecskeméti agglomeráció gazdasági szerepe nagymértékben növekedni fog az új Mercedes-Benz gyár felépültével.

1. térkép: A magyarországi agglomerációk változó foglalkoztatási szerepe (1992–2007)

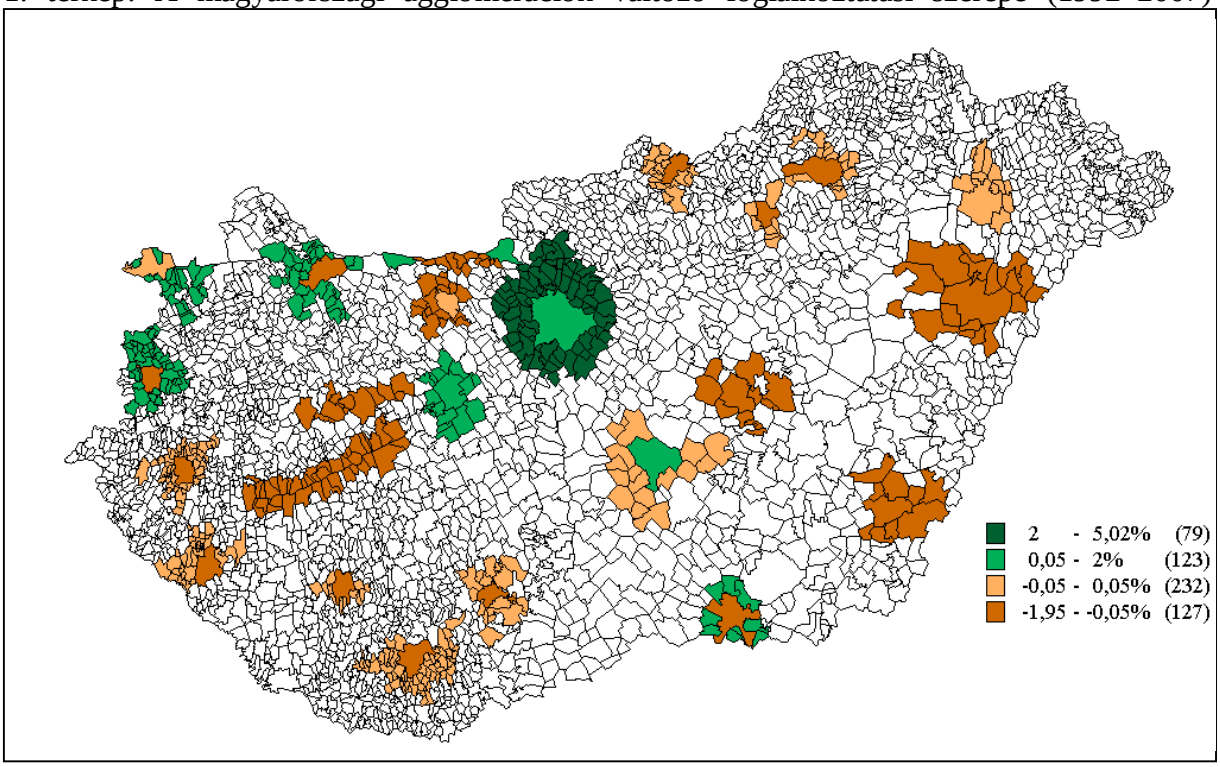

Forrás: saját számítás és szerkesztés. Megjegyzés: az agglomerációban székelő társas vállalkozások foglalkoztatottjainak megoszlása az országos összesenből miként változott 1992 és 2007 között – százalékpontban. Például a társas vállalkozások foglalkoztatottjainak 41,1%-a budapesti székhelyű céghez kötődött 1992-ben, ami 2007-re 42,7%-ra emelkedett, azaz +1,5 százalékponttal nőtt a budapesti székhelyű társas vállalkozások részesedése a foglalkoztatásból.

Három olyan formálódó agglomerációt határolhatunk le, ahol a központ stagnálása (Sopron), vagy éppen súlyos térvesztése (Szeged, Szombathely) ellenére az agglomerációs gyűrű települései javítani tudtak gazdasági jelentőségükön, foglalkoztatási szerepükön. Ebben éppen úgy szerepet játszottak a kis léptékű külföldi működő tőke beruházások, mint a fejlődő hazai vállalkozások térnyerése.

A központok helyzete ennek ellenére igencsak eltérően alakult – Szeged gazdasága elhúzódó válsággal szembesül: a korábbi meghatározó vállalkozások (Pick, kábelgyár, ruhagyár, gyufagyár) fokozatosan teret veszítenek, illetve már megszűntek, miközben jelentős nagyberuházásra nem került sor, a nagyszámú kisvállalkozás pedig nem képes lendületbe hozni az agglomeráció egészét. Szombathely ezzel szemben a rendszerváltást követően ipari parkjába nagyszámban vonzott külföldi hátterű feldolgozóipari vállalkozásokat (Delphi, LUK, Jabil, EPCOS stb.) – sajnálatosan azonban az ezredfordulót követően a lendület megtört, jelentős leépítések hatására a város gazdasági helyzete megingott. Sopron, fejlődése ezzel szemben jóval kiegyensúlyozottabb, nélkülözte a nagy felfutást, de a nagy veszteségek is elkerülték, mivel a szocializmus éveinek meghatározó foglalkoztatói (sörgyár, Elzett, GYSEV, stb) eredményesen alkalmazkodtak, s külföldi tőke bevonásával ugyan, de talpon tudtak maradni. Jelentősebb számban teremtett viszont új munkahelyeket az Ikea, amelynek bútoripari vállalkozása a Swedwood közel ezer alkalmazott foglalkoztat.

A foglalkoztatási szerepüket megerősítő agglomerációk után következzenek a tért veszítők, ahol mind a nagyváros, mind pedig a városkörnyék foglalkoztatási szerepe gyengült. A hazai agglomerációk nagyobb része sajnálatosan ebbe a csoportba tartozik, ám korántsem tekinthető homogén csoportnak, a gazdaság modernizációja, a versenyképes új nagyvállalatok létrejötte ugyanis más és más fokon áll. Bizonyos térségek – Veszprém, Tatabánya, sőt talán Nyíregyháza is ide sorolható– esetében a helyi gazdaság újraszerveződése már igen előrehaladott képet mutat, a múlt nagyvállalatainak helyét már többé-kevésbé betöltötték az új gazdaság képviselői. Más agglomerálódó térségek – Szolnok, Debrecen, Eger – esetében ha kitörésről nem is, de legalább az átstrukturálódás megindulásáról, néhány jelentős nagyberuházás (TEVA, Richter, ITS, ZF, Bosh Rexroth, Stadler, Segura stb.) megvalósulásáról már számot adhatunk.

Más agglomerációk esetében azonban a helyzet jóval rosszabb, a korábbi struktúra lebomlását nem követte egy új, versenyképes vállalatokból felépülő, fejlődési pályán mozgó helyi gazdaság létrejötte. Miskolc, Kaposvár, Salgótarján, Szekszárd, Békéscsaba, Pécs központú agglomerációk húsz évvel a rendszerváltás után is még csak keresik a gazdasági modernizáció lehetőségeit, amelyek bizony meglehetősen korlátozottak. Bár egyre több agglomeráció (Miskolc, Nyíregyháza, Szeged) elérhetőségét javítja a fejlődő gyorsforgalmi úthálózat, a sztrádaavatást bizony nem kíséri a beruházók rohama. Eger már 1998, Miskolc 2004, Szeged pedig 2005 óta rendelkezik autópálya-kapcsolattal, ennek ellenére meghatározó, az egész agglomerációt lendületbe hozó új fejlesztésekre nem került sor. Az autópálya kapcsolat szükséges, de nem elégséges feltétele a gazdasági fejlődés megindulásának. Márpedig amíg a meghatározó városok, formálódó agglomerációk nem képesek növekedési pályára állni, a mögöttes területeik, a vidéki zóna sem képes a felzárkózásra, marad a tartósan magas munkanélküliség, a társadalmi–gazdasági–szociális erózió.

Összegzésként megállapítható, hogy a rendszerváltást követően intenzív átrendeződés kezdődött meg a magyar gazdaságban. A folyamat eredményeként a formálódó agglomerációk a gazdasági tevékenységek növekvő hányadát (80-90%) koncentrálják, miközben az agglomeráción kívüli területek – a vidéki tér – gazdaságilag leértékelődik. A folyamat ugyanakkor komoly területi egyenlőtlenségek mentén zajlik, nem általában az agglomerálódó zónák fejlődnek, hanem ezek egy szűk szegmense.

Irodalomjegyzék

Barta, Gy. (2001): Az ipar szerkezetének térbeli változásai Magyarországon (1950-2000), Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 2001

Carlino, G., A. (1998): Trends in Metropolitan Employment Growth, Business Review, Federal Reserve Bank of Philadelphia, 1998, Július/Augusztus

Chesire, P. C. – Hay, D. G. (1989): Urban Problems in Western Europe, Unwin Hyman, London

Gerald Carlino, G. – Chatterjee, S. (1999): Postwar Trends in Metropolitan Employment growth: Decentralization and Deconcentration, Federal Reserve Bank of Philadelphia Working Paper No. 99-10, 1999.

Johnson, J. H. (szerk.) (1974): Suburban Growth: Geographical Process at the Edge of Western City, London

Koós, B. (2007): Pest megye gazdasága. In Beluszky, P. (szerk.): Közép-Magyarország, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja; Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2007.

Kovács Z. – Sági, Zs. – Dövényi, Z. (2001): A gazdasági átalakulás földrajzi jellemzői a budapesti agglomerációban, Földrajzi Értesítő, 2001, 1-4 füzet

CSORDÁS LÁSZLÓ

A magánüdülők építése és állománya Magyarországon

The economic, social, technological development that has taken place in the last third of the 20th century has had significant impacts on the lives of the modern societies, touching almost all fields of life. Besides residential and work places, the places for recreation became more and more important. The most important settlements marks of this process are the boom in the number of second homes, and the spatial expansion of the holiday-recreation areas in Hungary too.

Kulcsszavak: második otthon, szabadidő-lakás, (szub)urbanizáció, nyaralóépítés

1. BEVEZETÉS

Az ipari társadalom kialakulásával a legfontosabb társadalmi alapfunkciók a munkahelyre és a lakásra összpontosultak, ám a XX. század utolsó harmadában bekövetkezett gazdasági, társadalmi, technológiai fejlődés ezt jelentősen megváltoztatta, így az urbanizációval összefüggésben a társadalmi alapfunkciók korábbi kettős tagolódásukat elveszítve időben és térben tovább tagolódtak. A munka- és lakóhelyek mellett egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a szabadidő eltöltésének színterei, melynek legfontosabb települési jegyei az üdülő-pihenő térségek megjelenése, elterjedése, térbeli bővülése, valamint a második lakások, ezen belül is az egyre növekvő szabadidőben használt szabadidő-lakások számának ugrásszerű és tömegméretű emelkedése (Ruppert, K. 1973; Enyedi Gy. 1988; Kowalczyk, A. 1994; Csordás L. 1995, 2007a). A második lakás egy magántulajdonban, vagy tartós használatban lévő ingatlan, amely olyan személy (család) alkalmankénti szállásául szolgál, aki azt nem tekinti állandó lakásának. Szabadidő-lakásnak a második otthonok közül azok nevezhetők, amelyeket túlnyomóan szabadidőben és csak átmenetileg (hétköznapokon a munkaidő után, hétvégéken vagy a szabadság ideje alatt) elsősorban szabadidős célokra használnak (Ruppert, K. 1973, 1994; Coppock, J. T. 1977; Baumhackl, H. 1989; Martonné Erdős K. 1990; Csatári B.–Csordás L. 1991; Csordás L. 1992b, 1995, 1999, 2007).

A második lakás és az állandó lakás közötti távolságot, a közlekedést, az elérési időt, a felkeresési gyakoriságot és annak időtartamát, illetve ezek hatásait figyelembe véve a második otthonok *4 jól elkülöníthető területi típusát* írhatjuk le. *Az állandó lakóhely településén belüli második lakás,* gyakran (mások, azaz nem a tulajdonos számára) állandó lakás funkcióval, amelyek elsősorban foglalkozás- és képzés-orientált második lakásoknak tekinthetők (albérletek, diák- és munkásszállók). *A nagyváros külső zónájában fekvő szabadidő-lakás, ahonnan még naponta megéri ingázni,* így intenzíven használják, s gyakran (elsősorban a nyári hónapokban) állandó lakás funkciójuk is van. Ezek rekreációs szuburbanizációs helyeknek is nevezhetők (Timár J. 1993.), s sok esetben állandó lakássá alakulnak át, ezért lefékezik a városból való menekülést a közvetlen környékre.

A *távolabbi területeken fekvő szabadidő-lakás (hétvégi ház), ahonnan már nem érdemes naponta ingázni,* ezért ezeket ritkábban (hétvégén), elsősorban szabadidős célokra használják. A tulajdonosok egy része nyugdíjba vonulása után szívesen költözik ezekbe az egykori második lakásokba. Ezen a területen igen jelentős lehet a régi, falusi házak funkcióváltása. A *régión kívüli távolságra fekvő szünidei ház (nyaraló),* túlnyomórészt az idegenforgalmilag frekventált területeken.

Ezeket a nagyobb agglomerációktól való nagy távolság miatt ritkán, szezonálisan, kevésbé intenzíven, csak a szabadság/szünidő alatt használják. Szélsőséges esetekben – a légi közlekedés tömegessé válásával – akár más országokat, kontinenseket is igénybe vehetnek ezen típusú második otthonok kialakításakor.

A KSH 2001. évi üdülő-összeírása szerint Magyarországon a magántulajdonú üdülésre használt épületek száma meghaladja a negyedmilliót, a 4,3 millió darabos nemzeti lakásvagyon 5,9%-át, a bennük kialakított férőhelyek száma többszörösét teszi ki a kereskedelmi szállásférőhelyekének, fontos a szerepük a hazai (és részben a külföldi) népesség üdülési igényének kielégítésében, ezért a velük való foglalkozás különösen indokolt.

2. A MAGÁNHASZNÁLATÚ ÜDÜLŐK ÉPÍTÉSE MAGYARORSZÁGON 1970-2005

Bár a nyugati kutatók szerint a második lakások politikai rendszertől függetlenül mindenhol létrejöttek, a volt szocialista országokban, így hazánkban az 1960-as évektől a társadalmi struktúraváltás következtében megjelentek az új és arányában bővülő vezetőrétegek, amelyek képviselői a politikai-társadalmi-gazdasági helyzetből származó előnyeiket a sajátos presztízst is jelentő magánüdülő megszerzésére fordíthatták. A tőkés országokba való utazási korlátozás (bizonyos időszakokban és eltérő módon), a vállalati és szakszervezeti üdülőkben tapasztalható helyhiány (nem biztosították mindenki számára az évenkénti pihenést), a termőföldek döntő részének kollektivizálása, a gazdasági vállalkozások korlátozásából adódó beruházási kényszer hatására is megjelentek az üdülőkkel, zártkertekkel kapcsolatos törvények, rendeletek, amelyek az üdülő- és zártkerti telepek 1960-as évek végén történt tömeges kialakításához járulhattak hozzá. Lényegében ehhez az időszakhoz, az egyéni (magán) vállalkozásoknak a korábbiaknál nagyobb teret engedő új gazdasági mechanizmus időszakához köthetők a jelentős igényeket kielégítő zártkerti és üdülőterületi parcellázások. Az üdülők iránti keresletet tovább növelte az 1970-80-as évek magyar társadalmának eleinte valóságos, majd később látszólagos jóléte.

Az engedélyezett második gazdaságban megszerzett jövedelmeket a lakás, az autó megvásárlása után második lakásba, nyaralóba, telekbe, ékszerekbe stb. fektették (Csordás L. 1995). A családok jelentős része rendelkezett valamilyen rekreációt (is) szolgáló telekkel: a falusiak leginkább háztáji és gyümölcsös-szőlős kertekkel, a városiak pedig inkább városkörnyéki zártkertekkel és üdülőtelepi nyaralókkal. Az 1980-as évek vége és az 1990-es évek eleje a gazdaság teljesítőképességének és az életszínvonalnak a visszaesésével, a (szabadon felhasználható) jövedelmek és a szabadidő csökkenésével, a fenntartási és utazási költségek növekedésével, a lakásokra felvett kedvezményes kölcsönök kedvezményes visszafizetésének "befagyasztásával" jellemezhető.

Mindez nyomon követhető a csökkenő számú üdülőépítésben, a tulajdonosok gyakoribb cserélődésében, az üdülők "feladásában" is. Az ezredfordulót követően e folyamat folytatódott, bár részben – a lakásépítések állami támogatásának következtében – bizonyos területeken az üdülőként (is) használt lakások számának bővüléséhez vezetett.

A Magyarországon 1970-2005 között felépített üdülők száma a KSH adatai szerint megközelíti a 96,6 ezret. Az évenkénti kialakítás vizsgálata alapján két markáns szakasz különíthető el: *1972-1988 között mindegyik évben meghaladta a 3.000-et, azóta viszont elmarad ettől*.

Az első szakasz is több időszakra osztható: 1974-75-ben, 1977-ben, majd 1981-84 között felülmúlta a 4 ezret, 1987-ben – a következő évben bevezetésre kerülő adójogszabályok változásnak köszönhetően – elérte az 5.206-ot, míg a közte lévő időszakok kisebb visszaesései a gazdaság részbeni megtorpanásaihoz, a recesszióhoz, az infláció megugrásához kapcsolódnak.

Megfigyelhető, hogy 1975 és 80 között öt év alatt folyamatosan a kiinduló érték kétharmadára csökkent az átadott nyaralók száma, majd érdekes módon egy év (1981) is elegendő volt, hogy közel 50%-kal növekedve, a korábbi legmagasabb szintet is meghaladja. *Az 1988 óta tartó időszakban a hetvenes évek második felénél is drámaibb mértékben csökkent az üdülőépítés*, amit jelez az is, hogy négy év (1987-1991) alatt alig több mint egyharmadára esett vissza az új üdülők kialakítása, s ezt csak tetézi, hogy 1993 óta egyetlen évben sem haladta meg a 2 ezer darabot, s 1998 óta – 2000-2001 kivételével – már az ezret sem érte el. (1. ábra) A *legtöbb üdülőt 1970-2005 között Pest (22.842), Somogy és Veszprém megyében (17,8, ill. 15,0 ezer) építették fel* – s együttes számuk meghaladja az összes épület 57,5 százalékát –, őket a Velencei-tavat övező Fejér, majd Bács-Kiskun és Baranya megye követi (6,9, ill. 4,6, 4,4 ezer), míg a legkevesebbet Budapesten (467 db) és Csongrád megyében húzták fel (779 db). Az 1990 óta tartó időszakban mindegyik megyében csökkent a felépített nyaralók száma. A vizsgált időszakban megfigyelhető *a súlypont eltolódása, amely a Balaton melletti megyéktől Fejér és Pest megye irányába történt*. A rövid megállapítások részletesebb, évenkénti és megyénkénti megoszlását, annak trendjeit a 2. ábra mutatja.

1. ábra: Az üdülőépítés évenkénti alakulása Magyarországon, 1970–2005

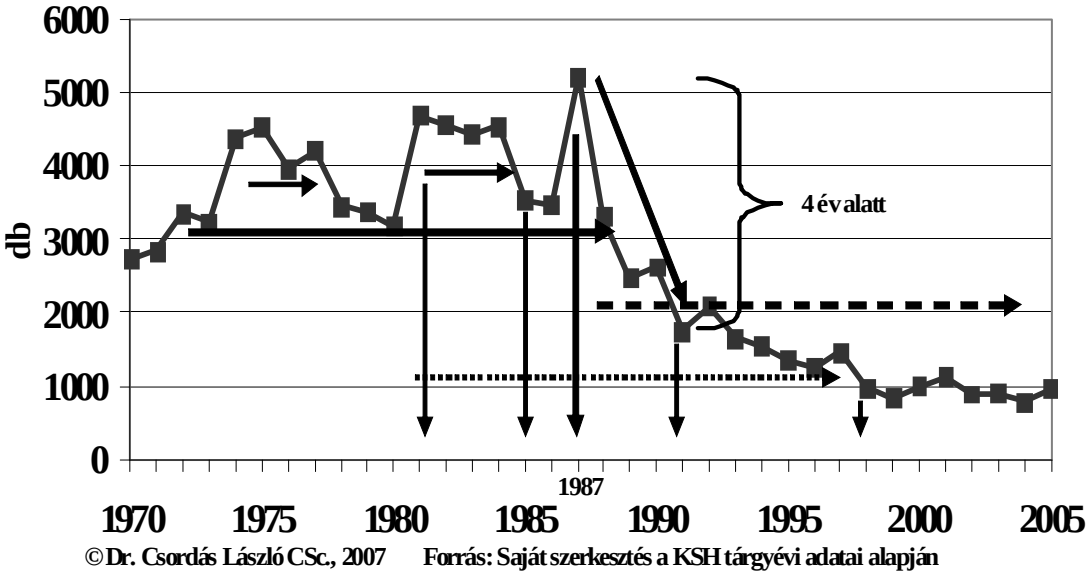

Az *1970-es évek első felében Somogy megyében építették a legtöbb (évente 1015-1620) nyaralót*, amit Veszprém megye 6-800, Pest megye 4-800, valamint Fejér megye 150-350 közötti épülettel követett. Kisebb fordulat az évtized második felének elején (1976-78 között) következett be, amikor Somogy megyében drasztikusan, a korábbi érték felére-kétharmadára csökkent az üdülőkialakítás, míg Bács-Kiskunban esetenként meghaladta, Baranyában és Fejérben pedig megközelítette a 400-at, miközben Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1975-ben és 1977-ben felülmúlta a 200-at. A Balaton északi partján ugyanakkor *Veszprém megye* – ahol 1976-ban 1006 nyári lakot építettek – *megelőzte Somogyot*.

Fokozatosan zárkózott fel ezzel egyidejűleg a fővárost övező Pest megye is, ahol az 1970-es évek elején még alig több mint 400, míg az évtized közepére évente közel 800 nyaralót építettek. Az 1978-1980 közötti időszakban „a három nagy”, azaz Pest, Somogy és Veszprém megye értékei fokozatosan megközelítették egymást, s gyakorlatilag 600 körüli szinten stagnált az évenkénti nyaralóépítés, míg a többi megye csak messze lemaradva követte őket.

(Érdekes módon a két Balaton parti megyében az új üdülők építése 1976-tól napjainkig – néhány év ellentétes mozgását kivéve – hasonlóan alakult, együtt mozgott, görbéik egymásra simulnak.)

Az első olajár-robbanás tehát kissé késleltetetten az építések lanyhulásában is éreztette hatását. Ebben a visszaesésben persze – a szabadon rendelkezésre álló források szűkösségén kívül – szerepe lehetett annak is, hogy az 1960-as évek végi rendeletek következtében kialakított zártkerti és üdülőtelepek parcellái fokozatosan elfogytak, beépültek, s újabb területek bevonására sok helyen nem volt lehetőség és így nem került sor. (2. ábra)

Az 1980-nal kezdődő időszak főbb jellegzetessége, hogy erőre kapott a Balaton nyugati partja mentén Zala, valamint a Velencei-tó környezetében Fejér megye (kb. 200, illetve 2-300 nyaraló/év), ennek közel 3-4-szeresét éri el a másik Veszprém és Somogy megye, míg 5-szörösét *Pest megye* (1000-1200). Utóbbi – *ettől az időszaktól kezdve napjainkig – átvette a vezető pozíciót az évente épített üdülők számában*. A gazdasági nehézségeket követve 1985-86-ra kisebb megtorpanás következett be, hiszen országosan közel ezerrel kevesebb üdülésre használt épületet húztak fel, mint a 80-as évek elején. A legjelentősebb volumenű visszaesés immáron Somogy és Veszprém megyét érintette, amelyekben közel felére esett, azaz jó 4-400-zal csökkent az újonnan épített nyaralóépületek száma. A trenddel ellentétesen mozgott ugyanakkor Fejér megye, ahol évről-évre (azaz 1985-86-ban is emelkedve) egyre több üdülőt létesítettek. Ez részben összefüggheti azzal is, hogy a megyeszékhelyiek a Velencei-tó partján alakították ki hétvégi házaikat, valamint a fővárosiak az állandó lakóhelyükhöz közelebb szerettek volna telekhez jutni, s azon építkezni.

2. ábra: Az üdülőépítés megyénkénti alakulása Magyarországon, 1970–2005

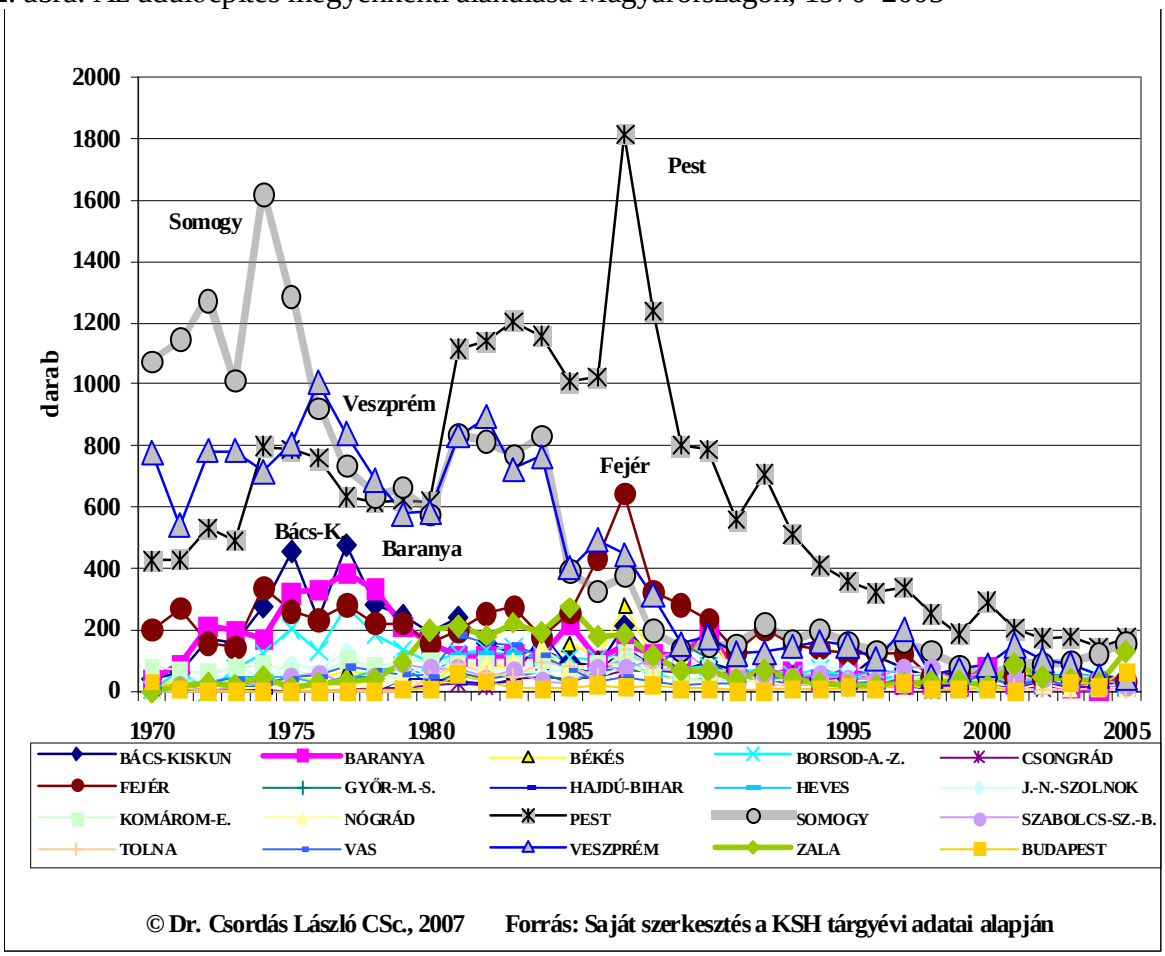

Az egész vizsgált időszak fordulópontjához 1987-ben jutottunk el. Részben ekkor vált politikailag is világossá, hogy „nagy a baj”, valamint az is, hogy nyitni kell, s olyan új „reformokat” kell bevezetni, amelyről addig nem volt szó. A turizmus területét érintette 1988-tól a „világútlevél”. Nem részletezem a Bécsig vezető út osztrák településeinek, illetve Bécs egyes utcáinak felvirágzást hozó „Gorenje-turizmus” kialakulásának további előzményeit és részben ebbéli következményeit. Ezek mellett azonban talán a legfontosabbnak az adózási jogszabályok változása, nevezetesen a személyi jövedelemadó és az általános forgalmi adó bevezetése tekinthető. Az emberekben volt valami félelem az újtól, illetve attól, hogy tényleg meg fogják évek múlva vizsgálni, hogy „ki mit szerzett” az 1987. december végi állapot óta.

Ennek megfelelően lehetőleg mindenki megpróbálta nyélbe ütni lakás- és üdülőépítését, illetve vásárlását, legalizálni a vagyonelemeket, illetve az áfá-tól való félelem, valamint a felfutóban lévő igen jelentős infláció miatt csökkenteni a költségeket. Jórészt ennek köszönhető, hogy *1987-ben 5206 üdülő épült az országban, amely az azt megelőző és azt követő évekének a másfélszeresét tette ki, s messze a legmagasabb volt az elmúlt 35 évben.*

A legtöbb (1817 db), s egyben a legnagyobb közel 80%-os évi növekedést Pest megye mutatta fel, de Fejérben is meghaladta a 600-at az üdülés céljára kialakított épületek száma. Emellett sok más megyében is ez az év volt a „mini csúcsra-járatás éve”: a balatoni két fő megye mellett Békésben közel 300, Bács-Kiskunban, Zalában kb. 200-200 üdülőépület készült el. A gazdasági és politikai problémák a következő évtől egyre inkább éreztették hatásaikat ezen a területen is, hiszen kissé hasonlóan az 1974 utáni időszak Somogy megyéjéhez, most Pest megyével történt ugyanez: két év alatt több mint ezerrel, azaz az 1987. évi érték kevesebb, mint felére, további két év alatt, 1991-re már kevesebb, mint egyharmadára (560 db) esett az újonnan létesített magánüdülők száma.

Hasonló mértékű csökkenés figyelhető meg Fejérben, Somogyban, míg Veszprémben alig több mint egyharmadára esett vissza az üdülőépítés két év alatt. *Országosan 1991-re az 1987. évi érték alig több mint egyharmadára apadt az üdülőépítés, amelyért elsősorban Pest megye a felelős*, megjegyezve, hogy Veszprém és különösen Fejér megyében még ennél is nagyobb méretű volt a visszaesés. Ugyan 1992-ben még 2000 fölé emelkedett az épített üdülők száma, azóta azonban nem érte el ezt, s folyamatosan csökkent, úgy, hogy 1997-ig, valamint 2000-2001-ben még meghaladta az ezret, míg azóta még azt sem éri el. *Az egyes megyék közötti különbségek fokozatosan csökkentek*: Pest megye továbbra is őrzi vezető pozícióját, de a korábbikra jellemző, az első és az őt követő megyék, megyecsoportok közötti 2-3-szoros, majd újabb megyecsoportok újabb 2-3-szoros lépcsőzetenkénti különbségei már eltűntek. Az időszak záró évében, 2005-ben Pest megyét Somogy, Zala megyék, valamint a főváros követte a sorban, s jellemzően egyikben sem érte el a 200-at a nyaralóépítés volumene.

Az ezredforduló utáni időszakban megfigyelhető ugyanakkor az is, hogy a lakáspolitikai kedvezmények következtében sok lakás épült – a szuburbanizációval is jellemezhető agglomerálódó térségek mellett – az üdülőterületeken/üdülőtelepüléseken is. Az építés célja és a használat jellege közötti ellentmondásra, a használati váltásra utal azonban az, hogy a népszámlálás során összeírt nyaralók között sok a lakás céljára szolgáló (lakott) üdülő, ugyanakkor bizonyos területeken megjelentek az üdülésre használt lakások is.

Nem tekinthető véletlennek, hogy ezen funkcionális diszharmónia tömeges méretekben a nagy üdülőlétszámmal jellemezhető Velencei-tó, valamint a Balaton környéki megyéket, illetve a fővárost és Pest megyét érinti.

3. MAGYARORSZÁG ÜDÜLŐÁLLOMÁNYA

Az első teljes körűnek tekinthető, 1960-ban végzett összeírás szerint 11.059 időszakosan használt lakás (nyaraló) volt Magyarországon, a 1970. évi népszámláláskor már országosan 32.245-öt írtak össze, míg az 1980. évi népszámlálást megelőző 1979. évi üdülőépület-összeíráskor 127,6 ezer nyaralót vettek fel a jegyzékbe és a következő évi népszámlálás alkalmával mintegy 116 ezret vallottak be.

Sajnos 1990-ben nem történt meg az üdülésre használt épületek összeírása, így a nyaralótulajdonosok adóztatásával foglalkoztató önkormányzatok adatait kezelő és összesítő Tanácsi Költségvetési Ellátó Hivatal (TAKEH) adatai szerint 1990-ben 171.595 fő fizetett valamilyen alapon adót az országban lévő szabadidő-lakása után. *A 2001. évi népszámlálási adatfelvételkor Magyarországon 252.295 üdülőépületet (ebből 6.470 lakott üdülőt), valamint 15.184 üdülőként használt lakást írtak össze.*

A legjelentősebb üdülőtelepekkel rendelkező településeket tartalmazó térképen megfigyelhető, hogy 1454 településen fekszenek nyaralók, s *a 2001. évi üdülő-összeíráskor Siófokon számlálták össze a legtöbbet (6.113 db), amit Balatonkenese és Gárdony (5.250, 5.111 db), majd Balatonfenyves és Fonyód (4.243, 4.004) követ*. (3. ábra)

Hat településen haladja meg számuk a 3.000-et (Balatonalmádi, Budapest, Harkány, Zalaegerszeg, Pécs, Zamárdi), 13 helyen 2-3 ezer, 46 másikon 1-2 ezer közötti az épületek száma. A 100-1000, illetve a 10-100 nyaralóépülettel rendelkező helységeké nagyságrendileg hasonló (286-321), míg az eddig érintett összes település számát több mint százzal (771) múlja felül azoké, ahol csupán 1-10 üdülőépület található.

A legnépesebb csoportban, közel 1800 településen persze egyáltalán nincs üdülő. *A nyaralóval rendelkező települések szépen kirajzolják a Balaton* – az első 11 közül 6 itt fekszik (Michalkó G. 2007) –, *a Fertő-tó, a Tisza-tó, valamint bizonyos szakaszokon a Duna és a Tisza futását, emellett az agglomerációkhoz tartozó, s vonzó adottságokkal rendelkező, illetve a legkedveltebb termál- és gyógyvizes fürdőiről nevezetes helységeket is.* A települések közel 46%-án lévő üdülők arra utalnak, hogy megvalósult az elmúlt évtizedekben ezek térbeli elterjedése, diffúziója.

3. ábra: Az üdülők száma Magyarországon, 2001

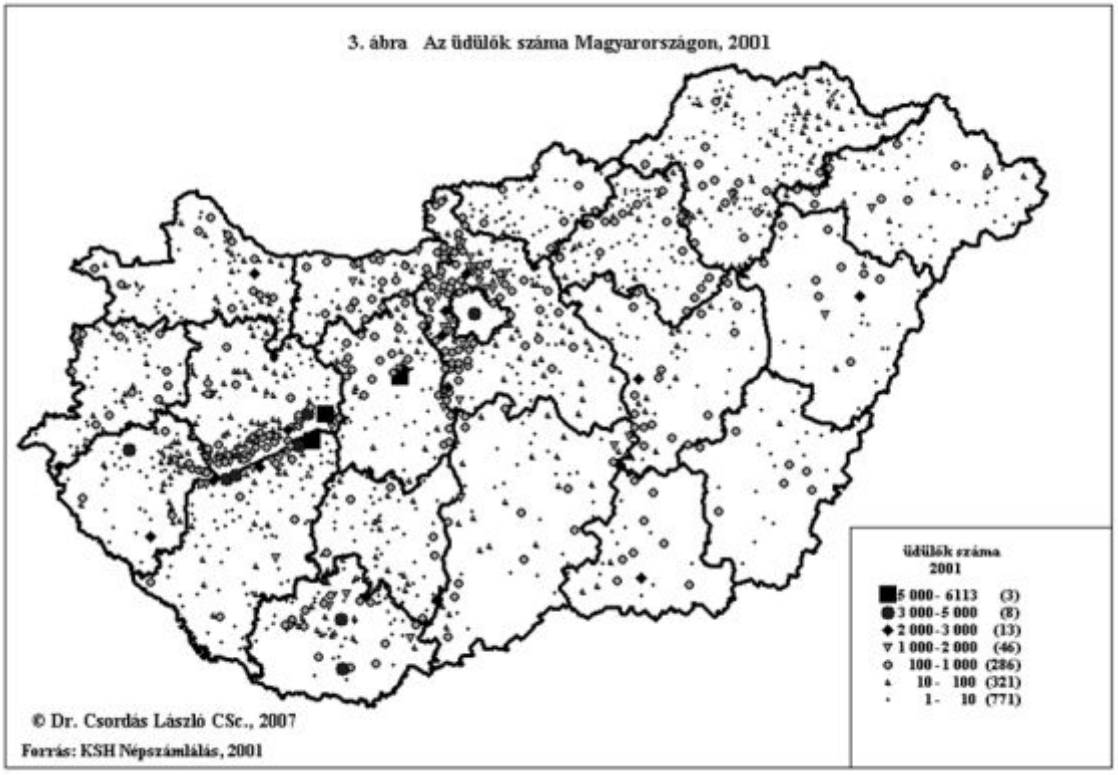

Az 1960-as és 1970-es években meghozott jogszabályoknak, valamint a „kádári aranykornak” köszönhetően – a 2001. évi népszámlálás szerint létező 252,3 ezer üdülőépületéből – *1970-79 között 83 ezer, majd a már problémákkal terhelt 1980-89 között 88 ezer, míg a rendszerváltás első évtizedében a már leírt okok következtében csak 35 ezer nyaralót épít(h)ettek – legalábbis erre következtet(het)ünk az összeírt épületek építési évéből*. Bár e rövid tanulmány keretei között nem lehet feladatunk, hogy a KSH népszámláláskori üdülő-összeírási, illetve évenkénti üdülőépítési módszertanait kritizáljuk, az mégis figyelemreméltó, hogy az utolsó 30 évre vonatkozó adatok egyáltalán nincsenek összhangban. Erre utal az is, hogy *az évenkénti adatok összesítése szerint 1970-79 között 36, 1980-89 között 39,3, míg 1990-2000 között 16,5 ezer üdülőépítést jelentettek a települések a KSH felé*. A különbség tehát igen tetemes, mintegy 120 ezernyi, azaz a jelenlegi állomány közel felét teszi ki, amelyért döntő mértékben a vonzó természeti környezetben és a városok közelében lévő zártkertekben kialakított hétvégi házak a „felelősek”, de a nyolcvanas évektől kisebb mértékben szerepet játszhat a falusi lakóházak megvétele és üdülőként való használata is. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül az a gyakorlat, hogy a rendeletek előírásai szerint a hétvégi házakat üdülőnek lehet számítani, ám az építési engedélyek kiadásakor valószínűleg nem hétvégi ház/üdülő építését kezdeményezték (hanem szerszámoskamráét), így az egyes évek végén azokat nem tudták üdülőként figyelembe venni, míg a népszámlálások idején az üdülő-összeíráskor e funkciója alapján a nagyobbakat beleszámol(hat)ták az állományba. Ékesen bizonyítja ezt az is, hogy 2001. évi népszámlálás 15. – az üdülők adatait tartalmazó – kötetének a megyékre, a kistérségekre és a megyei jogú városokra vonatkozó adatai szerint 1990-2001 között, pl. Debrecenben 383 üdülő épült, míg az évenkénti települési adatokat tartalmazó statisztikák szerint egyetlen darabot sem alakítottak ki.

4. ÖSSZEGZÉS

A második lakás „jelenség” egyik következménye a népesség egyre erősödő hétvégi menekülése a városból, majd egyes rétegek esetében elvándorlás a városkörnyéki településekre. A hazánkban évente felépített üdülők száma az elmúlt 35 évben az 1970-es évek eleji háromezres szintről a külső hatásokat követő jelentősebb ingadozásokkal a ’70-es és a ’80-as években négyezer fölé is felfutott. A legtöbb nyaralót 1987-ben alakították ki, ám az azt követő néhány évben drámai mértékű csökkenés zajlott, majd számuk a ’90-es években tovább feleződött, így napjainkban már az ezret sem éri el. A magánüdülők száma 2001-ben meghaladta a negyedmilliót, a legtöbb épület a Balaton és a Velencei-tó mellett, valamint a fővárosban és környékén található. A nagyvárosokban és környékükön a zártkertekben kialakított hétvégi házak szerepe a meghatározó. A népszámláláskori összeírások arra utalnak, hogy a legjelentősebb üdülőtelepeken és a nagyvárosi agglomerációkban megkezdődött a funkcionális váltás: sok üdülőből állandó lakás máshol az állandó lakásból üdülő alakult ki.

Irodalomjegyzék

Baumhackl, H. 1989: Die Aufspaltung der Wohnfunktion. – Manuskript. Wien. p. 453
Csatári B. – Csordás L. 1991: Tanya és rekreáció az Alföldön. – In. Rakonczai J. (szerk.): Az Alföld jelene és jövője. (Tisza-klub füzetei I.) pp. 31-34.
Csordás L. 1992: Magánüdülők a Dél-Alföldön. – Alföldi Társadalom. pp. 72-91.
Csordás L. 1995: Szabadidő-lakások az Alföldön. – Kandidátusi értekezés. p. 154. + p. 260 melléklet + 275 térkép
Csordás L. 1999: Second homes in Hungary. – In. Duró A. (ed.) Spatial Research in Support of the European Integration. MTA RKK, Pécs. (Discussion Papers, Special) pp. 145-160.
Csordás L. 2007: A második otthonok kialakulása, funkciója és formái. – In. Süli-Zakar I. (szerk.): Tanár Úrnak Tisztelettel. 56 tanulmány Dr. Korompai Gábor 70. születésnapjára, pp. 371-378.
Enyedi Gy. 1988: A városnövekedés szakaszai. – Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 115
Kowalczyk, A. 1994: Geograficzno-spoleczne problemy zjawiska "drugich domów". – Warszawa. 178 p.
Martonné Erdős K. 1990: Az egyéni rekreáció lehetőségei és megvalósulásai Miskolc környékén. – Kandidátusi értekezés. Kézirat. KLTE Debrecen. 158 p.
Michalkó G. 2007: Magyarország modern turizmusföldrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest. 287 p.
Ruppert, K. 1973: Der Zweitwohnsitz – geographisches Faktum und landesplanerisches Problem. – In. Geographische Aspekte der Freizeitwohnsitze. In. WGI-Berichte z. Regionalforschung. 11. pp. 1-54.
Ruppert, K. 1994: Zweitwohnsitze – Wohnstandortsspaltung als Bestandteil der Raumorganisation. – Manuskript. p. 5
Timár J. 1994: Az alföldi szuburbanizáció néhány sajátossága. – Alföldi Tanulmányok. 15. pp. 217-232.

HANUSZ ÁRPÁD

Az örökség- (heritage) turizmus szerepe a falusi turizmusban és jelentősége a vidékfejlesztésben

A turizmus kialakulásának feltétele a megfelelő infrastruktúra (utazási- és szállláslehetőség) és a diszkrecionális idő és jövedelem. A turizmus gazdasági szerepe ma már közismert: segítségével máshol megtermelt vásárlóerőt lehet egy térségbe bevonni és ezáltal olyan jövedelmek keletkeznek, amelyek alkalmasak a gazdaság diverzifikálására és a népesség megtartására. Általános a törekvés a turizmus fejlesztésére, annál is inkább, mert olyan erőforrások hasznosításával képes gazdasági eredményt elérni, amelyek egyébként alig hasznosulnak a nemzetgazdaságban, vagy csak szerényebb gazdasági hozamot eredményeznének (pl. nemzeti parkok és természetvédelmi területek, műemlékek, tavak, folyók és víztározók, mezőgazdasági termelésre nem alkalmas területek, a falusi környezet és életmód stb.). A jól szervezett turizmus tehát fontos területfejlesztési tényezővé is válhat.

Ám a feltételek megléte még önmagában kevés ahhoz, hogy valaki rászánja magát az utazásra, ehhez megfelelő motiváció is szükséges.

A motiváció az embereket valamilyen cselekvésre késztető belső tényező. Magyarországon a rendszerváltás előtt a turizmust túlnyomórészt a szakszervezetek vagy a vállalatok generálták azzal, hogy olcsó üdülési lehetőséget biztosítottak, ezért, amikor ez a forma háttérbe szorult, megszűnt az addigi motiváció, s visszaesett az emberek üdülési kedve. Mik lehetnek ezek után az emberek turisztikai motivációi?

1. A SZÜKSÉGLET

A motivációk legjelentősebb része a szükségletekből fakad. Itt azonban meg kell állapítani, hogy a turizmus nem jelent elemi létszükségletet, nélküle az emberek leélhetik az életüket, semmiféle biológiai szükségletük nem fog csorbát szenvedni. Ez a tény a turisztikai ágazat egyik fő veszélyforrásának tekinthető, hiszen ha a világ bármely részén váratlan esemény következik be, azon a területen a turizmus azonnal drasztikusan visszaesik.

Ezzel együtt azonban az egészség megőrzésének érdekében fontos a pszichés feltöltődés szerepe, mely környezetváltozással, kikapcsolódással, utazással érhető el a legkönnyebben. Így ha nem is létszükségletként, de az egészség megőrzésének fontos tényezőjeként említhetjük a turizmust. Jelentősen emelkedik az egészségturizmusban résztvevők száma, akik nem a gyógyulás érdekében keresik fel a gyógyhelyeket, hanem a megelőzés szándékával.

2. KÍVÁNCSISÁG

Létezik minden magasabb fejlődési fokon lévő élőlény esetében egy indíték, mely az emberek turisztika iránti igényében is tetten érhető: a kíváncsiság, melyet a pszichológia kutató-tájékozódó motívumnak nevez. A csecsemők a közvetlen környezetüket próbálják megismerni, majd óvódás korban állandóan kérdezgetnek, később tanulnak, ismerkednek a világgal, s a felnőttek szeretnek távoli vidékekre utazni, felfedezni a számukra is ismeretlen földrajzi környezetet.

3. ÉRZELEM

Egy másik jelentős motívum, mely utazásra sarkall, az érzelem. Pszichológiai szempontból az utazási irodák lényegében nem külföldi utakat, (étkezéseket, idegenvezetést és egyéb szolgáltatásokat) kínálnak, hanem élményeket és emlékeket. Az idegen tájak megismerésére vágyakozó kockázatot vállal, a mindennapi környezetéből kiszakadva sok minden történhet vele, az utazás fárasztó, a szállás kiszámíthatatlan, az étkezés szokatlan. Miért vállalja mégis a turista ezt a rengeteg kényelmetlenséget drága áron? Azért, mert a pénzéért alapvetően felejthetetlen emlékeket akar vásárolni. Olyat, mellyel eldicsekedhet a szomszédoknak, ismerősöknek, s olyat, melyről fényképeket, esetleg naplót készít, s melyre évtizedek múlva is - a kényelmetlenségeket elfelejtve - szívesen emlékezik vissza.

Az érzelmi motívumnak egy sajátos fajtája az emlékekhez kötődik. Örökség (Heritage) turizmusnak nevezik, mikor valaki a „gyökerekhez próbál visszatérni", vagyis olyan helyre utazik, ahol életének egy korábbi szakaszát töltötte. Itt jelenik meg tehát a hagyományápolás mint turisztikai motiváció amely egyre inkább a vidék eladható turisztikai termékévé válhat.

4. MI TEHÁT A HAGYOMÁNYÁPOLÁS?

A hagyomány egyik definíciója: kulturális emlékezet. A kultúrát is, tehát a hagyományt is csak közösség hozhatja létre. A kollektívum emlékezete maga a hagyomány. Ennek az emlékezetnek a legnagyobb része informális, informális értékek, normarendszerek, amelyek az emberek együttélését, együttműködést szabályozzák. A hagyomány egy társadalom, egy lokális közösség bizalmi tőkéje, egy-egy közösség önmegtartó ereje, ami nélkülözhetetlen lesz a jövőben a közösségépítő településeken, a hagyomány átadása és annak élő továbbvitele lehet a cél. A hagyománnyal rendelkező közösségnek nemcsak a teherbíró képessége nő, hanem biztonságérzete, a világba vetett bizalma folytán a megújulásra való képessége és a kreativitása is. Felértékelődik a megőrzött hagyománnyal kapcsolatos tudás, a történelmileg folytonos, átörökített közös tapasztalat, mert a hagyomány társadalmi tulajdon, az általa közvetített értékek alapján egymásra fogékony, toleráns, kulturális közösségek építhetők fel.

A hagyomány az organikus fejlődés alapfeltétele: a régi és új minőségek között egyensúlyt hoz létre. A tudatosan megszervezett organikus fejlődés nem más, mint a fenntartható fejlődés és a fenntartandó tudás összefüggésének megteremtése. A hagyomány az embernek a világmindenségben elfoglalt helyéről, tehát feladatáról, lehetőségeiről, a természethez való viszonyáról, a természetében fellelhető törvényszerűségek megfigyeléséről és alkalmazásáról, a természettel való együttélésről is szól. Mert nem a természeti erők alól való felszabadulás biztosítja az ember szabadságát, hanem az azokhoz való igazodás. A hagyomány alapú társadalom mindenek előtt arra biztosít esélyt, hogy makro- és mezo-, globális és lokális szinten olyan közösség jöjjön létre, amelyben összekapcsolódik az eszköz (technológia) és a (társadalmi) cél. Mikro szinten olyan emberek alkossák ezt a közösséget, akikben egyensúlyra jut hagyomány és kreatív újítás, és az így megteremtett felelősségteljes szabadságban a külső és belső törvények, azaz önmaguk és világuk megismerésével értelmet találjon a létük, megtalálják testi, lelki és szellemi otthonukat. A hagyomány alapú társadalom olyan értékvilágot, életminőség elvet közvetít, amelyben az inmateriális elemeknek van inkább jelentősége, ez pedig olyan erkölcsi rendet képes teremteni, amelyben szilárdan állhat a jellem, és az emberi élet valóban Isteni adományként élhető meg.

A települések hagyománymegtartó képessége ma már tudatosan erősíthető, fokozható. Az ehhez kapcsolódó hagyományőrző, megújító és hagyományfejlesztő projektek részei lehetnek olyan projekteknek is, amelyek a lokális gazdaság erősítését tűzik ki célul. Az erős hagyományú és ezért nyitott közösség képes nemcsak alkalmazkodni, nemcsak kihasználni a globalizáció előnyeit, hanem újjászervezni, újjáépíteni önmagát. A hagyomány így megtalálhatja a funkcióját a gazdaságban és az információs társadalomban, „visszatanítódik", újraéled és az így kialakuló hagyományalapú társadalomban fontos része lesz a társadalmi életnek. A hagyomány a kistérség gazdasági fejlődéséhez is fontos alap, mert közvetve gazdasági erőt képvisel, amennyiben növeli a humántőkét, a tudástőkét, továbbá alapot nyújt a (lelki) egészséghez. Mivel a hagyomány társadalmi szervező erő, ezért fontos kapcsolata van a most kibontakozó társadalomiparral és tudásiparral. Jelentős részben hozzájárul a közösségi identitás megőrzéséhez, az önértékeit tisztelő, sokszínűségét megtartó közösség megerősödéséhez. A hagyomány – azért hangsúlyozandó – szükséges, de nem elégséges feltétele az ökológiailag fenntartható, és mindenki számára emberhez méltó életet biztosító társadalomnak. Ahhoz mindenképen hozzásegít, hogy lehetővé váljon egy olyan új gazdaságszerveződési mód, amelyben a társadalmi és ökológiai szempontok fontosabbak a piaci terjeszkedésnél és a profitnál. A népesség elöregedése, a fiatalok városba költözése nagy kihívást jelent egy kistérség településeinek.
A probléma megoldására egy új szemléletű humánerőforrás megtartó program, a hagyomány alapú gazdaságfejlesztési program készíthető. A hagyományos kézműves termékek készítésének és értékesítésének tudatos megszervezése, többek között az információ kommunikációs eszközök igénybevételével, az aprófalvas, a leépülő ipar és csökkenő munkalehetőségek miatt is fogyó népességű települések problémáira hatékony megoldást kínálhat. Ha ezek a települések rendelkeznek azzal az infrastruktúrával, mely az új termékmenedzselési és kereskedelmi formák alkalmazását lehetővé teszi, továbbá képesek vonzóan feltüntetni a javukra szóló életminőségbeli elemeket (az egészséges környezettől a kis közösségek társadalmi tőkééig) támogatást nyújthatnak, illetve megteremthetik a lehetőségét annak, hogy akár a fiatalok is hosszútávra munkához jussanak, és mindezek alapján otthonteremtési kedvet kapjanak. A megőrzött vagy újraélesztett hagyományok bemutathatóságának megszervezésével illetve turisztikai termékké formálásával pedig egy falu egy kistérség turisztikai vonzereje és kínálata növekszik.

A hazai falusi turizmus kiemelkedően jó adottságokkal rendelkező, és ehhez sokszínű, gazdag kínálatot csatlakoztató megyéje Szabolcs Szatmár-Bereg megye. A tevékenység - falusi turizmus - a megyében igen szerteágazó, különböző jellemzőket mutató turisztikai termékeket, idegenforgalmi kínálatokat fed le, amelyek részben eltérnek a klasszikus falusi turizmus tartalmától. Igen széles az a skála, amelyet az elmúlt több, mint egy évtized munkájával a falusi turizmusban érdekeltek kínálatként kiformáltak. A sor kezdhető a falusi, magánházaknál kiadott szobáktól a vidéki környezetbe települt panziókon, lovas-panziókon keresztül a természetközelség élményét kínáló gyermek és kézműves táborokig. Ide kapcsolható speciális ismeretet és élményt nyújtó programjaival a rurális térségekben fekvő, országos védettségű értékekre koncentráló ökoturizmus, de a működő agrár-kisüzemek, saját termékeit előállító magángazdaságok vendéglátása, szállásadása és programjai is bevonhatók agroturizmusként ezen fogalom körébe. Ez utóbbi jól működő példáit a szatmári és beregi gyümölcstermelő és -feldolgozó, vendégeket fogadó gazdáknál figyelhetjük meg. (Kis- és Nagy Szilvaút) A „Szilvaút" egy speciális turisztikai termék, amely rendkívül sokrétű, térben és időben szerteágazó. A borút mintájára szervezhető, hiszen hasonló jellegű termékről van szó és talán a szilva többoldalú felhasználása szélesebb kínálatot takar.

A szilvaút alatt olyan már bevezetett és keresett, valamint bevezetésre váró új turisztikai szolgáltatások, rendezvények sorának egységbe rendezését értjük, amelyek között az összekötő kapocs a meghatározó szerep a szilvának jut.

Természetesen nem lehet megfeledkezni arról, hogy a szilva feldolgozásának évszázados hagyományai vannak és nem csak, mint árugyümölcs, mint mezőgazdasági termék fontos, hanem a belőle készített pálinka, mint élvezeti cikk szerepel már régen a gasztronómiai palettán. A sokoldalú hagyományos feldolgozás és a bemutathatóság valamint az élvezeti érték igazi turisztikai termék és egyben bizonyítéka annak, hogy a falusi turizmus és az örökség- (heritage) turizmus szorosan összekapcsolható.

A szilvaút keretet ad egy- egy kistérség komplex turisztikai bemutatásának és felfűzi azokat a turisztikai termékeket, amelyek a szatmári beregi térségben önállóan nem jelentenek kiemelt turisztikai vonzerőt. A hangsúly a komplexitásra, az összefogásra helyeződik és nem az egyéni kezdeményezésre.

A szilvaút olyan komplex turisztikai termék mely sajátos egyedi kínálatokkal rendelkezik, szervezett egységben működik. Piacra jutást a közösségi marketing segíti. Szolgáltatásai minősítettek és garantáltan megfelelnek a nemzetközi turisztikai elvárásoknak.

Azokat a szolgáltatásokat foglalja egységes keretbe, amelyek a kisrégió turisztikai vonzerejét jelentik külön-külön.

A szilvaút nem pusztán a szilva feldolgozott és piacképes termékeinek a megismerését jelenti. A turista meg kell, hogy ismerje a különböző ma már csak kevés helyen megfigyelhető különböző szilvafajták termesztését. Ehhez a szilvaút megvalósítási tervében fontos volt megtervezni egy Szilvafa Múzeumot, amely a turista számára bemutatja a különböző fajtákat, és egyben garantálja a folyamatos feldolgozhatóságot kora nyártól késő őszig.

A sikeres szilvaút a legkisebb beruházással a meglévő humán erőforrások, tárgyi eszközök kihasználásával, a feltárt eddig is eredményesen működő potenciálok egymást erősítő, tudatos összekapcsolásával fejlődhet:

- A települések kis és közép vállakózóinak a köre
- Tovább szélesedhet a szilva feldolgozásából eredő termékek értékesítési lehetősége
- Új munkahelyek teremthetők a munkanélküliek számának csökkentésével
- A falusi lakosság újabb rétegei jutnak jövedelemhez
- A népi hagyományok ápolása felerősödik, fokozva ezzel a szülőföldhöz való ragaszkodást, az örökség turisztikai kínálat növekedését.
- A lakosság identitástudata erősödik
- Növekszik a falvak népességmegtartó ereje
- Erősödik a lakosság és az önkormányzatok együttműködési szerepvállalása.

A szilvaút a borút mintájára az idegenforgalom a kultúra a néphagyomány és a mezőgazdaság egymásra épülését jelenti, mely az egységes turisztikai termék kifejlesztésére kell, hogy törekedjen.

A szilvaút megvalósításának a feltételei már régóta adottak a szatmári beregi térségben. Igaz az elmúlt 50 évben nagyon megcsappant az ártéri dzsungel gyümölcsösök mennyisége és a mezsgyehatáron díszlő szilvafák is rendre fogytak. A beindított hagyományos gasztronómiai rendezvények oda vezettek, hogy mára divat ezeken a területeken a szilvafa telepítés és nem az ártéri gyümölcsösökre bízzák a bizonytalan termést.

5. A SZILVAÚT KIALAKÍTÁSÁNAK ALAPFELTÉTELEI

A szilvaút kialakításának alapvető követelménye, hogy a szilva feldolgozása során keletkezett termékek minőségbiztosítása és a turisztikai szolgáltatások (kóstolás, bemutatás,) látnivalók egységes kínálata valósuljon meg.

A szilvaút nem egy most kialakításra váró, a térségben nem létező turisztikai termék, amit ki kell találni. Azokat a tevékenységeket és késztermékeket kell bemutatni, kóstoltatni és kapcsolni a térség egyéb turisztikai termékeihez, amelyek már évszázadok óta készültek ezen a vidéken.

A szilva feldolgozása során keletkező termékek:

- Aszaltszilva
  - maggal
  - mag nélkül
- Szilvalekvár
- Szilvapálinka
- Szilvalekváros ételek és sütemények

A felsorolt termékek ma is megtalálhatók a térségben és különböző minőségben és mennyiségben készülnek. (Panyolai elixír Zsindelyes pálinka stb.)

A termékbemutatás, kóstolás nem jött volna létre, ha nem komplex minőségi szolgáltatásban gondolkodnak a vállalkozók. Fontos volt a szállás az étkezés és a szabadidős programok megléte. Itt kapcsolódhattak a programba azok a szállásadók, akik a falusi turizmus keretében már bizonyítottan minőségi szálláshellyel rendelkeztek. Szabadidős programot képesek szervezni és hozzájárultak a kulturált települési környezet kialakításához.

A megfelelő falusi környezet a családias vendéglátás a minden szempontból kielégítő szabadidős programok és a mérhetetlen vendégszeretet ötvözve a gasztronómiai élvezetekkel és a kulturális hagyományok és néphagyományok megismerésével nyugodtan tekinthető új turisztikai terméknek.

A szabadidős programok (lovaglás kerékpározás, horgászat, vadászat, stb.) a sortolási lehetőségek, a kulturális programok a gasztronómiai és kulturális fesztiválok (szilvalekvárfőzés, cinkefőzés, szatmári népi színjátszók fesztiválja) széles kínálatot kínálnak a tartalmas időtöltésre. Ilyen volt a „Penyigei szilva” hírnevének visszaszerzése, és e szilvafajta földrajzi árujelzővel történő megjelölése.

Ahhoz, hogy e jelentéktelennek tűnő gyümölcs és a belőle készített lekvár visszanyerje ismertségét, s ez által a térségnek kiegészítő jövedelmet biztosítson, széles körben kellett megismertetni a penyigei asszonyok által készített finomabbnál finomabb ételeket, süteményeket. Az önkormányzat és a település asszonyai az ország különböző helyein vesznek részt gasztronómiai bemutatókon. A település megismertetéséhez négy évvel ezelőtt megszervezték a Szenkeparti Nagyvásárt. Penyige Önkormányzata a hajdani "Nagyvásári" hangulatot felidézve kívánt ismét lehetőséget adni a szatmári, beregi ügyes kezű embereknek, hogy az általuk készített (kereskedelmi forgalomban nem kapható) termékeket bemutassák, illetve értékesítsék a SZENKEPARTI NAGYVÁSÁR-on. A vásár ideje alatt kerül sor a Szatmári Népi Színjátszók Fesztiváljára. A horgászturizmus fellendítése érdekébe a Szenke tavon horgászversenyt szerveztek. Kóstolóval egybekötött "Régi ízek- Szabadtűzön" programra hívták a gasztronómia iránt érdeklődőket.

Az elmúlt években jelentős turisztikai fejlesztések történtek Penyigén. Hagyományőrzés, hagyományápolás céljából az önkormányzat 2002-ben megvásárolt és átalakított egy múlt század elején épített szatmári parasztházat. A beruházás 2004. augusztus 23-án átadásra került, s ezzel létrehozták az ország első lekvármúzeumát. Az épület első helyiségében a Penyigén megtalálható szilvafajták fotói, üvegben elhelyezett termések, szilvával kapcsolatos leírások, szilvapálinka, a tárolására használt korsók, üvegek, az aszaláshoz használt kasok találhatók. A középső helyiségben, az úgynevezett pitvarban vagy pitarban régi paraszti bútorokon szilva- és somlekvár üvegben, köcsögben található. A „hátsó házban" a szilvalekvár főzéshez használt tárgyak, eszközök, a lekvárfőzés fotói, a folyamat leírása található.

Az új bővítésben bemutatóhely van kialakítva a kiszolgáló helyiségekkel, ahol a vendég élőben megtekintheti a lekvárkészítés folyamatát. A látványt az udvaron lévő „ökrös szekér" teszi még érdekesebbé, melynél a szilvapakolást láthatjuk látványos szalmabábuk felhasználásával.

Mindezek a tények arra ösztönözhetik a fejlesztés lehetőségeit vizsgálókat, hogy a teljes termékkört felölelve, a vonzerők, és a fejlesztés érdekeltjei szempontjából értékeljék a turizmus ezen szegmensének szerteágazó termékkínálatát.

A német nyelvterületről átvehető terminológia: „Landtourismus", vagy az angolszász irodalomban használatos „rural tourism" megragadja ezen formák lényegét.

A falusi, vagy vidéki turizmus olyan térségek idegenforgalma:

- ahol a vonzerők szétszórtak és önmagukban nem erőteljesek, de működő vagy újraélesztheto hagyományok még élnek
- ahol a helyi közösség megszerveződésén, összefogásán múlik az előrelépés;
- és ahol a turizmusfejlesztés és a területfejlesztés speciális alkalmazott ága, a vidékfejlesztés kéz a kézben jár, egymást erősítve hoznak eredményeket.

Az ilyen fejlesztési modell alapján elmozduló térségek idegenforgalma szervesen egészíti ki (tölti be) a nagy turizmus centrumok, fogadóövezetek és tranzitzónák közötti - eddig - holt tereket. Nagyon fontos vonásuk, hogy a tevékenység haszonélvezőinek maguknak a vidéki embereknek kell lenniük, a turizmus ezen ága eszközként szolgál az ilyen területek társadalmi-gazdasági és infrastrukturális felzárkóztatásához. A helyi emberek érdekében, az ő aktivitásukkal, és az ő folyamat irányítási lehetőségüket megadva történjen a fejlesztés.

Fontos jellegzetessége az ilyen falusi-vidéki turizmus formáknak, hogy vonzerőik három nagy csoportba sorolhatók:

1. A természet közelsége, a természetesség. A falu, a falusi emberek tulajdonképpen egy közvetítő kapocs szerepet töltenek be a városi, urbanizált - természettől elszakadt - ember és a természetességét még úgy-ahogy őrző vidéki táj között. A természet közelsége egyaránt vonzerő a falusi, a természetjáró, a kerékpáros, vagy ökoturizmus változatok számára.
2. A megőrzött hagyományok. A falvak - részben elmaradottságuk folytán is - sokat megőriztek abból a tárgyi és szellemi kultúrából, ami a magyar vidéket jellemezte. Ez megtalálható részben a falusi műemlék épületekben, a hagyományos gazdálkodás tárgyi emlékeiben, és hagyományos kézműves, vagy agrár termékeiben. De ebben a csoportban emlegetendők a helyi népviselet, népszokások, hagyományos ünnepek látványosság és vonzerő értéke. Ide kell sorolni azokat a gasztronómiai rendezvényeket, amelyek mára nemcsak a paraszti étrendet igyekeznek bemutatni a vendégek számára, de olyan hagyományt elevenítenek fel, amelyek az egészséges táplálkozás kézzel fogható bizonyítékai. A népi ételek kavalkádján túl a vásári hangulat a hagyományos kézművesség termékeinek a bemutatását is lehetővé teszi.

3. Kiemelkedő jelentőségű a falusi vendégszeretet, a családiasság, mint vonzerő. A falvak vendégfogadása ebben megelőzi bármelyik turisztikai kínálatét. A házigazda kedvessége, a vendégbarátság minden kapcsolódó turizmus változatnál a vendégek által leginkább elismert erősség.

A falusi turizmus kínálati csokrának gazdagsága az elmúlt évtized helyi fejlesztő közösségeinek, a „megszállott" vendégfogadó gazdáknak köszönhető. Ki lehet mondani, hogy a turizmus ezen ága tiszteletreméltó megerősödését a helybeli érdekeltek összefogásának, egyéni kockázatvállalásának, kitartó munkájának és néhány települési önkormányzat jövőbe tekintő támogatásának lehet tulajdonítani.

6. VÁGY

Végül a legfontosabb motivációs tényező: a vágy. Ez, az előzőekkel ellentétben nem az ember veleszületett tulajdonsága, hanem a környezet hatására fokozatosan alakul ki. A cél a turizmusban egy vezérmotívumot jelent, mely az utazás alapvető célját meghatározza. Pl.: szeretnék a tengerben fürödni, vagy egyszer szeretnék egy falusi lakodalomban résztvenni, vagy megismerni a gölöncsérek munkáját. stb. Ha ez a cél, vezérmotívum konkrétan megfogalmazódik, nincs más hátra, mint utánajárni, s megtudni, hogy melyik az a magyar vagy külföldi iroda, aki a legkedvezőbb ajánlatot tudja tenni a turisztikai cél megvalósításához.

Irodalomjegyzék

Hanusz Á. (1999): Kárpátalja idegenforgalma a 19-20. században. In: Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv: Kárpátalja: Nyírségi Földrajzi Napok 1998. november 16-19. (szerk.: Boros L.). Nyíregyháza: BGYTF Földrajz Tanszéke, TIT Jurányi Lajos Egyesülete. p. 205-211.

Hanusz Á. (2002): Határon átnyúló idegenforgalmi fejlesztések és lehetőségek Kárpát-Ukrajnában In: Határok és az Európai Unió, konferenciakötet (szerk.: Szónokyné Ancsin G.), Kiadja: SZTE TTK, Gazdaság és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, pp. 117-125

Hanusz Á. (2004). Kisvárda-Záhony kistérség turisztikai fejlesztési lehetőségei. Természettudományi Közlemények 4. kötet. (szerk.: Kókai S.) Nyíregyháza, pp. 137-146.

Hanusz Á. (2004): Az Európai Unió turizmus politikája (kapcsolódási pontok a falusi és ökoturizmus területén az európai csatlakozás után). Földrajzi környezet – történeti folyamatok; Tanulmánykötet Dr. Frisnyák Sándor 70. születésnapja tiszteletére (szerk.: Hanusz Á.) Nyíregyháza, pp. 163-174.

Kopcsai L. (2006): Turisztikai marketing (kézirat), Nyíregyháza.

Michalkó G. (2001): A magyarországi bevásárló-turizmus szociálgoegráfiai vonatkozásai, In: Földrajzi Értesítő 1-4.

Pristyák E. (2004): Ártéri erdők és ártéri gyümölcsösök a Szatmár-Beregi síkságon és adalékok az idegenforgalmi hasznosíthatóságához. Földrajzi környezet – történeti folyamatok; Tanulmánykötet Dr. Frisnyák Sándor 70. születésnapja tiszteletére (szerk.: Hanusz Á.) Nyíregyháza, pp. 175-191.

Pristyák E. (2004): Beregi települések idegenforgalmának alakulása az elmúlt években a statisztikai adatok tükrében. Természettudományi Közlemények 4. kötet. (szerk.: Kókai S.) Nyíregyháza, pp. 239-250.

Tarcza K. (2004): A Szatmári fesztivál idegenforgalmi szerepe az adott térségben (kézirat)

JAKOBI ÁKOS

A területi egyenlőtlenségek változó jellege az információs társadalomban Magyarországon

(Szerkesztett változat. Eredeti megjelenés: Jakobi Ákos (2007) Az információs társadalom térbelisége. Regionális Tudományi Tanulmányok, 13., ELTE Regionális Tudományi Tanszék, p. 166.)

1. VÁLTOZÓ EGYENLŐTLENSÉGEK

A területi egyenlőtlenség az empirikus területi kutatásoknak a térbeliség általános fogalmához kötődő központi kategóriája. Leggyakrabban a nem azonosság, a különbözőség vagy a helyi sajátosság fogalmaihoz kapcsolódik, vagy azok helyett szerepel. Az egyenlőtlenség terminusának népszerűsége a társadalom területi kutatásában egyértelmű, s egyre inkább igaz ez az információs társadalom földrajzi vizsgálatában is, ahol ez a fogalom több tartalomban is megjelenik.

Egyértelműnek tűnik, hogy az információs társadalomban a területi egyenlőtlenségekre ható társadalmi-gazdasági vagy geográfiai tényezők a korábbi társadalomformák egyenlőtlenségi hatóelemeivel nem minden szempontból tekinthetők azonosnak. Az ezredforduló változó folyamatai átalakuló, sőt új tényezőket is felszínre hoztak, miközben persze itt-ott a hagyományos egyenlőtlenségi dimenziók is megmaradtak (Jakobi, Á. 2004). Teoretikai szemszögből nézve következésképpen a területi egyenlőtlenségek befolyásoló tényezőit három csoportba sorolhatjuk: 1) *hagyományos tényezők*, amelyek a múltban és a jelenben is azonos módon hatottak a területi egyenlőtlenségek alakulására, 2) *átalakuló tényezők*, amelyek már a múltban is jelen voltak, hatásuk azonban jelenleg más, mint előzőleg, 3) *új tényezők*, amelyek korábban nem léteztek (vagy a területi egyenlőtlenségek alakulására nem voltak hatással), újabban azonban befolyásolják a térségi viszonyokat. Bár e fenti csoportok elhatárolása igen nehéz és nem mindig egyértelmű feladat, ezt a közelítésmódot figyelembe véve az információs társadalom területi differenciáló szerepének a korábbi időszak uralkodó folyamataitól való elhatárolása és az azokkal való összevetése lényegében megtehető.

Az információs társadalom területi egyenlőtlenségeit meghatározó hatótényezők változó szerepének megítélését az elméleti kutatók leginkább a diffúziós modellek segítségével magyarázzák, főképpen abból kiindulva, hogy az egyenlőtlenségeket alapvetően az IKT eszközök adaptációja határozza meg. A társadalmi és a területi elterjedtség az idő függvényében egy elfektetett „S” alakú görbét ír le, mely attól függően, hogy fejlett vagy fejletlen, előnyös vagy hátrányos adottságú csoporttal van dolgunk, időben késleltetett rajzolatot mutat (Galácz A. – Molnár Sz. 2003) (1. ábra) A későbbi adaptáció okán egyes társadalmi csoportok (perifériküs térségek) a többitől relatíve lemaradnak, ami társadalmi (és területi) egyenlőtlenségek formájában realizálódik. Az adaptációs folyamat különböző szakaszaiban az információs társadalom más és más egyenlőtlenségi típusaival szembesülhetünk. A kezdeti adaptációs szakaszban, amikor még csak kevesen használják az új IKT eszközöket, a *hozzáférés* szerint rajzolódik ki megosztottság, a nekirugaszkodás szakaszában a *használók és a nem használók közötti különbségekről* kell beszélnünk, míg a telítődés szakaszában a használat minőségéből fakadó, *használó és használó közötti minőségbeli különbségekre* esik a hangsúly (Molnár Sz. 2002).

1. ábra: A modern IKT eszközök terjedési modellje a teljes népességen belül és egy hátrányos társadalmi csoportban

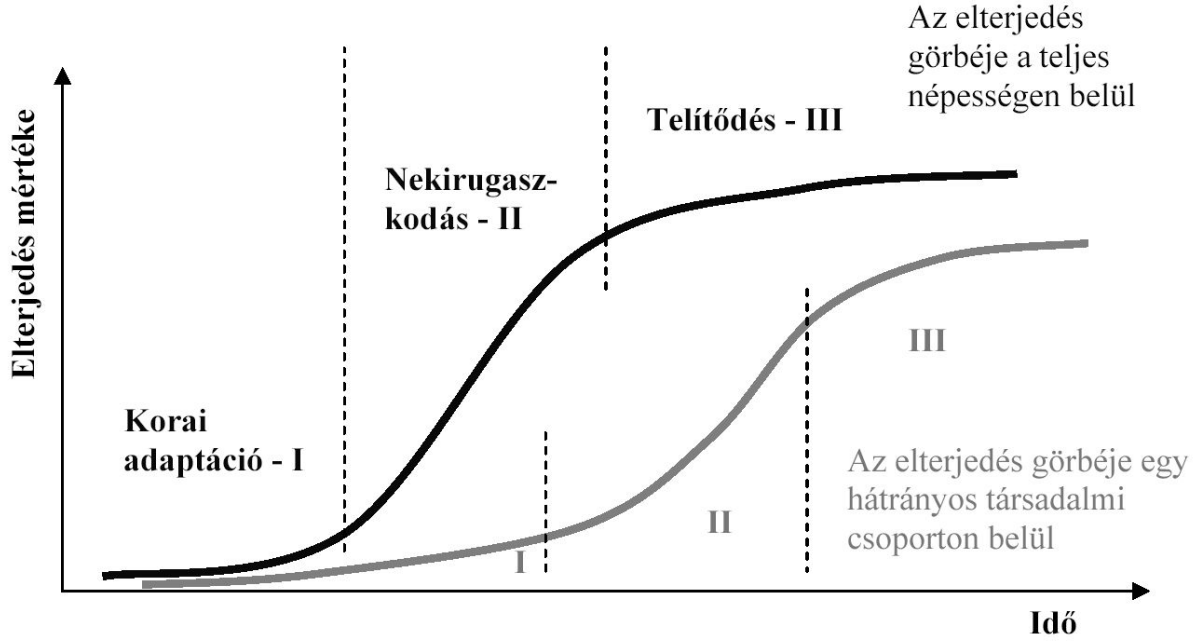

Forrás: Galácz A. – Molnár Sz. 2003)

A területi egyenlőtlenségi vizsgálatokban az IKT tényezők változó szerepét számszerűleg is meghatározhatjuk. Az *1. táblázat* a vezetékes telefonok magyarországi elterjedtségéből adódó egyenlőtlenségi változásokat mutatja 1992 és 2005 között (megyei szinten). Az eredmények az egyre többek számára hozzáférhetővé váló telekommunikációs eszköz mutatójának radikális és szignifikáns területi nivellálódását jelzik egészen 2001-ig, ami igazolni látszik a széles körű adaptáció egyenlőtlenségeket átértékelő szerepét.

1. táblázat: Az ezer lakosra jutó telefon fővonalak számának megyei szinten mért területi egyenlőtlenségei Magyarországon

Év	**1992**	**1993**	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**
Súlyozott relatív szórás	62,7	54,4	51,2	45,4	37,8	29,7	26,9
Év	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**
Súlyozott relatív szórás	24,4	22,4	21,3	23,5	23,4	22,7	23,2

Forrás: KSH T-STAR adatok alapján saját számítás)

Érdemes megfigyelni azonban azt is, hogy az ezredfordulót követő években a távbeszélő fővonalak száma alapján számított területi egyenlőtlenségek mértéke nem csökkent tovább, sőt esetenként növekedett is. A telítődési modellekkel leírt egyenlőtlenségi változások nem ezt jósolták. Esetünkben jobban illeszkedő modellnek tűnik az innovációs modellek azon változata, amely a régi innovációkat felváltó, vagy funkcionálisan helyettesítő új eszközök kifejlődése miatt az innovációs életciklusban a telítettség fázisa után hanyatlással is számol. Valójában a vezetékes távbeszélő eszközök esetében is ez a helyzet. A mobil-kommunikációs eszközök, valamint a telefont felváltó egyéb, a hagyományostól eltérő technológiák (pl. ISDN, VoIP) felbukkanása és terjedése *új innovációs hullámok* megjelenését eredményezte, továbbá azt is, hogy például a telefon-ellátottság mutatóját innentől kezdve nem tekinthettük ugyanolyan területi-társadalmi egyenlőtlenségi tényezőnek, mint amilyen az korábban volt.

2. AZ EGYENLŐTLEN TÉRSZERKEZET BECSLÉSEI

Az információs társadalom egyenlőtlenségeinek megismerése iránt határozott kutatói érdeklődés mutatkozik, ami abban is megnyilvánul, hogy számos különböző modell és vizsgálati módszer látott napvilágot az utóbbi években a világméretű vagy regionális egyenlőtlenségek kapcsán. A legismertebb metodikáktól (lásd pl. Information Society Index vagy Digital Access Index stb.) a speciális számítási kísérletekig a differenciák megértése egyre világosabbá vált, aminek eredményeként mára kirajzolódni látszanak azok a lényeges térszerkezeti elemek, amelyek stabil meghatározói a területi különbségeknek. Mindezek azonban – nem meglepő módon – régi gyökerűek is egyben, amit jól szemléltet Z. Karvalics László (2001) vizsgálata is, amely kimutatta, hogy a mai információs társadalom-listák első húsz helyezettjei gyakorlatilag ugyanazok, mint az országok rádió-állomásainak számát bemutató hetven évvel ezelőtti (1929) lista éllovasai.

A globális szintű egyenlőtlenség-vizsgálatok általános metodológiájának mintájára az alábbi kísérletünkben az *információs társadalmi versenyképesség* nemzetközi differenciáinak feltárására törekszünk. A többmutatós vizsgálat a modern technológia- és információorientált világban egy olyan index létrehozását tűzte ki célul, amely jól fejezi ki a társadalmi, gazdasági és infrastrukturális hatásokból eredeztethető versenyképességi különbségeket. A nemzetközi vizsgálatokban jelenleg használatos indexektől eltérően ez a modell a gazdasági versenyképesség motívumaira is kitér, ezzel érzékeltetve a versenyképesség társadalmi és gazdasági okokra egyaránt visszavezethető különbségeit. Az index az infrastrukturális és társadalmi adottságok, mint alapok, valamint a gazdasági és a társadalmi alkalmazások, mint elterjedtséget mérő összetevőket jeleníti meg. A fenti 4 komponensbe egyenként két-két indikátor került az alábbi bontásban:

Infrastrukturális alapok
- Száz főre jutó személyi számítógépek száma (ITU, 2005)
- Tízezer főre jutó Internet hostok száma (ITU, 2005)

Társadalmi adottságok
- Összevont iskolázottsági arány (HDR-UNDP, UNESCO 2004)
- Írni-olvasni tudók aránya a felnőtt lakosságban (UNESCO, 2004)

IKT használat a társadalomban
- Száz főre jutó Internet használók száma (ITU, 2005)
- Száz főre jutó mobiltelefon-előfizetők száma (ITU, 2005)

IKT használat a gazdaságban
- Számítógépes, információs és kommunikációs szolgáltatások aránya az összes szolgáltatási exporton belül (World Bank, 2003)
- e-Kereskedelmi bevételek aránya a GDP %-ában (www.netprofiteurope.com)

2. ábra: Az információs társadalmi versenyképesség különbségei a világ országaiban

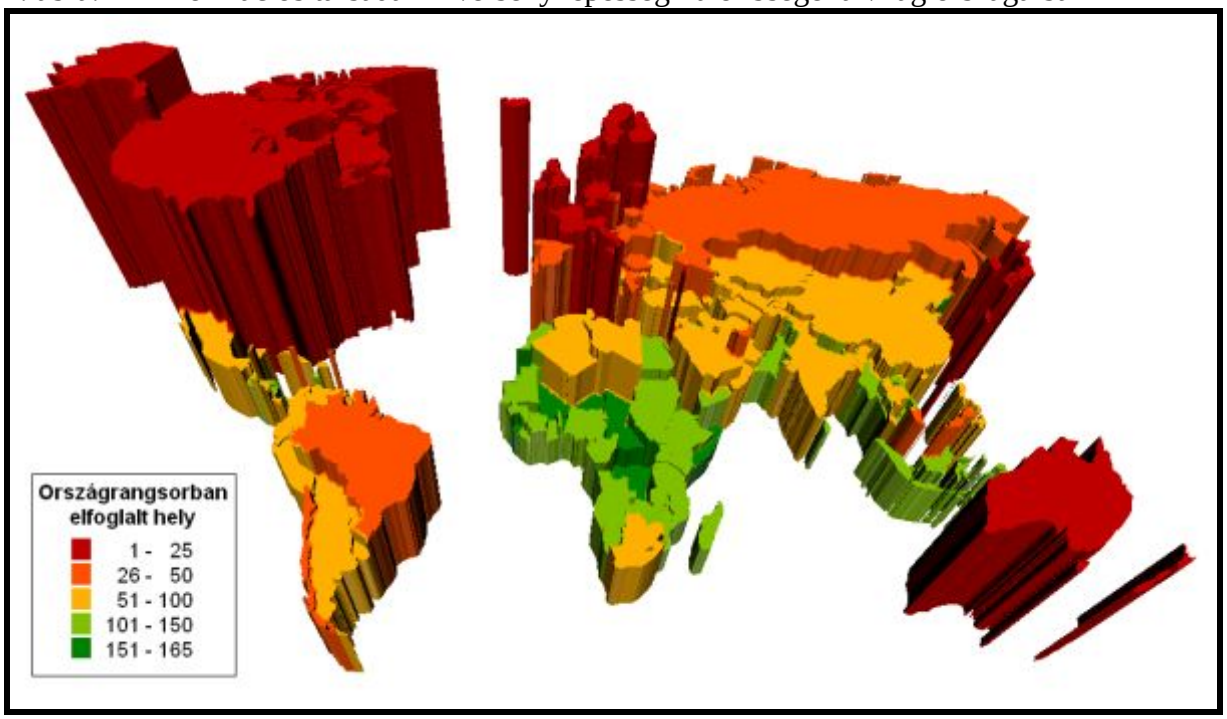

A világ 165 országának adatait tartalmazó adatbázisban a 8 indikátorból Bennett-féle módszer[1] segítségével komplex versenyképességi indexet lehetett képezni. Az eredményeket megjelenítő *2. ábra* az index értéke alapján eltérő magasságú tömbök formájában ábrázolja az egyes országokat. A magasabb kiemelkedésként jelentkező térségek (Észak-Amerika, Nyugat-Európa, Japán, Ausztrália stb.) és az alacsonyabb térszínnel jellemezhető vidékek (főként Afrika) között szembetűnő különbségeket láthatunk, ami globális szinten egyértelműen (és látványosan) igazolja a létező digitális szakadék elméleteket. Noha ez az indikátor a versenyképességet, azaz nemcsak a társadalmi differenciákat, de számos vonásában a gazdasági előnyöket is számszerűsíti, az eredmények mégis többnyire egybecsengenek a globális társadalmi differenciákat vizsgáló (nem információs társadalmi) számításokkal. A versenyképesség ezen dimenziójában a legmagasabb értékeket az Egyesült Államok (81,9%), Izland (73,9%), Hollandia (71,3%) és Svédország (70,9%) esetében tapasztalhatjuk, míg a legalacsonyabbakat Afganisztán (6,5%), Niger (7,1%) vagy Mali (9,1%) mutatja.[2] (Magyarország 45,3%-kal a 27., Szlovákia 43,8%-kal a 32.)

Az információs társadalmi térszerkezet regionális modelljei tovább erősíthetik tapasztalatainkat a területi egyenlőtlenségek alapdimenzióit illetően. Az információs társadalmi vizsgálatokban előszeretettel alkalmazott struktúrafeltáró modellek, az ún. információs lábnyom vizsgálatok lehetőséget kínálnak arra, hogy a megfigyelt területegységekben a legfontosabb információs társadalmi mutatók egymáshoz viszonyított szerkezeti aránytalanságait is feltárjuk.

---

[1] Az adatokat az adott indikátor maximumának százalékában kifejezve országonként átlagoljuk az alábbiak szerint: $IVIX_j = \frac{\sum_{i=1}^{N}\left(\frac{x_{ij}}{x_{i\max}}\cdot 100\right)}{N}$ ahol IVIX_j az információs társadalom versenyképességi indexe j országban, X_{ij} az i mutató értéke j országban, X_{imax} az i mutató maximális értéke az adatsorban, N a vizsgált mutatók száma.

[2] Az abszolút „mélypontot” valószínűleg Észak-Korea esetében tapasztalnánk, ahol egyáltalán nincs Internet.

A Mansell és Wehn (1998) által INEXSK[3] eljárásként megalkotott módszerből ezen értekezés szerzője által továbbfejlesztett *regionális információs lábnyom* vizsgálat célja, hogy rávilágítson, miként járul hozzá az infrastruktúra, a tapasztalatok és a készségek színvonala a tudásalapú gazdasági növekedéshez és fejlődéshez.

3. ábra: A hazai régiók „információs lábnyoma" (2001)

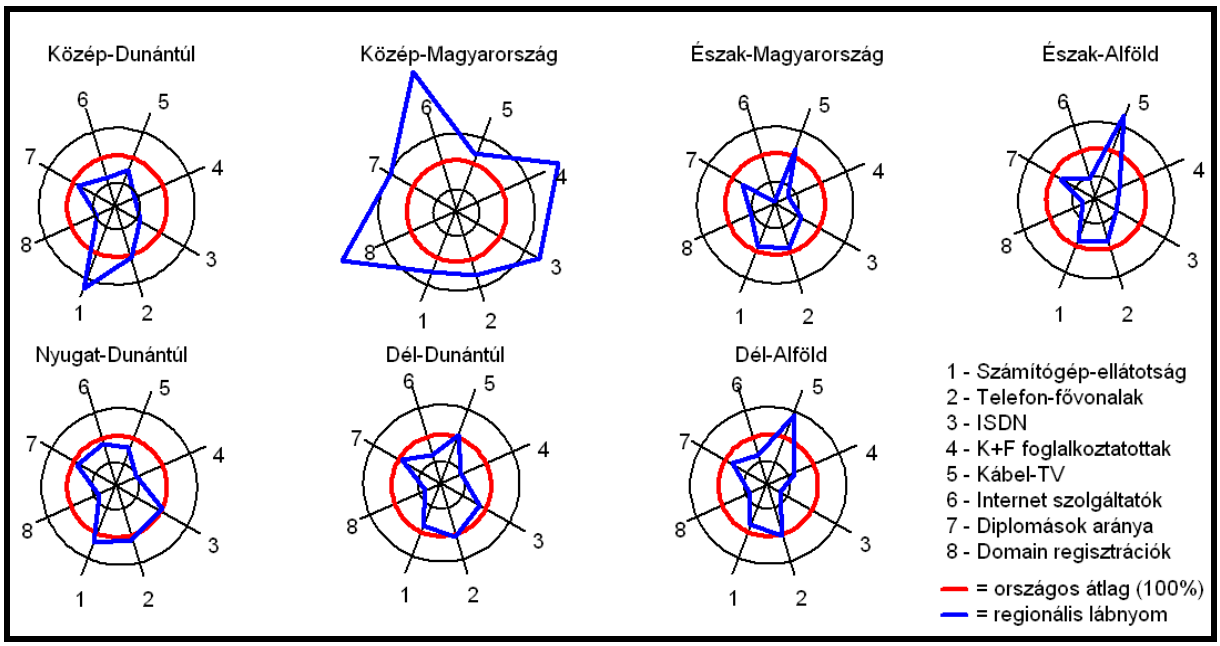

A *3. ábra* 8 mutató segítségével jeleníti meg az egyes magyarországi régiók belső információs társadalmi struktúráját. Ez a kísérleti modell (részletesebben lásd Jakobi Á. 2003) azon túl, hogy az egyes régiók saját szerkezeti aránytalanságait, például az infrastrukturális adottságok vagy a képzettség átlagtól való eltéréseit láthatóvá teszi, megmutatja az egyes régiók egymástól való eltéréseit és azok okait is. Az eredmények szerint Magyarországon regionális szinten igazolódni látszik az IKT eszközök és az adaptivitás erős területi koncentráltsága. Közép-Magyarország régiója markánsan eltér az ország többi részétől, míg a többi régió között változatosabbak a differenciák.

Az egyenlőtlen térszerkezet részletesebb megértéséhez alacsonyabb térségi szinten is elvégezhetők a becslések. A magyarországi kistérségek információs társadalmi egyenlőtlenségeinek feltárásához egy néhány mutatószámból álló komplex indexet lehetett létrehozni a fentebb már említett Bennett-féle metodikával. Az ezen a szinten hozzáférhető adatok közül a komplex vizsgálatba az alábbi indikátorok kerültek: száz főre jutó telefon fővonalak száma (KSH T-STAR, 2003), száz lakosra jutó ISDN vonalak száma (KSH T-STAR, 2003), kábeltelevíziós hálózatba bekapcsolt lakások száma száz lakosra (KSH T-STAR, 2003), a .hu domain alá bejegyzett működő domainnév-szerverek száma 10 ezer lakosra (MTA RKK ATI, 2002), informatikai vállalkozások száma 10 ezer lakosra (KSH Cég-Kód-Tár, 2002). A főváros értékeit a torzító hatások miatt figyelmen kívül hagyó vizsgálat eredményei a korábbi vizsgálatok megállapításain túl helyenként új információkkal is szolgálnak (4. ábra).

[3] Az INEXSK betűszó jelentése: Infrastructure, Experience, Skills, Knowledge, azaz infrastruktúra, tapasztalatok, készségek és tudás.

Az információs társadalom fejlettségének hazai térszerkezetére jellemző a településhierarchia szerinti megosztottság, ami az ábrán a nagyvárosi térségek átlagon felüli szerepléséből közvetetten leolvasható, valamint dominánsnak tűnik az Alföld jelentős részének lemaradása az ország többi részétől. Míg a kapott index maximum-értékei többnyire a fővárosi agglomerációban (Budaörs, Pilisvörösvár), a nagyvárosi zónákban (Győr, Pécs), illetve a Balaton térségében (Balatonfüred) fordulnak elő, addig a legalacsonyabb értékek többnyire mind az Alföldhöz köthetők (Nagykálló, Baktalórántháza, Sarkad).

4. ábra: A magyarországi kistérségek komplex információs indexe (2002–2003)

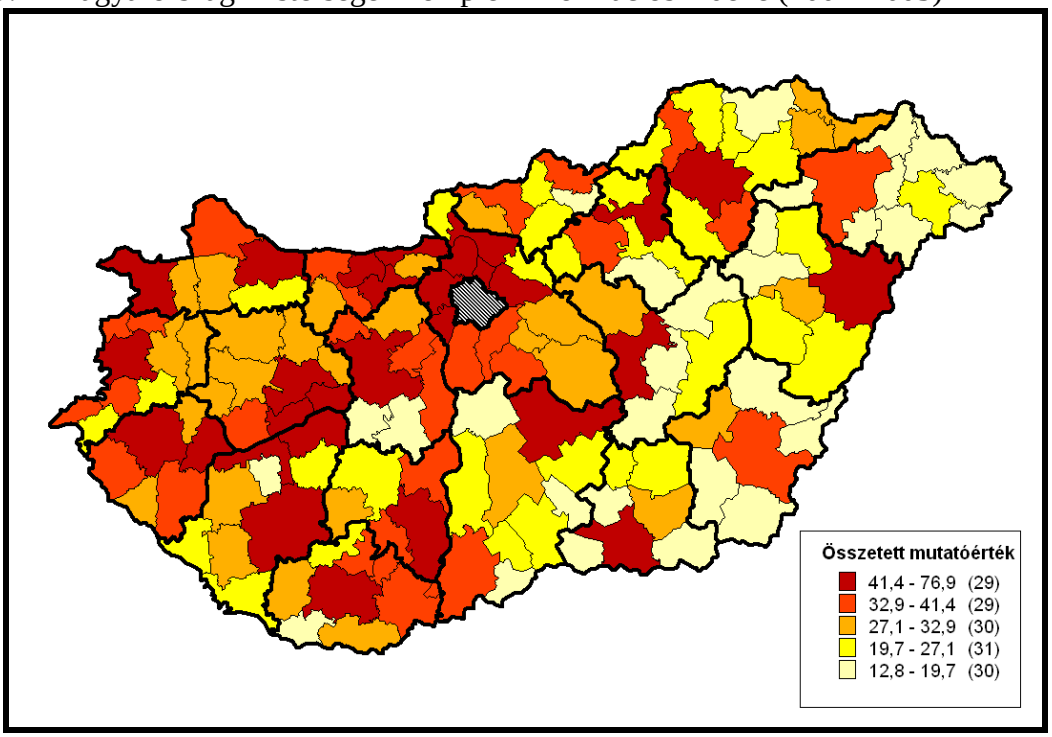

3. KIBERTÉRI ÉS HÁLÓZATI DIFFERENCIÁK

Habár a magyar és a nemzetközi szakirodalomban leggyakrabban az információs társadalom hagyományos geográfiai terében előforduló területi különbségekről olvashatunk, az egyenlőtlenségeket ennek ellenére a kibertérben is felfedezhetjük, sőt számos vonásában mindezek hátterében erős társadalmi kihatásokat is tapasztalhatunk. Maguk a kibertéri egyenlőtlenségek a valódi világból erednek, gyakran visszatükrözve és megerősítve azokat.

A kibertér szerkezetileg úgy épül fel, hogy elemei (helyei) szegregációt, elfogultságot, elszigetelődést eredményezhetnek és nem egyformán elérhetők mindenki számára (Carazo-Chandler, C. 1998). A kibertér egyik legfontosabb egyenlőtlenségi dimenziója az elérhetőség, illetve a hálózati térben azt kifejező *sávszélesség*. Ez a paraméter mára elfogadott információs társadalmi indikátorrá vált, sőt beépült bizonyos társadalmi egyenlőtlenségi indexek mutatókészletébe is (lásd pl. Digital Access Index), ám valódi jelentőségét inkább a kibertérben fejti ki. A sávszélesség az információhoz való hozzájutás minőségét befolyásolja, továbbá a hálózati sebességet vagy a letöltési idő hosszát (s ezáltal közvetve a letöltés költségét is). A sávszélesség differenciái alapján felrajzolható térstruktúrában jelenleg a nagy kapacitású hozzáférési pontok (pl. egyetemek, városok, telekom. cégek) számítanak a legelőnyösebb helyeknek, míg a szélessávú hozzáféréssel kevésbé rendelkező periferikus területek (pl. falvak) a legkedvezőtlenebbeknek.

Bár idővel számíthatunk a szélessávú rendszerek ezen térségekbe való eljutására is, a fizikai infrastruktúra kiépítésének lassabb várható megtérülése okán valószínűleg csak későbbi időpontban. Egyes országokban – főleg Afrikában – a szélessávú vezetékrendszer kiépítése jelentős mértékben meghaladja a helyi lehetőségeket, ami a lakosságot inkább a mobil-kommunikáció irányába terelte. Ezekben az országokban az utóbbi években már határozottan több a vezeték nélküli, mint a vezetékes előfizetések száma. A hálózatok, köztük a mobil-hálózatok kiépítését persze más, kézenfekvő szempontok is befolyásolják: a kisebb területű, illetve a koncentráltabb népességgel bíró országokban a hálózati infrastruktúra kiépítése egyszerűbb.

Az információáramlást meghatározó hálózati térben az elmúlt néhány évben erőteljes és stabilizálódó differenciák alakultak ki. Egyértelmű hálózati gócterületek és csatornák jöttek létre, amit a kiépült vezetékrendszerek térbeli sűrűsödése is jól szemléltet. A Föld makrorégiói közötti hálózati kapcsolatok aggregált sávszélességét megjelenítő *5. ábra* kétséget kizáróan mutatja, hogy a hálózati tér legkedvezőbb hozzáférésű helyei Észak-Amerikában és Európában vannak, míg a világ többi része (leszámítva néhány hálózatilag aktív országot, pl. Japánt, Ausztráliát) lényegében kimarad ebből a rendszerből.

5. ábra: Makrorégiók közötti aggregált sávszélesség (www.telegeography.com, 2002)

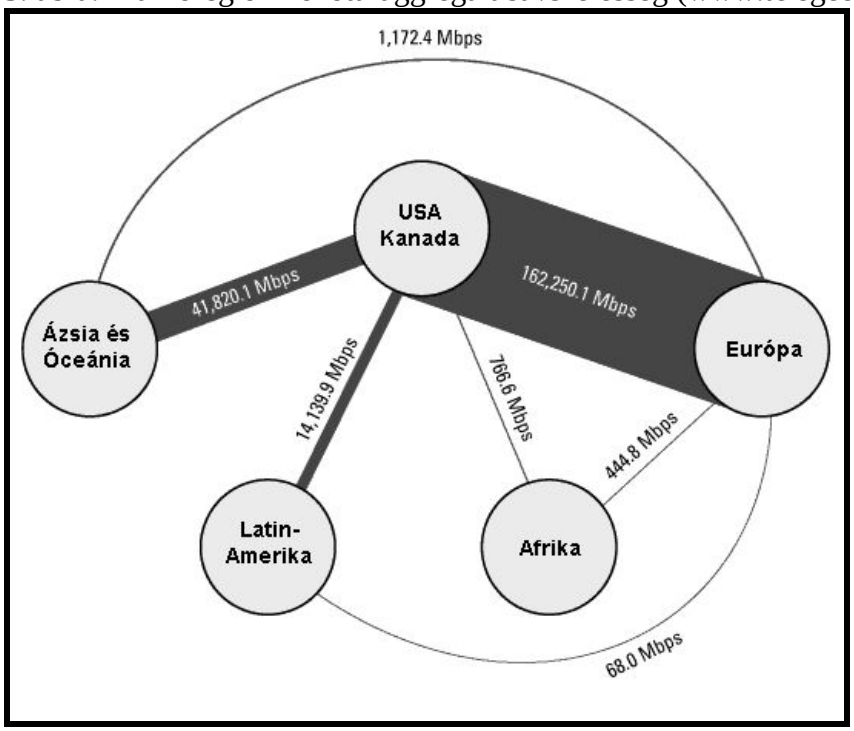

A globális hálózatok valójában nem is annyira globálisak, s ebből adódóan a kibertér sem „teríti be” az egész világot. A kibertér egyenlőtlenségei a fenti hálózati hozzáférési aránytalanságokból fakadóan talán még erősebbek lesznek, mint a valós földrajzi keretek között, hiszen már ma is egyértelműen látszik, hogy a kibertérben dominánsan vannak jelen a fehér bőrű, ötven év alatti, jobb számítógépes írástudással rendelkező csoportok, míg szinte teljesen hiányoznak a kevésbé jól szituált rétegek és az írástudatlanok (DiMaggio, P. et al. 2001).

Az egyenlő lehetőségeket sugalló kibertéri technológiák valóban feloldanak néhány geográfiai kötöttséget, átjárhatóvá teszik a nemzetek közti határokat, leküzdhetővé teszik a távolságot, a kiegyenlítés itteni lehetősége azonban nem egyenlő a kiegyenlítődéssel. A kibertér új társadalmi gátjai a „bent lévők” és a „kint lévők” között egyre markánsabbak, s a távolság – a társadalmi csoportok között – továbbra is lényeges szempont marad.

A hálózati térben a távolság, az egyenlőtlenség és más földrajzi fogalmak egyértelműen átértékelődnek. A hálózatok belső struktúrájának feltárására, az ott mérhető időtávolságok geográfiai érzékeltetésére és az információcsomagok által érintett hálózati csomópontok előzőtől számított elérési idejének regisztrálásra nyújtanak lehetőséget a nyomkövető (tracerouter) elemző programok. Az efféle programokkal lehetőség van ezen felül az érintett routerek, illetve a hozzájuk tartozó szerverek földrajzi helyének meghatározására is, ezzel felvázolva a virtuális világban (hálózati térben) haladó információ mozgási útvonalát.

6. ábra: Néhány internetcím elérési útvonala Magyarországról a hálózati térben (kísérleti vizsgálat)

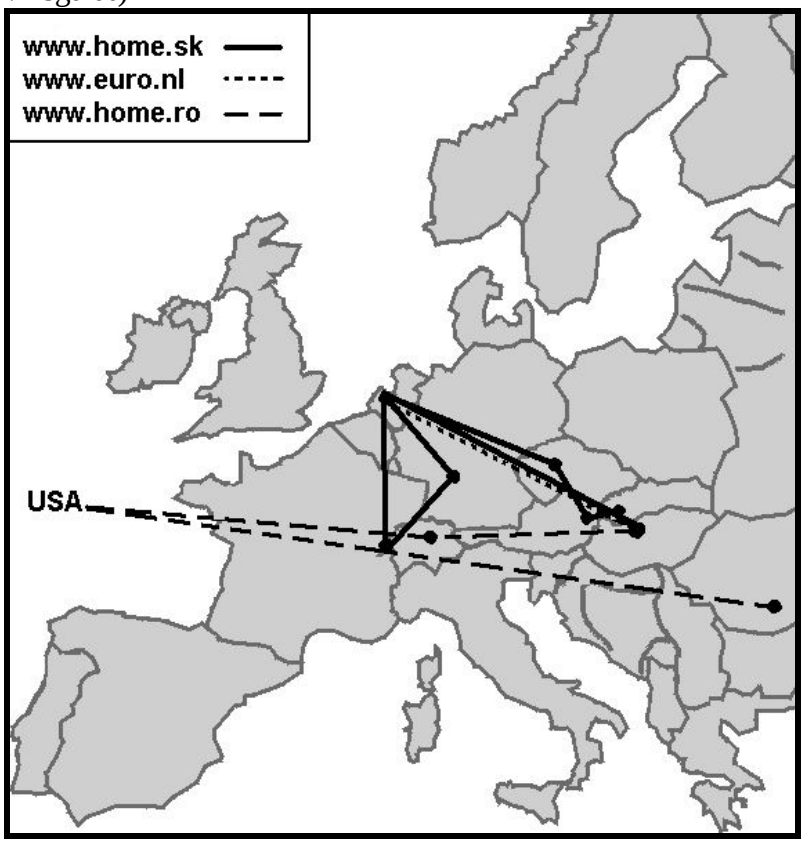

A programmal kiszámított hálózati távolság a hagyományosan ismert geográfiai térben értelmezettől eltérő képet mutat. Ezt bizonyítják azok a kísérletek is, amelyekben magyarországi hálózati pontokról hollandiai, szlovákiai és romániai pontok elérését vizsgálták (Jakobi Á, 2000) (6. ábra) Míg a hollandiai címet rövid idő alatt és relatíve kevés csomóponton keresztül sikerült elérni, addig a szomszédos Szlovákiába csak nagy európai kerülők megtétele után, viszonylag hosszabb idő alatt lehetett eljutni, mivel nem volt közvetlen hálózati összeköttetés. Az ugyancsak közeli Romániába ennél is hosszabb idő alatt, jóval több állomást – köztük egyesült államokbelieket – érintve haladt az információs impulzus[4]. A hálózati térben haladva a gerincvezetékek és a hierarchikus hálózati összeköttetések a meghatározóak, a földrajzi közelség nem feltétlenül jelent kis távolságot.

[4] A kísérleti vizsgálat egy aktuális állapotot rögzít, mivel az információs alapegységek alternatív útvonalakat is találhatnak a hálózati térben. A kirajzolódó kép az esetek többségében mégis relevánsnak mondható, amit a megismételt kísérletek közel hasonló eredményei igazoltak.

Maguk a fent jelzett adatáramlási pályák nem meglepőek, ha tudatában vagyunk annak, hogy az információs impulzusok valójában gerinc- és mellékvezetékek sorain haladnak keresztül. Magyarország esetében sem különös az, hogy a nemzetközi adatáramlási pályák Nyugat-Európa irányába mutatnak inkább kapcsolatokat. Ebben meghatározó például a GÉANT európai gerincvezeték rendszerhez való csatlakozásunk szerepe. A nemzetközi, de akár a regionális szintű összekapcsoltságban valójában nem is országok, inkább városok (egész konkrét értelemben városokban található elosztópontok) kapcsolatairól lehet beszélni. A hálózati topológia valódi csomópontjai – ahogyan azt Barabási Albert László is említi (2003) – a nagy népességkoncentrációjú, jelentős hálózati megjelenési igénnyel bíró városi területek, s ez jellemző például nemzeti szinten is (lásd a HBONE magyarországi akadémiai gerinchálózat topológiáját).

Irodalom

Barabási A. L. (2003) Behálózva. A hálózatok tudománya. Magyar Könyvklub, Budapest.
Carazo-Chandler, C. (1998) Cyberspace – Another Geography. Territories, Boundaries and Space. University of Canterbury, New Zealand.
DiMaggio, P. – Hargittai, E. – Neuman, W. R. – Robinson, J. P. (2001) Social implications of the Internet. Annual Review of Sociology, 27., pp. 307-336.
Galácz A. – Molnár Sz. (2003) A magyarországi információs egyenlőtlenségek. In: Dessewffy T. - Z. Karvalics L. (szerk..): Internet.hu – A magyar társadalom digitális gyorsfényképe, Aula Kiadó, pp. 138-159.
Jakobi Á. (2000) A világháló térbelisége. In: Földrajz az egész világ. Geográfus Doktoranduszok V. Országos Konferenciája, Miskolc. pp. 329-334.
Jakobi Á. (2003) Az információs társadalom és gazdaság térszerkezetének vizsgálata. In: A gazdasági térszerkezet vizsgálatát elősegítő új dimenziók, illetve az ezzel kapcsolatos módszerek kutatása. VÁTI Kht, Budapest, (kutatási jelentés).
Jakobi, Á. (2004b) Traditional and New Causes of Regional Inequalities in Hungary. In: Hacker, R. S. – Johansson, B. – Karlsson, C. (eds.) Emerging Market Economies and European Economic Integration. Edward Elgar Publishing Ltd., Cheltenham, UK, pp. 160-185.
Mansell, R - Wehn, U. (1998) Knowledge Societies: Information Technology for Sustainable Development. Oxford University Press, Oxford.
Molnár Sz. (2002) A digitális megosztottság értelmezési kerete. Információs Társadalom, 4., pp. 82-101.
Z. Karvalics L. (2001b) Az információs társadalom: versenyfutás. INFO-Társadalomtudomány, 53., pp. 11-24.

Adatforrások

ITU: World Telecommunication Indicators (2005)
HDR-UNDP: Human Development Report (2004)
KSH: T-STAR (2003), Cég-Kód-Tár vállalkozási adatok (2002)
MTA RKK ATI: domain statisztikák (2002)
UNESCO: Education statistics (2004), Literacy statistics (2004)
World Bank: World Development Indicators (2003)

TÓTH KRISZTINA – VIRÁG TÜNDE

Az egyenlőtlenségek új területi formája

1. TERÜLETI KUTATÁSOK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A rendszerváltást követően az ország térszerkezete, térségi és területi tagoltsága jelentős mértékben átrendeződött, elsősorban a vállalkozások számának robbanásszerű emelkedése, a külföldi tőke beáramlása, a mindent átszövő piaci folyamatok eredményeképpen. A regionális átalakulás feltételeiben rövid idő alatt több alapvető változás következett be: a piacgazdaság kialakulása, amely a helyi gazdaságokat versenyhelyzetbe hozta, a gazdaság szerkezeti és technológiai átalakulása, melynek során korábban domináns, elsősorban nehézipari ágazatok hátrányba kerültek, mások, többségében üzleti szolgáltatások, tudásalapú ipari beruházások megtelepedtek, azaz jelentős mértékben módosult a gazdaság fejlettségi térképe. Mindezekre a változásokra a térségek, helyi társadalmak különböző mértékű alkalmazkodó képességgel reagáltak, és ez jelentős mértékben befolyásolta a regionális egyenlőtlenségek alakulását. (Enyedi, 2004)

Miközben az ország térszerkezetében a rendszerváltást követően végbement változások leírására vállalkozó szerzők egyöntetűen a regionális egyenlőtlenségek mértékének fokozódásáról beszélnek, ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a szocializmus időszakában, többek között a beruházások egyenlőtlen megyei eloszlásának következtében (Konrád – Szelényi, 2000) a gazdaság teljesítőképességének földrajzi különbségei nagyon hasonlatosak voltak a maihoz. Egy 1978-ban végzett számítás szerint a budapesti agglomerációban háromszor, a fejlett megyékben kétszer nagyobb volt a gazdaság teljesítőképessége, mint az elmaradott megyékben. Akkor Budapest után Komárom megye következett, most Győr-Moson-Sopron megye, – tehát a földrajzi elmozdulás nem jelentős. (Enyedi, 2004). Vagyis a rendszerváltást követő területi egyenlőtlenségek az azt megelőző évtizedek kelet-nyugati különbözőségeire épültek, ugyanakkor az egyenlőtlenségek mértékének növekedésével, annak új területi formái, az egyenlőtlenségek új dimenziói alakultak ki.

Mivel a regionális egyenlőtlenségek alakulásában az egyik legfontosabb tényező a helyi társadalmak alkalmazkodóképessége, ezért a rendszerváltást követő térszerkezeti változások leírására vállalkozó szerzők a gazdasági teljesítőképesség/fejlettség mellett, különböző mértékben és szempontok alapján, de figyelmet fordítanak a társadalmi, elsősorban a demográfiai, iskolázottsági mutatók regionális eltérésére is. Ennek megfelelően Nemes Nagy a gazdasági társaságok sűrűsége, a vegyes és külföldi vállalatok aránya mellet tipológiája megalkotásához figyelembe veszi a munkanélküliségi rátát és az egyéni jövedelmeket is. Megkülönbözteti a dinamikus tengelyek, pólusok mentén kialakuló kedvező távlatú térségeket, külső és belső perifériák és a depressziós ipari térségek válságtérségeit, illetve az instabil városias régiókat. (Nemes Nagy, 1993). Hasonló módon, de az innovációt a középpontba állítva kategorizál Rechnitzer, aki aktív innovációs és innováció hiányos környezetről, élénkülő, átalakuló térségekről, illetve válságtérségekről ír. (Rechnitzer, 1993)

A térszerkezet átalakulását leíró szerzők egy része városhálózatok vizsgálatát és tipológiáját részesíti előnyben (Rechnitzer, 1993; Beluszky – Győri, 1999, 2004; Enyedi 2004), mások a statisztikai egységek, elsőssorban a kistérségi szintű vizsgálatok felé fordulnak.

Faluvégi a statisztikai kistérségeket olyan földrajzilag is összefüggő települések együtteseként értelmezi, amely a települések közötti munkahelyi, lakóhelyi, közlekedési középfokú ellátási kapcsolatokon alapul, ahol a települések kapcsolataik révén egy vagy több központi településhez kötődnek. (Faluvégi 2005:15) Tapasztalataim szerint a kistérségek, már csak rövid előtörténetük okán is, nem ennyire homogén, szerves fejlődés eredményeképpen létrejött területi egységek. Bár a legtöbb kistérség a korábban létrehozott és területi egységként funkcionáló járások alapjaira építkezett, az ilyen típusú területi középszint jelenléte a korábban hosszú évtizedig jelen volt a magyar közigazgatási rendszerben, azonban ez nem mindig és minden időben szolgálta az adott területek, a települések egymás közötti kapcsolatainak szerves fejlődését. Ugyanakkor a kistérségek jelentős része korántsem tekinthető homogén egységnek, számos statisztikai kistérségen belül jelentős társadalmi, gazdasági különbözőségek tapasztalhatóak (Virág, 2008). Elemzésében Faluvégi egy komplex mutatórendszer (gazdasági, infrastrukturális, társadalmi, szociális, iskolázottsági, foglalkoztatási mutatók) alapján sorolja be a kistérségeket az általa alkotott dinamikusan fejlődő, fejlődő, felzárkózó, stagnáló és lemaradó kategóriákba. E lineáris skála mentén kialakított tipológia alapján a 19 dinamikusan fejlődő kistérségből 16 a Közép Magyarországi, illetve a Közép illetve Nyugat dunántúli régióban helyezkedik el. A további három dinamikusan fejlődő kistérségből kettő régióközpont (Pécsi, Szegedi) egy pedig megyeszékhely (Egri), amely esetekben nyilvánvaló, hogy a kistérségek komplex mutatóinak átlagát a nagyváros erőteljesen befolyásolta. Hasonló módon, vélhetően hasonló okokból fejlődő térségként jelenik meg a nyíregyházi, vagy a miskolci kistérség is. (Faluvégi, 2005) Mindezzel arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a kistérség, mint lépték, mint mérhető egység nem mindig releváns a hátrányok elemzésekor, egy-egy nagyváros, jobb helyzetben levő, nagyobb lélekszámú település jelentős mértékben befolyásolhatja a kistérségi átlagot anélkül, hogy jelentősebb pozitív hatása lenne környezetére (elegendő, ha a szegedi körüli tanyás területek problémáira gondolunk).

E problémát hidalta át, az ennél jóval részletesebb, a gazdasági aktivitás, foglalkoztatás, ingázás intenzitása, lakosság jövedelme és képzettsége, illetve demográfiai jellemzői alapján kialakított tipológiájában Bihari és Kovács, amikor figyelembe vette a városhierarchia, a regionális és megyei hatókörű centrumok befolyásoló hatását. Ennek megfelelően külön tárgyalják Budapestet, a megyei és regionális hatókörű központok térségeit, a többségében e térségekhez kapcsolódó ingázó övezeteket, az iparvárosok térségeit, az elsősorban a Balaton környékét magában foglaló fürdővárosi térségeket, a kompakt középvárosi, a kompakt kisvárosi, és a mezővárosi térségeket. A tipológia megkülönbözteti a válságövezeteket, azon belül is a depressziós belső perifériákat és az ipari válságövezeteket. Továbbá a szegregálódó kistérséget, ahol nagyon alacsony a népesség képzettsége, magas a munkanélküliség és az inaktivitás minden formája, alacsony az ingázási arány, és a viszonylag fiatal korszerkezet mellett is magas a foglalkoztatott nélküli háztartások aránya. A 30 szegregálódó, elsősorban aprófalvas településszerkezetű kistérségen belül megkülönböztetik a valódi gazdasági központok nélküli, a központi funkciókat ellátó és ingázási célállomás szerepét betöltő, illetve az erős kisvárosi központokkal rendelkező térségeket. (Bihari – Kovács, 2004: 20-22) A szegregálódó térségek definíciója jelentős mértékben egyezik az előző fejezetben az Encsi kistérség példáján keresztül kialakított gettósodó térség definícióval, abban elsősorban az etnikai koncentráció jelenlétében, és a területi léptékben különbözik.

A probléma súlyát mutatja, hogy a kormány a területfejlesztési támogatások célzott elosztása érdekében fontosnak látta a kistérségek területfejlesztési szempontú besorolását, amelynek mutatórendszere leginkább a Faluvégi által használt komplex mutatóhoz közelít.[1] Ezek alapján az ország 174 kistérségének több mint a fele hátrányos helyzetűnek számít, ezen belül megkülönböztetnek 47 leghátrányosabb helyzetű kistérséget, ahol az ország lakónépességének 14,9%-a, mintegy másfél millió ember él. A leghátrányosabb helyzetű térségek közül azokban, ahol az ország lakónépességének 10%-a él, komplex felzárkóztató program megvalósítását írja elő a kormányrendelet. Fontos szempont, amit kormányrendelet szövege is elismer, hogy a leghátrányosabb helyzetű kistérségeken kívül mintegy 244, támogatásra szoruló, egyedi elbírálást igénylő hátrányos helyzetű település van.

Elsősorban a definíciók különbözőségéből fakadóan az azonos problémát jelölő kistérségi lehatárolások jelentős mértékben különböznek egymástól, a három tipológia által kialakított hátrányos helyzetű kistérségek köre csak részben fedi egymást. Legnagyobb részben a Bihari – Kovács által szegregálódó térségként definiált kistérségek mutatnak átfedést a kormány által komplex felzárkóztató programmal támogatott 33 LHH kistérséggel.

A különbség egyrészt abból a definíciós problémából adódik, hogy Bihari és Kovács a „vidéki" települések sajátosságai, ezen belül is a központok ereje alapján képzett főcsoportokat, így az ipari válságzónákba tartozó települések/ térségek (Ózd, Bátonyterenye, Szerencs) nem kerültek be a szegregálódó térségek közé. (Kovács, 2009) Másrészt a különbségek jelentős része abból a módszertani eltérésből következik, hogy míg Bihari és Kovács a fiatalok magas arányát, a növekvő gyerekszámot hátrányként kezeli abban az esetben, ha az a munkanélküliek magas számával összekapcsolódik, addig mind Faluvégi, mind a KSH által készített LHH lehatárolás nem ezt veszi figyelembe; az elöregedő korszerkezetet tekinti hátránynak. Így kerül be a lemaradó térségek, illetve az LHH térségek közé például a Mezőkovácsházi kistérség is, ahol a napjainkban is jellemző szelektív migráció eredményeképpen a települések társadalma nemcsak elöregedett, hanem a boldogulás lehetetlensége miatt nagyon erős szelektív migráció jellemzi a térséget, nagyon alacsonyak az ingatlanárak is, aminek következtében olyan vákuum alakul ki, amely törvényszerűen vonzza nagyon alacsony státuszúakat. A térségben zajló társadalmi folyamatok hasonlatosak a hetvenes-nyolcvanas években az aprófalvakban történtekhez, annak időbeli eltolódásaként értelmezhetőek. (Vida – Virág, 2010)

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy az ország területi értelemben jelentős mértékben differenciált, fragmentált és polarizált képet mutat, hogy a rendszerváltást követő területi egyenlőtlenségek egyik új mintája a „lemaradó", „szegregálódó", „leghátrányosabb helyzetű", „gettósodó térségként" definiált jelenség.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a rendszerváltást követően az ország térszerkezete a piacgazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás tekintetében kettéhasadt. A főváros és annak agglomerációs körzete, illetve az ország nyugati, észak – nyugati területei, elsősorban a külföldi működő tőke beruházásoknak köszönhetően létrejövő új munkahelyek, ezen országrész újraiparosodásának (Barta – Czirfusz – Kukely, 2008) következtében sikeresen alakultak át posztindusztriális terekké, míg az egykori szocialista nehéz ipari központok térségét és a hagyományosan mezőgazdasági területeket a rendszerváltást követő gazdasági változások csak negatívan érintették, ezen területek többsége premodern viszonyok közé rekedt.

[1] Tájékoztató a területfejlesztés kedvezményezett térségei besorolásánál alkalmazott mutatókról és a számítás módszereiről a 67/2007 OGY határozat és a 2007. évi CVII. Törvénnyel módosított 2004. évi VCII. Törvény alapján Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium, KSH 2007. december. http://www.nfgm.gov.hu/data/cms1918969/Tajekoztato_Terfejl_v6.pdf

Ez a kettéhasadás nem írható le egyszerű fejlettségi, vagy akár egyenlőtlenségi rendszerként: az ország egyik része, az ott lakók magasabb képzettségére és alkalmazkodóképességére alapozva, a nemzetközi vállalatok befektetéseinek köszönhetően sikeresen kacsolódott, illeszkedett a globális piacok és városhálózatok rendszerébe. Ahogy a hetvenes években is kimutatható volt a fejlettebb gazdasági területek felé irányuló térbeli mobilitás (Konrád - Szelényi, 2000), napjainkban sincs ez másképpen: ezek a területek vonzzák a mobilabb, képzett, fiatal munkavállalókat. Ennek megfelelően az ország azon területein, amelyek még el sem indultak ezen a modernizációs pályán, egy depresszív gazdasági környezetben kényszerűen koncentrálódik a képzetlen, immobil népesség.

2. AZ ELEMZÉS MÓDSZERTANA

Míg a fentebb leírt tipológiák a két szélső helyzet közötti átmenteket írják le, én a továbbiakban csak a településrendszer legalsó szegmenseinek, az ott zajló társadalmi folyamatok leírására vállalkozom, a településrendszer azon részére, ahol a legnagyobb valószínűséggel koncentrálódnak az alacsony foglalkoztatottsággal, szegénységgel, kirekesztettséggel jellemezhető társadalmi csoportok.

Ahhoz, hogy e kirekesztett népesség térbeni elhelyezkedését le tudjuk írni legalább településsoros adatokkal kell rendelkezzünk. Kutatások rávilágítottak, hogy a hátrányos helyzetű statisztikai térség sem homogén, azon belül is kimutathatóak a települések között jelentős különbségek. Ugyanakkor a kistérségi szintű elemzés elfed egy nagyon fontos egyenlőtlenségi tényezőt, azt, hogy a társadalmi problémák sem igazodnak a statisztikai lehatárolásokhoz, sőt, a központok forráskoncentrációja miatt a leghátrányosabb helyzetű települések számos esetben éppen a megyék /kistérségek perifériáján, határán koncentrálódnak.

Az eddigi kutatások alapján azt mondhatjuk, hogy azokon a településeken, település részeken koncentrálódik a népesség többszörös kirekesztettséggel sújtott része, ahol az országosan jellemző demográfiai tendenciák ellentéte figyelhető meg, ahol nagyon alacsony a foglalkoztatottság és az országos átlaghoz képest erőteljesebb a cigány népesség koncentrációja. (Virág, 2006)
A demográfiai és foglalkoztatási adatok évenként és a népszámlálás adatai szerint is rendelkezésünkre állnak. Kérdés, hogy a 2001-es népszámlálás cigányokra vonatkozó adatai mennyire használhatóak fel elemzésünk céljára!
A továbbiakban elemzésem két részből tevődik össze: az első részben a népszámlálás demográfiai, foglalkoztatottsági és etnikai adatai alapján a településrendszernek azt az alsó decilisét elemzem, ahol a fiatalok magas aránya, alacsony foglalkoztatottsággal és a cigány népesség magas arányával párosul. Az elemzés célja nem a kirekesztett népességgel jellemezhető települések felsorolása, vagy meghatározása, hiszen annak eldöntése, hogy mi számít hátrányosnak, hol húzzuk meg a határokat mindig egy szubjektív döntés eredménye. Hasonlóképpen nem célom a hátrányos helyzetű települések újabb tipológiájának kialakítása sem. Arra törekszem, hogy bemutassam és elemezzem a települési lejtő legalján elhelyezkedő, azaz ebben az esetben a felsorolt mutatók alapján a települések legalsó decilisébe eső települések és az országosan tapasztalható demográfiai tendenciák, társadalmi jellemzők közötti eltéréseket, az ebbe a csoportba eső települések összetételében településkategóriák és regionális eloszlás szerinti különbségeket.

Az elemzés célja nem más, mint a településszerkezet legalsó szegmensének elemzése. Ugyanakkor látnunk kell a módszer hiányosságát is: nem alkalmas sem a nagyobb városok szegénynegyedeinek, slumjainak, sem az esetlegesen hasonló helyzetben levő, jellemzően külterületi lakott helyek, tanyás vidékek elemezésére sem.
Az elemzés második részében az évenként rendelkezésre álló önkormányzati adatok alapján a fiatalkorúak (0-14 évesek), illetve a szociális segélyezettek és a regisztrált munkanélküliek számából képzett „negatív" foglalkoztatottság mutató alapján az összes magyarországi települések legalsó decilisébe kerülő települések összetételének, regionális eloszlásának időbeli (1993, 2001, 2007) változását vizsgálom. Azaz arra keresem a választ, hogy az elmúlt másfél évtizedben hogyan alakult, változott a települési lejtő legalján elhelyezkedő települések összetétele településnagyság és regionális elhelyezkedés szerint, az ott élők társadalmi összetétele mennyiben tér el az országos átlagtól.

3. A KIREKESZTETTSÉG TEREI ÉS FORMÁI

Az ország térszerkezetében bekövetkezett változások nyomon követhetőek az egyes települések, településcsoportok demográfiai helyzetének változásában is. A rendszerváltást követő évek egyik legváratlanabb következménye az a demográfiai fordulat volt, amely abban összegezhető, hogy az ország XX. századi történetében először fordult elő, hogy csökkent a magyar városok népessége, ezzel szemben a községekbe való bevándorlás jelentősen meghaladta a községekből való elvándorlást. Ennek a jelenségnek a kisebb része a szuburbanizációnak, a városból kimenekülő közép- és felsőközéposztály migrációjának tulajdonítható. A jelenség nagyobb része azonban a városi munkahelyét elvesztő, többnyire falusi származású, alacsonyan képzett, magas arányban roma népességnek az agglomerációs térségen kívüli falvakba történő menekülésével magyarázható. (Ladányi – Szelényi, 1997) Az elmúlt évtizedben stagnált az agglomerációs térségeken kívül eső községek lakónépessége ami két, egymással ellentétes, igen markáns tendencia – a cigányok által egyáltalán nem, vagy csak nagyon alacsony arányban lakott, továbbra is fogyó népességű, elöregedő falvak, és a fiatal, sokgyerekes, magas arányban cigány népesség által benépesült, növekvő lakosságszámú, gettósodó falvak – eredőjeként alakult ki. (Ladányi – Virág, 2009)

Ha népszámlálás adatai alapján az önmagukat cigánynak vallók és a 14 évesnél fiatalabb népesség legmagasabb arányával és a legalacsonyabb foglalkoztatottsági mutatókkal rendelkező települések szélső decilisének lakónépesség változását vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ezen települések lakónépessége 1970 és 1990 között folyamatosan csökkent. A lakónépesség csökkenése legnagyobb mértékben a legkisebb településeket érintette. Mindez összecseng a hetvenes években, az aprófalvas területeken lejátszódó migrációs tendenciákkal. Ugyanakkor 1990 után, az országos trenddel ellentétesen e településkör minden kategóriájában elkezdett növekedni a lakónépesség. Az, hogy ezeken a településen megfordult az évtizedek óta jellemző demográfiai trend, a lakónépesség növekszik és már minden negyedik lakos kiskorú, (lásd 29., 30. tábla) három fő tényezővel, a születések magas számával, a máshonnan kiszorult szegények beköltözésével és azzal magyarázható, hogy az ilyen településekről ma már a fiatalabb, ambiciózusabb családok sem tudnak elköltözni.

1. táblázat: A lakónépesség változása a települések önmagukat cigánynak vallók, a 14 évesnél fiatalabbak aránya és a foglalkoztatottság szerint képzett legalsó decilisében településnagyság szerint összesen 1970–2001 (%)

	Települések száma	1970–1980	1980–1990	1990–2001	Lakónépesség 2001	Lakónépesség megoszlása az alsó decilisben
–199	36	-27,9	-20,2	-4,3	5175	1,6
200–499	89	-18,7	-18,9	2,4	29.373	8,8
500–999	73	-10,4	-13,4	2,2	52.124	15,6
1000–1999	69	-5,6	-8,4	4,4	99.525	29,9
2000–4999	38	-3,2	-6,0	3,9	106.997	32,1
5000–	5	-4,1	-6,1	4,1	40.055	12,0
Alsó decilis összesen	310	-7,6	-9,5	3,5	333.249	100,0
Ország összesen	3135	4,0	-3,1	-1,7	10.198.315	-

Míg a szocializmus időszakában, a települések hierarchikus rendbe sorolása és az infrastrukturális beruházások és fejlesztések ezen osztályozás szerinti elosztása a legalacsonyabb lakónépességű településeket hozta legrosszabb helyzetbe, addig az ezredfordulóra a települési lejtő legalján elhelyezkedő települések között már nemcsak aprófalvakat, hanem nagyobb, ezer fő feletti településeket, kisebb városokat is találunk.

A települési lejtő legalján elhelyezkedő települések regionális eloszlása tükrözi a fentebb már tárgyalt, a rendszerváltás után felerősödő regionális egyenlőtlenségeket: a települések döntő többsége három, az Észak – Magyarországi, az Észak – Alföldi és a Dél – Dunántúli régióban helyezkedik el. De még e három régión belül is találhatunk különbségeket: míg a legtöbb település az észak-magyarországi régióban érintett, majd a települések fele, addig itt „csak” az alsó decilisbe eső települések lakónépességének harmada él, ugyanakkor az alsó decilisbe eső észak-alföldi településeken él az érintett népesség fele. A Dél-Dunántúli régióban az érintett települések száma megegyezik az Észak –Alföldi régióban eső településekével, ugyanakkor a lakónépesség arányát tekintve jelentős mértékben elmarad a másik kettőtől.

2. táblázat: A lakónépesség és annak megoszlása a települések önmagukat cigánynak vallók, a 14 évesnél fiatalabbak aránya és a foglalkoztatottság szerint képzett legalsó decilisében, regionális megoszlás szerint 2001

	Települések száma	Lakónépesség	Lakónépesség megoszlása az alsó decilisben (%)
Közép-Dunántúl régió	2	2589	0,8
Nyugat-Dunántúl régió	1	265	0,1
Dél-Dunántúl régió	90	33.490	10,0
Észak-Magyarország régió	121	125.778	37,7
Észak-Alföld régió	95	170.250	51,1
Dél-Alföld régió	1	877	0,3
Összesen	310	333.249	100,0

Ennek magyarázatát az eltérő településszerkezetben találjuk. Míg a dél-dunántúli régióban az alsó decilisbe eső települések között szinte csak és kizárólag aprófalvakat, kistelepüléseket találunk, addig a másik két régióban az alsó decilisbe nagyobb települések is bekerültek. Az Észak – Magyarországi és az Észak-Alföldi régióban az alsó decilisbe eső településeken élő népesség több mint három negyede ezer fő feletti településeken él, azaz a lakónépesség arányát tekintve az alsó decilisben e két régióban már egyáltalán nem beszélhetünk csak és kizárólag aprófalvas érintettségről.

3. táblázat: Lakónépesség száma a települések önmagukat cigánynak vallók, a 14 évesnél fiatalabbak aránya és a foglalkoztatottság szerint képzett legalsó decilisében, regionális megoszlás és településnagyság szerint 2001

	Dél-Dunántúl régió		Észak-Magyarország régió		Észak-Alföld régió	
	Települések száma	Lakónépesség	Települések száma	Lakónépesség	Települések száma	Lakónépesség
–199	22	3.152	8	1.262	5	629
200–499	51	16.589	29	9.691	8	2.828
500–999	13	9.120	34	23.953	25	18.174
1000–1999	4	4.629	35	48.695	30	46.201
2000–4999	-	-	15	42.177	22	62.363
5000–	-	-	-	-	5	40.055
Alsó decilis összesen	90	33.490	121	125.778	95	170.250

4. táblázat: A települések önmagukat cigánynak vallók, a 14 évesnél fiatalabbak aránya és a foglalkoztatottság szerint képzett legalsó decilisének néhány társadalmi jellemzője regionális megoszlásban 2001 (%)

Régió	Tele-pülések száma	0–14 évesek aránya	60 év felettiek aránya	Cigá-nyok aránya	Foglal-kozta-tottak aránya a 18–59 évesek körében	Foglal-koztatott nélküli háztartás ok aránya	Általános iskolai végzett-ségűek a 15–x népesség körében	Felsőfokú végzett-ségűek a 25–x népesség körében
Dél-Dunántúl	90	24,7	16,5	17,7	31,2	62,3	74,5	2,0
Észak-Magyar-ország	121	25,3	18,6	22,6	36,0	61,4	75,9	3,7
Észak-Alföld	95	24,3	17,8	11,5	34,6	60,6	76,0	3,6
Alsó decilis összesen	310	24,8	18,0	16,4	34,9	61,0	75,9	3,5
Országos átlag		16,6	20,4	2,0	61,1	40,8	88,8	12,6

Forrás: Népszámlálás 2001 alapján saját szerkesztés

Ha a települési lejtő legalján elhelyezkedő települések társadalmi jellemzőit vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy azok igen közelítenek a részletes adatfelvételben szereplő Encsi kistérségben tapasztalhatóhoz, azaz a 14 éven aluliak aránya jelentősen magasabb, mint az országos átlag, az önmagukat cigánynak vallók aránya az országos átlag nyolcszorosa, a foglalkoztatottság jelentős mértékben elmarad az országos átlagoktól. Ha mindezeket a társadalmi jellemzőket regionális eloszlásban is megnézzük, azt látjuk, hogy míg a fiatalok és az idősek arányában, a foglalkoztatottsági és iskolázottsági mutatókban nincsenek lényeges eltérések a regionális átlagok és az alsó decilisbe eső összes település átlaga között, addig a népszámláláskor önmagukat cigánynak vallók arányában jelentős regionális eltéréseket tapasztalhatunk. Az Észak-magyarországi régióban a legmagasabb, 22,6% az önmagukat a népszámlálásban cigánynak vallók aránya az alsó decilisbe eső települések körében, amely arány jelentős mértékben, 6,2 százalékponttal magasabb, mint az alsó decilisbe eső összes település átlaga. Ezzel szemben, az Észak-alföldi régióban a népszámlálásban önmagukat cigánynak vallók aránya lényegesen alacsonyabb, 11,5 százalék, 4,9 százalékponttal alacsonyabb, mint az alsó decilisbe eső összes település átlaga, míg ahhoz a Dél-dunántúli régióban található települések átlaga közelít leginkább.

Az Észak-magyarországi és az Észak-alföldi régióban a népszámlálásban önmagukat cigánynak vallók aránya közötti 11,1 százalékpontos különbség nem magyarázható csak és kizárólag az eltérő etnikai konstrukcióval. Az eltérő etnikai arányok magyarázatát egyrészt abban találjuk, hogy az észak-magyarországi és a dél-dunántúli települések alapvetően olyan aprófalvas területek, ahonnan a hetvenes évektől a legnagyobb arányú volt a szelektív migráció, így ezeken a területeken szükségszerűen koncentrálódott az alacsony státuszú, többségében cigány népesség. A két aprófalvas terület között a cigány népesség arányában mindig is jelentős különbségek voltak, Kemény István kutatásai szerint az Észak-magyarországi régióban a hazánkban élő cigány népesség közel harmada él. (Kemény, 1976) Ezeken a területeken már a hetvenes évek végén, a települések lakónépesség szerinti hierarchikus rendbe sorolását követő szelektív migráció eredményeképpen a települések társadalma nemcsak etnikailag homogenizálódott, hanem osztálypozíciók mentén is meghatározódott, hiszen ezeken a településeken szinte csak és kizárólag alacsony társadalmi státuszú, többségében cigány családok élnek, akik a rendszerváltás után, a munkahelyek eltűnésével, a foglalkoztatottság nagyon alacsony szintű stabilizálódásával végletesen kirekesztettek lettek, életük teljes kiilleszkedettségben zajlik. A korábbi elemzésekben ezen települések csoportját, ahol a munkaerőpiacról való tartós távollét, a etnikai kirekesztettséggel párosul és a tartós szegénység hatására már a gyermekvállalási szokások is megváltoztak, neveztük gettósodó térségnek.

Azt, hogy a tartós kirekesztettség és a mélyszegénység minden etnikai csoport esetében a gyermekvállalási szokások megváltozásával jár együtt, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a heterogénebb etnikai összetételű, de azonosan alacsony társadalmi státuszú, azaz alacsony foglalkoztatottsággal és iskolázottsági mutatókkal jellemezhető észak-alföldi településeken ugyanakkora a fiatalkorúak aránya, mint a cigány népesség által erősebben felülreprezentált észak, magyarországi falvakban.

Azaz, míg az Észak-,agyarországi régióban az alsó decilisbe eső településekre jellemzőbbek az etnikailag homogén, vagy homogenizálódó települések, elsősorban kétezer fő alatti ”cigányfalvak”, addig az Észak-alföldi régióból az alsó decilisbe eső települések között nemcsak nagyobb településeket, hanem etnikailag heterogénebb településeket találunk. Mivel a demográfiai, foglalkozási és iskolázottsági mutatók nem térnek el jelentős mértékben a két régióban, így azt kell mondanunk, hogy az Észak-alföldi régióban az egymással összefüggő területet alkotó településekre a nem etnikus vagy etnicizált szegénység jelenléte is jellemző.

Ezeken a jellemzően mezőgazdasági területeken hasonlóan alacsony foglalkoztatottságú, és iskolázottságú cigány és nem cigány családok élnek egymás mellett, vagy a településen belül egymástól elkülönülve. Ezt támasztják alá Kovács számításai, miszerint a „szegénységségbe süllyedő” települések 43%-ban egyáltalán nem, vagy elenyésző arányban élnek cigányok. (Kovács, 2009) Adataink alapján nem lehet a cigány és nem cigány családok települési arányáról, vagy településen belüli elhelyezkedéséről következtetéseket levonni.
Hasonlóan nagyon kevés és részleges információink vannak arról, hogy ezeken az egységesen alacsony társadalmi státuszú, jellemzően mezőgazdasági településeken, az elsődleges munkaerőpiacról hasonlóképpen kiszorult cigány és nem cigány családok egymással együttműködve, a tudást, tapasztalatot egymással megosztva próbálnak boldogulni, vagy egymás versenytársai az informális munkaerőpiacon. Hogy a két csoport közötti folyamatos együttműködés vagy versengés mennyiben befolyásolja az etnikai határok erősségét, a két csoport egymásról alkotott képét, a vegyes házasságok létét. Mindezen a kérdések megválaszolása további elemzéseket, kutatásokat igényel.
Mindezek alapján fontos megkülönböztetnünk cigány népesség jelentős koncentrációját mutató, jellemzően észak magyarországi és dél dunántúli gettósodó térségként azonosított területeket, illetve a jellemzően az észak-alföldi régióban elhelyezkedő, hasonlóan alacsony foglalkoztatottsággal és magas gyerekszámmal jellemezhető, de többségében nem cigány, vagy heterogén etnikai összetételű térségeket, településeket. Mivel a gettósodó térség fogalma feltételezi az etnikai koncentrációt, ezért ezekre a településekre a marginalizálódó térség kifejezést használom; fenntartva, hogy a fogalom pontos kidolgozása még további kutatásokat igényel.

1. térkép: A települések alsó decilise

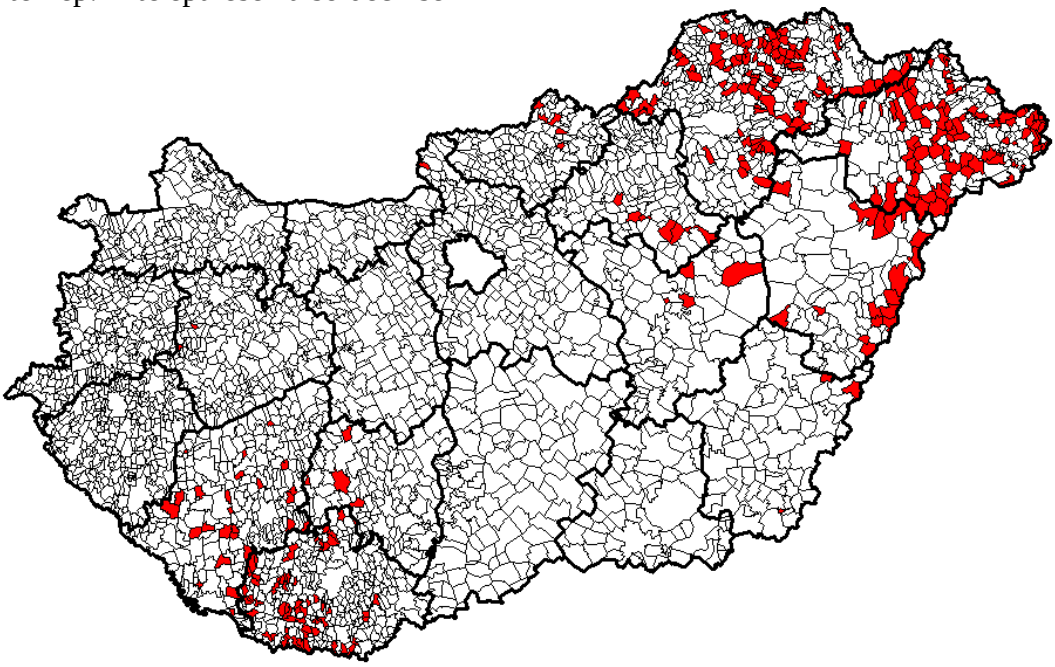

4. VÁLTOZÁSOK A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT PERIFÉRIÁJÁN

Elemzésem második részében arra keresem a választ, hogy az elmúlt húsz évben hogyan alakult, változott a települési lejtő legalján elhelyezkedő települések összetétele településnagyság és regionális elhelyezkedés szerint, az ott élők társadalmi összetétele mennyiben tér el az országos átlagtól. Évenként semmilyen etnicitásra vonatkozó adat nem áll rendelkezésünkre, így csak azon települések körét tudjuk vizsgálni, ahol a nagyon magas gyerekszám nagyon alacsony foglalkoztatottsággal párosul. Tapasztalataink szerint az évenként elérhető adatok közül e két társadalmi jellemző együtt járása valószínűsíti legjobban a kirekesztettséget. Ezért azokat a településeket vizsgáltuk, amelyek a fiatalkorúak (0-14 évesek), illetve a szociális segélyezettek és a regisztrált munkanélküliek számából képzett „negatív" foglalkoztatottság mutató alapján az összes magyarországi települések legalsó decilisébe kerültek.

5. táblázat: A fiatalkorúak és a „negatív" foglalkoztatottsági mutató alapján 1993ban, 2001-ben és 2007-ben a települések legalsó decilisébe eső települések demográfiai jellemzői

	Lakónépesség változása		0–14 évesek arányának változása		60–x évesek arányának változása	
	Az alsó tizedben	Országosan	Az alsó tizedben	Országosan	Az alsó tizedben	Országosan
1993	437.122 (100)	10.275.793 (100)	22,7	18,3	17,8	19,2
2001	333.422 (-23,7)	10.194.673 (-0,8)	24,0	16,8	17,0	20,7
2007	315.042 (-5,5)	10.041.307 (-1,5)	23,7	14,9	16,0	21,3

Forrás: T-Star adatbázis alapján saját számítás

A települések legalsó decilisébe tartózó településeken már 1993-ban is jelentősen magasabb volt a fiatalkorúak aránya, mint az országos átlag, és ez 2001-re tovább növekedett, majd némiképpen mérséklődött. Ezzel párhuzamosan a fiatalkorúak aránya a teljes népességen belül folyamatosan és jelentős mértékben, 3,4 százalékponttal csökkent 1993 és 2007 között. Azt, hogy a leghátrányosabb helyzetű településeken fiatalodó népesség él az idősek arányának csökkenése is jól jelzi – mindkét folyamat teljesen ellentétes az országosan tapasztalható demográfiai trendekkel.

Bár 2001 és 2007 között a leghátrányosabb helyzetű településeken némileg csökkent a fiatalkorúak aránya, de a települések legalsó decilisébe eső települések és az országosan tapasztalható demográfiai folyamatok ellentétes irányáról, a „demográfiai olló" mind szélesebbre tárulásáról árulkodnak a két településcsoport aránya közötti növekvő különbségek.

Míg 1993-ban a települések legalsó decilisében és az országos adatok között csak 5,5% volt a különbség a fiatalkorúak arányában, addig ez 2001-re 7,2%-ra, 2007-re pedig 8,8%-ra emelkedett. Hasonló különbségeket fedezünk fel az idősek arányában is: 1993-ban csak 1,4% volt a különbség a két településcsoport átlagában, ami 2001-re 3,7%-ra, 2007-re pedig 5,3%-ra növekedett.

Tehát azt mondhatjuk, hogy a települési lejtő legalján elhelyezkedő települések az országos trendektől eltérő, egyre fiatolódó demográfiai szerkezetét egyrészt az okozza, hogy ezeken a településeken a korábbi évtizedekben is magas volt a születések száma, amit az „induló", 1993-as magas arány jelez.

Másrészt a demográfiai olló mind szélesebbre nyílását egyszerre okozza a fiatalkorúak arányának rohamos csökkenése teljes népességen belül és a leghátrányosabb helyzetű településeken a fiatalkorúak arányának 1993 és 2001 közötti némi növekedése és ezen a magas arányszámon stagnáló mutatója.
A táblázatból látható, hogy a legalsó decilisbe eső települések lakónépessége jelentős mértékben csökkent: 1993 és 2001 között igen erőteljes mértékben, majd negyedével, majd 2001 után némileg csökkenő ütemben.
Azt a nyilvánvaló ellentmondást, hogy a leghátrányosabb helyzetű települések csoportjában csökken a lakónépesség, ugyanakkor nagyon magas a fiatalok aránya csak azzal magyarázhatjuk, hogy a települési lejtő legalján elhelyezkedő települések, az alsó decilis településeinek összetétele folyamatosan változik. Először nézzük meg, hogyan változott a különböző időszakokban a legalsó decilisbe eső települések összetétele településnagyság szerint!

6. táblázat: A fiatalkorúak és a „negatív" foglalkoztatottsági mutató alapján 1993-ban, 2001-ben és 2007-ben a települések legalsó decilisébe eső települések összetétele településnagyság szerint

	1993	Lakónépesség száma és aránya	2001	Lakónépesség száma és aránya	2007	Lakónépesség száma és aránya
0–199	46	1,8 (7.345)	45	2,1 (6.855)	42	1,8 (5.538)
200–499	78	6,6 (27.641)	94	10,1 (32.571)	90	9,7 (29.432)
500–999	69	12,7 (52.932)	71	16,2 (52.281)	80	19,2 (58.341)
1000–4999	105	49,6 (206.446)	95	58,4 (188.415)	94	58,7 (177.856)
5000–	12	29,3 (122.102)	5	13,2 (42.504)	4	10,5 (31.971)
összesen	310	100 (416.466)	310	100 (322.626)	310	100 (303.138)

Forrás: T-Star adatbázis alapján saját számítás

Ha településnagyság szerint vizsgáljuk a települési lejtő legalján elhelyezkedő településeket első pillantásra nyilvánvaló, hogy az alsó decilisek lakónépességének csökkenését a nagyobb, ötezer fő feletti települések számának csökkenése okozza, hiszen ebben a településkategóriában lakók száma közel kilencven ezer fővel csökkent 1993 és 2007 között. 1993-ban még az alsó decilisbe eső települések közül 12-ben, az ebben a településcsoportban élők majd harmada ötezer fő feletti községben lakott. Ezzel szemben a 2001-ben már csak öt, 2007-ben pedig négy ötezer fő feletti települést találunk, ekkor az alsó decilisbe eső településeken élőknek már csak a tizede él ilyen nagy lélekszámú településen.
Az ötezer fő feletti településkategóriába eső leghátrányosabb helyzetű települések fele-fele arányban kerültek ki az Észak-magyarországi régióból, szűkebben az egykori borsodi iparvidékről és annak perifériájáról és az Észak-alföldi régióból. A tizenkét ötezer fő feletti nagyközségből, kisvárosból hat olyan van, amelyik csak 1993-ban esett bele a legalsó tizedbe, és a következő években már nem: a kilencvenes évek elejére összeomló, a borsodi nehézipar egyik központja, Ózd, ennek az ipari területnek a perifériáján elhelyezkedő kisvárosok Encs és Mezőcsát, illetve három alföldi kisváros: Kaba, Balkány és Jászkisér.

Az Észak-magyarországi régióból csak Putnok az a kisváros, amely kétszer, 1993-ban és 2007-ben is belekerült az alsó decilisbe, ezzel szemben, elsősorban a településszerkezeti sajátosságoknak köszönhetően az észak-alföldi régióból Hajdúsámson és Nagyecsed kétszer, két kisváros pedig 1993 óta folyamatosan beleesik a legalsó decilisbe: a Nyíregyháza és Debrecen között található Hajdúhadház és a Hortobágy közepén elhelyezkedő Kunmadaras.
Bár a következő településkategóriában, az 1000 és 4999 fő közötti települések számában jelentős mértékű csökkenés következett be; míg 1993-ban, még 105 ilyen települést találunk, addig 2007-ben csak 95-öt, de a decilisbe tartozó településeken élőknek több mint a fele itt él.
Hasonló módon némi csökkenés következetett be a települések számában a legalacsonyabb lakosságszámú településkategóriában, a 200 fő alatti települések esetében.
Mindezeket ellensúlyozza a 200 és 999 közötti lakónépességű települések növekvő száma az alsó decilisekben, azt mondhatjuk, hogy ez a „legveszélyeztetettebb" településkategória.

7. táblázat: A fiatalkorúak és a „negatív" foglalkoztatottsági mutató alapján 1993-ban, 2001-ben és 2007-ben a települések legalsó decilisébe eső települések összetétele regionális megoszlásban

	1993		2001		2007	
Régió	Települések száma	Népesség aránya az alsó decilisben (%)	Települések száma	Népesség aránya az alsó decilisben (%)	Települések száma	Népesség aránya az alsó decilisben (%)
Közép-Dunántúl	9	1,3	2	0,3	3	0,2
Nyugat-Dunántúl	8	0,6	1	0 (N=92)	6	0,2
Dél-Dunántúl	81	6,4	89	9,5	89	11,8
Észak-Magyarország	122	46,1	131	44,7	124	43,6
Észak-Alföld	87	44,4	85	45,1	87	43,9
Dél-Alföld	3	1,2	2	0,4	1	0,3

Forrás: T-Star adatbázis alapján saját számítás

Ha a leghátrányosabb helyzetű települések összetételének változását regionális eloszlásban nézzük, két nagyon fontos tendencia figyelhető meg: a Közép-Dunántúli, a Nyugat – Dunántúli és a Dél-alföldi régióban csökkent az alsó decilisbe eső települések száma, azaz a leghátrányosabb helyzetű települések területi koncentrációja erősödött, szinte csak három, a Dél-dunántúli, az Észak-alföldi és az Észak-magyarországi régióra koncentrálódik. Ezen belül 1993 és 2007 között a Dél-dunántúli régióban, (ezen belül elsősorban Somogy megyében) folyamatosan és jelentős mértékben növekedett a települések száma és a lakónépesség aránya az alsó decilisben, azaz ez a régió, ezen belül is elsősorban Somogy megye települései „csúsznak lefele" települési lejtőn.
Ha az alsó decilisbe eső települések megoszlását településnagyság és regionális eloszlás szerint együtt vizsgáljuk, látható, hogy a Dél-dunántúli régióban nemcsak az alsó decilisbe eső települések számának növekedése okozta a lakónépesség decilisen belüli arányának növekedését, hanem az is, hogy az alsó decilisbe eső települések egyre magasabb népességszámú településkategóriákba esnek.

Az alapvetően aprófalvas településszerkezetű Dél-Dunántúlon az alsó decilisbe eső törpefalvak száma csökken, ezzel szemben minden más településkategóriában növekedik az alsó decilisbe eső települések száma. Míg 1993-ban a Dél – Dunántúlon az alsó decilisbe eső településeken belül az ötszáz fő alattiak domináltak, az összes település mintegy 85%-át adták, addig 2007-re ez az arány eltolódott: az alsó decilisbe eső települések negyede ötszáz fő feletti település.
Hasonló eltolódásokat figyelhetünk meg a másik két régióban is: még az alapvetően nem aprófalvas településszerkezetű Észak-Alföldi régióban is „középre", az 500-999 településkategóriák felé húznak.

8. táblázat: A fiatalkorúak és a „negatív" foglalkoztatottsági mutató alapján 1993-ban, 2001-ben és 2007-ben a települések legalsó decilisébe eső települések összetétele településnagyság és régiók szerint

	Dél-Dunántúl			Észak-Alföld			Észak-Magyarország		
	1993	2001	2007	1993	2001	2007	1993	2001	2007
0–199	39,5 (32)	31,5 (28)	23,6 (21)	0	5,9 (5)	5,7 (5)	7,4 (9)	7,6 (10)	6,5 (8)
200–499	46,9 (38)	53,9 (48)	52,8 (47)	6,9 (6)	10,6 (9)	11,5 (10)	21,3 (26)	26,7 (35)	25,8 (32)
500–999	8,6 (7)	11,2 (10)	15,7 (14)	26,4 (23)	29,4 (25)	31,0 (27)	29,5 (36)	26,7 (35)	30,6 (38)
1000–4999	4,9 (4)	3,4 (3)	7,9 (7)	57,5 (50)	49,4 (42)	48,3 (42)	38,5 (47)	38,2 (50)	36,3 (45)
5000	0	0	0	9,2 (8)	4,7 (4)	3,4 (3)	3,3 (4)	0,8 (1)	0,8 (1)
összesen	100 (81)	100 (89)	100 (89)	100 (87)	100 (85)	100 (87)	100 (122)	100 (131)	100 (124)

Forrás: T-Star adatbázis alapján saját számítás

Mindezekből is jól látszik, hogy a leghátrányosabb helyzetű települések, azok, amelyek a fiatalkorúak és a „negatív" foglalkoztatottsági mutató alapján a településrendszer legalsó decilisébe kerülnek, a területi folyamatok függvényében egy folyamatosan változó rendszert alkotnak. 1993 és 2001 között a legalsó decilisbe kerülő 310 település közül 128, a települések mintegy 40%-a kicserélődött. Ugyanakkor 2001 és 2007 között már csak a települések negyede, 75 település változott az alsó decilisben, ami a leghátrányosabb helyzetben levő települések státuszának megmerevedését, a hátrányok konzerválódását mutatja.

2. térkép: A fiatalkorúak legmagasabb és a foglalkoztatottak legalacsonyabb aránya szerint képzett decilisekbe eső települések 1993-ban és 2001-ben

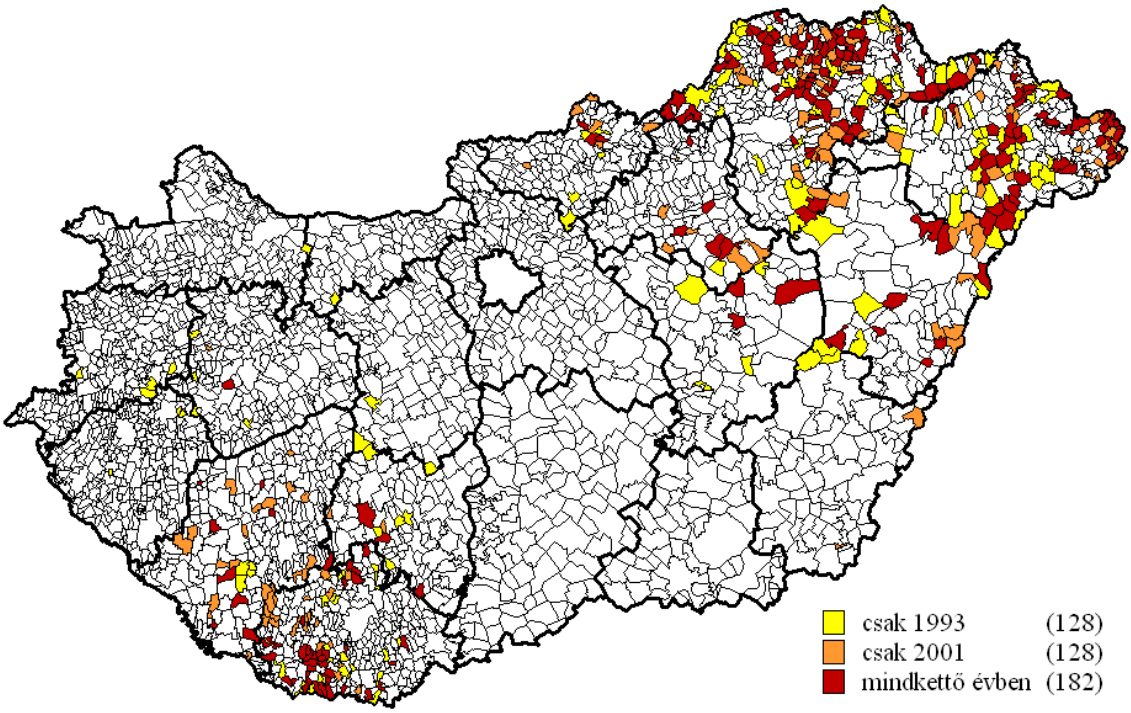

A térképeken látható, hogy a leghátrányosabb helyzetű települések már 1993-ban is egyrészt a hagyományosan „elmaradottként” meghatározott vidékeken (Ormánság, Cserehát, Bodrogköz, Bereg, az Alföld városhiányos közepe), másrészt az Nyírség ingázó térségeiben, illetve a kilencvenes évek elején legnagyobb gazdasági visszaesést elszenvedő egykori Borsodi iparvidéken koncentrálódtak.

Ugyanakkor 1993-ban még elszórtan találhatunk az alsó decilisbe eső településeket a Nyugat-Dunántúli és a Közép-Dunántúli régióban is, amely települések 2001-re eltűnnek a térképről, az ezredfordulóra kialakulnak azok a gócpontok, amelyek köré a leghátrányosabb helyzetű térségek szerveződnek. Dél-Dunántúlon az Ormánság és Belső-Somogy egy része. Észak-Magyarországon az egykor nehézipari fellegvárat, Miskolcot szinte körülölik az alsó decilisbe eső települések, amelyek elhúzódnak egészen a Cserehátig, és a Bodrogközig.

Az Észak-alföldi régióban egyrészt az ország észak keleti csücskében a Beregben, majd délnek haladva a Nyírségben találhatunk hasonlóan sűrűsödő, a településrendszer alsó szegmenseiben elhelyezkedő településeket. Hátrányos helyzetüket megőrizték az Alföld középső vidékén, a városoktól, közlekedési és kereskedelmi központoktól távoli elmaradott mezővárosi térségek a Közép-Tiszavidéken.

3. térkép: A fiatalkorúak legmagasabb és a foglalkoztatottak legalacsonyabb aránya szerint képzett decilisekbe eső települések 2001-ben és 2007-ben

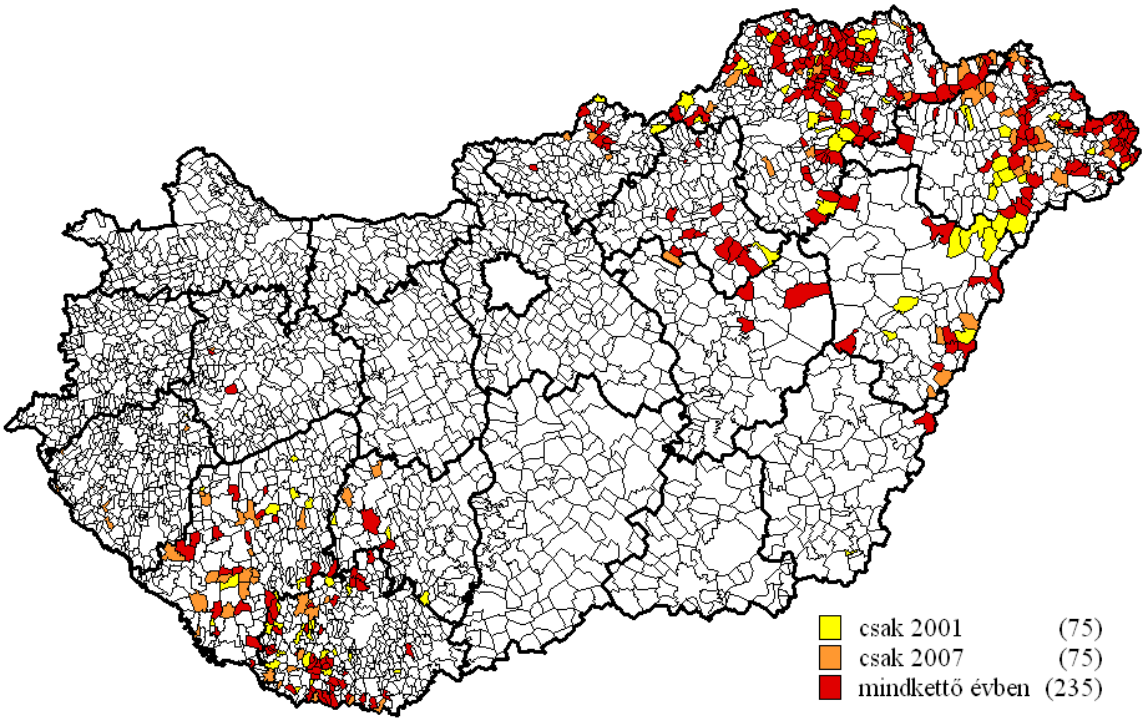

2001 és 2007 között két nagyon fontos további változás történt: az egyik a tényleges vonzáskörzeti központ, nagyváros nélküli somogyi területek további lecsúszása; részben ennek köszönhető, hogy a nagyobb települések is bekerültek a leghátrányosabbak közé a Dél-Dunántúlon. A másik nagyon fontos folyamat, hogy a nagyvárosok térségéből, Miskolc, Pécs, illetve Nyíregyháza-Debrecen agglomerációjából, tágabb térségéből eltűntek a leghátrányosabb helyzetű települések, ami elsősorban a nagyobb, megyei jogú városok gazdasági megerősödésének, és az ezeket a városokat elérő agglomerációs folyamatoknak köszönhető. A nagyobb kelet-magyarországi városok gazdasági megerősödése elsősorban annak köszönhető, hogy az ezredfordulót követően ezeket a térségeket is elérte a munkahelyteremtő beruházásokat eredményező újraiparosodási folyamat. (Barta – Cifrusz - Kukely, 2008)

5. ÖSSZEFOGLALÓ

Az eddigiek alapján azt mondhatjuk, hogy a gettósodó vagy marginalizálódó térségek kialakulását több tényező befolyásolta. Egyrészt meg kell különböztetnünk a társadalomtörténeti okokra visszavezethető, a földrajzi elhelyezkedésből fakadó, a településpolitika által meghatározott és a gazdaság térbeli átalakulásából következő hátrányokat. Egy-egy térséget ezek a hatások különbözőképpen érintettek, ennek megfelelően a hátrányok különböző kombinációit, és fokozatait figyelhetjük meg.
Gettósodó vagy marginalizálódó térségeink többsége kimaradt a XX. század modernizációs folyamataiból, minek következtében e településeken, térségekben, egységesen alacsony társadalmi státuszú népesség koncentrálódott, ahol a települések társadalmából szinte teljes egészében hiányzott az ipari munkásság, ugyanakkor az agrártársadalom túlsúlyban levő rétegét az agrárproletariátus alkotta, többségük nem is állandó munkás, hanem idénymunkás, napszámos, vándormunkás volt.

Egy-egy település jövőjét jelentős mértékben meghatározta, ha közigazgatási területéhez, a falun kívül, vagy azon belül jelentős lélekszámú cigánytelep tartozott. A telepeken élő cigány családok a proletárlét legalján éltek, ők voltak a szegények között is a legszegényebbek. Bár a legszegényebb nem cigányok és a cigányok életmódja, foglalkozásai nem álltak egymástól távol. (Kardos, 1997)

A térképre pillantva nyilvánvaló, hogy a hátrányos helyzetű területek különböző határok mentén húzódnak. Egyes területek (Cserehát, Kelet-Magyarország) még a trianoni határ meghúzásával vesztették el központjukat (Kassa, Nagyvárad), és kerültek az ország peremére, másokat egy-egy megyehatár tart peremhelyzetben (Közép-Tiszavidék, Berettyó-Körösvidék). Geográfusok már a hetvenes években felhívták a figyelmet arra, hogy az országon vagy megyén belüli periferikus elhelyezkedés hogyan valószínűsíti a hátrányos helyzetet. (Beluszky, 2002) Hasonlóképpen a földrajzi elhelyezkedés, az erős központok, vonzáskörzetek hiánya miatt volt mindig is hátrányos helyzetű az Alföld belső perifériája, vagy váltak azzá napjainkban a belső somogyi területek.

A földrajzi elhelyezkedésből fakadó egyenlőtlen helyzeteket és a helyi társadalmak meghatározottságait szélsőségesen felerősítette a szocializmus időszakának településfejlesztési politikája. Az erőltetett iparfejlesztés, a tanya-felszámolási programok, a települések népességszámhoz kötött, hierarchikus besorolása, és az ehhez kötött fejlesztések szélsőségesen felerősítették a települési egyenlőtlenségeket. A spontán és tervszerűen útjukra indított folyamatok együttese eredményezte azután, hogy a hetvenes évekre szélsőséges egyenlőtlenségek jöttek létre a lakosság alapvető életesélyeit befolyásoló infrastrukturális ellátottságban, valamint a megszerezhető első, illetve második gazdaságbeli jövedelmek nagyságában is.

A kilencvenes évek közepétől meginduló munkahelyteremtő gazdasági beruházások rendkívüli egyenlőtlensége egyes területeken felülírta, más területeken rendkívüli mértékben fokozta a hetvenes években elindult negatív folyamatokat. Míg az ország nyugati részén található aprófalvas területek (Őrség, Szombathely környéke), amelyek a hetvenes években még az országhatár periferizáló hatása és a lakosságszámhoz kötött településpolitika következtében rendkívül előnytelen helyzetben voltak, a rendszerváltást követően fejlődésnek indultak, részben agglomerációs településekké, részben üdülőfalvakká alakultak, addig az újraiparosodásból kimaradt területeken településnagyság és a település státusza között nagyon szoros összefüggés mutatkozik. Az észak-magyarországi és dél-dunántúli kistelepülések többségében alacsony társadalmi státuszú népesség koncentrálódik, ezen belül a cigánynak mondott népesség sokszorosan felülreprezentált. Azaz éppen e gazdasági folyamatok hatására napjainkban egy-egy település helyzetét már nem elsősorban lakónépessége, hanem területi elhelyezkedése, elsősorban a fejlődő, újraiparosodó területektől való távolsága, és az ipari és mezőgazdasági válságzónák szomszédsága határozza meg. Mindezeket a folyamatokra erősít rá az elmúlt évek újrakörzetesítési kampánya, ami elsősorban azokat a nagyon szegény, helyi bevételekkel nem rendelkező a településeket érinti nagyon hátrányosan, ahol a lakosság érdekérvényesítő képessége minimális.

Mindezek alapján a települési hátrányok igen változatos mintázatai jöhetnek létre. A minden településre jellemző alacsony foglalkoztatottság, és szegénység a hátrányos helyzetű területek két markáns csoportját alakítja ki, az etnikai koncentrációt mutató, gettósodó térségeket és az etnikailag heterogén marginalizálódó térségeket. Ezeken belül a fentebb leírt, a hátrányokat meghatározó folyamatok koncentrációjától függően, vannak területek, ahol már évtizedek óta csak a negatív folyamatok halmozódása jellemző, és vannak területek, amelyek csak az elmúlt évtizedben csúsztak bele a leghátrányosabb helyzetű területek közé.

Irodalomjegyzék:

Barta Györgyi–Czirfusz Márton–Kukely György (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 2008/4. 1–20.

Beluszky Pál–Győri Róbert (1999): A magyarországi városhálózat és az EU csatlakozás. *Tér és Társadalom*, 1999/1–2. 1–30.

Beluszky Pál–Győri Róbert (2004): Fel is út, le is út… (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században). *Tér és Társadalom*, 2004/1. 1–41.

Beluszky Pál (2002): Az ország peremén (Hátrányos helyzetű területek). In: *Végkiárusítás II*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 71–94.

Bihari Zsuzsanna–Kovács Katalin (2004): Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. In: *A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei*. Budapest, MTA, 7–36.

Enyedi György (2004): Regionális folyamatok a posztszocialista Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 2004/9. 935–941

Faluvégi Albert (2005): A társadalmi-gazdasági jellemzők területi alakulása az átmenet időszakában és az új évezred küszöbén. In: Faluvégi Albert–Fazekas Károly–Nemes Nagy József–Németh Nándor: *A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon*. Budapest, MTA KI, 9–46.

Kardos László (1997): *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza 1744–1944*. Budapest, Mentor-Szanator Kft.

Kemény István (1976): A magyarországi cigányok helyzete. In: Kemény István (szerk.): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet, 7–63.

Konrád György–Szelényi Iván (2000): *Urbanizáció és területi gazdálkodás*. Szeged, JGYF.

Kovács Katalin (2009): *Területi társadalmi problémák és a célterületi lehatárolás kérdései*. Kézirat.

Ladányi János–Szelényi Iván (1997): Szuburbanizáció és gettósodás. *Kritika*, 1997/7. 4–12.

Ladányi János–Virág Tünde (2009): A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában. *Kritika*, 2009/7–8. 2–8.

Nemes Nagy József (1993): A formálódó piacgazdaság regionalizmusa. In: Kovács Katalin (szerk.): *Település, gazdaság, igazgatás a térben*. Budapest, MTA RKK, 203–222.

Rechnitzer János (1993): *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet átalakító innovációk*. Győr, MTA RKK.

Vida Anikó–Virág Tünde (2010): Közmunka és napszám. Foglalkoztatás és szociális helyzet Dél-Békésben. *Esély*, 2010/1. 107–126.

Virág Tünde (2006): A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*,2006/ 1. 60–76.

Virág Tünde (2008): Látlelet az északi perifériáról: oktatásszervezés az Edelényi kistérségben. In: Kovács Katalin–Somlyódyné Pfeil Edit (szerk.): *Függőben. Közszolgáltatás-szervezés a kistelepülések világában*. Budapest, KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság, 425–444.

LŐCSEI HAJNALKA

A Balaton régió fejlődési pályája a rendszerváltozás után

1. BEVEZETÉS

A Balaton térsége egyike Magyarország legismertebb térségeinek, illetve Budapest és környéke után a második leggyakoribb célterülete mind a hazai turistáknak, mind Magyarországra látogató külföldieknek. A mintegy 600 km^2-nyi felületű tó környéke korábban Magyarország legfejlettebb térségei közé tartozott, de a rendszerváltozás után sokat veszített vonzerejéből. A háttérben egyrészt környezeti problémák állnak, mint például a vízszint csökkenése, algásodás és angolnapusztulás a csapadékhiány miatt. Másrészt a térség pozíciója a gazdasági fejlettségi rangsorokban is romlott: a turisztikai kereslet átstrukturálódott, illetve a volumene is jelentősen lecsökkent.

A rendszerváltozás után már nem csupán a helyben élő népesség szentelt figyelmet a problémáknak, hanem a szélesebb közvélemény és a fejlesztéspolitika érdeklődése is felerősödött. Nem csoda, hogy a magyar társadalmi, gazdasági és ökológiai kutatások kiemelt témája lett a Balaton térsége. (Kiemelkedik e kutatások köréből a Balaton Life Project, amely kitűnő áttekintést nyújt a régió állapotáról, problémáiról és lehetőségeiről.)

E munka két kiemelt témára fókuszál. Elsőként annak lehetőségét vizsgálja, hogy fejlesztéspolitikai szempontból kezelhető-e a Balaton térsége *valódi* régióként, mivel a régiók szintje nagy jelentőséggel bír az Európai Unióban, a közösségi finanszírozás alapegységét jelenti. A másik téma a térség gazdasági ereje, vizsgáljuk tehát fejlettségi pozícióját és fejlődési pályáját, a térség belső egyenlőtlenségeit, és a folyamatok hátterében álló problémákat. A kutatás az 1994 és 2005 között eltelt időszakot elemzi.

2. VALÓDI RÉGIÓNAK TEKINTHETŐ-E A BALATON RÉGIÓ?

A munka térbeli keretét a hivatalosan 1997-ben lehatárolt Balaton Kiemelt Üdülőkörzetnek (BKÜ)[1] nevezett terület jelenti, amely 52 parti és 112 háttértelepülést foglal magába. Az összesen 164 település térben összefüggő zónát alkot a tó környékén. Fontos leszögezni, hogy ez a térbeli keret nem illeszkedik a magyar statisztikai térfelosztáshoz: az ország NUTS 1 szinten 3 egységre van felosztva, NUTS 2 szinten 7 régióra, míg a NUTS 3 szint 19 megyéből és fővárosból épül fel. A helyi szinteket jelentő LAU 1 szintet a kistérségek jelentik, a LAU 2-t pedig a települések. A Balaton régió határa nem követi sem a régiók, sem a megyék határait, sőt, még a kistérségek határait sem: a térség települései 3 különböző régióhoz tarozó 3 megye között oszlanak meg, illetve a 168 kistérség közül 14-et érintenek[2] *(1. ábra)*.

[1] A továbbiakban a Balaton régió megjelölést a BKÜ szinonimájaként használjuk.
[2] 2007-ben a kistérségek száma 174.-re emelkedett.

1. ábra: Magyarország térfelosztási rendszere és a Balaton régió

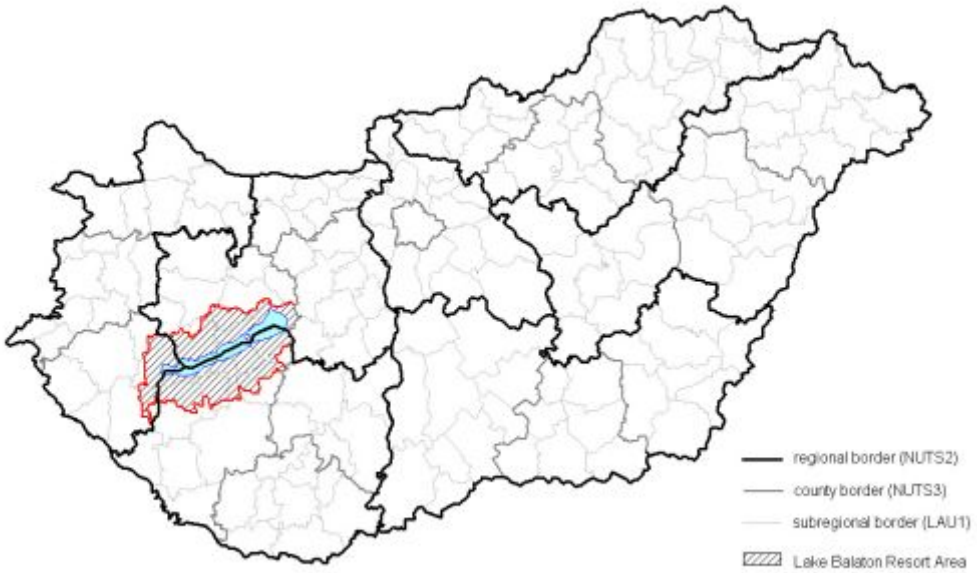

Az adminisztratív megosztottság ellenére a Balaton régió 164 települése egy komplex és koherens térséget alkot, amelyet egy speciális karakter és tevékenység foglal egységbe, a turizmus. A szektor helyi jelentőségét mutatja, hogy e térségben koncentrálódik az összes kereskedelmi szálláshely, valamint az üdülőingatlanoknak mintegy harmada, míg a területe (3780 km^2) alig 4%-át teszi ki az ország összterületének, és az itt bejelentett lakcímmel rendelkező 260 ezer fő pedig csupán 2,4%-át jelenti az össznépességnek. Az állandó népességhez időszakosan hozzáadódik még 200-300 ezer üdülőtulajdonos is, illetve a külföldiek ingatlanvásárlásainak is kiemelt célterülete a Balaton környéke. A nyári csúcsszezonban mindent egybevetve körülbelül egymillió turista nyaral itt.

Az idegenforgalmi jelleg a gazdaság szinte minden elemét átszövi. A szoba- vagy lakáskiadás, vagy egyéb turisztikai szolgáltatás a helyi népesség megszokott tevékenyégét jelentik, és régóta kiegészítő jövedelemforrást jelentenek. A magángazdaság már a rendszerváltozás előtt is jelentős volt a térségben. Ennek hatásai még ma is érzékelhetőek a magasabb vállalkozássűrűségen keresztül. A külföldi, egyébként elsősorban a két német államból érkező turistákkal való kapcsolatoknak köszönhetően a helyi népesség különleges képesség birtokába jutott: átlagon felüli például az itt élők vállalkozói készsége vagy nyelvtudása. Mindez elősegítette a polgárosulást, a népesség számára a középosztálybeli státusz elérését.

A romló gazdaság-fejlettségi pozíció ellenére a Balaton régió még mindig Magyarország kedvezőbb helyzetű térségeihez tartozik, mint ahogyan azt az *1. táblázatban* összefoglalt jóléti mutatók is jelzik. Az értékek általában többé-kevésbé jobbak, mint az ún. „vidéki átlag”[3]. Ez az előny érzékelhető az infrastrukturális ellátottságba, továbbá az iskolázottság is kedvezőbb egy kicsivel a vidéki átlagnál. Egyedül az adóköteles jövedelmek egy főre jutó értéke tűnik alacsonyabbnak.

[3] A vidéki átlagot Budapest kiemelésével számítottuk. A főváros kiugró adatai illetve túlságosan nagy súlya miatt az országos átlaghoz történő viszonyítással a vidéki térség homogénnek tűnne. A főváros kiemelésével viszont jóval reálisabb képet kaphatunk a többi település vagy régió egymáshoz viszonyított helyzetéről.

Ugyanakkor azt is bebizonyították, hogy a rendelkezésre álló (tényleges) és a bevallott jövedelmek közötti különbség itt nagyobb, mint az ország más térségeiben, mivel a jövedelmek egy jelentős része nem adóköteles személyi jövedelemként keletkezik (Jakobi – Kiss 2003). Ez nem feltétlenül jelent illegális tevékenységekből származó jövedelmet, hiszen például a vállalkozói tevékenységből származó jövedelmek nem ebbe a statisztikába kerülnek bele.

1. táblázat: Néhány fontos jelzőszám értéke a Balaton régióban, 2005

	érték	országos átlag = 100	vidéki átlag = 100
Átlagosan elvégzett osztályszám a 7 évesnél idősebb népesség körében*	9,5	98,9	101,9
Egy főre jutó adóköteles személyi jövedelem, 1000 Ft	514	85,6	94,7
Adózók aránya a népességből (%)	43,6	105,2	106,6
Munkanélküliek aránya a 18–59 éves népességből (%)	6,9	102,2	89,8
jogi személyiséggel rendelkező vállalkozások 10 000 főre jutó száma	197	83,4	121,1
jogi személyiséggel nem rendelkező vállalkozások 10 000 főre jutó száma	1540	162,1	182,8
Egy főre jutó helyi adó, 1000 Ft	41	105,0	152,1
1000 főre jutó személygépkocsi	317	111,6	117,3
100 km ivóvízhálózatra jutó csatornahálózat hossza (km)	62,5	110,0	117,6
1000 lakosra jutó vendégek száma a kereskedelmi szálláshelyeken	4322	622,8	813,5
1000 lakosra jutó vendégéjszakák száma a kereskedelmi szálláshelyeken	17122	883,0	1095,6
1000 lakosra jutó nonprofit szervezet	9,2	125,7	138,9

*01.02.2001, Népszámlálás
Adatok forrása: T-STAR adatbázis, KSH

A térség nyilvánvaló természeti (környezeti, vízföldrajzi) és a gazdasági egysége mellett kétségkívül létezik itt egyfajta társadalmi kohézió is. A régióban a civil szféra átlagosnál magasabb aktivitása (Osváth 2008) a 19. század fordulójáig nyúlik vissza (Bokor 2001), illetve egy kérdőíves kutatás is kimutatta a magas fokú regionális identitást (Bokor et al 2001).

A helyi társadalom mindig is függetlenedni szeretett volna központi kormányzattól; az önálló Balaton vármegye létrehozását már 1919-ben kezdeményezték. Az 1990-es években romló fejlettségi pálya felerősítette a térségben élők régóta meglévő igényét arra vonatkozóan, hogy egy egységként kezeljék a térséget. 1997-ben sikerült elérni, hogy a Balaton régiót fejlesztési egységként nevesítsék. Létrehozták a Balaton Fejlesztési Tanácsot és Balaton Fejlesztési Ügynökséget regionális fejlesztési feladatokkal, bár a megyehatárok módosítása, vagy egy független régió létrehozása nem sikerült. A társadalmi-gazdasági kohézió deklarálása azonban csak részleges eredmény, hiszen csak csekély mértékben érvényesült az önálló döntéshozatal, amihez szűkös pénzügyi források társultak, még a többi megyéhez vagy a tervezési statisztikai régióhoz képest is.

Összességében több indok is amellett szól, hogy a Balaton régiót valódi régióként kellene kezelni. A regionális sajátosságok, a civil szféra magas aktivitása, a regionális identitás, a létező regionális kohézió és intézményi háttér olyan tulajdonságok, amelyek a legtöbb régió-definíciónak (részletesen lásd: Szabó 2005) megfelelnek. Ennek ellenére a Balaton régió mégsem része a hivatalos statisztikai térfelosztásnak. Miért? Ennek két korlátja is van. Az egyik kvantitatív vagy statisztikai jellegű: a BKÜ mérete nem elegendő egy régióhoz, maximum egy kisebb megyének felel meg. A másik korlát inkább minőségi jellegű: a Balaton térségének régióvá emelésével a jelenlegi rendszert teljesen szét kellene rombolni, és a Dunántúl többi része nem osztható hasonlóan egységes régiókra. Ilyen korlátok mellett csupán az jelenthet megfelelő megoldást, ha a „belső", nemzeti INTERREG-ként kezeljük a térséget. A helyi lakosság törekvései ellenére nincs reális esély arra, hogy Balaton régiót beemeljük a tervezési-statisztikai térfelosztásba, ugyanakkor ez az alulról jövő (buttom-up) kezdeményezés segít a döntések harmonizálásában és nagyobb figyelmet kényszeríthet ki a központi kormányzattól.

3. FEJLETTSÉG ÉS EGYENLŐTLENSÉGEK A BALATON RÉGIÓBAN

Az eddigiekben láthattuk, hogy *a Balaton régió az ország fejlettebb részhez tartozik. Az erős identitással, önálló területfejlesztési elképzelésekkel rendelkező, de az ország területi statisztikai rendszerébe nem illeszkedő Balaton régió országon belüli gazdasági súlyának, szerepének meghatározása jogos igénynek számít*. Tudjuk, hogy a gazdasági teljesítőképesség regionális szintű mérésének alapvető indikátora a GDP[4]. A KSH 1994 óta közli ezt az adatot a megyék szintjén, de a Balaton régióra természetesen nem áll rendelkezésre. A régió gazdasági erejének becslésre több kísérlet is történt (Lőcsei – Nemes Nagy 2003, Lőcsei – Németh 2006). Jelen tanulmány az ezekben kidolgozott módszertant veszi alapul: a kiindulást a KSH által hivatalosan közölt megyei GDP-értékek jelentik, melyeknek megosztása a települések között az értéktermeléssel bizonyítottan összefüggésben lévő közvetett mutatószámok alapján történik. Azaz a megyei GDP volument dezaggregáljuk települési szintre aszerint, hogy az egyes települések miként részesednek a megyében bevallott személyi jövedelemadó-alapból, a helyi adókból, valamint a regisztrált vállalkozások számából. A települési becsült értékekből pedig felépíthető a Balaton régió egészére vonatkozó adat, és *a régió összehasonlíthatóvá válik a többi statisztikai régióval vagy megyével is*. Fontos hangsúlyozni, hogy a módszer egy durva becslést ad eredményül, így a kapott értékeket inkább „becsült gazdasági erőnek" kell neveznünk, mintsem GDP-nek.

A becslés szerint 2005-ben 522 milliárd Ft-nak megfelelő GDP keletkezett, amely a teljes magyar GDP 2,4%-t teszi ki. Az egy főre jutó becsült GDP értéke 2063 ezer Ft volt, ami az országos átlag 94%-ának felel meg. Ha elhelyeznénk a BKÜ-t a megyék rangsorában, akkor a 6. helyet foglalná el a 21 egység között. Csupán a főváros és néhány észak-dunántúli, feldolgozóipari karakterű megye előzné meg. Az is figyelemre méltó, hogy a Balaton régión osztozó három megye (Zala, Veszprém és Somogy), rosszabb helyezést érne el, ami azt jelenti, hogy a kedvezőbb helyzetű településeik épp a Balaton régióhoz tartoznak!

[4] Ennek egyik oka, hogy az Európai Unió regionális támogatási rendszere tulajdonképpen e mérőszám alakulása alapján allokálja a támogatási forrásokat.

Az idősort (2. táblázat) elemezve a felszínre kerül a térség problémája, hiszen a Balaton régió előnye az idő múlásával egyre csökken; 1994-ben még csak Budapest előzte meg a rangsorban, és az egy főre jutó becsült GDP érték 18%-kal magasabb volt az országos átlagnál, 2004-ben viszont ezen átlag alá csökkent. *Hasonló mértékű visszaesés szinte példa nélküli a megyék között!* A vidéki átlagot tekintve is folyamatos a pozícióvesztés, tehát nem csupán a fővárossal, hanem a többi vidéki térséggel szemben is folyamatosan veszít pozíciójából.

2. táblázat: Egy főre jutó becsült gazdasági erő (GDP) a Balaton régióban 1994 és 2005 között

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
1 000 Ft	500	631	749	903	1049	1149	1408	1583	1701	1878	2007	2063
Országos átlag = 100	*117,7*	*115,1*	*110,8*	*107,4*	*105,2*	*101,5*	*104,3*	*105,6*	*100,6*	*100,4*	*97,9*	*94,4*
Vidéki átlag = 100	145,0	141,5	137,6	133,8	130,3	127,0	130,9	133,4	129,6	127,0	124,0	122,5
Virtuális helyezés	*2*	*2*	*2*	*5*	*5*	*5*	*5*	*3*	*3*	*5*	*6*	*6*

Csupán 200-ben és 2001-ben tört meg a kedvezőtlen trend. Azonban ennek oka világgazdasági recesszió begyűrűzése volt, ami a versenytárs megyék pozíciójának romlását jelentette, és nem a Balaton régió tényleges javulását.

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a Balaton régió homogénnek vagy heterogénnek tekinthető a belső területi különbségek alapján, 3 dimenzió mentén. Egyrészt a partmenti és háttértelepülések, másrészt a falvak és városok, harmadrészt pedig a három megye közötti különbségeket tekintjük át.

A turizmus és ebből fakadóan a gazdaság erősen koncentrálódik a parti zónára (3 táblázat.), ahol 2,1-szer magasabb a becsült gazdasági erő, mint a háttértelepüléseken, és ez jelenti a legnagyobb törésvonalat a régión belül. A város-falu különbségek is jelentősek, bár hozzá kell fűzni, hogy 16 város többsége a parti zónában található, így e két dimenzió nem választható el egymástól élesen. A megyei bontás alapján a Zala megyéhez tartozó településeken a legkedvezőbb a helyzet. Térképen ábrázolva a települési értékeket (2. ábra) feltűnő, hogy a legrosszabb helyzetben a déli part (Somogy megye) háttértelepülései vannak, ahol az értékek még az vidéki átlag felét is alig érik el.

3. táblázat: Egy főre jutó becsült gazdasági erő (GDP) a Balaton régió különböző térségeiben, 2005

	1000 Ft/fő	Vidéki átlag = 100%	Részesedés a becsült GDP-ből (%)	Részesedés a népességből (%)
Balaton régió	2063	122,5	100,0	100,0
partmenti települések	2628	156,0	74,2	58,4
háttértelepülések	1276	75,7	25,8	41,6
városok	2364	140,3	61,4	53,5
falvak	1717	101,9	38,6	46,5
somogyi települések	1980	117,5	42,9	44,7
partmenti	2739	162,6	32,1	24,3
háttértelepülések	1084	64,4	10,8	20,4
veszprémi települések	1984	117,8	34,1	35,3
partmenti	2446	145,2	23,1	19,6
háttértelepülések	1419	84,2	11,0	15,8
zalai települések	2392	142,0	23,0	20,0
partmenti	2689	159,6	18,9	14,6
háttértelepülések	1584	94,0	4,1	5,4

2. ábra: Egy főre jutó becsült gazdasági erő (GDP) a Balaton régió településein (vidéki átlag = 100%), 2005

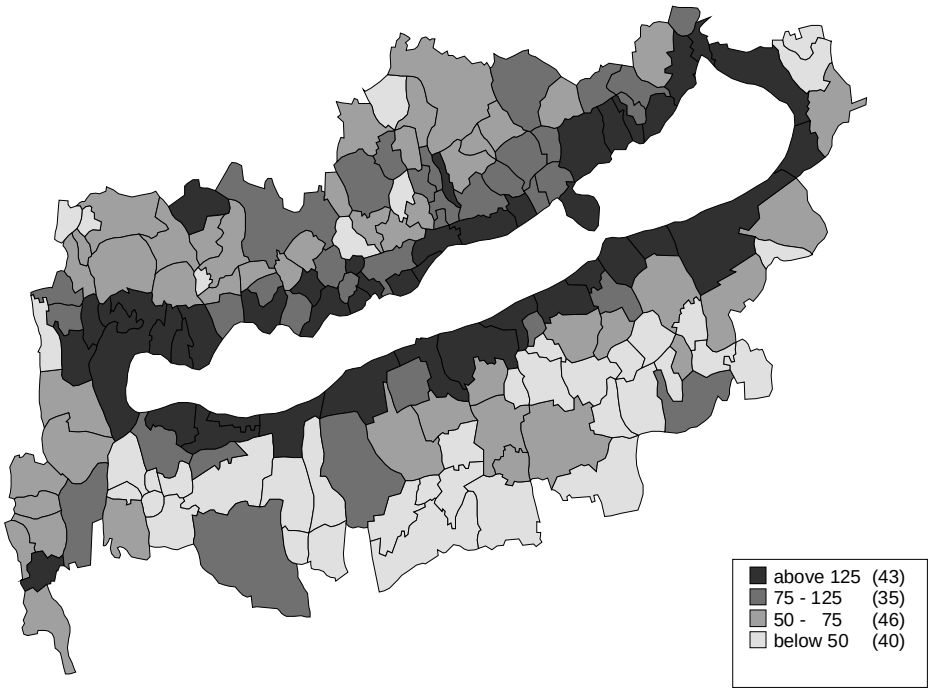

A vizsgálat legmeglepőbb eredménye, hogy 1994 óta a Balaton régió legjobb helyzetben lévő parti zónája, illetve városi térsége szenvedte el a legnagyobb visszaesést, míg a háttértelepülések, illetve falvak megőrizték relatív pozíciójukat (3. ábra). Nyilvánvalóan csökkentek tehát a régión belüli különbségek, bár ez sajnos a kedvezőbb helyzetű térségek lefelé nivellálódásának és nem az elmaradottabbak fejlődésének köszönhető (még a legrosszabb helyzetben déli periféria is képes volt megtartani relatív pozícióját). Azt is ki kell emelnünk, hogy sajnos egyelőre nincs jele a romló tendenciák változásának sem.

3. ábra: Fejlődési pályák a Balaton régióban az egy főre jutó becsült gazdasági erő (GDP) alapján, 1994–2005

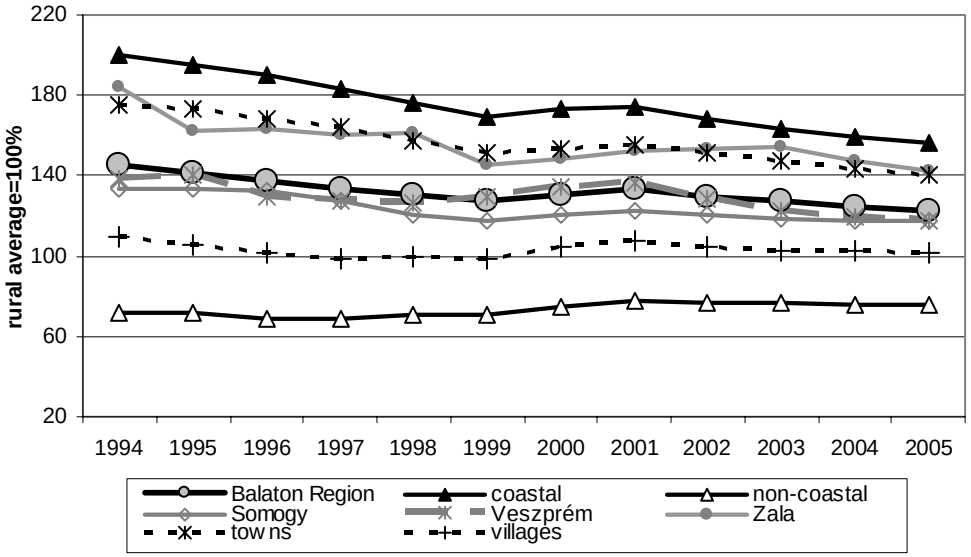

4. OKOK ÉS KONKLUZIÓK

Kétségtelen, hogy a turizmus stagnálása, illetve krízise (a vendégek számának drasztikus csökkenése) áll a gazdasági problémák hátterébe. Erre utal, hogy elsősorban a part menti zóna relatív pozíciója romlik a leginkább. Az okok között a kereslet csökkenése, illetve a turisták igényeinek átalakulása áll. A rendszerváltozás a magyar gazdasági teljesítmény visszaesésével járt együtt, a jövedelmek csökkenése, a munkanélküliség pedig a belföldi turizmus összeomlásához vezetett, illetve az állam által finanszírozott „szociálturizmusnak” is vége szakadt. A német turisták az újraegyesítés után szintén elmaradtak, a Balaton már nem jelentett többé találkozási pontot a két Németország lakosai számára. Ráadásul a nemzetközi tendenciáknak megfelelően az átlagos tartózkodási idő is egyre csökkent. Ezzel párhuzamosan a tömegturizmus is elveszette vonzerejét, a minőségi turizmus igényeihez pedig sokáig nem tudott alkalmazkodni a balatoni kínálat, hiányoztak a fejlesztési források. A minőségi szálláslehetőségek hiánya, az autópálya hiánya illetve a közutak zsúfoltsága, a magas árak – ezek a körülmények csak nagyon lassan, az ezredforduló után kezdtek megváltozni. Az alacsony vízállás, az algásodás és angolnapusztulás is hozzájárult a negatív image nagyon gyors kialakulásához, amelyet még a tényleges javulásnál is sokkal lassabban lehetett megváltoztatni. További jelentős probléma volt a megyei szintű adminisztráció és ennélfogva nehézkes együttműködés is.

A térség fejlődése nagyban köszönhető a helyi népesség aktivitásának. Néhány problémát, mint például az adminisztratív koordinációt, a fejlesztési tervek harmonizálását már sikerült megoldani. A közlekedési viszonyok többek között az M7 autópálya átadásával sokat javultak. Az ökológiai problémákat maga a természet oldotta meg, hiszen a vízminőség évek óta kitűnő a Balatonban, és a környezetvédelemre is kitüntetett figyelmet fordítanak. A termékeket és szolgáltatásokat valóban túlárazták egy időben, az árcsökkenés is bekerült a köztudatba, bár jóval hosszabb idő alatt (Szabó 2006).

Az eredmények azonban mégsem nem látszanak a föntebb elemzett idősorokban. Hogy miért? Ennek indokait kereshetjük helyben (források hiánya, turizmus idényjellegéből adódó problémák, stb), de a helyi gazdasági szereplőinek elsősorban azzal kell szembenézniük, hogy egy turisztikai karakterű régió hosszabb távon nem biztos, hogy versenyképes Magyarország fejlettebb térségeivel, amelyeket exportorientált feldolgozóipari tevékenységgel jellemezhetünk. (A 2008. évi világgazdasági válság valószínűleg újra előnyt jelentett a régiónak, bár valószínűleg ez is csak átmenetileg.)

Irodalomjegyzék

Bokor, Ibolya – Dombi, Gábor – Oláh, Miklós – Retz, Tamás (2001): Akik állandóan itt élnek. Kézirat.
Bokor, Ibolya (2001): A Balaton régió nonprofit szektora. Kézirat.
Jakobi, Ákos – Kiss, János Péter (2003): A lakossági jövedelmek kistérségi becslése. In: Nemes Nagy József (ed.): *Kistérségi mozaik.* (Regionális Tudományi Tanulmányok 8.) ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Bp., pp. 55-86.
Lőcsei, Hajnalka – Nemes Nagy, József (2003): A Balatoni régió gazdasági súlya és belső térszerkezete. in: Nemes Nagy J. (szerk.): *Kistérségi Mozaik.* (Regionális Tudományi Tanulmányok 8.) ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Bp. pp.: 129-143.
Lőcsei, Hajnalka – Németh, Nándor (2006): A Balaton régió gazdasági ereje. *Comitatus*, 16. Vol. 7-8. pp. 7-22.
Osváth, László (2008): A non-profit szervezetek földrajzi képe Magyarországon. Disszertáció.
Szabó, Pál (2005): Régió: meghatározott területi egység. In: Nemes Nagy J. (ed.): *Régiók távolról és közelről.* (Regionális Tudományi Tanulmányok 12.) ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. pp. 7-61.
Szabó, Pál (2006): A balatoni árak. Turizmus Bulletin, Special Volume, pp. 78-80.

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN

A határon átnyúló kapcsolatok átalakulása Kelet-Közép Európában

ABSTARCT: On the basis of empirical research carried out in the border regions, euroregions and eurometropolises, elaboration of innovation oriented, cross-border economic development, human resource development and partnership programs can be a general aim. Supporting these aims was the ultimate goal of creating euroregions and eurometropolises in Western-Europe. The system of euroregions and eurometropolises has been spreading from Western-Europe to the Eastern territories in order that border regions can exploit the comparative advantages being present in border regions even better. The most important aim in border regions, euroregions and eurometropolises is to create an advantageous economic, innovative, academic and social climate by introducing various institutions that can widen the space of successful economy and human resource development, and together with this they can improve the success of regional development planning and human resource development in the border regions of neighboring countries.

Kulcsszavak: interregionális együttműködések, eurorégiók, eurometropoliszok, térségi kohézió

1. BEVEZETÉS

Magyarországon már a kilencvenes évek elején – első sorban nyugat-európai példák alapján – azt reméltük, hogy a korábbi korszakkal ellentétben a határtérségekben sokoldalú interregionális kapcsolatok kialakítására lesz lehetőség, amelyeknek a Kelet-Közép-Európában megindult politikai változások adhatnak új dimenziót. Reményeink jórészt teljesültek, s napjainkra olyan sajátos geostratégiai helyzet alakult ki, amelyben alapvetően megváltoztak a határ két oldalán fekvő régiók kapcsolata. Együttműködésük a korábbiaktól lényegesen eltérő, új alapokon épülhet tovább a korábbi és az újabb NATO-kibővülés, illetve az EU-hoz való csatlakozások révén.

Magyarország és szomszédai viszonylatában a határrégiók, eurorégiók és eurometropoliszok kialakulásának feltételei országonként eltérőek (BALOGH A. – PAPP G. 1998, SÜLI-ZAKAR I. 2007). A hét szomszédos ország vezetői (néhány kivételtől eltekintve) politikai nyilatkozataikban támogatják az együttműködéseket. Azonban – Ausztria kivételével – szomszédaink új, vagy újjáalakult nemzetállamok, amelyek centralizáltan működnek, s a regionális és helyi szereplőknek csekély mozgásteret hagynak, a szubszidiaritás elvét nem alkalmazzák, ráadásul a határon átnyúló együttműködésekkel szemben nacionalista gyanakvással élnek (HARDI T. 2001.). Így a CBC együttműködések gyakran látványos (állami szintű) deklarálása is alig-alig párosult tartalmi lépésekkel, s a diplomáciai jellegű kinyilatkoztatásokat inkább csak az EU-csatlakozást elősegítő PR-munka, illetve a „jó tanuló” imázsának megtartása részeként tekinthettük (SÜLI-ZAKAR I. – CZIMRE K. – TEPERICS K. – PATKÓS CS. 2001, SÜLI-ZAKAR I. 2008).

Pedig a világgazdaságban – s különösen Európában – olyan változások következtek be, amelyek sürgetően követelik a határok és a határon átnyúló kapcsolatok lényegi átértékelését. Az egyre inkább elmélyülő – és meghatározó jellegűvé váló – nemzetközi munkamegosztás és térségi kohézió szükségszerűen a tőke, a munkaerő és a termékek határokon átívelő mozgásához vezet. A határterületek ennek következtében mélyreható funkcióváltozáson mennek keresztül, mert a továbbiakban már nem csupán az államok peremén fekvő periférikus térségek, hanem a nemzetközi munkamegosztás fontos transzferzónái, ahol a vállalkozások és az egyének költségtényezőiben kis távolságon belül is nagymértékű változások történhetnek (ASCHAUER, W. 1996). A határ ezáltal költségtényezővé vált, de egyáltalán nem közömbös ebből a szempontból, hogy milyen jellegű határról, illetve milyen kiépítettségű nemzetközi interregionális kapcsolatokról, eurorégiókról, eurometropoliszokról van szó a konkrét esetben. A Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke a nyolcvanas évek közepétől politikai földrajzi jellegű kutatásait a határokra és a kibontakozó euroregionális kapcsolatokra irányította. Részt vettünk az Alpok-Adria együttműködésben, első sorban abból a célból, hogy az itt szerzett tapasztalatok révén tudományos munícióval lássuk el azokat a regionális politikusokat akik a Kárpátok-Tisza, majd a Kárpátok Eurorégió megalakítását tűzték ki célul. Elsősorban erdélyi és kárpátaljai partnereinkkel együttműködve igyekeztünk feltárni a magyar-román, illetve a magyar-ukrán határon átnyúló kapcsolatokat, s vizsgáltuk a fejlesztés lehetőségeit. Részt vállaltunk a Hajdú-Bihar–Bihor Eurorégió megalapításában, az utóbbi években pedig a Debrecen-Nagyvárad eurometropolisz tudományos megalapozásában. A Nagyváradi Állami Egyetemmel a Jean Monnet Alapítvány támogatásával létrehozott Institute for Euroregional Studies „Jean Monnet” European Centre of Excellence kutatóintézet segítségével folytatjuk kutatásainkat, melyben egyre nagyobb szerepet kap a határon túli magyar kisebbségek területi autonómia törekvéseihez kapcsolódó alapkutatások.

2. ELŐZMÉNYEK

Közép-Európa keleti részén az államszocialista rendszerben – a határmenti területeket teljesen figyelmen kívül hagyó – központilag irányított állami gazdaság (ágazati, nagyvállalati) döntései és a településfejlesztési források központi elosztása szabta meg a területi folyamatokat. A megyékre (megyeszékhelyekre) ruházott helyi érdekérvényesítés és a támaszkodás a helyi erőforrásokra, a megyei központi területekre korlátozódott. Éppen a periferizálódó térségek kerültek a legkevésbé közvetlen kapcsolatba a nemzetközi gazdasággal (SÜLI-ZAKAR I. 1992/a, LENGYEL I. 2000, BARANYI B.2002.). Példaként említhetjük meg, hogy a Kárpátok Eurorégió területét kisebb-nagyobb határmenti megyék és vajdaságok alkotják, mégis a Debrecenben 1993-ban megszületett euroregionális együttműködést nem az érintett önkormányzatok vezetői, hanem az egyes országok külügyminiszterei írták alá. A helyi önkormányzati vezetők lényegében csak statisztáltak az aktusnál (SÜLI-ZAKAR I. 2003).

Ugyancsak jellemzőnek tekinthető, hogy két határmenti romániai megye (Máramaros és Szatmár) vezetői kinyilvánították szándékukat a Kárpátok Eurorégióba való belépésre, azonban a román külügyminisztérium akkor megakadályozta őket ebben. Romániában az Emil Constantinescu által megbízott román kormányzat első megnyilatkozásaként hozzájárult a teljes jogú tagság helyreállításához, s így az érdekelt romániai megyék már 1998-tól teljes jogú tagként vehettek részt a Kárpátok Eurorégió munkájában. Ugyanígy a jobboldali Meciar kormány évekig akadályozta a kelet-szlovákiai tagönkormányzatok helyzetének normalizálódását (LUDVIG ZS. – SÜLI-ZAKAR I. 2000).

A rendszerváltást követően Kelet-Közép-Európa országai számára is szükségszerű kényszerré vált a határok, illetve a határtérségek átértékelése, a térségi kohézió erősítése. Az évtizedekig uralmon lévő szocialista gazdaság – a reá jellemző hierarchikus és centralizált struktúra következtében – teljesen érzéketlen volt a távolságokra, a földrajzi fekvésre. Az egyes országok gazdaságának integrálódása a nemzetközi munkamegosztásba az állami külkereskedelmi szervezeteken keresztül, azaz a fővárosokon keresztül történt. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok szempontjából nem volt jelentősége annak, hogy hol települtek a termelők, vagy a fogyasztók. Ebben a helyzetben az, hogy a szomszéd ország üzleti partnereitől egy határ menti termelő, vagy fogyasztó csak kis távolságra élt, lényegében semmilyen előnyt nem jelentett.

A rendszerváltást követően megszűnt a központi külkereskedelmi vállalatok monopóliuma, s a vállalkozások, sőt az egyének is direkt kapcsolatokat építettek ki a határokon keresztül. Ez az új helyzet követeli meg a határok és a határon átnyúló kapcsolatok lényegi átalakulását Kelet-Közép-Európában.

A rendszerváltozás másik következménye a magángazdaság elterjedése és belépése a nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszerekbe. A magángazdaság elterjedése elsősorban nem az állami tulajdonú vállalatok privatizációjának, hanem az újonnan alapított magánvállalkozásoknak, valamint a „zöldmezős” külföldi tőkebefektetéseknek köszönhető. A magángazdaság telephelyválasztásában egyértelműen érvényesíti üzleti érdekeit, s jóval kevesebb települést (régiót) tart előnyösnek, mint korábban (a költségekre érzéketlen) állami gazdaság (RECHNITZER J. 1999). Természetesen a határmentiség sem érvényesül azonosan az egész országban, hiszen azok a térségek, amelyeknek adottságai hazai és nemzetközi - főleg kelet-közép-európai - viszonylatban versenyképesebbnek tűntek, ott a külföldi és a hazai tőke gyorsabban megtelepedett (pl. Lengyelországban, Szlovákiában, Romániában és Magyarországon a nyugati határ mentén). A magángazdaság kiépülésének még eléggé korai szakaszában van, s mai erősen polarizált települése később jelentősen oldódhat.

3. A HATÁR MENTI TÉRSÉGEK JELENLEGI HELYZETE AZ EU KELETI PERIFÉRIÁJÁN

Kelet-Közép-Európában a CBC-kapcsolatokban jelenleg már a gazdasági, a K+F, az egyetemi és civil szereplők a meghatározók, ám ezek tulajdonviszonyaik szerint sokfélék, döntéseik autonómok. Megkezdődött a helyi (helyi tulajdonú, helyi döntésű, helyi kapcsolati hálózatra épülő) gazdaság kiépülése. Fontos szereplővé lépett elő a helyi önkormányzat, új szereplők a civil társadalmi szervezetek (helyi és tájegységi egyesületek, társulások). A változások dacára a határ menti területek érdekérvényesítése még ma sem kielégítő, s a dolgok természeténél fogva viszonylag kevéssé módosult a kormányzati szerep. Az átalakuló Kelet-Közép-Európában a területfejlesztés fő bázisai még ma is a költségvetési források területi újraelosztása (ENYEDI GY.2004), bár az EU fejlesztési alapok szerepe növekszik, amelyek jelentősen erősítik a térségi kohéziót.

Lényeges változás, hogy az autonómmá váló gazdaság egységei maguk döntik el, hová településjenek, hol fejlesszenek stb. Világossá vált, hogy mely települések, térségek milyen előnyökkel rendelkeznek a különböző gazdasági tevékenységekhez. Ez már önmagában is a területi különbségek erősödéséhez vezet, mivel láthatóvá váltak azok a települési hátrányok, melyeket az állami tulajdonú gazdaság nem piaci jellegű települése és szociális paternalizmusa elfedett. Ennek ellenére Lengyelország, Szlovákia vagy Magyarország keleti határmenti területei a beruházások számára nem kínáltak valós előnyöket a kilencvenes években, de a harmadik évezred első éveiben sem (BARANYI B. 2002).

A legsúlyosabb munkanélküliség és elszegényedés azonban azokat a korábban is nehéz sorsú falusi régiókat sújtja, ahol megszűntek a termelőszövetkezeti melléküzemágak, a

kisvárosi telephelyipart felszámolták, a statisztikai adatszolgáltatás alapján látszik, hogy a mezőgazdasági főfoglalkozásúak száma harmadára-negyedére csökkent 10-12 év alatt (SÜLI-ZAKAR I. 1997.). Itt a legmagasabb a nemdolgozók, s a nem tanulók aránya a lakónépességből.

A regionális különbségek kialakulásának fontos oka a munkaerő képzettségének és az iskolázottságnak az eltéréseiben rejlik, amely az újdonságokra való reagálási képességet is befolyásolja. A területi egységek felzárkózását tehát nagyban segíti a népesség képzettségének, ismereteinek kiszélesítése, hiszen így növelhető részben az adaptációs, részben pedig az innovációs képesség. A képzési rendszerek eltérő jellege, a foglalkoztatási szerkezet különbségei ellenére is több területen adottak a feltételek a kooperációra, az eltérő adottságok kölcsönös kihasználására. Éppen a képzési rendszerek különbözősége lehet a serkentője a megindult országhatárokon átnyúló oktatási együttműködések kiteljesítésének (KOZMA T. – FORRAY R.K. 1998; KOZMA T. 1992), az államhatárokon „átnyúló" regionális egyetemek megerősödésének (KOZMA T. 2006).

Az új gazdasági térben (az 1960-as, 1970-es évek csökkenése után) megerősödött a nagyvárosok szerepe (ENYEDI GY. 1993, 1994). A modern nagyváros szolgáltató jellegű, a gyártás kiszorul belőle, az ipar számára túlzottan drága a nagyvárosi infrastruktúra vagy munkaerő. A tercierizálódó nagyvárosban erősödnek meg a nagyvállalati központok, a pénzügyi intézmények irányító központjai, s ez a nagyvárosok közelében elhelyezkedő határ menti térségek számára kedvezőbb távlatokat nyithat meg. Ugyancsak a határközeli nagyvárosok, illetve a közvetlen közeli kistérségek élvezhetik a rendkívül gyorsan fejlődő városi kulturális gazdaság pozitív hatásait, s a határokon átívelő eurometropoliszok kialakulásának pozitív következményeit.

A nagyváros az információk (összegyűjtésének, feldolgozásának, továbbításának) központja, s a modern informatika lehetővé teszi a nagy távolságra kiterjedő gyors irányítást. A nagyvárosok válnak a fő innovációs központokká. A nagyvárosok versengenek egymással a fontos nemzetközi funkciók megszerzéséért, s e funkciókban együtt is működnek. A nagyváros kilép közvetlen vonzásterületéből, bizonyos fokig még saját országa területéről is, és a fejlett világ többi nagyvárosával kapcsolódik össze a magas szintű üzleti, kulturális, kutatási és (felső) oktatási szolgáltatásokban (ENYEDI GY. 1993, 1994). Ezért a nagyvárosok a határon átnyúló kapcsolatok legfőbb haszonélvezői, az eurometropoliszok motorjai.

Közép-Európa keleti felén is a határok „légiesítése" révén sor kerülhet a határ két oldalára kényszerült városok egykori szoros kapcsolatainak fölelevenítésére. A gazdasági körzet hagyományos építkezése - amely városi vonzáskörzetekre, s a helyi gazdaság vállalatközi kapcsolataira támaszkodott - visszaszorul, s a helyét a nagyvárosok nemzetközi rendszerének (a határ két oldalán lévő, de fejlesztésüket összehangoló eurometropoliszoknak), s a hozzájuk tapadó, gazdasági hálózatoknak adja át (SASSEN, S. 1994). Így Kelet-Lengyelország, Kelet-Szlovákia és Kelet-Magyarország határhoz közel fekvő nagyvárosai a jövőben fontos részét alkothatják a „Köztes-Európa" formálódó nemzetközi városrendszerének (SÜLI-ZAKAR I. 1998). Ezen a téren kiemelkedő fontosságúnak tekintjük Debrecen és Nagyvárad határon átívelő együttműködését, eurometropolisszá fejlődését.

Különösen kedvező helyzetbe kerültek a határok közelében fekvő nagyvárosok, amelyek gateway (kapuváros)-funkcióik következtében multinacionális vállalatok, szervezetek bázisaiként jelentős beruházásokat vonzottak magukhoz. Az ilyen kapuvárosoknak megélénkül diplomáciai, pénzügyi életük, nemzetközi marketingszerepük, felsőoktatásuk jelentősége, ugrásszerűen megnő konferenciaturizmusuk. Ez a szerepkör – speciális adottságaik révén – különösen Debrecen, Szeged, Békéscsaba és Nyíregyháza számára jelent majd fejlődési lehetőséget. Szeged számára Szerbia közelsége, illetve az ottani problémák elhúzódó rendezése ugyanakkor jelentős gátló tényezőt jelentettek (SÜLI-ZAKAR I. 1999).

4. DEBRECEN-NAGYVÁRAD EUROMETROPOLISZ

A határ menti térségeinkben léteznek olyan régiók, amelyek a múltban szerves együttélést alakítottak ki. Az itt lévő falvakat és városokat, a trianoni határok meghúzása elválasztotta egymástól, így felszámolta vagy szüneteltette a települések lakosságának természetes emberi és gazdasági kapcsolatait. A határok légiesítésével a szomszédos térségek korábbihoz hasonló együttélése biztosítható lenne. Ezzel a határ menti térségek tradicionális kooperációit aktivizálni lehetne, és ezáltal új dimenziók alakulhatnának ki a régiók együttműködésében. Pozitív példaként említjük meg Debrecen és Nagyvárad, illetve Hajdú-Bihar-Bihor eurorégió eredményeit, a térségi kohézió elmélyülését.

Hazánk esetében a határok és a határmentiség átértékelődésére a sajátos geopolitikai helyzet is hatással lesz. A kisterületű Magyarországot hét szomszédos ország határolja, amelynek a viszonya a schengeni-rendszerben már ma is igen változatos. A már EU-tag Ausztria mellett Szlovákia és Szlovénia Magyarországgal egyszerre lett EU-tag, Románia csak 2007-ben. Szerbia és Ukrajna csatlakozása még csak a távolabbi tervekben szerepel.

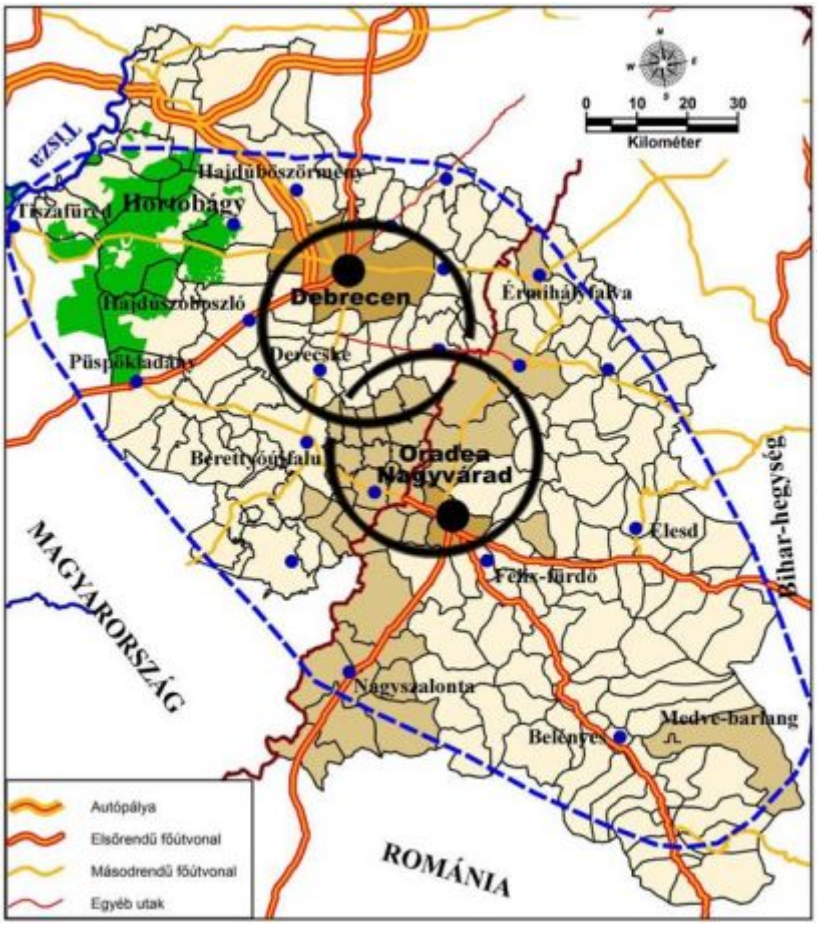

1. ábra: Debrecen-Nagyvárad határon átívelő eurometropolisz (2007-2013)

Munkacsoportok
- terület és településfejlesztés
- fejlesztési pólusok - gazdaságfejlesztés
- humánerőforrás fejlesztés
- elérhetőség
- infrastruktúra fejlesztés
- migráció
- turizmus
- környezet-egészségügy
- régió és településmarketing
- biztonság
- identitás, interetnikus kapcsolatok
- CBC-határon átnyúló kapcsolatok

Cél: Debrecen-Nagyvárad közös oktatási-kutatási-fejlesztési -egészségturisztikai (innovatív) klaszterének megteremtése

A Debrecen-Nagyvárad agglomeráció határa
Hajdú-Bihar - Bihor Eurorégió
Bihar-Bihor Eurorégió
Az agglomerációhoz tartozó kis- és középváros
Hortobágyi Nemzeti Park

Az eurorégiók és az europoliszok Nyugat-Európában már évtizedekkel ezelőtt azért jöttek létre, mert a szomszédos országok régiói-nagyvárosai együttes választ kívántak adni a közös kihívásokra, kiaknázni a szinergiákat, s meg kívánták szüntetni az államhatárok társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó negatív hatásait. Ennek eredményeként megszűnt Nyugat-Európa államhatárokkal történt széttagoltsága.

A rendszerváltást követően Kelet-Közép Európában is számos eurorégió jött létre, s így például a Kárpátok Eurorégió, vagy Hajdú-Bihar–Bihor Eurorégió Magyarország északkeleti határainál eredményesen működik a geopolitikai helyzet javításán, a gazdasági kapcsolatok fejlesztése érdekében, vagy a felsőoktatás (pl. Kárpátok Eurorégió Egyetemeinek Szövetsége) területén.

Az utóbbi években az EU keleti perifériáján is felgyorsult a határmenti városok együttműködése, melynek során a határközeli városok erőteljes lépéseket tesznek gazdaságuk, szolgáltatásaik, egészségügyi és oktatási tevékenységük összehangolására. Nyugat Európában nagyszerű példáit látjuk a határközeli nagyvárosok eredményes együttműködéseinek pl. a Regio Baseliensis magterületén Basel-Mulhouse-Freiburg, vagy az Euroregio Maas-Rhein határközeli metropolisai Maastricht-Aachen-Liege-Hasselt esetében. Ugyancsak példamutató együttműködést tapasztalhatunk a Goodstadt (Lille-Tourcoing-Roubaix-Ieper-Kotrijk-Tournai) eurometropolisz területén, ahol már több évtizede eredményesen dolgoznak a határmenti és a határon átnyúló problémák (pl. tömegközlekedés, gazdasági fejlődés, egészségügyi ellátás, humánerőforrás fejlesztés, levegőminőség és hulladékgazdálkodás) megoldásán. Az EU kohéziós politikája jelentős forrásokkal támogatja ezen eurometropoliszok közös határokon átívelő terveit, céljait.

Magyarország–Románia határon átnyúló CBC-szervezetei sorában ma még újdonságnak tekinthető Debrecen–Nagyvárad azon törekvése, hogy egy működőképes eurometropoliszt hozzanak létre (1. ábra).

Az utóbbi években örömmel tapasztaljuk azt, hogy a közeli, de államhatárral elválasztott két nagyváros egyre több területen igyekszik összehangolni tevékenységét. Máris működnek – vagy most alakulnak – olyan munkacsoportok, amelyek a humán erőforrások fejlesztésén, az elérhetőség javításán, a közös infrastruktúra fejlesztésén, a turizmus, az egészségügy összehangolásán, az interetnikus kapcsolatok és a közös gazdaság fejlesztésén dolgoznak. Ezek a kezdeményezések – az EU kohéziós támogatásainak segítségével – elvezethetnek Debrecen–Nagyvárad oktatási, K+F és egészségturisztikai innovatív klaszterének megteremtéséhez. A határon átívelő Debrecen–Nagyvárad eurometropolisz innovatív klaszter kialakításában a két város együttműködö egyetemeinek maghatározó szerepe lesz. A közös fejlesztések tudományos megalapozását a négy éve megalapított Jean Monnet Kutatóintézet (Institute for Euroregional Studies „Jean Monnet” European Centre of Excellence – Oradea/Debrecen) váltotta fel (SÜLI-ZAKAR I. 2008).

5. ÖSSZEGZÉS

A határ menti régiókban végzett empirikus kutatások tapasztalataiból kiindulva általános célként jelölhető meg az innováció-orientált, országhatárokon átnyúló közös gazdaságfejlesztési és együttműködési programok kidolgozása, eurometropoliszok, eurorégiók létrejötte. Az eurometropoliszok és az eurégiók rendszere egyre jobban terjed Nyugat-Európából Kelet-felé abból a célból, hogy az országhatár mentén jelentkező, komparatív előnyöket a kapcsolódó térségek még jobban kihasználják. A legfontosabb cél a határmenti térségekben, hogy olyan kedvező gazdasági, innovációs és társadalmi miliő alakuljon ki a különféle intézmények telepítésével, amelyek bővíthetik a sikeres gazdaság tereit, s ezzel együtt növelhetik a szomszédos országokban a határ menti térségek területfejlesztési sikereit.

A határokon átnyúló együttműködés fontos eleme az európai integrációs folyamatnak. Az 1990-es évektől kezdve – a közép- és kelet-európai országokban végbement alapvető politikai és gazdasági változásokat követően – immár Európa legtöbb határ menti körzetében adottak az alapvető politikai feltételek az ilyen együttműködésekhez.

Az együttműködési szándékot jelzi az eurégiók, illetve más határokon átnyúló együttműködések (pl. eurometropoliszok) növekvő száma, különösen Közép- és Kelet-Európa országaiban. Emellett az önmagában mindenképpen üdvözlendő fejlemény mellett azonban azt is látni kell, hogy a határokon átnyúló együttműködés elképzelésének kézzelfogható gyakorlati eredményekre váltását sok esetben különböző tényezők akadályozzák.

Különösen Közép- és Kelet-Európában jellemző, hogy a határ menti régiók nem rendelkeznek elegendő önállósággal (s ebből adódóan tapasztalatokkal sem) az együttműködési programok kidolgozásához és megvalósításához. A központi hatalom ereje és beavatkozása különösen olyan esetekben lehet zavaró, ahol az együttműködésnek fontos feladata a korábbról meglévő politikai, etnikai és pszichológiai természetű problémák megoldása is.

A határ menti régiók földrajzi fekvésük és gyakran kedvezőtlen gazdasági helyzetük miatt általában eleve hátrányos helyzetből kísérlik meg a felzárkózást, az integrálódást (amely egyszerre kellene, hogy jelentse a határ két oldalán fekvő területek jobb együttműködését, valamint a területnek az érintett nemzetgazdaságokkal való szervesebb kapcsolatát). Éppen ezért különösen nagy jelentőségűek az infrastruktúra kiépítését, illetve a gazdaság modernizálását megalapozó felsőoktatás fejlesztése. Ezek száma és hatóköre azonban – tekintettel arra, hogy általában nagy forrásigényű beruházásokról van szó – jóval elmarad a kívánatostól.

Általános problémát jelent a határokon átnyúló együttműködés finanszírozása. E tekintetben különösen Közép- és Kelet-Európában (s e térségen belül is a nem-EU-határokon) a legrosszabb a helyzet. Az eurégiók számára a legfontosabb külső finanszírozási forrást az EU alapjai *(2007 előtt az INTERREG, a PHARE CBC és a TACIS CBC)* jelentették; az e forrásokhoz való hozzájutást a régiók már említett önállóság-, illetve tapasztalathiánya jelentősen megnehezítette.

A finanszírozással összefüggő általános probléma, hogy a magánszektor többnyire igen korlátozott mértékben vesz részt a határokon átnyúló együttműködésben, ami az eurégiók szerepét a szisztematikus regionális fejlesztési célok elérése helyett többnyire a határokon átívelő párbeszédre és az intézményrendszer megújítására korlátozza (SCOTT, J. 1989, 2000).

A fenti általános tényezők mellett az együttműködést jelentősen megnehezítik a határ két oldalán fekvő területek közti olykor igen jelentős különbségek, amelyek nemcsak a gazdasági helyzetben, de az intézményrendszerben, a régiók, illetve az együttműködésben részt venni szándékozó partnerek eltérő mértékű függetlenségében, hatásköreiben is jelentkezhetnek.

A tapasztalatok alapján elmondható, hogy az eurometropoliszok és az eurégiók leginkább ott tudtak hatékonyan működni, ahol a gazdasági környezet változásai is együttműködés irányába hatottak. Ilyen lépések sorozataként épült ki az Egységes Belső Piac, amelyen belül a határokon átnyúló együttműködéseknek a korábbinál jóval kevesebb technikai akadállyal (igaz, a szigorúan őrzött határok megszűnéséhez kapcsolódóan új kihívásokkal is) kell szembenézniük. Az euró megjelenése az azt bevezető országok közös határain kétségkívül még tovább csökkenti a technikai jellegű gazdasági elválasztó tényezőket.

Ezek élénkülése kedvezően hathat az új EU belső határ régiói mellett azon határvidékekre is, amelyek ezen országok EU-csatlakozása után az EU külső határát jelentik majd. Ez utóbbi határvidékeken ugyanakkor nagyban meg fogják nehezíteni az együttműködést a Schengeni Egyezmény következményeként bevezetendő (részben már bevezetésre került) akadályok (vízumkényszer). Ez a Magyarország esetében belül elsődlegesen Ukrajnát és Szerbiát érinti.

Közép- és Kelet-Európa országainak – az EU-csatlakozásra való felkészülés szerves részeként – fel kellett készülniük a határokon átnyúló együttműködések feltételeiben bekövetkezett változásokra. Mind a pozitív változások kínálta lehetőségek kihasználásához, mind a negatív változások hatásainak csökkentéséhez elengedhetetlenül szükséges a régiók szervezeti önállóságának növelése, valamint pénzügyi helyzetének megszilárdítása. Ez utóbbi cél elérésében a közvetlen anyagi ráfordításokon kívül jelentős szerepet kell, hogy játsszon az EU-pályázatokon való részvételre történő tartalmi és technikai felkészülés. Lényeges, hogy az átmenetileg megnövekedett technikai akadályokkal szembenézni kénytelen határvidékeken se szakadjon meg az együttműködés. Ha az euregionális együttműködés gazdasági természetű eredményei el is maradnak a kívánatostól, a határok menti közvetlen kapcsolatok fenntartása és javítása különösen fontos (LUDVIG ZS. - SÜLI-ZAKAR I. 2002).

2009-ben az átalakuló Kelet-Közép-Európában már nincs is olyan határszakasz, amelyen keresztül ne segítené a nagyvárosi, vagy a regionális együttműködést, a történelmi és etnikai traumák felszámolását, a közös területfejlesztési feladatok megvalósítását eurorégió, vagy eurometropolisz, így a mi példánkról mondva a Debrecen-Nagyvárad várospáros. Mondhatjuk tehát, hogy az eurégiók és az eurometropoliszok az EU keleti perifériáin a mindennapi élet szerves részévé váltak (SÜLI-ZAKAR I. 2008).

Irodalomjegyzék

ASCHAUER, W. 1996: A földrajzi határterület kutatás témakörei és vizsgálati módjai. – In: Pál Á. - Szónokyné Ancsin G. (Szerk): Határon innen-határon túl. Szeged. pp. 231-239.

BALOGH A.- PAPP G. (Szerk.) 1998: Magyarország az európai regionális együttműködésben. – MTA RKK, Magyar Külügyi Intézet, Pécs- Budapest 119 p.

BARANYI, B. 2002: Euroregional Organisations and New INTERREGional Formations on the Eastern Borders of Hungary. – In: I. Süli-Zakar (Ed.) Borders and Cross-border Co-operations in the Central European Transformation Countries. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója, pp. 137-156.

CZIMRE K. 2006:Cross-Border Co-operation – Theory and Practice. -(For Geographers and Geography teachers). Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen. 146 p.

ENYEDI GY. 1994: Területfejlesztés, regionális átalakulás a posztszocialista Magyarországon. – Társadalmi Szemle IL. évf. 8-9 sz. pp. 133-139.

KOZMA T. 1992: Határmenti régiók együttműködése az oktatásban. – In: FORRAY R. K. - A. PRIBERSKY (Szerk.) A határmenti együttműködés és az oktatás - Grenzüberschreitende Zusammenarbeit und Bildung. Oktatáskutató Intézet. Budapest, pp. 18-24.

KOZMA T. 2006: Regionális átalakulás és térségi visszhang. A „partiumi" felsőoktatás esete. – In: Régió és oktatás. A „Regionális egyetem" kutatás zárókonferenciájának tenulmánykötete (Szerk.: Juhász E.) Debrecen. pp. 13-24.

LUDVIG ZS. - SÜLI-ZAKAR I. 2000: Együttműködés és felzárkózás a Kárpátok Eurorégióban. – Oktatási Minisztérium. Stádium Nyomda Kft. Budapest. 136. p.

LUDVIG ZS. - SÜLI-ZAKAR I. 2002: A Kárpátok Eurorégió együttműködés mérlege: Eredmények, problémák és perspektívák. – Oktatási Minisztérium. Eurotronik Rt. Budapest, 139 p.

RECHNITZER J. 1999: Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. – In.: Nárai M. - Rechnitzer J. (Szerk) Elválasz és összeköt - a határ. Győr-Pécs, MTA RKK. pp. 9-73.

SASSEN, S. 1994: The urban complex in a world economy. – International Social Science Journal no. 139. pp. 43-63.

SÜLI-ZAKAR I. 1992/a: Az államhatár társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó hatásának vizsgálata ÉK-Magyarország határ menti területein. – Földrajzi Közlemények. CXVI. (XL.) kötet, 1-2. szám, pp. 45-56.

SÜLI-ZAKAR I. 1992/b: Határmenti városok központi szerepkörének restaurálása: óhajok és a realitás (Wiederherstellung der zentralen Rolle der grenznahen Städte: Wünsche und Realitaten). – In: Forray R. K.-A. Pribersky (Szerk.) A határmenti együttműködés és az oktatás – Grenzüberschreitende Zusammenarbeit und Bildung. Oktatáskutató Intézet. Budapest, pp. 126-131.

SÜLI-ZAKAR I. 1997: Határon átnyúló kapcsolatok. – In: Buda M. - Kozma T. (Szerk.) Határmenti együttműködés a felsőoktatásban. Acta Paedagogica Debrecina XCVI., Debrecen, pp. 13-65.

SÜLI-ZAKAR, I. 1998: The Political Geographical Role of the Carpathian Euroregion in the Strengthening of Cross-Border Co-operation. – In: N. Garrick (Ed.) Geopolitics and Globalization in a Postmodern World. Haifa-Beer Sheba, pp. 124-126.

SÜLI-ZAKAR I. 2001: A határmentiség az euroatlanti folyamatok tükrében, különös tekintettel a Kárpátok Eurorégió működési területére. – In: Baranyi B. (Szerk.) A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 26-54.

SÜLI-ZAKAR I. 2003: A Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetség tíz éve. – Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen. 421 p.
SÜLI-ZAKAR I. 2007: Strategic development programme for the Carpathian Euroregion Interregional Association. – Published by the Kossuth University Publishing House of the University of Debrecen, Debrecen. 74 p.
SÜLI-ZAKAR I. 2008: Neighbours an Partners: on the Two Sides of the Border. Debrecen, 402 p.
SÜLI-ZAKAR, I. – CZIMRE, K. - TEPERICS, K. – PATKÓS, Cs. 2001: Cultural Identity and Diversity in the Carpathian Euroregion. – In: S. Mytryayeva and A. Duleba (Eds.) Carpathian Euroregion: Prospects and Challenges II. Role of the Carpathian Euroregion in Confronting Its Minority Agenda. Uzghorod, Ukraine. pp. 47-76.
SÜLI-ZAKAR I. – LUDVIG ZS. 2001: A Kárpátok Eurorégió (Egy határon átnyúló együttműködés eredményei). – Területi Statisztika 4. (41.) évfolyam. 4. szám. pp. 373-386.
SÜLI-ZAKAR I. – CZIMRE K. 2007: Határon átnyúló (CBC) kapcsolatok Magyarország körül Debrecen – Debreceni Szemle XV. Évf. I. szám. pp. 27-51.
TÓTH J. 1999: Régiók a Kárpát-medencében. – In: Pap N. - Tóth J. (Szerk.) Első magyar politikai földrajzi konferencia. Pécs. pp. 5-16.

CZIMRE KLÁRA

Debrecen Európa Kulturális Fővárosa 2010

1. BEVEZETÉS

Az Európai Unió közel 50 éves történetének bővítési folyamatai jelentős mértékben befolyásolták nemcsak az együttműködés területét, de annak határait is. (*1. ábra*) Ennek következtében a határok hossza egyrészt megháromszorozódott az eredeti állapothoz képest, másrészt jelentős arányeltolódás következett be a belső és a külső határok viszonylatában. Míg az Európai Gazdasági Közösség megalapításakor a külső határok hossza meghaladta a külső határokét, addig a 2004-es bővítés eredményeképpen ezek az arányok felcserélődtek és a belső határok váltak dominánssá az EU történetében először. Ez várhatóan a további bővítések után is így marad. A belső és külső határok szerepe elsősorban a határon átnyúló kapcsolatok jelentőségében nyilvánul meg, amely az együttműködések számos formájában megvalósulhat.

1. ábra: Az Európai Unió belső és külső határainak arányváltozása

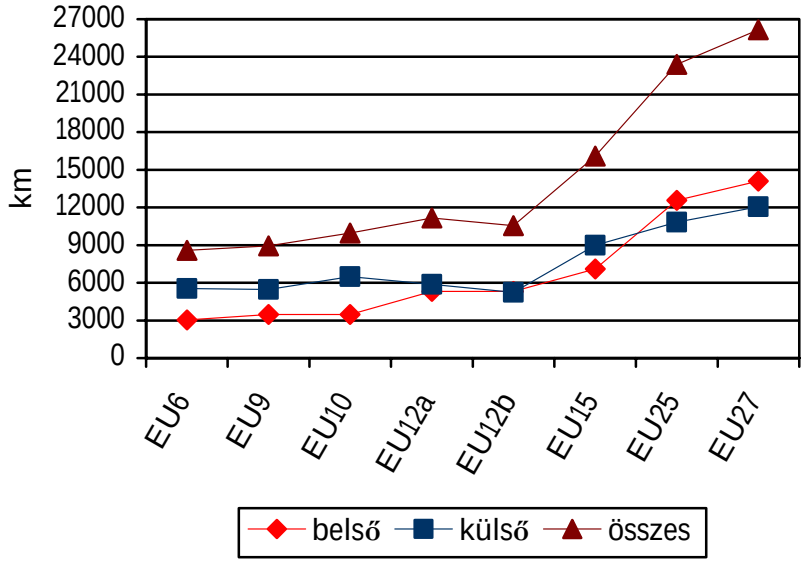

Forrás: Saját szerkesztés

Egy adott település, megye vagy régió külső kapcsolatrendszerei fontos részét képezik az adott területi egység térségen belül betöltött szerepének. A különböző szinten megjelenő és működő együttműködések minden esetben hozzájárulnak a határon átnyúló kapcsolatok erősítéséhez és a határmentiség előnyeinek és hátrányainak értékeléséhez. A testvértelepülési kapcsolatok és az euroregionális szerveződések alapját elsősorban a kulturális együttműködések, a jószomszédi viszonyok és a hagyományok ápolása jelenti.

Az együttműködési szintek kialakulása összetett folyamat, amely a belső és külső kapcsolatrendszerek fejlődésén alapul. Az egyes szintek közötti kapcsolatot jelzi azok egymásra épülése, illetve a kapcsolatok bővülésével azok specializálódása.

Így az együttműködések között elsőként a testvértelepülési kapcsolatok kialakítása volt jellemző már a rendszerváltás előtti időszakban, amelyek több esetben hivatkozási alapját jelentették a kilencvenes évek elejétől-közepétől alakuló euroregionális együttműködéseknek. Az eurorégiók az élet minden területére kiterjedő együttműködését egyre gyakrabban váltják fel – Nyugat-Európában is – a bizonyos szakterületekre specializálódó, ún. tematikus alapokon nyugvó együttműködések.

Az Európai Unión belül a belső és külső határok viszonylatában Magyarország különleges szerepét határainak sokszínűsége adja. Ebben a viszonylatban egyedülállónak tekinthető az újonnan csatlakozott országok között, hiszen az egyetlen olyan ország, amelynek a belső és külső határviszonylatok mellett az ideiglenes külső határokkal is számolnia kell – hiszen a magyar-román határ 2007-től válik csak belső határrá, addig külső határként kezelendő.

2. TESTVÉRTELEPÜLÉSI KAPCSOLATOK

Magyarország testvértelepülési kapcsolatait összehasonlítva megállapítható, hogy az elmúlt 65 évben kialakult együttműködések esetében elsősorban a kulturális okok domináltak, azaz a kultúra és a hagyományok őrzése és ápolása volt a fő célja, amely különösen a rendszerváltás óta vált szembetűnővé. A napjainkban működő testvértelepülési kapcsolatok 45%-át a kulturális megalapozottságú együttműködések adják (*TÁRKI*) .

A régiók összehasonlításakor szembetűnő, hogy országos viszonylatban az Észak-alföldi régióban legmagasabb a kultúra- és a hagyományok ápolása céljából létesített kapcsolatok aránya. Észak-Magyarországon a hagyományok ápolása a legfontosabb[1], míg az Észak-alföldi régiónál a kulturális kapcsolatok után első helyen az idegenforgalom szerepel, mint fontos összekötő kapocs. Ugyanakkor az Észak-alföldi régióban fontos kapcsolatépítő alapként jelenik meg a határ közeliség. Ezt kitűnően szemlélteti Hajdú-Bihar megye esete, ahol a szomszédos Romániában található testvértelepülések 20%-a határ menti fekvésű. (*2. ábra*) Nemzetközi kapcsolataink akármilyen céllal indultak is, főként oktatásbeli- és kulturális alapokon nyugszanak (83%). Elsősorban ez az a kapocs, ami a magyar és külföldi lakóhelyeket összeköti.

[1] Érdemes megjegyezni, hogy a kulturális kapcsolatok között, (igaz nagyon alacsony arányban) de csak ebben a régióban jelenik meg a katonasírok ápolása céljából kialakított kapcsolat (*TÁRKI*).

2. ábra: Hajdú-Bihar megye településeinek romániai testvértelepülései

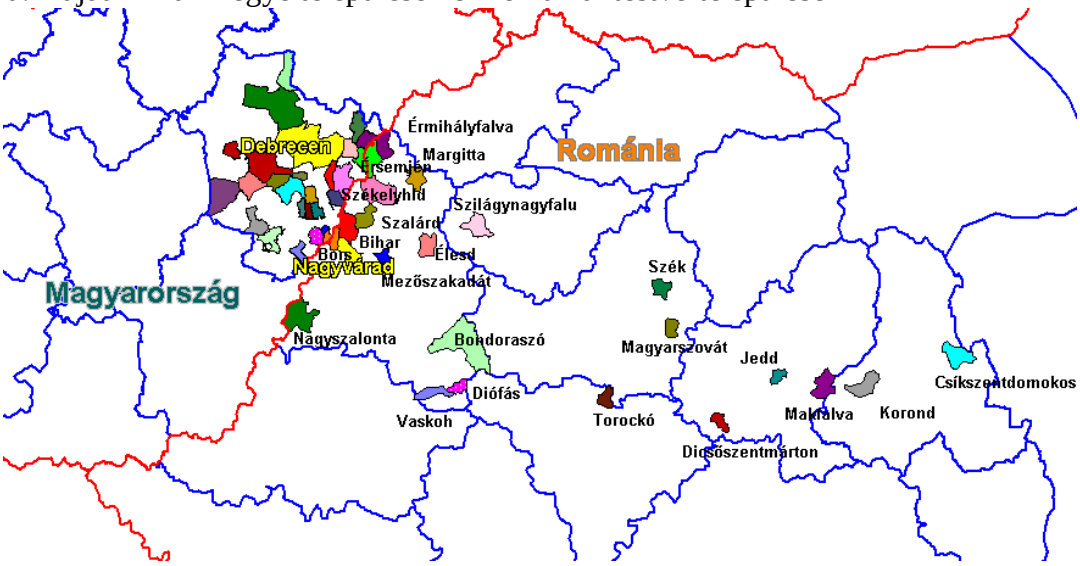

Forrás: Saját szerkesztés

Hajdú-Bihar megye 82 településének összesen 76 testvértelepülési kapcsolata van, amelyek alapján a városok közül kimagasló aktivitással jellemezhető Debrecen (12) és Hajdúszoboszló (8), míg a községek közül Nyíracsád (3), Hortobágy (2) és Körösszegapáti (2) emelhető ki. (*3. ábra*) Hajdú-Bihar megye 82 települése közül 39-nek van testvértelepülése a világ 19 országából (Európa: 15; Észak-Amerika: 1; Ázsia: 3).

3. ábra: Hajdú-Bihar megye testvértelepüléseinek megoszlása a megye településein

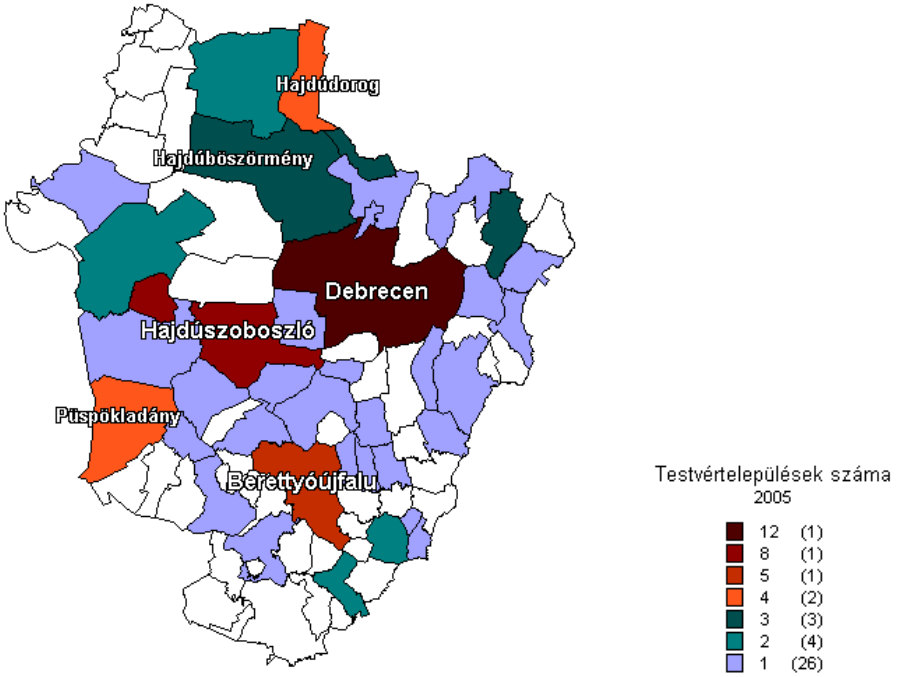

Forrás: Saját szerkesztés

A testvértelepülések 41%-a Romániából származik és több olyan település is van a megyében, amelynek két romániai partnere is van (Biharkeresztes, Hajdúdorog, Nyíracsád, Körösszegapáti). Az összesen 39 testvértelepüléssel rendelkező Hajdú-Bihar megyei település 69%-ának van romániai partnere. (*4. ábra*)

4. ábra: Hajdú-Bihar megye román testvértelepüléssel rendelkező települései

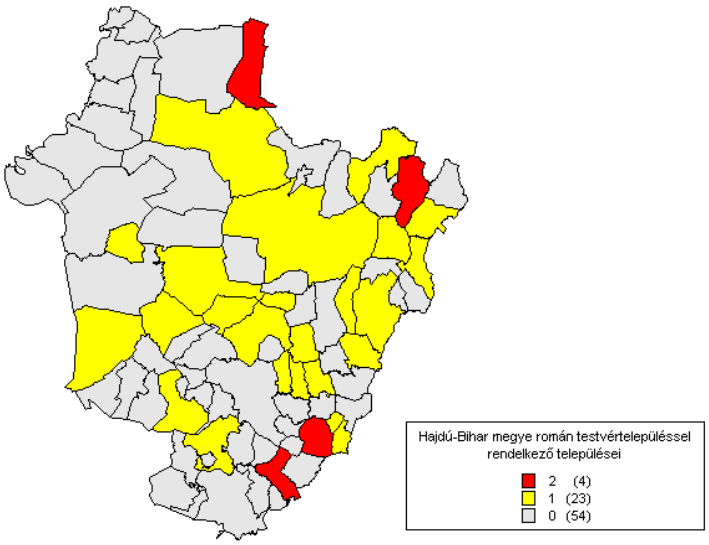

Forrás: Saját szerkesztés

Jelentős részarányt képviselnek még a lengyelországi (16%), németországi (8%) és finnországi (7%) testvértelepülések. Szlovákiai testvértelepüléssel mindössze Debrecen és Hajdúszoboszló esetében találkozunk. (*5. ábra*)

5. ábra: Hajdú-Bihar megye településeinek testvértelepülési kapcsolatai országonkénti bontásban

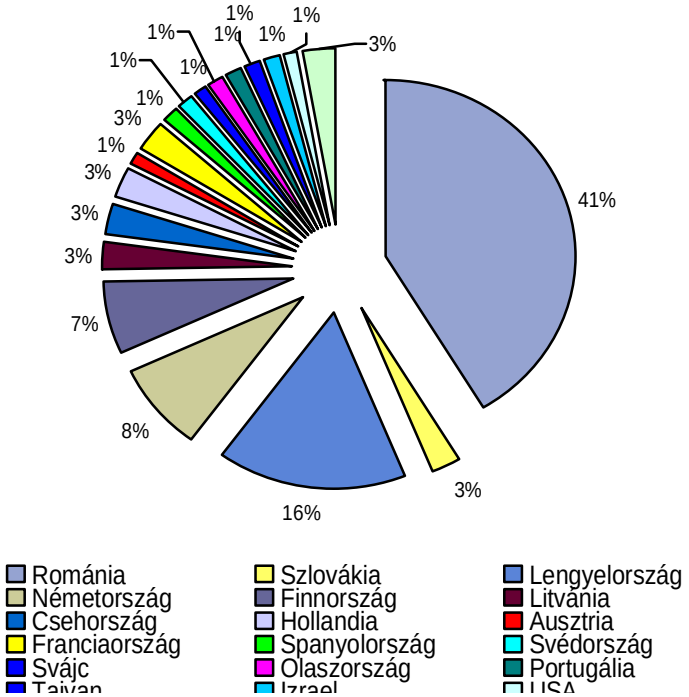

Forrás: Saját szerkesztés

A romániai testvértelepülések összesen nyolc megye területéről származnak, a legtöbb a földrajzilag legközelebbi Bihor megye területén található (45%). Érdekességként említhető, hogy a szintén a határ mentén elhelyezkedő Szatmár és Arad megyéből nincsenek testvértelepülések. (*2. ábra*)

3. EUROREGIÓS EGYÜTTMŰKÖDÉSEK

Az eurorégiók olyan határon átnyúló együttműködések, amelyeket alulról jövő kezdeményezésként hoztak létre önkormányzatok. Az euroregionális együttműködések legfontosabb tulajdonsága, hogy a résztvevők határ mindkét oldalán egyenrangú partnerekként vesznek részt, kinyilvánítva szándékukat, hogy összehangolják tevékenységeiket az élet minden területére kiterjesztve – beleértve a kulturális, gazdasági, kereskedelmi, vagy akár politikai területeket is.

Jelenleg Magyarország határai mentén 12 eurorégió működik, amelyek különböző szintű kezdeményezések eredményeképpen jöttek létre. Leggyakrabban NUTS 3 – megyei – szintű területi egységek alkotják, de a magyar-osztrák határ mentén működő Nyugat-Pannon Eurégió NUTS 2 – régió – szinten, míg a Bihar-Bihor Eurorégió NUTS 5 – település – szintű kezdeményezések.

A legtöbb eurorégió a magyar-szlovák határ mentén alakult, amely elsősorban a határ hosszával és a korábbi gazdasági kapcsolatok létével hozható összefüggésbe. Az eurorégió-sűrűségi mutatót tekintve a magyar-román határszakasz a második helyen áll, hiszen 5 ilyen együttműködés is alakult az elmúlt 12 évben. Kiemelkedően aktívnak tekinthető az a mintegy 150 km hosszú határszakasz, amelyen Hajdú-Bihar megye érintkezik Bihor megyével és ahol 3 eurorégió is létrejött. (*6. ábra*) Ez elsősorban az együttműködési készséggel magyarázható, amelynek alapját a közös történelmi háttér, a gazdasági kapcsolatok erősödése, a hagyományok és a kulturális vonatkozások jelentik.

6. ábra: Eurorégiók a Hajdú-Bihar megye részvételével a magyar-román határ mentén

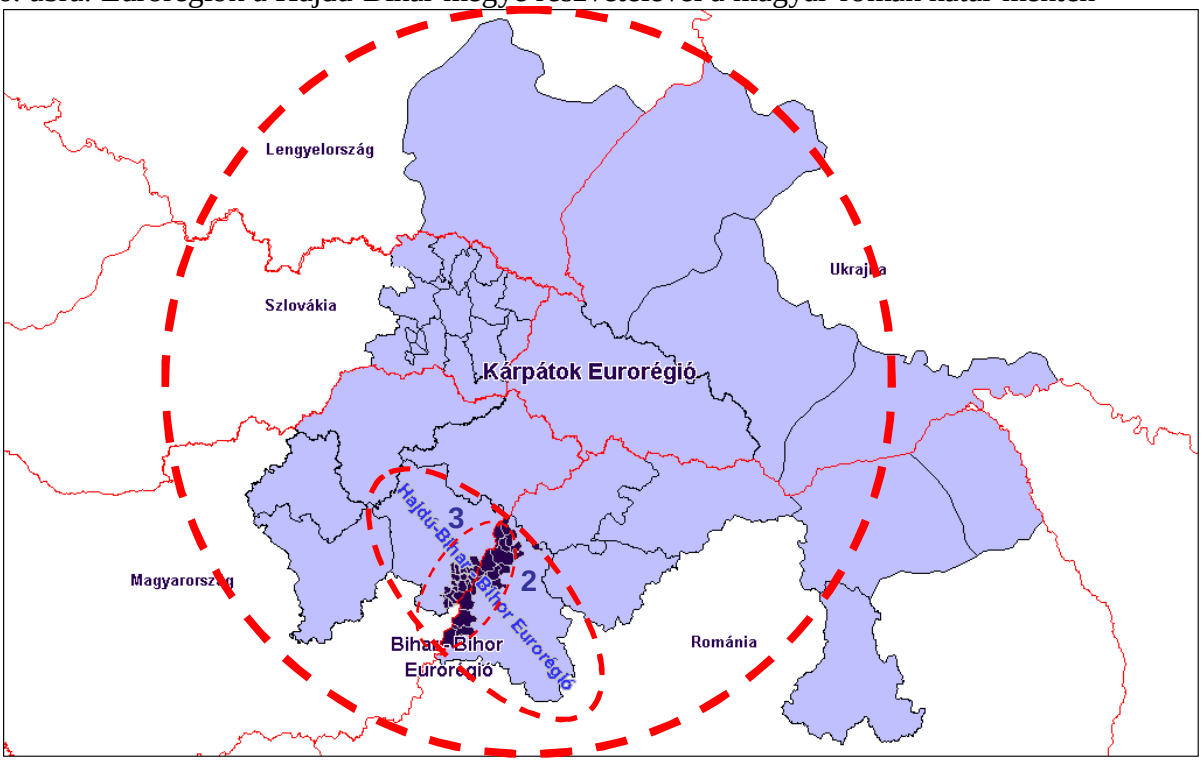

Forrás: Saját szerkesztés, 2005

3.1. Kárpátok Eurorégió (1993)

A Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetség 1993. február 14-én alakult meg négy magyar megye, két lengyel vajdaság és egy ukrán oblaszty kezdeményezésére. Az együttműködés fennállásának kezdete óta számtalan területi változáson ment keresztül, amelynek eredményeképpen jelenleg 161 192 km^2-nyi területet foglal magában. Ez az eurorégió gyakorlatilag Magyarország legrégebbi és legnagyobb területű határon átnyúló együttműködése, amelynek jelentőségét hazánk Európai Uniós csatlakozása még inkább felértékelte, hiszen területét egyaránt szabdalják belső, külső és ideiglenes külső határok. (*7. ábra*)

7. ábra: A Kárpátok Eurorégió területe

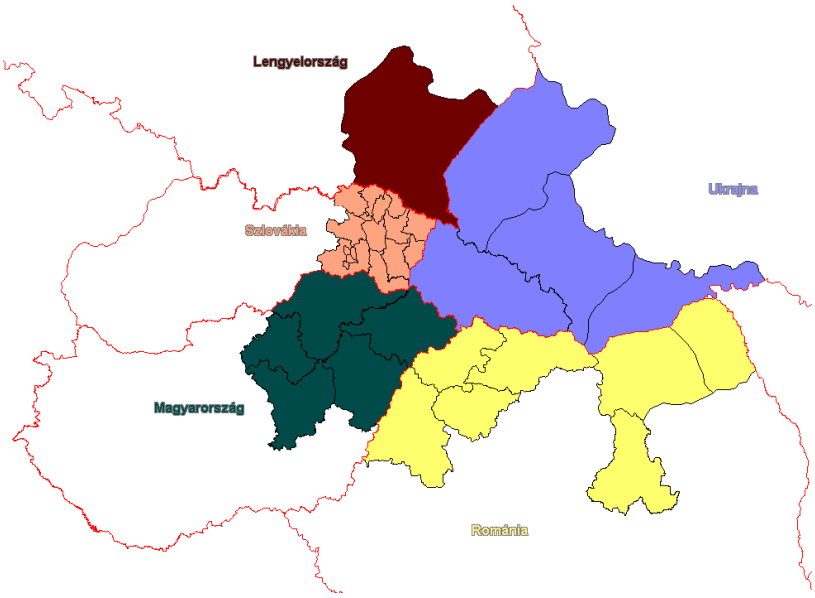

Forrás: Saját szerkesztés

Az eurorégiót elsősorban a területe és a résztvevő régiók közötti különbségekből adódó összehangolhatatlanság miatt éri kritika. Kétségkívül vannak olyan problémák, amelyeket a résztvevők a működés hátráltatójaként említenek, ugyanakkor számos területen eredményekkel is büszkélkedhet. Kulturális vonatkozásban számos program – kiállítások, vásárok, versenyek, szimpóziumok, alkotótáborok – szervezése fűződik nevéhez. A Kárpátok Eurorégió Alapítvány.

Egy 2002-ben végzett kérdőíves felmérés az euroregiók működését és jövőjét vizsgálta az Európai Uniós csatlakozás szemszögéből. A felmérés Magyarország teljes határhosszát lefedte és az 5 legnagyobb eurorégió közvetlen munkatársait célozta meg. Az eredmények közül kiemelve a különböző határokra vonatkozó következtetések (*1. táblázat*) és az együttműködések eredményeire és problémáira rávilágító elemzések nyújtanak átfogó képet az eurorégió jelentőségéről.

1. táblázat: A határok jövője a Kárpátok Eurorégión belül

	az eurorégió jövőjére vonatkozó lehetséges változások	az egyes tagok lehetséges kiválását előidéző okok	az euroregionális együttműködés EU csatlakozásra gyakorolt hatása
belső határ	megszűnnek az államhatárok és átalakul az eurorégiók szerepe	az Európai Unión belüli előnyösebb pozícióba kerülés	hozzájárulás a csatlakozási folyamat felgyorsulásához
külső határ	a résztvevő magyar régiók az országon belül lesznek prosperáló régiók	az Európai Unión belüli előnytelenebb pozícióba kerülés	a perifériális jelleg csökkentése
ideiglenes külső határ	az érintett régiók aktív szerepet kapnak az EU munkájában	politikai okok	megismerteti a résztvevő régiókat az Európai Unióval

Forrás: Saját szerkesztés

Az eredmények közül kiemelkedő fontosságúnak ítélték meg a Kárpátok Eurorégió magyar résztvevői – köztük a hajdú-bihar megyei válaszadók – a közös sport, kulturális és egyéb versenyek, táborok szervezését, valamint a térségen belüli turizmus fellendülését. Ugyanakkor kevésbé találták aktívnak az eurorégiót a szomszédos országokba történő befektetések ösztönzése, a résztvevő területek gazdasági fejlődésének elősegítése és a közös környezetvédelmi fellépés terén. A problémák esetében már jóval több szempontot is kifejezetten kedvezőtlennek ítéltek meg. Ezek közé tartozott a résztvevő területek eltérő érdekeltsége az együttműködésben, a külső szponzorok érdeklődésének hiánya, illetve csökkenése, a vezetők (tanácstagok, munkabizottsági tagok) gyakori kicserélődése, az önálló költségvetés hiánya és a rendelkezésre álló anyagi források szűkössége. Az elégtelen pályázati lehetőségek és a szakember hiány szintén hátráltató tényezőként szerepelt.

3.2. Hajdú-Bihor – Bihor (2002)

A Hajdú-Bihar–Bihor Eurorégiót 2002. október 11-én alapította a Hajdú-Bihari Önkormányzat, Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Bihar Megyei Tanács és Nagyvárad Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala. A két-két megye és megyei jogú város a Kárpátok Eurorégión belül, egy jóval kisebb területi egységre (13 755 km^2) és népességre (1 176 ezer fő) koncentrál. (*8. ábra*) A kapcsolat több évtizedes múltra tekint vissza, ahol a fő mozgatórugót a határmenti elhelyezkedés előnyeinek kölcsönös kihasználása jelenti. Az együttműködés egyaránt érinti a kereskedelmi, pénzügyi és civil szférát, hangsúlyt fektetve a munkaerőpiaci kihívások összehangolására.

8. ábra: A Hajdú-Bihar – Bihor Eurorégió területe (a 2004–2005-ös év legjelentősebb program helyszíneivel)

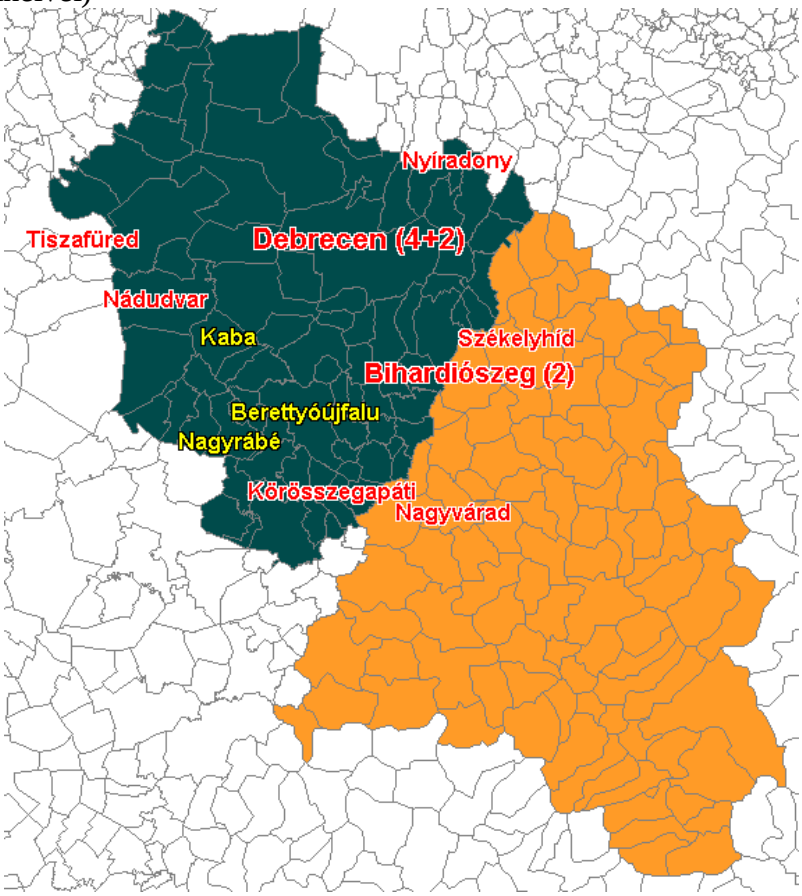

Forrás: Saját szerkesztés

A Kulturális Együttműködési Program (2004-2005) keretén belül fesztiválok, szimpóziumok, kiállítások és alkotótáborok megrendezésére került sor. [2] A programok helyszínét az esetek jelentős részében (35%) Debrecen adta, míg a határ túlsó oldalán Bihardiószeg emelkedik ki. A programok a két megye lakosságát egyaránt nagymértékben érintették, a látogatók döntő többsége a két megye egyikéből érkezett. Ez is a két megye szoros kapcsolatát mutatja, mintahogyan az is, hogy a 2002 szeptemberében alakult Bihari Iskolaszövetségen belül 38 határmenti iskola (22 romániai, 16 magyarországi) hangolja össze tevékenységeit a képességfejlesztés, személyiségérvényesítési tréningek, internetes összeköttetés, válságkezelés terén. A résztvevő általános, közép- és szakközépiskolák átadják egymásnak az idegen nyelv oktatásban szerzett tapasztalataikat és közösen dolgoznak a tantervfejlesztésen, hangsúlyt helyezve az anyanyelvápolására és az Európában elfoglalt hely tárgyalására (Unión belül és kívül).

[2] „Diószegi Napok”, Érmelléki Ősz Fesztivál, Kelet-Magyarországi Nemzetiségi Hagyományőrző Találkozó, Megyei Modern Tánc és Mazsorett Gála, Madarak Karácsonya 2004, Népzenei Találkozó Nyíradonyban, „Matyi Napok”, Debreceni Kortárs „Art Deco” képző-, ipar- és fotóművészeti kiállítás és vásár, Nemzetközi Fazekas Fesztivál, „Szomszédolás” Nemzetközi Gyerek Néptánc Fesztivál; Magyar történelmi és kulturismereti megyei tábor, Népművészeti Tábor, Festészeti és Grafikai alkotótábor, Országos szövőtábor, Hajdú-Bihar Megyei Kertészeti Kiállítás, Alkotótábor, Hajdú-Bihar Megyei kertészeti delegáció meghívása.

3.3. Bihar – Bihor (2002)

Hasonlóképpen a Hajdú-Bihar – Bihor Eurorégióhoz, itt is a nagycentrumok (Debrecen-Nagyvárad) szűkebb vonzáskörzete adta az alapot a funkcionális régió lehatárolásánál. A Bihar – Bihor Eurorégió 2002-es megalapításának előzményeként értékelhető a Határmenti Bihari Települések Területfejlesztési Társulása, amely a bihari térség 19 közvetlen határmenti településeit tömöríti. A Biharkeresztes székhellyel működő eurorégió az országhatár két oldalán meglévő határmenti településtársulásokhoz tartozó helységek között jött létre. (*9. ábra*) Legfontosabb fórumának tekinthető a Bihar-Bihor Expo (Határmenti Kiállítás és Vásár), amelyből sorrendben a nyolcadikat rendezték meg 2005 májusában. Mind az együttműködési hajlam, mind pedig a kiállítások és vásárok a multiplikátor hatás erősítéséhez járulnak hozzá, amely azt jelenti, hogy a perifériális fekvésű, döntően közvetlen határmenti településeken várható fejlesztések szétterjednek az egyébként hátrányos helyzetű településeken határon innen és túl.

9. ábra: A Bihar-Bihor Eurorégió területe (az érintett települések népességszáma alapján)

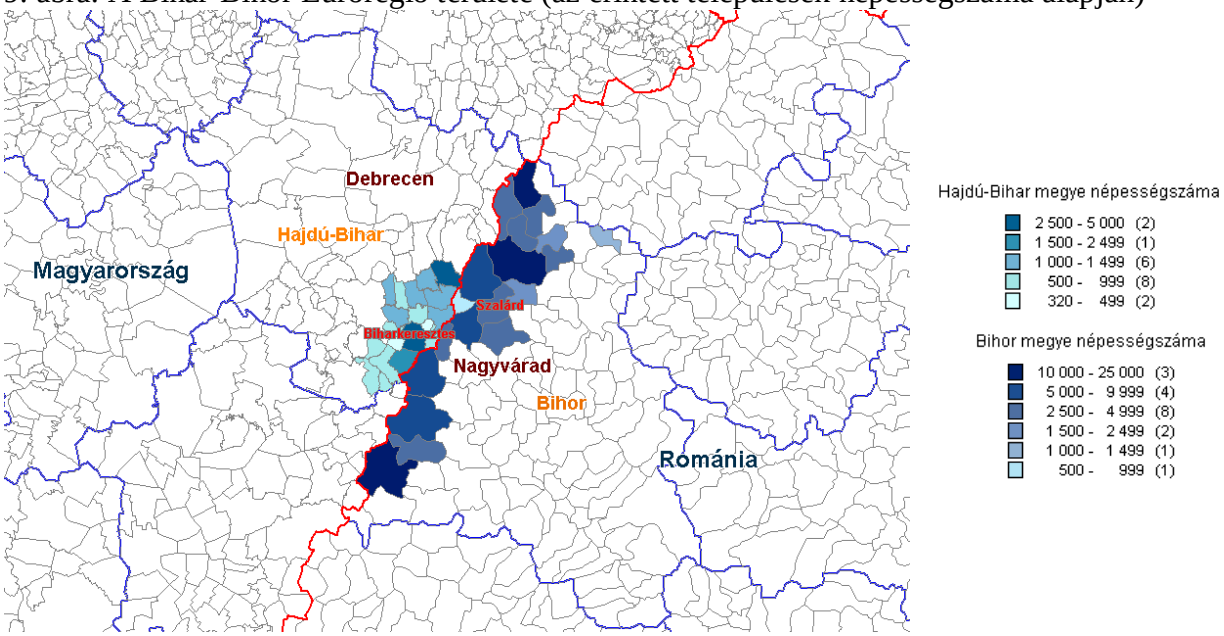

Forrás: Saját szerkesztés

A Bihar-Bihor Eurorégió jelentőségét geopolitikai helyzete tovább növeli, hiszen Románia csatlakozásáig az eurorégión belül együttműködő településeket elválasztja az országhatár, majd ezt követően a schengeni egyezmény szabályainak érvénybe helyezését követően egymásra épülve és támogatva működhetnek együtt az érintett települések, amelyek előnyeit testvértelepülési viszonylatban elsősorban a közvetlen szomszédságban található Ártánd-Bors, Létavértes-Székelyhíd, Bagamér-Érsemjén és Nyírábrány-Érmihályfalva élvezhetik. Ezekben az esetekben az elmúlt évtizedben közvetlen napi szinten működő kapcsolatokról beszélhetünk.

4. TEMATIKUS HATÁRON ÁTNYÚLÓ SZÖVETSÉGEK

A határon átnyúló együttműködések – és azon belül a testvértelepülési kapcsolatok – egy sajátos példáját képviselik azok az együttműködések, amelyek azonos helységnevet viselő, vagy hasonló történelmi, kulturális értékekkel rendelkező településeket tömörítenek. Több mint egy évtizede rendszeres találkozókat szerveznek Keszi nevű telelpülések a kárpát-medencében, hasonlóképpen a Szentistván tagot tartalmazó települések, vagy a Szent László-hagyományt ápoló települések „lármafa" találkozói. A Szent Király Szövetség települései szintén rendszeresen szerveznek közös programokat. Ilyen speciális, tematikus egységességre építő, a kulturális adottságokra alapozó határon átnyúló szövetségként értelmezhető a Városok-Falvak Szövetsége is. Területi kontinuitása egyértelműbb lehatárolást enged meg, mint a fentebb vázolt testvértelepülési kapcsolatok, de az eurorégiók határozottan megnevezhető területi egységei kevésbé dominánsan jelennek meg. Az egységességet a közös történelem, hagyományok, oktatási kapcsolatrendszerek és kultúra adja, kiegészülve az együttműködési készséget kifejező akarattal.

5. KONKLÚZIÓ

A fent nevezett együttműködések alapján egy úgynevezett együttműködési mutatót állíthatunk fel Hajdú-Bihar megye településeire vonatkozóan. Ennek segítségével rámutathatunk arra, hogy mennyire mutatkozik meg az igény egy-egy település esetében a szomszédos országokkal való együttműködésre. A mutatószámot a testvértelepülési kapcsolatok megléte, a romániai, szlovákiai és ukrajnai testvértelepülésekkel létező együttműködések és a megyét érintő eurorégiós szerveződésekben való részvétel alapján számítottam ki. (*10. ábra*) Ennek alapján megállapítható, hogy Hajdú-Bihar megye 10 települése jellemezhető rendkívüli aktivitással, amely két különböző típust tömörít. Egyrészt Debrecen és Hajdúszoboszló, a megye két nagyvárosa és idegenforgalmi központja emelkedik ki, másrészt pedig a határmenti települések közül Biharkeresztes, Körösszegapáti, Ártánd, Bedő, Gáborján, Szentpéterszeg, Hencida és Pocsaj tartoznak az intenzív kapcsolatrendszert ápoló települések közé.

10. ábra: Hajdú-Bihar megye településeinek együttműködési hajlama

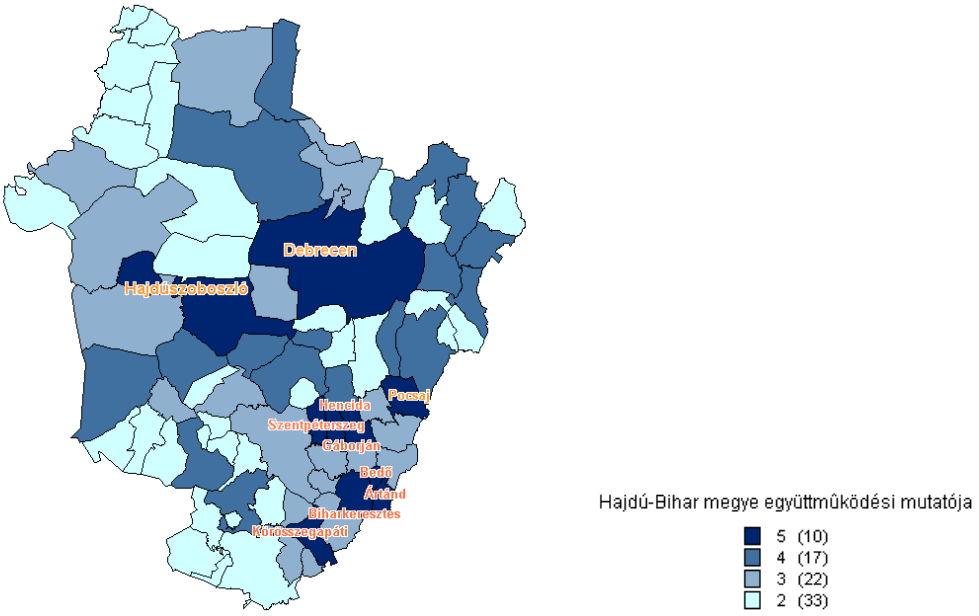

Forrás: Saját szerkesztés

Az együttműködési mutató alapján elkészített térképet összevetve a leginkább helyi kezdeményezésen alapuló eurorégióval és rávetítve a tervezett Városok-Falvak Szövetsége térképére (*11. ábra*), láthatjuk, hogy a 4 ország 11 NUTS 3 szintű területi egységét érintő kulturális alapon szerveződő eurorégiójának legnagyobb aktivitását mutató magját az egyik leendő központ, Debrecen, Hajdú-Bihar megye és a közvetlenül szomszédos romániai települések jelentik.

A testvértelepülési és az euroregionális együttműködések egyrészt a történelmi hagyományokon alapuló kulturális kapcsolatok fenntartásában és újjáélesztésében játszottak és játszanak fontos szerepet, ugyanakkor egy kifejezetten kulturális szempontok alapján kezdeményezett szövetség a hipotetikus régiótudat felismeréséhez segít hozzá.

11. ábra: Az együttműködési hajlam erőssége a Városok-Falvak Szövetségét alkotó településeken (euroregionális együttműködésben való részvétel alapján)

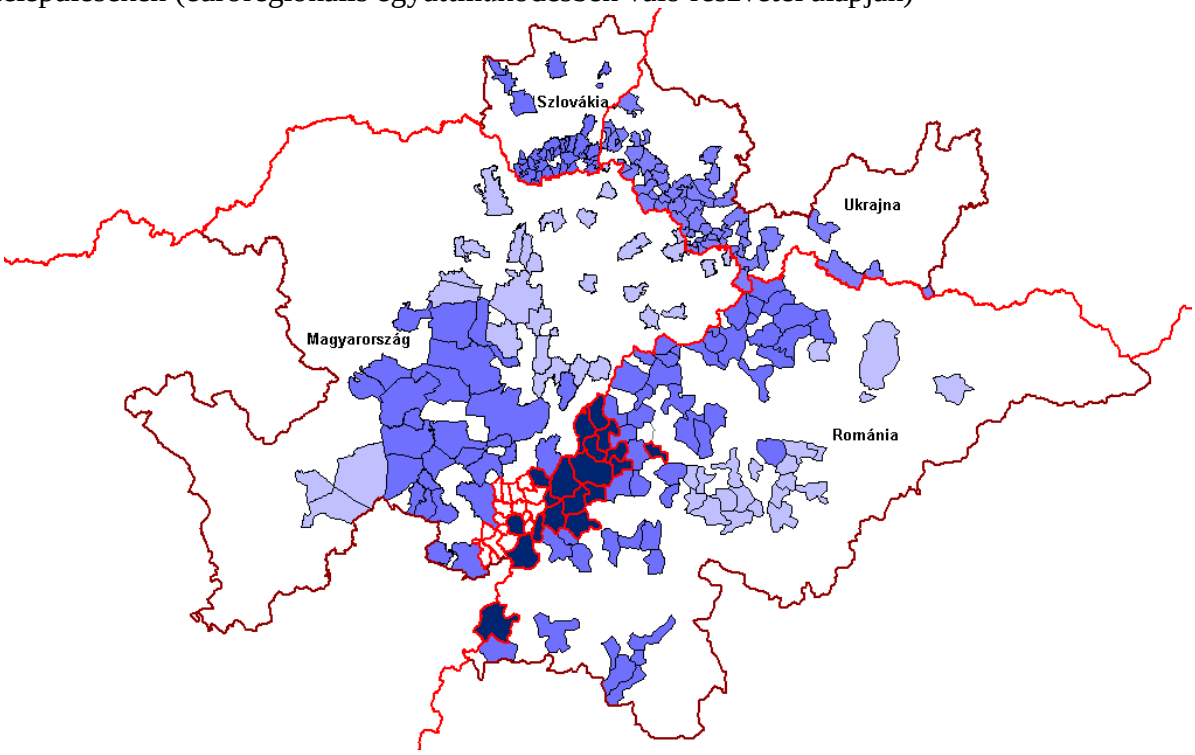

Forrás: Saját szerkesztés

Irodalomjegyzék

Balcsók István – Baranyi Béla – Dancs László: A határmentiség és a határon átnyúló kapcsolatok jellemzői az Északkelet-Alföldön.
http://www.inco.hu/inco6/valos/cikk0h.htm#3.2.
Czimre Klára: Euroregionális fejlődés az EU csatlakozás küszöbén – különös tekintettel Magyarország eurorégióira. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2003. 228p.
Korszakhatáron. Határon Túli Magyarok Hivatala, 2004. HTMH dokumentum, Budapest, 158p.
TÁRKI önkormányzati kutatás – Jelentés. 2002 ősz. TÁRKI, Budapest, 2003 február, 21p.

KOZMA GÁBOR

A határok eladása: A határ menti együttműködés és a határ menti fekvés szerepe a terület- és településmarketingben

1. BEVEZETÉS

Észak-Amerikában a különböző területi egységek (városok, megyék államok) már több mint egy évszázada törekednek saját maguk reklámozására, és Európában is – elsősorban a turisztikai centrumokban – igen nagy hagyománya van a helyi önkormányzatok reklámtevékenységének. A Nyugat-Európában az 1970-es évek elején, illetve Közép-Európában az 1980-as évtized végén bekövetkező politikai és gazdasági változások ugyanakkor azt eredményezték, hogy a Nyugat-európai városokban az 1980-as, míg a Közép-európai városokban az 1990-es évektől a helyi önkormányzatok egyre nagyobb figyelmet szenteltek a terület- és településmarketingnek. (*Harvey*, 1989; *Ashworth – Voogd*, 1990; *Kotler et al.*, 1993; *Komádi*, 2004).

A terület- és településmarketing esetében három nagy célcsoport különíthető el, amelyek természetesen további alcsoportokra bonthatóak:

- *gazdasági élet szereplői*: az önkormányzatnak törekednie kell a már ott működő vállalatok további fejlődésének elősegítésére, a kisvállalkozások indulásának támogatására és új cégek csábítására,
- *turisták*: az önkormányzatnak törekednie kell az odalátogató turisták elégedettségének biztosítására és új turisták vonzására,
- *lakosság*: az önkormányzatnak törekednie kell a helyi népesség elégedettségének a fokozására és a település szempontjából hasznot hozó lakossági csoportok vonzására.

Összességében a terület- és településmarketing alapvetően azokat a tevékenységeket foglalja magában, amelyek a célcsoportok körében a fentiekben vázolt feladatok megvalósítását segítik elő. Mindezek révén végső soron arra törekszik, hogy biztosítsa a helyi lakosság életszínvonalának és otthon-érzetének az emelkedését

A tanulmány célja a terület- és településmarketing, a határ menti együttműködés és a települések határ menti fekvése közötti kapcsolat elemzése. Elsősorban magyarországi esettanulmányokra támaszkodva arra a kérdésre keresi a választ, hogyan befolyásolja (támogatja vagy akadályozza) a határ menti együttműködés és a határ menti fekvés a helyi önkormányzatok marketingtevékenységét. A terület- és településmarketing különböző eszközeinek a használata különösen fontos a határ menti régiók számára, mivel gyakran periférikus és elmaradott területeknek tekintik őket, és nagyon gyakran a központi kormányzat is kevesebb figyelmet szentel rájuk, mint az ország többi részére. Ennek következtében ezen régiók helyi önkormányzatainak aktív és kezdeményező szerepet kell játszaniuk annak érdekében, hogy javítsák az adott területi piaci pozícióit.

2. A TERÜLET- ÉS TELEPÜLÉSMARKETING SZAKASZAI

A terület- és településmarketing folyamata több elemből áll, amelyek hatékony végrehajtása a sikeres marketingtevékenység alapját képezi. (*Kozma*, 2006).

A terület- és településmarketing első fontos szakasza mindazon elméleti kutatások elvégzése, amelyek alapját képezhetik a tényleges fejlesztéseknek, valamint a kommunikációs munkának. Ezen szakasz legfontosabb része az adott hely belső és külső környezetének a vizsgálata, az ún. *helyzetelemzés*. Ennek keretében egyrészt a *belső környezetet* kell elemezni, és *az erős és gyenge pontokat* kell megállapítani, amely mindazon helyi jellemvonások vizsgálatát foglalja magában, amelyeknek a fejlődését a helyi önkormányzat befolyásolni tudja.

Másrészt *a külső környezet vizsgálata* során azokat a *lehetőségeket és veszélyeket* is magukban foglaló folyamatokat kell feltárni, amelyek befolyásolása kívül esik a helyi önkormányzat hatáskörén. Elemezni kell a legfontosabb *hazai és nemzetközi gazdasági, társadalmi és politikai trendeket* abból a szempontból, hogy az adott hely szempontjából előnyösek vagy hátrányosak. Meg kell vizsgálni a *jelenlegi és jövőbeli versenytársak* helyzetét: mit tudnak ők felajánlani, mely területeken rendelkeznek jobb, illetve rosszabb adottságokkal, mely területekre koncentrálják elsősorban a figyelmüket.

A harmadik elemzésre kerülő témakör az adott *terület földrajzi fekvése*: központi vagy perifériális elhelyezkedésű, ez a tény előnyt vagy hátrányt jelent; hol futnak a legfontosabb közlekedési folyosók, tud-e rájuk csatlakozni az illető terület stb. Végül, de nem utolsó sorban a külső környezet feltárása során vizsgálat alá kell venni a *központi kormányzat politikáját* is: melyek a legfontosabb vezérvonalak, irányelvek, preferenciák, és ezek kedvezőek vagy kedvezőtlenek az adott terület szempontjából.

A magyarországi megyék és régiók által eddig készített helyzetelemzéseket, illetve az azokat összefoglaló SWOT-elemzéseket tekintve megállapítható, hogy ezek a munkák különböző szempontokból közelítették meg a határ menti helyzetet. Az egyik oldalról a határ menti fekvés két szempontból is *lehetőségeket* kínál. Egyrészt az egyes helyek kapuvárosi pozíciót tölthetnek be: az 1990-es években a Magyarország északkeleti, keleti és délkeleti határvidékén elhelyezkedő megyékre úgy tekintettek, hogy azok fontos szerepet játszhatnak, mint a Szlovákia, Ukrajna és Románia felé irányuló kereskedelem kiindulópontjai (1. táblázat). Másrészt a határ menti megyék elsődleges fogadózónái lehetnek a Nyugat-Európából érkező új innovációknak és technológiáknak, ami elsősorban Magyarország nyugati részein figyelhető meg. Ebben az összefüggésben a Nyugat-magyarország régió 2003-ban készült helyzetelemzése említhető meg, amely hivatkozott az Európai Unió közelségéből adódó lehetőségekre.

A másik oldaltól a határ menti fekvés bizonyos *kockázatokat* is jelent. Egyrészt a növekvő politikai instabilitás elriasztja a potenciális befektetőket és turistákat (1. táblázat), másrészt a gazdagabb régiók közelsége gyakran idézi elő a jól képzett munkaerő elvándorlását (a Nyugat-magyarországi régió helyzetelemzése szintén említi ezt a tényt).

1. táblázat: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye SWOT-elemzésének a külső környezetre vonatkozó része

Lehetőségek	Veszélyek
Kedvező földrajzi elhelyezkedés – a megye 3 országgal határos.	A politikai instabilitás esetleges növekedése a szomszédos országokban.
A szomszédos országok piacának stabilizálódása.	Az ország gazdasági helyzetének további romlása.
Világszerte tapasztalható a külföldi befektetések növekvő trendje, egyre több cég helyezi át termelését.	Nem megfelelő felkészülés miatt az Európai Unióhoz csatlakozás következtében a megyei cégek egy része versenyhátrányba kerül.
A záhonyi vállalkozói övezet létrejötte.	Az értelmiség és a szakemberek növekvő elvándorlása a megyéből.
A közlekedési infrastruktúra fejlesztése nyomán jelentősen javul a megye megközelítési lehetősége.	A pályakezdő munkanélküliek számának további dinamikus növekedése.
Világszerte nő a szakképzett munkaerő jelentősége.	A megyei lakosság nagy részének elszegényedése, munkanélküliség.
Az ország Európai Unióba történő belépéséből fakadó lehetőségek.	A megye teljes leszakadása a fejlettebb régióktól.

Forrás: *Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Fejlesztési Közalapítvány*, 1996

A helyzetelemzés eredményei igen lényeges bázisát képezik az önkormányzat jövőbeli politikájának. Segítségükkel az önkormányzat egy olyan széleskörű képet kaphat a terület helyzetéről, amely hozzájárulhat a legnagyobb sikert ígérő marketingpolitika kiválasztásához, azon célok kijelöléséhez, ahol megvannak a fejlődés feltételei, valamint a piac-szegmentáció (a településre csábítható és csábítandó célcsoportok kiválasztása) sikeres lebonyolításához (*Kozma*, 2006).

A megfelelő marketingpolitika kiválasztására és a sikeres piac-szegmentációra támaszkodva a helyi önkormányzatnak ki kell dolgoznia a további fejlesztési terveket: milyen konkrét tevékenységeket kíván végrehajtani a terület- és településmarketing második (termékfejlesztés) és harmadik (kommunikációs tevékenység) szakaszában.

A terület- és településmarketing következő igen fontos alkotóeleme a *termékfejlesztés*, amelynek keretében az adott területi egység adottságainak, az általa kínált lehetőségeknek a fejlesztésére kerül sor annak érdekében, hogy minél nagyobb mértékben tudja kielégíteni a megcélzott csoportok igényeit. Ennek során az önkormányzatok és az ezen a területen tevékenykedő egyéb szervezetek négy nagyobb kérdéskörre koncentrálhatnak, szerepük azonban az egyes területek esetén természetesen igen eltérő jellegű:

- biztosítaniuk kell a fejlődéshez szükséges *infrastruktúrát*;
- meg kell teremteniük a megfelelő *intézményi hátteret*;
- részt kell vállalniuk *különböző rendezvények* megszervezésében;
- vonzó *településképet* kell kialakítaniuk.

Az infrastruktúrafejlesztés keretében az önkormányzatoknak két területre kell elsősorban koncentrálniuk: létre kell hozniuk a fejlődés tárgyi (*anyagi infrastruktúra*) és szellemi (*humán infrastruktúra*) alapjait.

Az *anyagi infrastruktúra* területén a legfontosabb feladat, és egyben minden célcsoport körében végzendő további munka sikerének előfeltétele az *egyes területek megközelíthetőségének a javítása*. Az ebből a szempontból alapvető követelménynek számító *közúti* - elsősorban autópálya - *fejlesztések* vonatkozásában a helyi önkormányzatoknak - megfelelő erőforrások hiányában - igen kevés eszközük van. Ebből kifolyólag az egyetlen lehetőséget a lobbi-tevékenység jelenti: a térség országgyűlési képviselőivel összefogva megpróbálhatják elérni a területet érintő közutak fejlesztésének felgyorsítását, esetleg a nyomvonal kedvező irányú megváltoztatását, illetve a határ menti együttműködést akadályozó korlátok megszüntetését. Ebből a szempontból kiemelhető, hogy a Kárpátok Eurorégió igen fontos szerepet játszott a Záhony és Csop közötti határátkelő bővítésében, valamint a szervezet és a helyi önkormányzatok munkája is közrejátszott a Létavértes és Székelyhíd közötti határátkelő kialakításában.

Abban az esetben, ha a különböző célcsoportok igényeit kielégítő anyagi infrastruktúra fejlesztését vizsgáljuk, a határ menti együttműködés és a határ menti fekvés egyre növekvő szerepe állapítható meg. A gazdasági élet szereplőinek a szempontjából a legfontosabb feladat annak biztosítása, hogy beruházásaikat az átlagosnál sokkal alacsonyabb költségekkel tudják megvalósítani, amelyre egy *ipari park* kialakítása kínálja a legjobb lehetőségeket.

A gazdaságfejlesztés ezen objektuma olyan tulajdonjogilag és műszakilag egyértelműen definiált *ingatlant* jelent, ahol értékteremtés folyik, és a park tulajdonosa/működtetője (például települési önkormányzat, ingatlanfejlesztő cég) megteremtette a sikeres gazdasági tevékenységhez nélkülözhetetlen infrastrukturális feltételeket (*Lengyel et al*., 2002).

Ebből a szempontból a Szentgotthárd/Heiligenkreuz Ipari Parkot kell megemlíteni, amely Európa egyetlen határon átnyúló ipari parkja (1. ábra). Az objektumot 1997-ben a PHARE CBC és az INTERREG II program támogatásával hozták létre (www.ip.szentgotthard.hu – letöltve 2009. december 28-án). A két park bár földrajzilag egységet képezve és szoros együttműködésben, de jogilag és szervezetileg külön kezdte meg működését, majd 2000-től mindkét ipari park többségi tulajdonosa az osztrák WIBAG Rt. lett, amelynek köszönhetően a közös fejlesztési koncepció összehangoltabbá és dinamikusabbá vált. Jelenleg több mint 30 vállalat működik a két ipari parkban, amelyek közül a legismertebbek: OPEL, VOSSEN (magyar oldal) and ABALON, HARDWOOD (osztrák oldal). Az objektum sikerét jelzi, hogy az elmúlt időszakban komolyan felmerült egy, a magyar-ukrán határon átívelő ipari park kialakítása (a témáról 2009. novemberében a Nyíregyházán konferenciát is tartottak).

A határ menti fekvés abban az esetben is fontos szerepet játszik a beruházások letelepedésében, amikor a határ túloldalán magas munkanélküliséggel sújtott területek helyezkednek el, ahonnan jól biztosítható a felmerülő munkaerőigény. Magyarország viszonylatában ez elsősorban Északnyugat-Dunántúl és Dél-Szlovákia viszonylatában figyelhető meg: Győr és Esztergom ipari üzemeiben (pl. Suzuki) igen jelentős számú szlovák munkaerő dolgozik. Ellenkező irányú mozgásra jelenleg még alig van példa, ugyanakkor lehetőségként Kassa és térsége (pl. a Kenyheci ipari park) és a csatlakozó Észak-magyarországi területek említhetőek meg.

1. ábra A Szentgotthárd/Heiligenkreuz Ipari Park elhelyezkedése

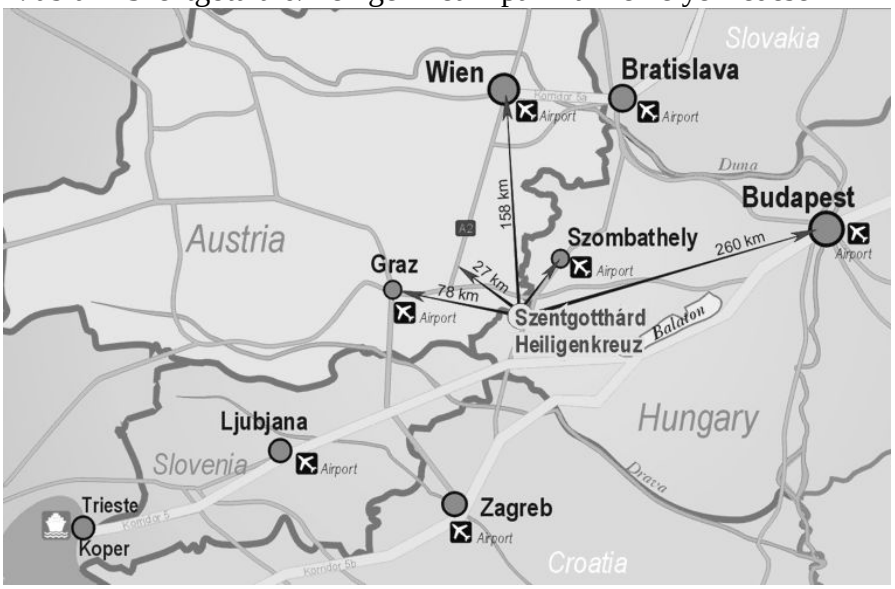

A turisták igényeit kielégítő infrastrukturális fejlesztések (pl. konferencia és kongresszusi központok, kalandparkok, aquaparkok, hotelek) döntő része az ún. *zászlóshajó fejlesztések* csoportjába tartozik (*Smyth*, 1994). Az elnevezés alapvetően onnan származik, hogy a területi egységek vezetői döntő mértékben segítségükkel próbálnak új szerepkört találni az illető területi egységnek, és ennek következtében egy új image kialakításában is fontos szerepet töltenek be (*Fitzsimons*, 1995).

A zászlóshajó fejlesztések között a határmentiség szempontjából speciális szerepet játszanak a kaszinók és játéktermek. Ezt azt jelenti, hogy ezen létesítményeket gyakran hozzák létre a határ közelében annak érdekében, hogy a határ túloldaláról is jelentős számban vonzzák a szerencsejátékot kedvelőket (különösen előnyös a helyzet, ha ott illegális a szerencsejáték). Az Amerika Egyesült Államok Mesquite városában (Nevada állam) végzett vizsgálatok szerint például a kaszinó közelében parkoló gépkocsik 50%-a Utah államból érkezett (*Timothy*, 1995).

A jelenlegi Közép-európai helyzetet elemezve megállapítható, hogy a szerencsejátékok szempontjából az osztrák-magyar-szlovák határrégió rendelkezik a legjobb adottságokkal (http://www.euro-vegas.eu – letöltve 2009. december 28-án):

- három főváros közelsége;
- kétórás távolságon belül kb. 8 millió ember;
- a bécsi és pozsonyi repülőtér gyors megközelíthetősége (autópálya és vasút), amelynek révén az adott térség Európa nagyvárosi régióiból is gyorsan megközelíthetővé válik.

A fenti tényeknek köszönhetően az adott területen (egymástól kevesebb, mint 50 km-re) jelenleg két jelentős projekt is az előkészítés fázisában van: a Metropolis Szlovákiában (2. ábra) és Hard Rock Hotel és Kaszinó Magyarországon (3. ábra).

A Metropolis többfunkciójú fejlesztés, – beépített területe meghaladja a 1 200 000 négyzetmétert – amelyben megtalálható lesz a kereskedelmi központ funkció, szabadidőközpont és élményfürdő, golfpályák, szállodák, kaszinók, kulturális- és konferenciaközpont, és az építtető TriGránit szerint a felveszi majd a versenyt Las Vegas leghíresebb szórakoztató- és szabadidőközpontjaival (www.triganit.hu – letöltve 2009. december 28-án). A mintegy 1,5 milliárd euró beruházási értékű projekt már az öt év alatt zajló építkezés során is több mint 10 000 munkahelyet hoz létre Szlovákiában, emellett hosszabb távon is fontos szerepet játszik az ország gazdasági életében.

2. ábra: A Metropolis terve

A magyarországi Hard Rock Hotel és Kaszinó esetében a szálloda több mint 600 hotelszobával várja majd a vendégeket, és olyan különleges szálláshelyek széles választékával, mint a márka jellegzetes, rocksztárok szája íze szerint berendezett Rock Star Suite lakosztályai (http://www.euro-vegas.eu – letöltve 2009. december 28-án). A Hard Rock Kaszinó Las Vegas stílusú játékasztalok és automaták vegasi stílusú egyvelegét kínálja, emellett a kényelem fokozása érdekében a létesítmény részét képezi a Rock Spa fürdô, valamint a Rock Shop, ahol a márka eredeti rock and roll ruházati cikkeit és egyéb szuvenírjeit vásárolhatják meg a látogatók. A fentiek mellett az objektum tartoznak saját éttermek és bárok, konferencia központ, találkozóhelyek, koncerthely és night club, és márkás termékeket áruló üzletek.

3. ábra: A Hard Rock Hotel és Kaszinó terve

A helyi lakosság esetében az anyagi infrastruktúra fejlesztése elsősorban a víz- és szennyvízhálózat, valamint a közösségi közlekedés területén végrehajtott beruházásokat foglalja magában. A fenti területeken igen ritka a határ menti együttműködés, amely egyrészt a beruházások magas költségeire, másrészt a meglévő és gyakran eltérő nemzeti szabályokra vezethető vissza. Ennek következtében a német lengyel határon, Guben-Gubin települések által 1998-ban létrehozott közös szennyvíztisztító-telep igen fontos határkőnek tekinthető (*Ehlers*, 2002). A létesítmény a határ mindkét oldaláról fogadja a szennyvizet, létrehozását pedig az Európai Unió (INTERREG II és PHARE), a német szövetségi Környezetvédelmi Minisztérium és Brandenburg tartomány Környezetvédelmi Minisztériuma támogatta.

A határ menti együttműködésben részt vevő helyi önkormányzatoknak és egyéb intézményeknek sokkal több lehetőségük van a *humán erőforrások* fejlesztése vonatkozásában. Egyrészt a partnerek eltérő tudással rendelkeznek, és ennek következtében a közöttük lezajló tapasztalatcsere több területen is javíthatja tevékenységüket (*Czimre*, 2004; *Teperics*, 2004). Másrészt rendkívül fontos javítani a határ két oldalán működő egyetemek és főiskolák közötti kapcsolatot, amelyre rendkívül jó példa a Debreceni Egyetem és a Nagyváradi Egyetem között

az elmúlt két évtizedben kialakult együttműködés (ennek legszemléletesebb példája a közösen alapított Institute for Euroregional Studies (Jean Monet Centre of Excellence).

A megfelelő intézményi háttér kialakítása két területre terjed ki. Az első igen fontos feladat, hogy az *önkormányzat a saját kebelén belül* alakítsa ki a szükséges feltételeket, amely két dolgot foglal magában. Egyrészt a hivatalon belül kell létrehozni azokat a szervezeti egységeket, amelyek célirányosan ezzel a feladattal foglalkoznak. Másrészt célszerű létrehozni olyan szervezeteket, amelyek (szemben a képviselőtestület lassú döntéseivel) gyorsan tudnak reagálni a felmerült lehetőségekre, és célirányos, tudatos tevékenységükkel járulnak hozzá a terület és település fejlődéséhez. A másik fontos feladat a területi egységek eladásában fontos szerepet játszó állami, magán és non-profit szférába tartozó szervezetek (ez utóbbiba sorolhatóak például az egyetemek és a civil szerveződések) közötti hatékony együttműködés kialakítása, a *közös munka* (angol elnevezéssel *public-private partnership* - rövidítve *PPP*) alapjainak a megteremtése.

Abban az esetben, ha a határ menti együttműködéseket vizsgáljuk megállapítható, hogy a siker egyik igen fontos feltétele az együttműködés valamilyen mértékű intézményesülése. Egyrészt igen fontos a partnerek rendszeres találkozója, amely lehetőséget kínál az együttműködést akadályozó korlátok megszüntetésére. Másrészt több esetben is előfordul külön szervezet létrehozása, amely már az együttműködés magasabb szintjét jelenti (például a Kárpátok Eurorégió vagy a Bihar-Bihor Eurorégió – *Süli-Zakar*, 2003).

A termékfejlesztés következő elemét képezik a különböző *rendezvények, események*, amelyek szintén jó lehetőséget kínálnak a helyi önkormányzatoknak arra, hogy jelentős szerepre tegyenek szert az egymással versengő települések között. Az eseményeket alapvetően öt csoportba lehet besorolni (*Hall*, 1992): vallási események (pl. pápalátogatás), kulturális események (pl. fesztiválok), kereskedelmi események (pl. kiállítások és vásárok), sportesemények (pl. olimpiai játékok, világbajnokságok) és politikai események (pl. a politikai pártok gyűlései). A helyi önkormányzatok egyrészt ezen rendezvények szervezésében játszhatnak fontos szerepet, másrészt támogathatják ezek megszervezését.

Úgy vélem, a fenti események közül három játszhat fontos szerepet a határ menti együttműködésben: a kulturális, a sport és a kereskedelmi rendezvények. A sport (pl. Kárpátok Eurorégió Nemzetközi Kosárlabda Torna) és kulturális (pl. Kárpátok Eurorégió II. Kulturális Napjai) események elsősorban a lakosság számára biztosítanak kikapcsolódási lehetőségeket. Ezzel szemben a kereskedelmi rendezvények elsősorban a vállalkozók számára jelentenek előnyöket, akik a kiállításokon és vásárokon be tudják mutatni termékeiket és szerződéseket köthetnek a potenciális vásárlókkal. Ebben az összefüggésben a Biharkeresztesen (magyar-román határ) 2009-ben már 12. alkalommal megrendezett Bihar-Bihor Expot kell megemlíteni, amely az elmúlt években a határ menti gazdasági szereplők egyik legfontosabb fórumává vált.

A terület- és településmarketing utolsó eleme a kommunikációs tevékenység, amelyet két részre lehet osztani. Egyrészt meg kell tervezni egy olyan arculatot, illetve ezt megtestesítő üzenetet, amely képes meggyőzni az egyes célcsoportokat az adott terület előnyeiről, másrészt ezt az üzenetet minél hatékonyabb módon el kell juttatni a piac résztvevőihez. Mind a két rész alapvető feladata egy olyan egyedi termék-kép kialakítása, amely különbözik a versenytársakétól.

Az üzenet tartalmának meghatározása során a földrajzi fekvés rendkívül fontos szerepet játszik. Ebből a szempontból a *központi fekvés* a legkedvezőbb, mivel ez azt sugallja, hogy az illető vállalkozó bekerülhet a terület gazdasági vérkeringésébe. Azon helyek, amelyek elhelyezkedése minden kétséget kizárólag perifériküs, éppen ezt tudják a középpontba állítani, különösen abban az esetben, ha szomszédságukban kedvező potenciális gazdasági adottságokkal rendelkező, ugyanakkor politikailag, bűnügyileg instabil területek találhatók. Ekkor ez a fekvés úgy reklámozható, mint *egy kapu a szomszédos területek testébe*: Szabolcs-Szatmár-Bereg county, the gateway to the east (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, kapu kelet felé – 4. *ábra*).

Az üzenet elterjesztése során a helyi önkormányzatok eredményesen használhatják a határ menti együttműködés által kínált lehetőségeket is. Egyrészt a partnerek gyakran adnak ki közös brosúrákat és térképeket (pl. a Kárpátok Eurorégió térképe – 5. ábra), és ezek az anyagok felkelthetik a potenciális turisták és befektetők érdeklődését az adott terület iránt. Másrészt a helyi önkormányzatok saját kiadványaikat is terjeszthetik a határ menti együttműködés keretében: az egymást felkereső delegációk gyakran kedveskednek a partnereknek a saját térségüket bemutató kiadványokkal.

4. ábra: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye hídfő szerepét tükröző ábra

5. ábra: A Kárpátok Eurorégió idegenforgalmi térképe

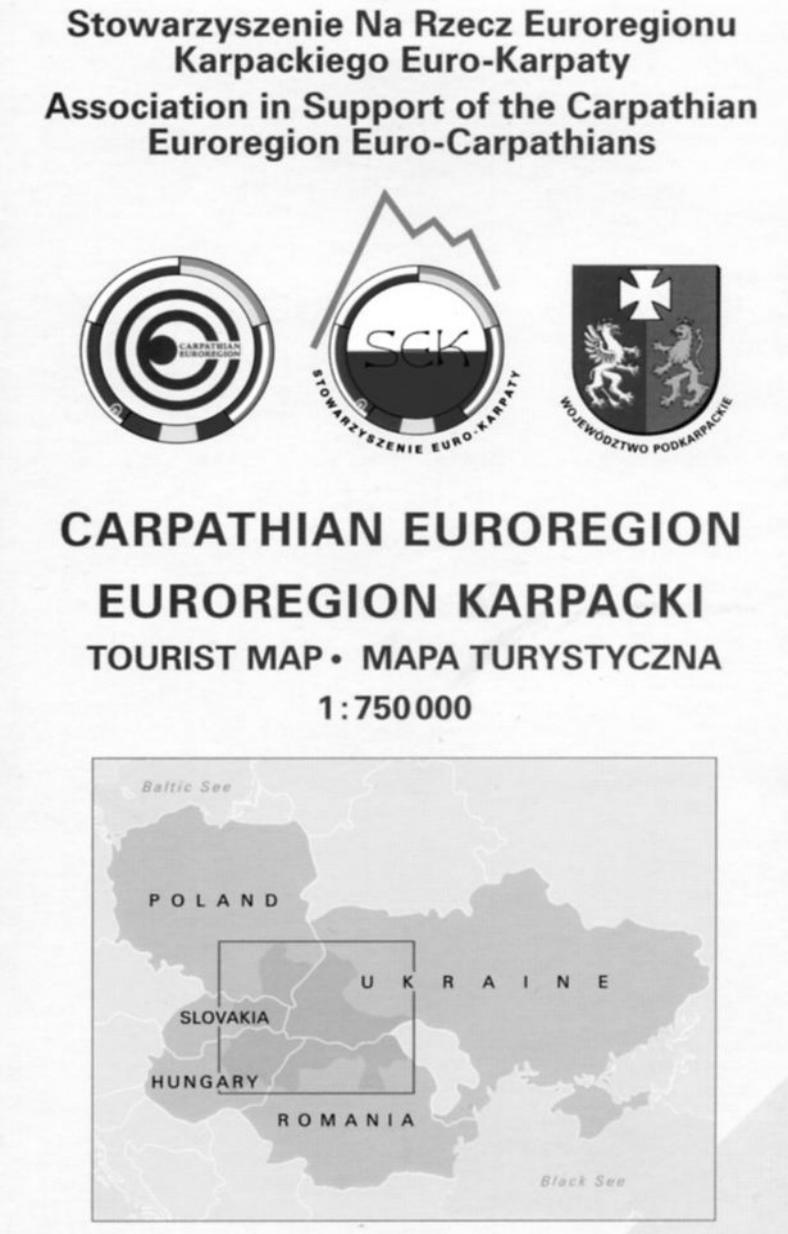

Irodalomjegyzék:

Ashworth, G. J. - Voogd, H. (1990) Selling the city: marketing approaches in public sector urban planning. Belhaven, London, p. 177.

Czimre, K. (2004) Impact of the Schengen borders ont he hungarian euroregions. in. (ed) I. Süli-Zakar Cross-border Co-operations – Schengen Challenges, Debrecen, pp. 9-13.

Ehlers, N. (2002) Selling the Border – Twin Towns on a Border. Die Erde, 133., 1., pp. 37-53.

Fitzsimons, D. A. (1995) Planning and promotion: city reimaging int he 1980s and 1990s. in (ed) Neill, W. J. V. - Fitzsimons, D. S. - Murtagh, B. Reimaging the Pariah City. Avebury, Aldershot, pp. 1-49.

Hall, C. M. (1992) Hallmark Tourist Events: Impacts, Management and Planinng. Belhaven Press, London, p. 215.

Harvey, D. (1989) From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism. Geografiska Annaler, 1., pp. 3-17.

Komádi, M. (2004) Theoretical background of region and city marketing. in. (ed) I. Süli-Zakar Cross-border Co-operations – Schengen Challenges, Debrecen, pp. 144-148.

Kotler, P. - Haider, D. H. - Rein, I. (1993) Marketing places: attracting investment, industry and tourism to cities, states and nations. New York, Macmillan, p. 388.

Kozma, G. (2006) Place Marketing. Kossuth University Press, Debrecen, p. 175.

Lengyel, I. - Imreh, Sz. - Kosztopulosz, A. (2002) Az ipari park fogalomköre és kategóriái. in (szerk.) Buzás, N. - Lengyel, I. Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek, JATEPress, Szeged, pp. 55-76.

Smyth, H. (1994) Marketing the city: the role of flagship developments in urban regeneration. E & FN Spon, London, p. 289.

Süli-Zakar, I. (2003) A Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetség 10 éve. Debrecen, p. 421.

Teperics, K. (2004) The effect of Schengen ont he mother-tongue studies of the Hungarians living abroad. in. (ed) I. Süli-Zakar Cross-border Co-operations – Schengen Challenges, Debrecen, pp. 14-18.

Timothy D. J. (1995) Political boundaries and tourism: borders as tourist attractions. Tourism Management, 16., 7., pp. 525-532.

A szerzők névsora

Barta Györgyi	DsC, az MTA doktora tudományos tanácsadó intézetigazgató	MTA RKK BO	barta@rkkmta.hu
Berki Imre	PhD egyetemi docens	NYME EMK KFI Ökológia és Genetika Intézeti Tanszék	iberki@emk.nyme.hu
Bozsó Gábor	PhD hallgató	SZTE Ásványtani, Geokémiai és Kőzettani Tanszék	bozso.gabor@geo.u-szeged.hu
Czimre Klára	PhD egyetemi adjunktus	DE TTK Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék	klaricz03@yahoo.co.uk
Csordás László	CSc, a földrajztudományok kandidátusa	SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék	csordasl@gmail.com
Dezső József	PhD egyetemi adjunktus	PTE TTK Környezettudományi Intézet	dejozsi@gamma.ttk.pte.hu
Egedy Tamás	PhD tudományos főmunkatárs	MTA FKI Társadalomföldrajzi Osztály	egedy@gmx.net
Ekéné dr. Zamárdi Ilona	PhD nyugalmazott egyetemi docens	DE TTK Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék	ekeilona@tigris.klte.hu
Fábián Szabolcs Ákos	PhD tudományos munkatárs	PTE Science Please! Projektiroda	smafu@gamma.ttk.pte.hu
Hamar Anna	PhD tudományos munkatárs	MTA RKK TKO	hamara@rkk.hu
Hanusz Árpád	PhD intézetigazgató, egyetemi tanár	NYF TTIK Turizmus és Földrajztudományi Intézet	hanusz@nyf.hu
Hardi Tamás	PhD tudományos munkatárs	MTA RKK NYUTI	hardit@rkk.hu
Hevesi Attila	DsC, az MTA doktora egyetemi tanár	ME Természetföldrajz-Környezettan Tanszék	ecoheves@uni-miskolc.hu
Horváth Zsolt	MSc. hallgató	SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék	

Illés Sándor	PhD tudományos főmunkatárs	KSH Népességtudományi Kutatóintézet	illes@demografia.hu
Jakobi Ákos	PhD egyetemi adjunktus	ELTE Regionális Tudományi Tanszék	soka@ludens.elte.hu
Jankó Ferenc	PhD egyetemi adjunktus	NYME KK, Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet	frk@ktk.nyme.hu
Kiss Tímea	PhD egyetemi docens	SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék	kisstimi@geo.u-szeged.hu
Koós Bálint	PhD tudományos munkatárs	MTA RKK TKO	koosb@rkk.hu
Kormány Gyula	dr. habil professor emeritus	NYF TTIK Turizmus és Földrajztudományi Intézet	kormany@nyf.hu
Koroknai Levente	MSc. hallgató	SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék	
Kovács János	PhD adjunktus	PTE TTK Földrajzi Intézet	jones@gamma.ttk.pte.hu
Kozma Gábor	dr. habil, PhD egyetemi docens	DE TTK Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék	gkozma@delfin.klte.hu
Lóki József	DsC, az MTA doktora tanszékvezető egyetemi tanár	DE TTK Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék	jloki@delfin.unideb.hu
Lőcsei Hajnalka	tanársegéd	ELTE Regionális Tudományi Tanszék	nanga@ludens.elte.hu
Mezei István	PhD tudományos munkatárs	MTA RKK TKO	mezeii@rkk.hu
Móricz Norbert	doktorandusz	NYME EMK KFI Ökológia és Genetika Intézeti Tanszék	mornor@freemail.hu
Novák Tibor József	PhD egyetemi adjunktus	DE TTK Tájvédelmi és Környezetföldrajzi Tanszék	novakti@delfin.unideb.hu
Nyári Diána	PhD hallgató	SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék	nyaridia@geo.u-szeged.hu

Rakonczai János	CSc egyetemi docens	SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék	J.Rakonczai@geo.u-szeged.hu
Rasztovits Ervin	tanszéki mérnök	NYME EMK KFI Ökológia és Genetika Intézeti Tanszék	raszto@titanic.nyme.hu
Schubert Gábor	MSc. hallgató	SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék	
Sipos György	PhD tudományos munkatárs	SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék	gysipos@geo.u-szeged.hu
Süli-Zakar István	DSc, az MTA doktora tanszékvezető egyetemi tanár	DE TTK Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék	sulizi@tigris.klte.hu
Szörényiné Kukorelli Irén	DSc, az MTA doktora tudományos tanácsadó	MTA RKK NYUTI	sziren@rkk.hu
Tar Károly	Dr. habil, PhD, tanszékvezető egyetemi docens	DE TTK Meteorológiai Tanszék	tark@puma.unideb.hu
Teperics Károly	PhD egyetemi adjunktus	DE TTK Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék	teperics@puma.unideb.hu
Tóth Krisztina	tudományos segédmunkatárs	MTA RKK ATI Kecskeméti Osztály	tothk@rkk.hu
Uzzoli Annamária	PhD főiskolai docens	TPFK	annamaria.uzzoli@gmail.com
Varga Gábor	PhD egyetemi adjunktus	PTE TTK Földrajzi Intézet	gazi@gamma.ttk.pte.hu
Veress Márton	DsC, az MTA doktora, dékán, intézetigazgató, egyetemi tanár, tanszékvezető	NYME Természetföldrajz Intézeti Tanszék	vmarton@ttmk.nyme.hu
Virág Tünde	PhD tudományos munkatárs	MTA RKK TKO	viragt@rkk.hu

Megjegyzés		
DE TTK: Debreceni Egyetem		http://geo.science.unideb.hu/
ELTE TTK FTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Földrajztudományi Központ		http://geogr.elte.hu/
MTA FKI: Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet		http://www.mtafki.hu/
MTA RKK: Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja		http://www.rkk.hu/
	ATI: Alföldi Tudományos Intézet, Kecskeméti Osztály	http://w3.rkk.hu/ati/
	BO: Budapesti Osztály	http://w3.rkk.hu/keti/
	TKO: Térségfejlesztési Kutatások Osztálya	http://w3.rkk.hu/keti/
	NYUTI: Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet	http://www.nyuti.rkk.hu/
ME: Miskolci Egyetem		http://www.uni-miskolc.hu/public/
NYF TTIK: Nyíregyházi Főiskola Természettudományi és Informatikai Kar		http://www.nyf.hu
NYME EMK KFI: Nyugat-Magyarországi Egyetem Erdőmérnöki Kar, Környezet és Földtudományi Intézet		http://www.emk.nyme.hu
NYME Közgazdaságtudományi Kar		http://www.ktk.nyme.hu/
PTE TTK: Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar		http://www.ttk.pte.hu/
SZTE: Szegedi Tudományegyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék		http://www.geo.u-szeged.hu/web/
TPFK: Tomori Pál Főiskola, Kalocsa		http://www.tpfk.hu/n1/